ACADEMIA ROMÂNĂ
STUDII ȘI CERCETĂRI
LXXV

ISTORIA LITERATURII ROMÂNE VECHI

DE

ȘTEFAN CIOBANU
MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE

VOL. I

MONITORUL OFICIAL ȘI IMPRIMERIILE STATULUI
IMPRIMERIA NAȚIONALĂ, BUCUREȘTI, 1947

ACADEMIA ROMÂNĂ

STUDII ŞI CERCETĂRI

		Lei
I.	N. IORGA, Istoria poporului francez, 1919 . . .	10.000
II.	N. IORGA, Scurtă Istorie a Slavilor răsăriteni: Rusia şi Polonia	—
III.	Dr. GR. ANTIPA, Problemele evoluţiei poporului român, 1919	—
IV.	N. IORGA, Istoria literaturilor romanice în desvoltarea şi legăturile lor, 3 vol. 1920	—
V.	P. PONI, Statistica Răzeşilor, 1921	5.000
VI.	Dr. GR. ANTIPA, Dunărea şi problemele ei ştiinţifice, economice şi politice, 1921	5.000
VII.	TH. CAPIDAN, Meglenoromânii. I. Istoria şi graiul lor, 1925	8.000
	II. Literatura populară la Meglenoromâni, 1928.	800
	III. Dicţionar Meglenoromân, 1935	12.000
VIII.	G. BOGDAN-DUICĂ, Vieaţa şi ideile lui Simeon Bărnuţiu, 1924	—
IX.	Dr. N. LEON, Entomologia medicală, 1925 . .	9.000
X.	T. SAUCIUC-SĂVEANU, Cultura cerealelor în Grecia antică şi politica cerealistă a Atenienilor, 1925	7.500
XI.	SEXTIL PUŞCARIU, Studii Istroromâne. II. Introducere, gramatică, caracterizarea dialectului istroromân, 1927	15.000
XII.	Dr. I. LEPŞI, Sudii faunistice, morfologice şi fiziologice asupra Infusoriilor din România, 1927	7.500
XIII.	O. ANASTASIU, Industriile săteşti în raport cu localizarea marei industrii, 1928	7.000
XIV.	R. V. BOSSY, Politica externă a României între anii 1873—1880, privită dela Agenţia diplomatică din Roma, 1929	8.000
XV.	VICTORIA D. VOINOV, Excreţia prin intermediul cromatocitelor la nevertebrate, 1929 . . .	8.000
XVI.	SEXTIL PUŞCARIU, Studii Istroromâne III. Bibliografie critică, listele lui Bartoli, texte inedite, note, glosare, 1929	15.000
XVII.	P. P. PANAITESCU, Călători poloni în ţările române, 1930	9.000
XVIII.	N. GEORGESCU-TISTU, Bibliografia literară română, 1932	—
XIX.	RADU I. PAUL, Flexiunea nominală internă în limba română, 1932	9.000
XX.	TH. CAPIDAN, Aromânii, dialectul aromân, 1932	20.000
XXI.	NICOLAE DRĂGANU, Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei şi a onomasticei, 1933	25.000

ACADEMIA ROMÂNĂ
STUDII ŞI CERCETĂRI
LXXV

ISTORIA
LITERATURII ROMÂNE VECHI

DE

ŞTEFAN CIOBANU
MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE

VOL. I

MONITORUL OFICIAL ŞI IMPRIMERIILE STATULUI
IMPRIMERIA NAŢIONALĂ, BUCUREŞTI, 1947

IN LOC DE PREFAȚĂ

Lucrarea de față este rezultatul unei experienţe didactice îndelungate, a unei munci de douăzeci și ceva de ani, pe lângă universitățile din Iași și București. Este o încercare de a pune desvoltarea istoriei literaturii noastre într'un cadru mai apropiat de literaturile popoarelor vecine.

Aduc și pe această cale viile mele mulțumiri domnilor asistenți universitari Ion Chițimia și Valeriu Ciobanu, care m'au ajutat la corectarea acestei cărți.

PARTEA ÎNTÂIA

CONSIDERAŢIUNI GENERALE ASUPRA ISTORIEI LITERATURII ROMÂNE.

Baza oricărei literaturi naționale este vieața spirituală a poporului, iar organul ei de exprimare este limba lui. Care au fost particularitățile spirituale ale poporului în timpul când a luat naștere literatura noastră, care a fost vieața lui sufletească până în secolul al XV-lea? Sunt întrebări la care e greu de dat un răspuns astăzi. Incontestabil că poporul nostru a avut o literatură orală, că el și-a avut cântecele și narațiunile lui înainte de literatura scrisă, cum au avut și alte popoare. Dar din acea literatură nu s'a păstrat aproape nimic în forma ei de atunci înafară de unele reminiscențe vagi din obiceiurile și datinele noastre și din cântecele noastre bătrânești. Deci, noi nu putem avea o idee clară despre limba în care vorbea poporul nostru până la cele dintâi scrieri ale noastre, căci și limbile popoarelor sunt supuse evoluției, iar cântecele noastre vechi n'au fost scrise de nimeni în vechime, ca să putem avea o idee despre limba vorbită atunci. Limba primelor noastre texte, oricât ar fi de apropiată de acea pe care o vorbeau strămoșii noștri, este o limbă cărturărească, în care traducătorii, neavând uneori cuvintele necesare, introduc diferiți termeni de-a-dreptul din limba din care traduc.

In ce privește vieața spirituală a strămoșilor noștri, se poate preciza numai că la începutul literaturii scrise, poporul românesc avea o conștiință de unitatea de neam, destul de desvoltată, întru cât el ajunge la forme politice care se manifestă în organizarea celor două principate.

Factorii principali care determină naşterea şi desvoltarea unei literaturi, sunt natura şi împrejurările istorice. Natura, sau mai bine zis fatalitatea geografică, contribue la formarea caracterului poporului, a temperamentului şi a înclinărilor lui sufleteşti. Şesul mănos al Dunării şi munţii din centrul ţării noastre sunt leagănul românismului. Condiţiunile naturale de vieaţă determină ocupaţiile principale ale poporului: păstoritul şi agricultura. Iar aceste ocupaţiuni paşnice predispun la o vieaţă liniştită. De aici înclinările Românului spre contemplaţie, spre poezie, de aici şi însuşirile lui artistice.

Fatalitatea istorică, al doilea factor determinant în desvoltarea vieţii spirituale a unui popor, a avut un rol extrem de important pentru Români. Pământul nostru a fost arena unor invaziuni istorice, cum rar s'au întâmplat în altă parte. Aşezat la marginea civilizaţiei europene, el devine un fel de scut de apărare al acestei civilizaţii. De poporul nostru se lovesc valurile năvălitorilor, prin el se strecoară hoardele din Răsărit spre Apus. Iar mai târziu poporul nostru se pomeneşte înconjurat aproape din toate părţile, ca o insulă, de marea popoarelor slave. Acest fapt determină primele influenţe asupra noastră şi desăvârşeşte tipul nostru etnic. Lupta, fie activă, fie pasivă, pe care o duce Românul în contra invadatorilor, căleşte caracterul lui şi cultivă energiile lui vitale.

Influenţa celor doi factori, a naturii şi a împrejurărilor istorice, se suprapune unor însuşiri moştenite dela strămoşii noştri Daco-Romani. Sentimentul de ordine, de « rânduială », cum zice poporul, înclinările lui spre vieaţa culturală, spre civilizaţie — vioiciunea şi isteţimea lui sunt moştenite dela aceştia.

Toate acestea, luate la un loc, au format, în decursul mai multor veacuri, tipul etnic al poporului nostru, cu structura lui fizică şi cu însuşirile lui sufleteşti, şi l-au făcut apt pentru a-şi crea cultura lui proprie, limba şi literatura lui.

Cu toate vicisitudinile vremurilor, cu toate influenţele bune şi rele, poporul nostru şi-a păstrat caracterul său latin. Astăzi nici cei mai înverşunaţi duşmani ai neamului nostru nu contestă romanitatea lui. D-l Sextil Puşcariu, distinsul filolog român, susţine că până prin secolul al IV-lea, în im-

periul roman, din care făceau parte și teritoriile locuite astăzi de Românii din stânga și dreapta Dunării, a existat o limbă *pre-romanică*. In timpul domniei împăratului Teodosie cel Mare, imperiul se împarte în două, și anume în imperiul roman de Vest și cel de Est. Legăturile dintre aceste două imperii slăbesc tot mai mult. « Stările noui produse prin migrațiunea popoarelor, întărirea elementului grecesc în conducerea afacerilor publice în imperiul de Est, așezarea Longobarzilor în Italia de Nord și mai ales a Slavilor în Panonia și în Peninsula Balcanică, au ca urmări: ruperea contactului Romanilor de Est cu al celor de Vest » [1]).

Această despărțire a dus la desfacerea limbilor romanice în două grupuri distincte și anume acel de Vest cuprinzând limbile: italiană, reto-romană, sardă, provensală, franceză, spaniolă și portugheză; și grupul de Est compus numai din limba română (a mai existat și limba dalmată veche, care a dispărut) [2]).

Poporul românesc aparținând celei mai vechi și nobile rase din Europa, se deșteaptă la o vieață politică și culturală relativ târziu. Destinul istoric, despre care a fost vorba mai sus, luptele pline de eroism pe care le duce el cu fel de fel de asupritori, migrațiunile care se perindă pe pământul nostru și care provoacă mișcări de populație dela șes la munte și invers, fac ca o bună parte din vieața noastră istorică și din trecutul nostru cultural, să se înnece în negura vremurilor, să dispară din câmpul de observație al cercetătorului. Aceasta nu însemnează însă, că poporul românesc n'a avut o vieață culturală sub o formă sau alta.

Intârzierea apariței celor dintâi manifestări de literatură scrisă, nu este însă prea mare în comparație cu începuturile literare ale altor popoare.

In țările din Apusul Europei, la toate națiunile supuse bisericii catolice, cărțile cu caracter religios și științific din Evul Mediu sunt scrise în limba latină, considerată una din cele trei limbi sfinte (alături de greacă și ebraică). Abia prin

---

[1]) Sextil Pușcariu. *Locul limbii române între limbile romanice*. Acad. Rom. Discursuri de receptiune. București 1920, p. 23.

[2]) *Ibidem*.

secolul al IX-lea și al X-lea, la unele popoare încep să apară frânturi de texte în limbile materne, care însă nu schimbă situația, căci limba latină s'a menținut încă veacuri întregi după Renaștere în biserică și în cărțile de știință, paralel cu limbile « profane ». In Franța, unde feudalismul creează, ca și în alte țări apusene, condițiuni speciale de vieață, unde cavalerismul însuflețit de cele mai nobile idealuri, — al curajului, al statorniciei în iubire, al credinței, — dă naștere unei literaturi, care exercită o mare influență asupra literaturilor italiană, germană și engleză. Este vorba de « *Chansons de geste* », un fel de cântece de vitejie, frânturi de epopee națională. Subiectul acestor cântece sunt luptele din istoria Franței, petrecute mai înainte și păstrate sub forma de tradiții și de cântece populare, care se prelucrează mai târziu de *truveri*, poeți care vagabondau dela o curte feudală la alta. Fondul istoric din epoca celor dintâi regi și în special din dinastia carolingienilor este amplificat prin fel de fel de vestiri, care n'au nimic de a face cu istoria. Astfel, în cântecul « Charles Mainet » se oglindește lupta lui Carol Martel cu frații săi. Celebra epopee despre Roland (« Chanson de Roland ») descrie lupta lui Carol cel Mare în Spania cu Bascii, care a avut loc în anul 778.

Iubirea nemărginită către « dulcea Franță » este motivul principal ale acestor cântece-epopei. Eroismul, credința față de Dumnezeu (toți dușmanii sunt numiți « Saracini necredincioși »), credința față de suveran, iubirea platonică față de femeie, — sunt temele favorite ale acestor cântece. Acest gen al poeților truveri cu timpul evoluează: se cântă luptele suveranilor cu vasalii, cruciatele; sunt și parodii ale acestui gen. « Chansons de geste » însă n'au o vechime mai mare decât secolul al XI—XII-lea. Scrisul în literatura franceză se introduce ceva mai înainte. Incă la începutul secolului al IX-lea, soborul din Tours a luat hotărîrea să se traducă unele cărți religioase în limba poporului. Nu se știe dacă această hotărîre a fost dusă la îndeplinire, dar ceva mai târziu, în același veac, încep să apară texte scrise în franțuzește, iar în secolul următor se scriu mai multe opere moral-religioase, vieți ale sfinților (Sf. Alexe, Sf. Grigorie, Sf. Nicolae).

« Chansons de geste » trec din Franța în Italia, unde trubadurii îi dau un caracter specific italian și unde acest gen de poezie este pătruns de un înalt idealism, care se resfrânge și asupra poeziei lui Quido Quicinelli, a lui Dante și Petrarca. Tradițiile culturale latine în Italia sunt mai puternice decât oriunde în Apus. Iată de ce limba italiană se introduce în literatură abia pe la jumătatea secolului al XIII-lea, cu toate că primele texte apar în limba națională în a doua jumătate a secolului al X-lea.

In « Provence », regiune din Sudul Franței, cu limba ei proprie, literatura începe din secolul al X-lea cu aceiași poeți trubaduri, care oploșindu-se pe la curțile diferiților suverani și încurajați de ei, dau naștere la o poezie epică și lirică bogată. Cele dintâi scrieri apar în același veac, dar înflorirea literaturii în limba provensală cade asupra secolelor al XII—XIV-lea.

Cam același lucru se observă în Spania și Portugalia, unde primele texte scrise apar în limba națională în secolul al XII-lea. La fel se întâmplă și în Germania și în Polonia, unde primele « glose » în limba poloneză apar în secolul al XIII-lea, iar literatura propriu zisă începe să se desvolte abia în secolul al XIV-lea și al XV-lea.

IMPĂRȚIREA ISTORIEI LITERATURII ROMÂNE.

E foarte greu a stabili anumite limite în vieața sufletească a unui popor, întru cât această vieață a colectivului omenesc, ca și vieața individului, se prezintă ca ceva neîntrerupt. Tot așa de greu este de a împărți istoria literaturii unui popor în epoci sau perioade, întru cât literatura este expresiunea acestei vieți sufletești a poporului, a conștiinței lui, care-și rupe firul atunci când dispare poporul. Se înțelege că această vieață spirituală poate să aibă momente de intensitate și de ritmuri mai slabe, dar între diferitele stări ale ei există o legătură. Aceeași legătură o observăm și în fenomenele literare. Nu se poate spune că între cronicarii noștri din secolul al XVII-lea și între Gheorghe Șincai sau Nicolae Bălcescu, nu există nicio legătură. In evoluția literaturii există întotdeauna

legături de continuitate. Cu cât scriitorul este mai mare, cu atât legăturile lui cu trecutul și viitorul sunt mai adânci. Un munte mare niciodată nu apare singur în mijlocul unei câmpii netede; ca să ajungi la el, treci peste dealuri mai mici. Un Eminescu nu este altceva decât sinteza unei evoluții poetice de lungă durată.

Din cauzele de mai sus, cercetătorii nu sunt întotdeauna de acord în ceea ce privește împărțirea istoriei literaturii. Și, totuși, punând la bază anumite principii, această împărțire se poate face.

Când am trecut în revistă principalele lucrări cu privire la istoria literaturii [1]), am insistat uneori și asupra împărțirii ei; istoricii mai vechi ai literaturii împart literatura, de obiceiu, după genuri (Ar. Densusianu, de exemplu: proză, filosofie și poezie). Cei mai recenți dau altă împărțire. Profesorul Pascu împarte literatura noastră după veacuri; împărțire absolut nejustificată, întru cât, sfârșitul secolului al XVII-lea, de exemplu și începutul celui de al XVIII-lea, nu se deosebesc prin nimic; din contră, formează un tot, o unitate aproape indivizibilă ca limbă, stil și idei. Profesorul N. Iorga împarte istoria literaturii după curentele care se manifestă în anumite epoci (« Literatura slavonă », « Vechea literatură religioasă », « Intâii cronicari », cu subdiviziuni. Vol. II: « Epoca lui Cantemir », « Epoca lui Chesarie de Râmnic », cu subdiviziuni). O împărțire justă și firească.

Profesorul A. Procopovici împarte literatura în *epoca veche, care cuprinde veacuri îndelungate* până la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, « *epoca nouă de repezi progrese* și *epoca modernă*, care începe cu *Sămănătorul* ». Aceeași împărțire o face și Sextil Pușcariu, justificând fiecare epocă și adăugând și epoca « contemporană » începută dela războiul mondial, care a adus unirea tuturor Românilor.

Dacă împărțirea literaturii nouă este discutabilă; dacă unii socot ca linie de demarcare între literatura « nouă » și cea « modernă » pe marele Eminescu, epoca « Junimei »,

[1]) Şt. Ciobanu. *Introducere în istoria literaturii române*, Bucureşti, 1944. Ed. Casa şcoalelor.

sau chiar apariția « Sămănătorului », nimeni din istoricii literaturii nu contestă împărțirea literaturii în cea veche și cea « nouă » sau « modernă » (cum o numește Ovid Densusianu). Intre literatura veche și cea nouă se poate trage ușor o linie de împărțire. Literatura veche se deosebește de cea modernă, nu numai ca formă și stil, ci și ca spirit, ca idealuri. Literatura veche, și cea bisericească și cea laică, este pătrunsă de idealuri religioase, de idealurile credinței ortodoxe și cu toate că în ea găsim și influențe apusene, în linii generale ea se desvoltă sub influența literaturii slavo-bizantine, deci, sub influența culturii Orientului. Spiritul, forma, stilul, sunt împrumutate din această literatură; pe când literatura vremurilor nouă își îndreaptă privirile spre Apus și intră cu oarecare întârziere în ritmul vieții literare a acestui Apus, desvoltându-se în contact cu această literatură, repetând formele și stilul care o domină. Literatura nouă nu mai este pătrunsă de idealuri bisericești. Idei de ordin social, național, estetic și moral, stăpânesc această perioadă. Literatura « nouă » are un caracter laic.

CREŞTINISMUL LA ROMÂNI.

Cultura popoarelor europene are la baza ei creștinismul. Nu numai ordinea socială, care se întemeiază pe morala creștină, ci întreaga cultură spirituală și în parte cea materială, se desvoltă în trecut sub scutul bisericii. Literatura, filosofia, artele, — toate au pecetea spiritualității creștine.

Poporul românesc a putut ieși din haosul istoriei la luminișurile civilizației, mulțumită unei culturi. Această cultură s'a născut și s'a închegat sub umbra ocrotitoare a bisericii noastre. Arhitectonica bisericilor și mănăstirilor, minunata noastră pictură bisericească, muzica și în deosebi literatura noastră veche, — sunt mărturii că religia a fost factorul principal în desvoltarea vieții noastre culturale. Istoria a acoperit cu un văl de negură epoca formării poporului român; nu ne-a rămas aproape nicio urmă din vremurile de după retragerea oștirilor romane, nimic din vieața culturală a acelor vremuri. Cuvintele *a scrie*, *scriptură*, *carte*, care au rămas în limba

noastră în factura lor latină, arată că în țările românești și de o parte și de alta a Dunării, tradiția scrisului n'a murit niciodată. Datele filologice sunt dovezi că religia creștină pătrunde în Dacia Traiană odată cu venirea oștirilor romane pe teritoriul ei și că între ostașii recrutați din toate provinciile imperiului și care se stabilesc în Dacia, erau și creștini. N. Iorga susține că în porturile din Scythia Minor, adică în Dobrogea noastră de astăzi, existau creștini de prin sec. al III-lea și al IV-lea, care aveau și bisericile lor [1]).

Vechimea creștinismului nostru se vede și din unele cuvinte, din terminologia noastră bisericească, cum sunt *Dumnezeu*, *păgân*, *lege*, *Sânziana*, *Sântion*, *Sângiordz*, *Sâmedru*, *călindar*, *înger* (din angelus), *biserică*, *cruce* [2]). Săpăturile pe care le-a făcut Tocilescu lângă Turnul Severin, au scos la iveală o biserică de prin secolul al VI-lea, iar acum câțiva ani în urmă, la Cetatea Albă, s'a găsit de către profesorul Nicorescu, temelia unei biserici de prin secolul al XI—XII-lea. O lumină cu totul neașteptată aduce în această privință, lucrarea regretatului prof. V. Pârvan [3]). Urme de șosele romane, care s'au păstrat dincoace și dincolo de Dunăre, dovedesc că vieața economică și în genere circulația se îndreaptă spre apus, spre Italia de astăzi, iar nu spre Bizanț; fapt care confirmă că între Dacia romană și metropola ei existau legături foarte strânse. Din inscripțiile de pe diferite pietre mormântale, cercetate de către regretatul savant român, s'a constatat că în cuprinsul Daciei erau ostași din cele mai îndepărtate colțuri ale imperiului, ca Asia Mică, unde creștinismul ia avânt încă din vremile apostolice. In anul 235 un oarecare Aurelius Babus, de sigur Roman, sapă o inscripție pe piatra funerară a soției sale Marina și a fiului său Aurelius Marinianus, din care, după părerea lui V. Pârvan, ar reieși că familia Babus, care a trăit în Dacia, era creștină. In literatura creștină din secolul al II—III-lea (de ex. Tertulian și Origen), se găsesc mențiuni că Dacia ar fi fost locuită și de creștini.

[1]) N. Iorga. *Istoria bisericii românești și a vieții religioase.* Vol. I, 1928, p. 13.
[2]) *Idem*, p. 14.
[3]) V. Pârvan. *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman.* București, 1911.

In imperiul roman de Răsărit, creştinismul a ieşit biruitor în epoca lui Constantin cel Mare, fiind declarat religie oficială. Influența acestei religii nu putea să nu se râsfrângă şi asupra Peninsulei Balcanice. Dar, după părerea profesorului Pârvan, acela care a desăvârşit opera de creştinare şi de luminare a Daciei Traiane a fost sfântul Nicetas, episcopul de Remesiana, un cunoscut scriitor al bisericii apusene (moare pe la anul 414). El ar fi propovăduit în cuprinsul Daciei, sau, mai bine zis, pe ambele maluri ale Dunării, cuvântul lui Dumnezeu în limba latină şi ar fi avut un mare succes, din cauză că locuitorii cunoşteau această limbă. Această afirmaţie a profesorului Pârvan se bazează pe scrierile lui Nicetas, ca şi pe scrierile lui Paulian, episcop de Nola (353—431). Se crede că Nicetas ar fi fost de origine Daco-roman şi că el ar fi venit dela reşedinţa lui de episcop ca să precumpănească propaganda misionarilor greci.

Chiar dacă presupunerile profesorului Pârvan, cu privire la caracterul pur latin al creştinismului nostru vechiu, le-am primi cu oarecare rezerve, rămâne necontestat, că la Daco-Romani şi mai târziu în perioada de formare a poporului nostru, a existat o vieaţă creştină.

Părerile profesorului Pârvan găsesc confirmare în opera lui A. Iaţimirschi, cunoscutul slavist rus, de origine românească, care afirmă că în ţinuturile Daciei lui Traian, creştinismul a existat aproape din vremurile apostolice şi nu s'a întrerupt până în secolul al XIV-lea, când se înfiinţează mitropoliile ţărilor noastre. Prof. Iaţimirschi îşi întemeiează părerea pe faptul că în programul politicei Romanilor din secolul al II-lea intra colonizarea provinciilor romane dela Dunăre cu locuitorii creştini, iar pe de altă parte, Iaţimirschi invoacă mărturiile literaturii bisericeşti, nu întotdeauna consecvente, că la soboarele ecumenice şi cele locale, iau parte episcopii de Tomis, de Nicopol, de Odissa, Durostor şi din alte oraşe din dreapta şi din stânga Dunării; şi încă un argument important e că în Dacia lui Traian şi Aurelian şi-au găsit moartea mai mulţi martiri despre care vorbeşte istoria bisericească şi că într'o vreme

creştinii din regiunile noastre erau supuşi la mari persecuții [1]). Iațimirschi aduce în sprijinul părerii sale și argumente filologice.

Contactul pe care-l au Românii cu Slavii, începând cu secolul al V-lea, legăturile cu ei de mai târziu, ne-au făcut să adoptăm forma creştinismului slavo-bizantin, la umbra căruia s'a desvoltat și literatura noastră.

CULTURA BIZANTINĂ ŞI ROMÂNII.

Destinul istoric aruncă poporul românesc, după cum am spus și în altă parte, în mijlocul lumii ortodoxe slave, rupându-l dela izvoarele firești ale culturii latine. Unii din istoricii noștri literari socotesc că « ortodoxismul nostru a fost evenimentul cu cele mai grave urmări pentru desvoltarea noastră culturală » [2]). Nu este însă mai puțin adevărat că ortodoxismul contribue foarte mult la formarea individualității poporului românesc, la conservarea ființei lui etnice. Dacă populația din Ardeal, care a fost sub stăpânirea Ungurilor un întreg mileniu, n'ar fi fost ortodoxă, ci catolică, — ar fi putut ea să nu se contopească cu Ungurii, adică să nu dispară ca popor? Evident că nu. Şi biserica ortodoxă, ca și cea catolică, este pătrunsă de aceleași idealuri înalte ale misionarismului. Dar în propovăduirea cuvântului lui Dumnezeu, ea a fost mai îngăduitoare în ce privește întrebuințarea limbilor naționale în slujba religioasă, decât biserica romano-catolică. Dovadă avem activitatea lui Ciril și Methodie pentru introducerea limbii slave, ca limbă de cult, operă pornită din inițiativa și cu sprijinul bisericii oficiale grecești. Cu tot caracterul religios și într'o măsură oarecare politic, al operei de introducere a scrisului la Slavi, Grecii sprijinesc cultura lor națională și nu se gândesc la grecizarea acestei culturi. Biserica ortodoxă grecească, de care depindea canonicește biserica română, nu se opune la opera de națio-

[1]) А. И. Яцимирскій. Григорій Цамблакъ. С. Петербургъ. 1904, pp. 54—55.

[2]) Sextil Puşcarlu. *Istoria literaturii române. Epoca veche.* Ed. II, Sibiu, 1930.

nalizare a vieții noastre religioase. Şi aici este importanța mare a ortodoxismului pentru noi.

D-l S. Puşcariu are dreptate acolo unde spune că ortodoxismul nostru ne-a rupt dela tradiția culturală romană, încătușindu-ne în lanțurile culturii slavone, în care am fost ținuți un șir de secole. Inceputurile culturii noastre, ca și la alte popoare, se fac sub anumite influențe; aceste influențe au venit dela Slavii ortodocși, vecinii noștri mai apropiați, care reușiseră să-și înjghebeze mai înainte de noi, o cultură proprie destul de puternică.

Insă cultura popoarelor slave: a Rușilor, Bulgarilor și Sârbilor, nu este originală. Aceste popoare la rândul lor se găsesc sub tutela culturală și în parte politică a Bizanțului. Literatura popoarelor slave, care începe din secolul al X—XI-lea, este uniformă, deci asemănătoare și în cea mai mare parte tradusă din literatura bizantină. Din marea bogăție a acestei literaturi, Slavii împrumută ceea ce se potrivea cu gradul lor de desvoltare. Deci, literatura slavă care a circulat la noi prin secolele al XIII—XVII-lea era de fapt o literatură bizantină. Nu ne vom putea adânci cunoștințele în literatura noastră veche, fie cea scrisă în slavonește, fie acea în românește, dacă nu vom avea cel puțin o idee despre literatura bizantină.

« Cine zice slavism, zice bizantinism, căci slavonismul nu era altceva decât trupul exterior mișcat de sufletul bizantin », zice prof. D. Russo [1]).

Studiile regretatului profesor Demostene Russo, ale profesorilor N. Bănescu și Vasile Grecu, au dovedit necesitatea cunoașterii literaturii bizantine pentru istoria literaturii noastre vechi. « Românii—spune D. Russo— care au fost influențați de Slavi, au primit însă direct sau indirect și dela Bizantini, multe elemente culturale, sunt datori să studieze ambele culturi de care au fost influențați » [2]).

In timpul când popoarele slave au luat contact cu literatura bizantină (secolele IX—XIII), organismul îmbătrânit al Bizanțului era încă un factor puternic al culturii. Ştiința și

[1]) D. Russo. *Elenismul în România*. București, 1912, p. 25.
[2]) *Ibidem*, p. 6.

literatura se găsesc în declin, dar Bizanțul încă avea rezerve enorme de vitalitate. In secolele XI—XIII, la Bizanț se desemnează o mare mișcare culturală, care înfluențează și cugetarea științifică din Apus, sau merge paralel cu ea. Cunoscutul bizantinolog F. Uspenschi caracterizează astfel importanța culturii bizantine din epoca ei de declin: « Nu vom insista asupra faptului că directivele din scolastica apuseană sunt împrumutate din sistemele bizantine. Noi afirmăm numai că complexul ideilor, în jurul cărora a circulat cugetarea europeană în perioada dintre secolele XI—XIII, era același ca în Bizanț » [1]). Pe când vastul imperiu roman din Apus cade pradă loviturilor barbare, pe când Europa întreagă este turburată de migrațiunile popoarelor și orice mișcare culturală se stinge pentru câteva secole, partea imperiului roman de Răsărit, cu noul ei centru, Constantinopolul, ia locul Romei și duce mai departe tradițiile culturale antice, adaptându-le la spiritul creștinismului.

In secolul al IV-lea, când se desparte imperiul de Răsărit de cel de Apus, spiritul culturii vechi elene era încă viu; pe atunci existau încă școale de filosofie la Atena și în alte orașe ale vechii Elade, precum și în Alexandria și în alte centre din Egipt și Asia Mică. Triumful creștinismului asupra păgânismului din epoca lui Constantin cel Mare, a dus la formarea unei culturi creștine pe baza elementelor culturii antice și a celei din Orient. Cultura bizantină radiază și în țările din jurul Mării Negre și a părții de răsărit a Mediteranei. Vieața intelectuală niciodată n'a încetat în Bizanț, în cursul celor mai bine de o mie de ani, până la prăbușirea acestui imperiu, adică până la căderea Constantinopolului. Influența acestei culturi, în toate ramurile ei de activitate, a fost covârșitoare nu numai pentru Orient, ci și pentru Apusul Europei. Cultura medievală se alimentează din aceeași sursă, căci legăturile dintre Bizanț și Apus nu se rup definitiv niciodată; iar în timpul cruciatelor, luptătorii pentru idealurile creștine au rămas fermecați de splendoarea culturii bizantine.

[1]) Θ. Успенскій. Богословское и философское теченіе въ Византіи XI—XII вѣк. Журн. Мин. Нар. Просв. 1891, № 9, p. 39.

Din mișcarea culturală a Bizanțului a ieșit Renașterea din Apus, căci Bizanțul a fost păstrătorul comorilor literaturii și filosofiei antice, pe care le transmite Italiei și celorlalte țări apusene. El are o influență mare asupra vieții politice și sociale, asupra dreptului, asupra artei întregii Europe. Chiar în ultimele veacuri ale existenței sale, Bizanțul avea școale bine organizate, cum era Academia din Constantinopol, școale pe lângă patriarhie și mănăstiri cu « didascali » vestiți. Bizanțul îmbogățește literaturile apusene cu o mulțime de povestiri, de scrieri morale, istorice, de legende, care în parte sunt creațiunile lui proprii, iar în parte sunt transmise din Orient, fiind prelucrate și adaptate la ideile creștine.

Aici, în Bizanț, se cristalizează dogmele creștine, căpătând o bază filosofică; aici se formează ritualul ortodoxismului; o întreagă literatură creștină filosofică, didactică, morală și poetică, vine să nuanțeze spiritul nouei culturi.

Pe noi, Românii, ne interesează altceva. Căzând în sfera influenței Bizanțului prin intermediul Slavilor și direct prin legăturile canonice cu biserica ortodoxă din Constantinopol, noi împrumutăm mai întâi întreaga literatură bisericească — serviciul divin cu cărțile de ritual, cărțile cu caracter moral și ascetic, operele sfinților părinți, cărți hagiografice după care vine și literatura profană.

Această literatură a fost scrisă în limba greacă, nu în cea clasică, ci în acel dialect comun (κοινὴ διάλεκτος), în care vorbea lumea civilizată la începutul erei creștine și în epoca bizantină.

Literatura veche religioasă a Bizanțului se împarte de obiceiu în trei perioade:

1. Acea premergătoare formației politice bizantine, dela început și până la soborul din Niceea, adică până în anul 325. Este perioada de afirmare a creștinismului; în această epocă se scriu Evangheliile, Faptele Apostolilor, Evangheliile apocrife, câteva scrieri de ritual bisericesc, scrieri apologetice și polemice.

2. A doua perioadă, perioada de aur a literaturii bisericești, a înfloririi ei, începe la formarea imperiului bizantin și se termină la sfârșitul secolului al V-lea. Este epoca formulării doctrinei creștine.

3. Şi a treia epocă, acea de declin, ţine până prin secolul al VIII-lea, după unii, şi al IX-lea, după alţii.

Centrele mişcării literare creştine devin Constantinopolul, Alexandria, Antiohia. Autorii creştini se ridică în contra a tot ce este păgân, dar în marea lor majoritate ei trec prin şcoala înţelepciunii antice. In lucrările lor teologice, în special în dogmatică, ei utilizează formele vechi ale filosofiei antice, argumentaţia ei, dialectica ei. Cei mai vestiţi propovăduitori bisericeşti cunosc bine mijloacele oratorice ale lui Demostene şi retorica lui Aristotel. Formele romanului antichităţii sunt folosite în lucrările hagiografice, iar lirica poeţilor antici serveşte de model poeţilor creştini.

Legătura dintre literatura antică şi cea creştină se vede din tragedia atribuită lui Grigore Teologul şi intitulată *Hristos care sufere* (Χρ. πάσχων); ea este compusă din citate împrumutate dela Euripid. Romanul grecesc cu conţinut fantastic şi înclinări spre aventură (de ex. « Alexandria », « Varlaam şi Ioasaf » etc.), influenţează, după cum am spus, literatura hagiografică, adică literatura de biografii a sfinţilor. Vieţile sfinţilor sunt făcute după anumite reguli, în ele se repetă anumite motive; aproape totdeauna sfinţii, de mici copii, nu se împacă cu situaţia lor de acasă; ei se ţin izolaţi, nu se joacă cu alţi copii. Fug la mănăstire, unde stareţul la început refuză să-i primească. După ce tânărul este primit în rândul călugărilor, el este ispitit de diavol, care apare sub înfăţişarea de diferite animale sau de femeie . . . Vieaţa sfântului Avraamii, scrisă de Efrem Sirul, spre exemplu, are o fabulă cu adevărat romantică. Avraamii încearcă diferite profesii: de militar, călugăr, misionar şi ajunge în cele din urmă episcop. El se retrage apoi în deşert. Fratele lui moare, lăsându-i o fiică mică. Avraamii o creşte în deşert; aceasta devenind majoră, fuge cu un călugăr şi se stabileşte în oraşul Efes, unde duce o vieaţă uşuratică. După un an, Avraamii vede în vis o porumbiţă înghiţită de către un balaur, dar care peste un an iese nevătămată din gura lui. El a înţeles că este vorba de nepoata lui, Maria. Se duce la oraş şi după oarecare peripeţii, o găseşte şi o convinge să se întoarcă în deşert.

Finalul — Maria călare pe un cal, iar starețul Avraamii alături, pe jos, se întorc triumfal la sihăstrie.

« Viețile Sfinților » în literatura bizantină se adună în colecții numite *patericuri*. Existau « patericuri » cu biografiile sfinților și ale oamenilor evlavioși, cu tendințe ascetice, în care se intercalează fel de fel de povestiri, convorbiri cu oameni celebri ai bisericii. Cel mai vechiu pateric în limba greacă este acela a lui Palladie, episcop de Elinopol (360—430). Se numește « Λαυσαϊκον ». Al doilea pateric grecesc după vechime aparține lui Ioan Mosha de Sinaia (începutul sec. al VII-lea) și se numește « Λειμωνάριον ». Aceste colecții de opere hagiografice au servit ca model pentru alte colecții, cum a fost patericul de Egipt, de Sinaia, de Schit, patericul alfabetic și cum a fost patericurile, prologurile și mineiele rusești. In literatura veche românească, începând cu secolul al XVII-lea, se găsesc mai multe traduceri ale vieților de sfinți, parte din grecește și parte din slavonește. Mitropolitul Dosoftei tipărește în anul 1682—1686 cele 4 volume ale « Vieților Sfinților » [1]. In Biblioteca Academiei Române se păstrează mai multe manuscrise, care conțin patericuri de origine grecească traduse în românește. Nu cunoaștem originalele lor. Putem afirma numai, că unele din manuscrise, judecând după compoziția lor (aici găsim ca și în Lafsaiconul lui Palladie, Vieața lui Macarie de Egipet, Macarie de Alexandria etc.), sunt traduceri după Lafsaiconul lui Palladie, sau un derivat al lui, care se tipărește chiar la București în anul 1760 sub titlul: *Lafsaiconul întru care se cuprinde vieți pustnicești de bărbați și muiari* [2]. De sigur că aceste cărți, ca și întreaga literatură veche, în decursul veacurilor s'au modificat, amplificându-se sau prescurtându-se. In limba românească se găsesc și câteva manuscrise cu traducerea « Patericului » sud-rusesc dela Pecersca. In secolul al XVIII-lea se traduce de asemenea « Prologul » lui Dimitrie de Rostov. Vieți ale sfinților intră și în « Minee », cărți cu slujbele

[1]) I. Bianu și N. Hodoș. *Bibliografia românească veche*, Tom. I. Buc., 1903, p. 240.

[2]) *Ibid.*, Tom. II, p. 150.

sfinţilor, după zile în ordinea calendaristică pe anul întreg [1]).

Imnografie. Creştinismul a putut să aibă o răspândire atât de rapidă nu numai prin ideile lui înalte de egalizare între oameni, de simpatie faţă de cei oropsiţi, de sacrificiu pentru un ideal, ci şi prin însufleţirea mare ce cuprinsese societatea de atunci, decepţionată de idealurile vechi, precum şi prin înalta inspiraţie a celor dintâi propovăduitori ai ideilor creştinismului. Serviciul divin în biserica ortodoxă se făcea cu un fast deosebit. Partea exterioară a ritualului se impunea prin mistica atrăgătoare şi prin strălucirea ei. Locul principal îl ocupă însă poezia adâncă ce pătrunde cântecele bisericeşti, cuvintele armonizate, ce vesteau noua învăţătură. Literatura ortodoxă cunoaşte un număr mare de scriitori bisericeşti, care prin lirica lor pătrunzătoare, prin înalta lor inspiraţie, se apropie de marii poeţi ai omenirii. Majoritatea acestor lirici scriu în limba greacă, iar parte din ei, în siriană.

Numărul scriitorilor creştini ortodocşi este foarte mare. Pe noi însă ne-ar putea interesa numai aceia dintre ei, care au fost traduşi în româneşte şi au avut la noi o circulaţie oarecare. Dăm aici câteva nume:

Clementie Alexandrinul (sec. II—III) de origine Grec, poate din Atena, este tipic pentru primele veacuri ale creştinismului. Scriitor cu o cultură antică temeinică, bun cunoscător al filosofiei greceşti, în numeroasele sale opere, din care cele mai de seamă sunt *Trilogia* şi *Pedagogul*, încearcă să împace ştiinţa cu religia. El este şi un apologet înflăcărat al creştinismului. A scris un imn bisericesc de laudă, alcătuit după modelul celor greceşti, în spondee şi dactile, ce se puteau cânta de două coruri (strofă şi antistrofă).

Methodie, episcop de Patara (sec. III—IV), a lăsat un « Cântec al fecioarelor către Hristos Dumnezeu », cu însuşiri poetice remarcabile, care aminteşte cântecele vechi despre înmormântarea lui Adonis şi ultimul cor din Antigona.

Roman, « cântătorul dulce » din a doua jumătate a secolului al V-lea, este creatorul « condacurilor », a cântecelor

[1]) Chesarie de Râmnic (Episcop). *Mineele* (12 vol.). Râmnic, 1767—1780.

scurte pentru diferite sărbători. Despre el, legenda spune: « Creatorul condacurilor — minunatul Roman: el a căpătat acest dar dela Maica Domnului, care a venit la el când dormea, dându-i un sul (de pergament), pe care i-a poruncit să-l înghită. El a făcut așa și imediat ce s'a deșteptat din somn, s'a dus la biserică și a început să cânte: « Astăzi fecioara » (cântec pentru ziua de Crăciun). El a scris vreo 500 de asemenea cântece, care se numesc condacuri, dela « κοντάκια » sau « κονδάκια », o bucată de pergament pe care se scriau cântecele bisericești.

Efrem Sirul, celebrul scriitor, bine cunoscut în literatura noastră veche; a trăit în secolul al IV-lea și a scris în limba siriană. El ne-a lăsat o serie de lucrări cu caracter exegetic și moral, din care unele s'au pierdut.

Comentariile lui la Sf. Scriptură sunt scrise în proză; restul operelor sale, chiar cuvântările, sunt alcătuite în versuri, cele mai multe în 7 silabe. Cântecele lui sunt imnuri de Crăciun (27), imnuri închinate bisericii (52), în contra ereziilor (56) etc. Poezia lui este însă pătrunsă de pesimism și amintește filosofia stoicilor romani. Ideea morții domină această poezie: « Trece ziua — scrie el într'un loc — și pe urmele ei vine alta, și când nici nu te gândești, moartea stă la căpătâiul tău . . . Unde sunt înțelepții care au scris cărți și prin scrierile lor au umplut universul. Unde sunt aceia, care prin cuvintele și creațiunile lor surprindeau lumea, o capturau prin înțelepciunea lor. Unde sunt aceia care se mândreau cu vestmintele lor scumpe . . . Unde sunt aceia ce prin frumusețea lor provocau mirarea tuturor . . . Intreabă pământul, și el îți va spune . . . Ei toți dorm aici în pământ, toți s'au transformat în țărână și nu se poate deosebi unde este țărâna bogatului și a săracului ». . .

Operele lui Efrem Sirul se traduc în slavonește în primele veacuri după pătrunderea lor în mediul Slavilor, unele din ele în secolul al X-lea, în epoca țarului Bulgariei, Simeon. La Români aceste opere circulă întâi în slavonește și treptat se traduc, iar cântecele lui intră în uzul liturgic al bisericii noastre.

Athanasie cel Mare, Patriarh de Alexandria, trăieşte în secolul al IV-lea şi duce o vieaţă plină de sbucium. Luptător entuziast pentru credinţă, el scrie lucrări « apologetico-dogmatice », ascetice, istorice şi de exegeză. Dintre aceste lucrări se remarcă patru « cuvântări » în contra ereziei arienilor, o « epistolă » a lui « către episcopii din Libia şi Egipt », tradusă în slavoneşte de către Constantin, episcop al Bulgariei prin secolul al X-lea, şi mai ales « Vieaţa Sf. Antonie », care a servit ca izvor de inspiraţie unor scriitori (Flaubert). In vieaţa Sf. Antonie cu o mare putere de sugestie, se zugrăveşte lupta Sf. Antonie cu demonii, care-l persecută din tinereţe, transformându-se în fiare şi animale domestice.

Unele din operele lui Athanasie intră în « patericuri ». In anul 1783, la Râmnic, apare în româneşte « *Sinopsis-ul, adecă cuprindere în scurt a cei vechi şi cei noi scripturi, a celui dintre sfinţi, părintelui nostru Athanasie cel Mare* » [1]).

Inainte de apariţia acestei cărţi, la noi se tipăreşte cartea intitulată « *Intrebări bogosloviceşti şi cu răspunderi adunate din scripturile Marelui Atanasie* », Bucureşti, 1741 [2]). Probabil o nouă traducere a acestei lucrări apare la Iaşi în anul 1803 [3]). Autenticitatea acestor opere este însă discutabilă.

Ioan Gură de aur (Hrisostom) (344—407), patriarh al Constantinopolului, este cel mai strălucit scriitor bisericesc şi cea mai populară figură din lumea ortodoxă.

Autorul unei liturghii (poate numai atribuită lui) şi al unui număr însemnat de epistole (240), Ioan Hrisostom este unul din cei mai mari oratori bisericeşti. In acest scriitor se găseşte o fericită îmbinare: erudiţia largă, cugetarea adâncă, stilul exuberant şi forma aleasă. Intreaga lui operă este pătrunsă de un sentiment adânc de iubire faţă de oameni, în deosebi faţă de cei păcătoşi şi faţă de sărăcimea de care era invadată capitala imperiului Bizantin. In opera lui se pun probleme de ordin social, despre robi şi oameni liberi, despre bogaţi şi săraci. El a rostit cuvintele: « Dumnezeu mai repede-i va auzi pe săraci decât pe cei drepţi ». « Eu nu voiu înceta »,

---

1) I. Bianu şi N. Hodoş. *Op. cit.*, Tom. II, p. 279.
2) *Ibidem*, p. 54.
3) *Ibidem*, p. 444.

spune el în altă parte, « de a repeta: dați săracilor și voiu fi întotdeauna acuzatorul acelora care nu dau » [1]).

In același timp, în lucrările lui Ioan Gură de aur găsim o notă de adânc optimism, de iubire față de vieață, față de natură. El idealizează vieața călugărească pentru motivul că ea este departe de frământările zilnice și mai aproape de natură.

Nu se poate ști numărul exact al operelor lui Ioan Hrisostom; se crede însă că ele trec de o mie. Cea mai mare parte din ele formează omiliile lui, explicațiile la Sf. Scriptură, cuvântările și predicile, pe care el nu le scria personal, ci le rostea în fața tahigrafilor care le scriau. In afară de un mare număr de opere oratorice, care îi aparțin, « sub numele lui mai există încă peste 500 de cuvântări și omilii neautentice » [2]).

Opera lui Ioan Gură de Aur pătrunde la Slavii de Sud încă din timpul împăratului Simeon al Bulgariei, care alcătuește din cuvântările lui Ioan un « sbornic », adică o colecție numită « Zlatostrui ». De asemenea, unul din cele mai vechi manuscrise slave din secolul al XI-lea și anume Codicele de Suprasl (Codex Suprasliensis), conține și el 20 de cuvântări ale lui Ioan Gură de Aur în Mineiul pe luna Martie. Menționăm că profesorul Ilie Bărbulescu crede că manuscrisul acesta ar fi fost scris în cuprinsul Daciei Traiane [3]).

Operele lui Ioan Gură de Aur, în special predicile, învățăturile și cuvântările sale, pătrund și în literatura slavă desvoltată în Țările Românești.

In numeroasele manuscripte care s'au păstrat în țările noastre, se găsește un mare număr de scrieri din Ioan Gură de Aur [4]). Mitropolitul Moldovei Dosoftei,

[1]) Д. Рождественскіи. Элементъ современности въ словахъ и бесѣдахъ Василія Великаго. Григорія Богослова и Іоанна Златоустаго. Москва. pp. 31 — 32.

[2]) Pr. Cicerone Iordăchescu. *Istoria vechii literaturi creștine.* Partea II-a Iași, 1935, p. 125.

[3]) Ilie Bărbulescu. *Curentele literare la Români în perioada slavismului cultural.* București, 1928, pp. 5—9.

[4]) А. И. Яцимирскїй. Славянскїя рукописи румынскихъ библіотекъ. С. Петербуръ. 1905 г., pp. 206, 297, 460, 461, 465, 716, 738, 751, 768, 199, 731. 748, 781, 812, 844 etc.

traduce din limba greacă în slavoneşte 35 de cuvântări din Hrisostom [1]), traduceri pe care le trimite la Moscova. Din opera lui Ioan Hrisostom se traduce în româneşte, probabil, în secolul al XVI-lea. In orice caz, un « cuvânt » la Dumineca Paştilor, atribuit lui Hrisostom, se găseşte în Codex Sturdzanus şi în codicele Todorescu. Scrieri din Hrisostom se găsesc în compoziţia mai multor manuscripte din secolul al XVII-lea şi din veacul următor.

In anul 1691 « în vestitul oraş al măriei sale, în Bucureşti », au ieşit la iveală *Mărgăritarele lui « Zlatoust »*, traducere din greceşte făcută de către fraţii Şerban şi Radu Greceanu, cunoscuţii cărturari munteni [2]). Această carte reapare la Bucureşti în anul 1746 [3]).

Alături de Ioan Hrisostom se pun de obiceiu scriitorii bisericeşti sf. ierarhi Vasilie cel Mare şi Grigore Teologul.

Cel dintâi, pe lângă scrieri cu un conţinut moral, dogmatic şi practic, a lăsat şi o compoziţie asupra celor « şase zile ale Facerii » (« Hexaemeronul »). In această operă, compusă din nouă cuvântări, autorul având ca scop preamărirea Creatorului, îşi arată toată erudiţia, toate cunoştinţele din ştiinţele de atunci asupra universului, tot materialul ştiinţific lăsat Bizanţului de antichitatea clasică. Comentând textul biblic cu privire la crearea lumii (« La început a făcut Dumnezeu cerul şi pământul »), Vasilie cel Mare îşi expune şi părerile sale asupra naturii, păreri care sunt la nivelul ştiinţei contemporane.

Grigorie Teologul a lăsat şi el 20 de predici. In opera acestor doi scriitori, a lui Vasilie cel Mare şi Grigorie Teologul, se simte sufletul filosofiei lui Platon. Lucrările lor se semnalează în literatura românească din secolele XVIII—XIX [4]).

Ioan Scarariul, zis Sinaitul (sec. al VI-lea), în opera sa principală « κλίμαζ » (scara), compusă din 30 de cuvântări,

[1]) Şt. Ciobanu. *Dosoftei, mitropolitul Moldovei.* Traducere din ruseşte de Şt. Berechet. Iaşi, 1918, p. 177.
[2]) I. Bianu şi N. Hodoş. *Op. cit.*, Tom. I, p. 315.
[3]) *Ibidem.*, II, p. 93.
[4]) Pr. C. Iordăchescu. *Op. cit.*, pp. 151—165.

arată 30 de trepte pe care le poate atinge omul în perfecționarea lui sufletească și morală. Prin auto-analiză sufletească, prin înfrânarea poftelor, prin lupta cu patimile, cu ajutorul voinței, omul se poate ridica la cele mai înalte virtuți morale. Această carte a fost destinată în special călugărilor și face parte din numeroasele opere cu caracter ascetic, care circulau în lumea veche în genere și în special în cea ortodoxă.

« Scara » lui Ioan Scarariul este bine cunoscută în literatura veche românească, sub numele de « Leastvița ». O traducere din slavonește a acestei opere a fost găsită într'un manuscris din prima jumătate a sec. al XVII-lea; ea se atribue lui Varlaam, mitropolitul Moldovei [1]). O altă traducere a acestei scrieri, tot din slavonește, o face harnicul cărturar Vartolomeu Măzăreanul, stareț al mănăstirii Putna (sec. al XVIII-lea) [2]).

Ioan Damaschin, fost ministru al califului de Damasc, scriitor din secolul al VIII-lea, bun cunoscător al filosofiei și literaturii antice și al lui Aristotel, în deosebi, este cel dintâi sistematizator serios al dogmelor creștine. Opera lui dogmatică principală este « Izvorul cunoștințelor », compusă din 3 părți: 1. filosofia sau dialectica, 2. cartea heresiilor și 3. expunerea dogmelor credinței creștine.

Ioan Damaschin este și unul din marii poeți ai bisericii creștine. El scrie o mulțime de canoane, tropare și alte cântece religioase. Ca să pună ordine în cântările bisericești, Ioan Damaschin alcătuește « Octoihul », așezând cântecele pe 8 glasuri. Sunt celebre cântecele sale de înmormântare, pline de un adânc sentiment poetic și de revoltă în contra morții.

« Octoihul » lui, amplificat și perfecționat de oamenii bisericii, a fost tradus în românește și s'a tipărit de mai multe ori alături de celelalte cărți de ritual. « Cântecele » lui de înmormântare, se traduc și ele odată cu introducerea limbii românești în serviciul divin. Opera dogmatică a lui Damaschin, care circula în vechime sub diferite titluri, se tipărește la Iași în anul 1715 în grecește, sub denumirea de

[1]) Gh. Ghibănescu. în rev. « Arhiva », XXV, Iași, 1914.
[2]) Biblioteca Acad. Române., ms. Nr. 2959 și mss. lui Vartolomei Măzăreanu.

« Arătarea credinței ortodoxe » [1]. In anul 1763, la Blaj, Românii uniți tipăresc în latinește *Opera philosophica et theologica* de Damaschin. Tot la Iași, în anul 1806, iese de sub tipar dogmatica lui tradusă în românește, sub titlul *Descoperire . . . a pravoslavnicii credințe*. Traducătorii sunt doi călugări, Gherontie și Grigorie (ulterior Grigorie al IV-lea, mitropolitul Ungrovlahiei). Probabil că au existat traduceri românești făcute mai înainte.

Andrei de Chesaria din Capadochia (sec. al VI-lea), este cunoscut prin *Interpretarea Apocalipsului*. Opera lui, într'o redacție ceva mai scurtă, apare la Slavii de răsărit prin secolul al XIII—XIV-lea. Pe la începutul secolului al XVII-lea, opera lui Andrei de Chesaria se traduce din grecește în limba ruteană (ucraineană) și se tipărește, iar din această limbă ea se traduce în românește. Cunoaștem două manuscrise ale acestei traduceri (Bibl. Ac. Rom., nr. 3721 din 1704 și nr. 3520 din următorul an).

La acești scriitori bisericești, care au pătruns și în literatura noastră veche, îl mai adăugăm și pe Teofilact al Bulgariei. Grec de origine, cu o cultură teologică și laică remarcabilă, Teofilact păstorește asupra Bulgarilor prin secolele XI—XII-lea. Din numeroasele lui lucrări se remarcă comentariul lui la Evanghelie (« Tâlcul Evangheliei »), care tradus în limba slavă, era foarte popular la noi în epoca slavonismului [2]. Manuscrisele slave din țările românești cu numele lui Teofilact datează din secolele XV—XVII. Erau foarte răspândite « precuvântările » lui Teofilact la Evanghelii, care se găsesc traduse în românește prin secolul al XVII-lea (Bibl. Ac. Rom. nr. 1327). In prima jumătate a secolului al XVIII-lea, episcopul de Râmnic, Damaschin, traduce din slavonește întreaga operă a lui Teofilact, care circulă în mai multe manuscripte (Bibl. Ac. Rom. nr. 2592, B. 2759, 3314 și altele), iar în anul 1805 ea se tipărește la Iași de către mitropolitul Veniamin Costache [3]), sub numele călugărilor munteni Gherontie

[1]) I. Bianu și N. Hodoș. *Op. cit.*, I, p. 501.

[2]) А. И. Яцимирскій, Слав. рукоп. румынскихъ библ. St. Petersburg 1905 pp. 28—29, 103—104.

[3]) I. Bianu și N. Hodoș. *Op. cit.*, II, p. 466.

și Grigorie, amintiți mai sus. Este evident că acești călugări munteni și-au însușit traducerea lui Damaschin episcopul.

Este aproape cu neputință de a-i trece în revistă pe toți scriitorii bisericești din epoca bizantină. Inafară de cei câțiva scriitori pe care i-am enumerat mai sus, în literatura noastră veche au pătruns și alții. Și influența acestor scriitori a fost covârșitoare asupra concepției religioase a creștinilor din Răsărit și de sigur și asupra Românilor. Această literatură formează idealul creștinesc al poporului, iubirea față de oameni, jertfa de sine pentru binele obștesc, tendința spre perfecționare morală și sufletească, neglijarea, înnăbușirea a tot ce este pământesc pentru un ideal mai înalt.

LITERATURA APOCRIFĂ.

Literatura religioasă formează fondul învățăturilor creștinești. Ea se răspândește cu binecuvântarea bisericii oficiale; este literatura recunoscută de către autoritățile bisericești. Paralel cu ea a existat o întreagă literatură așa zisă « apocrifă », cărți interzise în biserică, dar care totuși erau cetite de către cărturari. Vom vorbi, mai departe, despre conținutul acestei literaturi, despre influența ei asupra vieții spirituale a poporului nostru. Aici menționăm numai că această literatură se naște și se desvoltă în aceeași epocă bizantină (și înainte) odată cu cărțile sfinte. In primele veacuri ale creștinismului, cuvântul « ἀπόκρυφος » însemna « ascuns », « tăinuit »; cărți apocrife însemnau cărți cu conținut adânc, misterios, cu adevăruri profunde, neînțelese de toți. In acest sens se numea « cartea apocrifă » și Apocalipsul.

Dar, odată cu stabilirea dogmelor și cu apariția ereziilor, cărțile apocrife sunt luate drept cărți primejdioase credinței de care se folosesc ereticii, spre deosebire de cărțile canonice aprobate de către biserică (κανονικὰ βίβλια). Cărțile apocrife adeseori se atribue scriitorilor bisericești, sfinților părinți; de aici ele se numesc și « ψευδεπίγραφα » adică scrise fals. Urmele pe care le-au lăsat apocrifele în literatura veche, în folklor și în artă sunt foarte mari.

Apocrifele se strecoară adeseori chiar în cărțile liturgice, cum este de ex. « Trebnicul » lui Petru Movilă, tradus și în românește de către Vartolomei Măzăreanul (Nr. 2986) și în care găsim, după cum semnalează istoricii literaturii rusești (Vl. Peretz) și o rugăciune pentru « femeia care naște ». In multe cărți de rugăciune se găsesc și niște « rugăciuni și canoane » ale lui popa Eremie și popa Bogomil, personaje (poate o persoană cunoscută sub aceste două nume), care au formulat învățăturile ereziei bogomilice în Bulgaria.

Apocrifele au o influență mare și asupra iconografiei. De exemplu: Bunavestirea Maicii Domnului după Evanghelie se face în casă, unde Maica Domnului este surprinsă de către arhanghel cetind o carte. In unele icoane acest episod se înfățișează la o fântână, unde vine arhanghelul sub chipul unui tânăr frumos, episod zugrăvit după *Protoevanghelia lui Iacov*, operă apocrifă. La fuga sfintei familii în Egipt se zugrăvește sf. familie și idolii care cad jos în fața lor etc.

Originea apocrifelor se găsește în Orient, și anume, în Asia Mică, Egipt și Grecia. In legătură cu evenimentele și personajele descrise în Vechiul și Noul Testament, circulau o sumedenie de versiuni orale, povestiri și legende, care adeseori erau în contrazicere cu Scriptura. Cu alte cuvinte, apocrifele fac parte din epopeea vechiului creștinism. In secolul al II—III-lea după Hristos apar și versiuni scrise: câteva evanghelii (vreo 13), sau pseudoevanghelii, epistole false ale apostolilor, povestiri despre Maica Domnului, precum și legende despre unii sfinți (Sf. Gheorghe, Teodor Tiron). Pe de altă parte, în compoziția Bibliei sunt și cărți care au fost contestate (Istoria lui Tovie, Esdra, Iudif). Narațiunile Orientului se împletesc cu povestirile despre personajele biblice, despre Adam și Eva, Moise, Solomon, David etc. Conținutul acestor apocrife era din cele mai fantastice. Ele se răspândesc în literatura greacă, de unde trec în Apus.

Biserica grecească duce luptă cu literatura religioasă, care nu era în acord cu dogma creștinismului. Se fac încercări de a stabili, care din cărțile sfinte sunt bune și care sunt primejdioase. Soborul ecumenic din Laodichia, secolul al IV-lea,

vorbește despre cărți interzise. In secolul al VIII—X-lea în literatura bizantină circulau liste cu cărți interzise, sau cu cărți false și adevărate. Patriarhul Constantinopolului Nichifor (sec. VIII—IX) dă un registru de cărți sfinte în lucrarea sa *Stihometria librorum sanctorum.*

Asemenea registre de cărți apocrife se găsesc și în literaturile popoarelor slave ortodoxe, cele mai vechi datând de prin secolul al XI-lea (« Izbornic Sviatoslava »). Cel mai complet index datează din secolul al XIV-lea și se găsește într'un « Nomocanon ». In unele din aceste registre intră și cărți profane, — ca « Gromnicul », « Lunicul ». Un asemenea registru de cărți, adevărate și false, tradus din slavonește în secolul al XVII-lea, se găsește și în limba românească, după cum am menționat mai înainte.

Istoriografia. Bizanțul continuă tradiția frumoasă a literaturii istorice, inaugurată cu atâta succes de istoricii antichității. In acest domeniu se distinge un șir lung de personalități, de istorici și cronicari, care ne lasă date cu privire la evenimentele de atunci, de valoare istorică și etnografică. In desvoltarea istoriografiei bizantine se remarcă câteva perioade. Un istoric tipic pentru secolul VI—VII este Teofilact Samocata. Constantin Porfirogenitul este un animator în domeniul istoriografiei. Sub el se încearcă a se face un bilanț al trecutului, de a se trece în revistă evenimentele din istoria Bizanțului. El îi încurajează pe cronicari, susține opera lor și scrie și personal, după cum scriu și alți cronicari de viță domnească.

Dar înafară de aceste cronici, care au un caracter mai mult științific și care țin de tradiția clasică, există și cronici populare: sunt cronicile universale, care se încep cu facerea lumii, fac ceva din istoria biblică, vorbesc de antichitate, ajung la Bizanț și termină de obiceiu cu timpurile în care sunt scrise. Cronicarii se opresc asupra oamenilor celebri, asupra întâmplărilor miraculoase, evenimentelor cosmice (eclipse de soare, de lună, cutremure).

Pe noi ne interesează mai mult aceste cronici, căci ele au pătruns și în literatura noastră. Așa este cronica universală a lui Ioan Malala din Antiohia (sec. VI—VII), pe

care el o numeşte « χρονογραφία », o istorie populară, pătrunsă de ideea religioasă, care se începe cu facerea lumii şi se termină cu anul 563 d. H.

O altă cronică, bine cunoscută în lumea ortodoxă, era aceea a lui Gheorghe Amartola, scriitor din secolul al IX-lea, care în 4 cărţi descrie istoria universală începând-o dela Adam şi până la anul 842.

Al treilea cronicar bizantin, din epoca declinului culturii bizantine, este Constantin Manasses (sec. al XII-lea), care scrie în versuri cronica sa « Σύνοψις ἱστρική ». Şi el începe cronica dela Adam şi o continuă până la anul 1081. Toate aceste trei cronici au avut o mare răspândire la Slavi; din aceste cronici, cea mai apreciată era opera lui Constantin Manasses şi nu atât pentru însuşirile ei ştiinţifice, cât pentru calităţile ei literare. In cronica lui Malala, în redacţiile slavoneşti, ca şi în cele greceşti, intră « Alexandria », iar în cronica lui Manasses « Istoria Troiei ». Cronicile lui Ioan Malala, Gheorghe Amartola şi Constantin Manasses au fost cunoscute cărturarilor noştri vechi. Alcătuitorii cronicilor slavoneşti cu privire la Ţările noastre, cronicile lui Macarie, Eufimie şi Azarie, cronica dela Putna şi Bistriţa, fără îndoială au suferit influenţa acestor cronici prin Slavi sau prin prelucrări greceşti mai nouă, cum a fost acea a lui Doroteiu de Monembasia şi a lui Cigala. Prof. I. Bogdan a dovedit că cronicarii noştri Macarie şi Azarie împrumută din Manasses pasaje întregi. Pe acelaşi Manasses se întemeiază şi cronica lui Moxa din anul 1620, intitulată « De începutul lumieei dentăiu ».

In rând cu apocrifele se pune şi literatura imaginară, fel de fel de povestiri sau romane, care îşi capătă forma lor definitivă în literatura bizantină. Originea acestor povestiri şi romane se găseşte în naraţiunile Orientului, în tradiţia clasică şi în idealurile creştine. Povestirile Orientului cu dialogurile lor, cu alegoriile şi pildele lor, cu interpolări de nuvele se amestecă cu tradiţiile antice greceşti, cu idealurile ascetice ale creştinismului, cu elemente fantastice din literatura populară şi cu motive din apocrife. Din aceste povestiri face parte

romanul « Alexandria », una din cele mai populare cărți din lume, redactată în epoca alexandrină și amplificată cu motive noui în diferite epoci [1]). Această operă circulă în patru redacții la popoarele slave, de unde pătrunde și în literatura noastră veche.

Alături de « Alexandria » stă « istoria Troiei » (« Troada »), operă care circulă paralel cu epopeea lui Homer și care intră, după cum am spus mai sus, în compoziția unor cronici bizantine, cum este aceea a lui Manasses, prelucrată în românește împreună cu cronica acestuia din urmă de către cronicarul muntean Mihail Moxa (Moxalie).

Tot din această categorie de cărți fac parte « Vieața și pildele lui Esop », un roman popular de o mare răspândire; « Preaînțăleptul Archirie și Anadan », un alt roman. Prin literatura bizantină au trecut romanele venite din Asia și adaptate la concepția creștină, cum este romanul de origine indiană, care se poate ceti și astăzi cu interes, *Varlaam și Ioasaf*, tradus în limba românească din slavonește de către Udriște Năsturel. Fondul povestirii îl formează vieața lui Budha, elementul creștinesc este însă atât de puternic în acest roman, încât opera aceasta se atribue lui Ioan Damaschin (sec. al VIII-lea), deși unii din bizantinologi (Krumbacher) cred că opera își capătă forma în care a fost transmisă lumii creștine, cu un veac mai înainte de Ioan Damaschin și anume prin secolul al VII-lea.

De aceeași origine indiană este și romanul « Sindipa », adaptat la spiritul nou în Bizanț prin secolul al XI-lea, de unde se răspândește la popoarele slave ortodoxe, în Apus și la noi.

Tot în epoca bizantină apar cărți astrologice și de științe naturale. Din aceste cărți fac parte « Gromovnicul », tradus și tipărit în românește în anul 1795 a doua oară [2]) și « Fiziologul », o carte cu știri despre animale și păsări cu explicația simbolicei lor și cu o lungă istorie în literaturile apusene, operă care a avut o mare trecere și în literatura noastră veche. Antologia « Μέλιςςα », « Albina », o culegere de citate și po-

[1]) N. Cartojan. *Alexandria în literatura românească.* București, 1922.
[2]) I. Bianu și N. Hodoș. *Op. cit.*, II, p. 107.

vestiri morale, de poveţe din diferiţi scriitori bisericeşti şi laici, creştini şi păgâni, alcătuită prin secolul al VII-lea şi prelucrată mai târziu. In româneşte se tipăreşte în anul 1700 la Snagov, după un text grecesc prelucrat după o redacţie italiană, sub numele de « Floarea Darurilor » (Albinuşa) [1]).

LITERATURA SLAVĂ LA ROMÂNI.

In capitolele precedente am relevat faptul că Românii prin forţa împrejurărilor au ieşit la luminişul unei vieţi culturale proprii relativ târziu; cu alte cuvinte, literatura noastră nu are vechimea literaturilor apusene şi nici pe acea a popoarelor din Orientul Europei. Poporul românesc a avut într'o oarecare măsură soarta popoarelor catolice neromane (Ungurii, Polonii, Germanii, Cehoslovacii), care prin aplicarea teoriilor « limbilor sfinte » au fost oprite multă vreme de a se manifesta în literatură. Românii au fost nevoiţi să-şi înceapă scrisul lor în limba slavonă, limba vecinilor lor ortodocşi şi întreaga cultură spirituală a Românilor este îmbrăcată la început în haină slavonească, deşi ca spirit şi ca tendinţe, această literatură este, după cum am văzut, bizantină. Pe deasupra solului nostru naţional se suprapune un strat de cultură străină, care înnăbuşă pentru mult timp orice manifestare culturală proprie şi care lasă urme adânci în sufletul poporului nostru. Această cultură acopere fondul nostru naţional, îl ţine încătuşat timp de câteva veacuri. Se înţelege că poporul îşi cânta cântecele lui în limba pe care o vorbea, se ruga lui Dumnezeu şi se judeca în aceeaşi limbă, fiindcă el nu cunoştea limba care se strecurase în biserică şi în cancelariile domneşti.

Intreaga epocă slavonă formează cea mai dramatică pagină din istoria poporului nostru. Faptul acesta însă este o realitate istorică, ce nu poate fi neglijată. Unii din istoricii literaturii noastre dau prea puţină importanţă acestui capitol din literatura românească. După părearea noastră, această literatură nu poate fi nesocotită pentru motivul că ea s'a des-

[1]) *Ibid.*, I, p. 393.

voltat pe terenul românesc, a fost scrisă de Români, sau de Slavi aclimatizați la noi și a fost destinată pentru Români. De sigur că această literatură nu îndeplinește o funcție de literatură, nu are aproape niciun rol social și intelectual. Urmele ei însă se pot găsi nu numai în limba poporului, ci și în literatura lui orală. Unele din motivele poeziei noastre populare, în special celei religioase, au trecut la noi înaintea apariției celor dintâi traduceri în românește. Cărturarii noștri, copiștii de cărți slavonești, preoții și călugării, nu puteau să nu împărtășească și celor ce nu știau slavonește, din conținutul cărților pe care ei le puteau ceti.

Pe de altă parte, literatura noastră izvorăște din cea slavă; cele dintâi cărți se traduc din slavonește. Bogata noastră literatură istoriografică la început se scria în slavonește, un fapt de o importanță extrem de mare. Popoarele care și-au avut începuturile culturale în altă limbă decât cea națională, își încep istoria literaturii cu operele scrise în limba străină în care au fost nevoiți să scrie. Nimănui din istoricii literaturii poloneze nu-i vine în gând să lase la o parte întreaga literatură latină înflorită pe teritoriul polonez, să nu vorbească despre cronicarul Gall, sau istoricul Kadłubek, despre Kopernik, sau să nu pomenească despre versurile latine ale lui Callimah, italian de origine (Filippo Buonaccorsi da Geminiano), pentru motivul că ei au scris în limba latină, iar unii din ei nu erau polonezi de origine (originea poloneză a lui Kopernik este discutabilă). Și atunci de ce noi să nu vorbim despre un Grigore Țamblac, scriitor original, este drept, străin de neamul nostru, care a scris pentru Români în Moldova lui Alexandru cel Bun?

Istoria până astăzi n'a putut preciza când și în ce împrejurări Românii au luat primul contact cu Slavii. Inceputurile istoriei popoarelor slave sunt tot atât de puțin cunoscute ca și începuturile istoriei noastre. Este cert însă un fapt, că Slavii intră în legături cu noi în perioada când Românii nu erau încă formați ca popor, iar Slavii nu ajunseseră la diferențierea lor în mai multe ramuri, adică în epoca vieții lor cunoscute sub denumirea de paleoslavă, când popoarele slave aveau o limbă comună.

Prin secolul al V-lea, iar după alţii chiar în al IV-lea [1]), Slavii se strecoară din spre părţile Nord-Estice ale Europei, unde se crede că ar fi fost leagănul lor (după unele teorii) şi poposind prin părţile noastre un timp mai mult sau mai puţin îndelungat, trec Dunărea şi se aşează în Peninsula Balcanică, unde locuiau şi Români.

Denumirile geografice slavoneşti ce s'au păstrat în ţările noastre (Bistriţa, Tecuci, Dolj-Dolnii Jiu, Gorj-Gornii Jiu, Crasna etc.), precum şi un număr de cuvinte păstrate în limba noastră în forma cum ele se pronunţau în epoca paleoslavă (muncă, luncă, rând etc.), dovedesc că Românii au stat cu Slavii într'un contact mai mult sau mai puţin îndelungat, iar unele forme ale vieţii noastre politice şi sociale (de exemplu cnezatele, voivodatele), care au lăsat urme şi în istoria dreptului românesc, ne arată că acest contact a fost foarte strâns, a fost poate într'un timp chiar o convieţuire comună. Aici nu este însă locul să facem istorie şi filologie, care ar lămuri într'o măsură oarecare raporturile Românilor cu Slavii din acele vremuri întunecate. Pe noi ne interesează epoca mai târzie, când cultura popoarelor slave începe să se reverse asupra ţărilor noastre.

Slavii din dreapta Dunării, imediat după aşezarea lor acolo, au fost puşi în situaţia de a avea legături cu imperiul bizantin, intrând în sfera lui de influenţă politică şi culturală. Pe teritoriul Bulgariei s'au găsit circa 50 de pietre din epoca primitivă a culturii bulgare cu inscripţii în limba vorbită greacă [2]). Hoardele lor neorganizate, dar ca orice hoarde barbare pline de îndrăsneală, prin incursiunile lor în regiunile bizantine, dădeau mereu de lucru conducătorilor imperiului. Şi Bizanţul, căruia nu-i convenea să rămână în situaţia de luptă permanentă cu aceşti barbari prădalnici căuta să-i îmblânzească prin propaganda culturală şi religioasă.

In secolul al VII-lea, Slavii de Sud au fost cuceriţi de către Bulgari, popor de rasă turanică, venit de pe Volga (de aici şi

[1]) I. Bărbulescu. *Curentele literare la Români în perioada slavismului cultural,* Bucureşti, 1928, p. 1.

[2]) Проф. В. Бешевлiевъ. Пырвобългарски надписи. „Годишникъ на Софiйски на университетъ". Кн. XXXI. 1934.

denumirea lor), sub conducerea lui Asparuch. Acest cuceritor pune bazele statului bulgar; hoardele lui însă, inferioare sub raportul culturii Slavilor atinși de cultura bizantină, la rândul lor se asimilează cu ei, împrumutând dela ei limba și obiceiurile lor.

In a doua jumătate a secolului al IX-lea, Bulgarii formați ca popor, în mare parte creștinați chiar, se declară în mod oficial popor creștin sub domnia regelui Boris-Mihail. Odată cu aceasta se pun și bazele culturii lor naționale.

Literatura care se naște la Bulgari este o literatură comună tuturor Slavilor ortodocși, este cea dintâi manifestare a scrisului la Slavii ortodocși, de unde se răspândește la Ruși și la Sârbi. Inceputurile acestei literaturi sunt legate de numele a doi greci, frații Ciril (Constantin 827—869) și Methodie (mort în anul 885), de origine din Salonic, fapt care a dat naștere la ipoteza că acești apostoli ai slavonismului ar putea să se tragă din Români macedoneni (I. Frățiman). Oameni cu o cultură înaltă și cu o situație bună în vieața imperiului bizantin, ei renunță la demnitățile pe care le dețineau și își consacră munca ideii răspândirii creștinismului printre popoarele slave. Ei alcătuesc alfabetul slavonesc, așa zisa cirilică, pe care-l întrebuințează Românii până pe la mijlocul secolului al XIX-lea. Profesorul I. Bărbulescu, alături de mai mulți slaviști (B. Kopitar, Schafarik, Grigorovici etc.), crede că Ciril și Methodie alcătuesc alfabetul așa zis glagolitic, iar cel cirilic ar fi fost inventat de către continuatorii operei lor în Bulgaria în secolul al X-lea [1]). Alfabetul glagolitic, ale cărui urme se găsesc în Psaltirea Scheiană și în Codicele Voronețian, are asemănare cu cel cirilic, dar este ceva mai complicat și se întrebuințează în vechime la Bulgari și Croați, paralel cu cel cirilic, adeseori redând aceleași texte. Acest alfabet însă a avut o circulație cu mult mai restrânsă, răspândindu-se în special la Slavii catolici din Dalmația, unde după părerea unor slaviști, el ar fi fost chiar inventat [2]). Majoritatea oamenilor de știință în-

[1]) I. Bărbulescu. *Op. cit.*, p. 128 și А. Н. Пыпинъ, И. В. Спасовичъ. Исторія словянскихъ литературъ, С. Петербуръ. 1879, vol. I, p. 39.
[2]) *Ibidem*, p. 39.

clină spre părerea că, alfabetul cirilic a fost alcătuit după un model al scrisului grecesc, care varia dela provincie la provincie.

Opera principală a lui Ciril și Methodie a fost traducerea cărților mai importante din Sf. Scriptură și răspândirea creștinismului între Bulgari (Methodie) și între Slavii din Moravia. In urma intervențiilor făcute la Roma de către Ciril, papa recunoscu limba slavă, ca limbă în care se pot scrie cărțile bisericești.

In secolul următor, opera începută de către cei doi frați continuă. Elevii lor fugiți din Moravia, din cauza persecuțiilor catolicilor, vin în Bulgaria, unde sub țarul Simeon, jumătate grec și jumătate bulgar (892—927), se desfășoară o mare operă de transplantare a literaturii religioase grecești în limba slavă. Se traduc aproape toate cărțile bisericești, care mai târziu se răspândesc la popoarele slave ortodoxe, la Sârbi și la Ruși și care se introduc și la noi. Limba în care au tradus Ciril și Methodie și discipolii lor, care au activat în «epoca de aur» a literaturii bulgare, este limba vorbită de Slavii din dreapta Dunării; întru cât între limbile slave atunci nu era o deosebire mare, ele fiind dialecte ale limbii comune slave, limbă în care s'au făcut primele traduceri ale cărților sfinte, devine limbă bisericească, sau mai bine zis limba literară, a scrisului, a bisericii, la toate popoarele slave ortodoxe. Ea nu este nici bulgară, nici sârbă și nici rusă, ci își are denumirea de limbă *slavă* veche, devenită ulterior limbă bisericească comună ortodoxiei slave. Această limbă trece și în cărțile slavone scrise în Țările Românești, fie direct dela Bulgari, fie dela Sârbi sau Ruși.

Influența culturii grecești asupra Bulgarilor se intensifică după cucerirea lor de către Greci în anul 1018, când împăratul Vasilie Bulgaroctonul transformă Bulgaria în provincie grecească și când Ohrida devine centrul vieții religioase a Bulgarilor, cu arhiepiscopi greci și cu tendința de a greciza populația slavă. Impărțirea bisericilor, în cea dela Răsărit și cea dela Apus (în anul 1054), a întărit și mai mult poziția Grecilor în Bulgaria. Dominația Grecilor asupra Bulgariei a ținut până în anul 1185, când familia românească a Asa-

neştilor reuşeşte să întemeieze aşa zisul al doilea imperiu bulgar, sau Româno-Bulgar, scăpându-i pe Bulgari de sub egemonia grecească.

In secolele X—XII la Bulgari se traduce de către elevii lui C i r i l şi M e t h o d i e, fugiţi de persecuţiile catolicilor în Bulgaria, înafară de Evanghelie, Psaltire, Faptele Apostolilor şi învăţături din I o a n G u r ă de A u r, G r i g o r i e T e o l o g u l, E f r e m S i r u l, C i r i l de Ierusalim, T e o d o r S t u d i t u l, « Scara » lui I o a n S c a r a r u l, « Prologul » (vieţi ale Sfinţilor), « Paleia » etc. Se traduc de asemenea cronicile lui I o a n M a l a l a, G h e o r g h e A m a r t o l a şi C o n s t a n t i n M a n a s s e s, precum şi mai multe scrieri apocrife şi unele opere din literatura profană (« Alexandria », « Istoria Troiei », « Varlaam şi Ioasaf » etc.). S'a remarcat de către istoricii literaturii, că epoca de « înflorire » la Slavii de Sud n'a dat opere originale, cu excepţia unor compilaţii de pe modele bizantine, cu totul neînsemnate (a lui Climent, episcopul « Slavilor », a lui Gorazd, Naum, Anghelar şi Sava, precum şi a lui Ioan, Exarchul Bulgariei); pe de altă parte, nu se traduce nimic din ceea ce reprezintă ştiinţa în Bizanţ. De exemplu, din operele istorice se traduc numai cronicele populare, care au mai mult un caracter literar decât ştiinţific, cum sunt cele ale lui I. M a l a l a şi G h. A m a r t o l a, iar mai târziu ale lui C. M a n a s s e s. Notăm acest fapt, pentrucă şi literatura noastră veche are acelaşi caracter, pentrucă şi la noi circulă cam aceleaşi cărţi.

In legătură cu epoca mai veche a literaturii bulgare, e nevoie să amintim de o mişcare religioasă cunoscută sub denumirea de *bogomilism*, mişcare care ar fi avut repercusiuni şi asupra literaturii noastre. Este vorba de o erezie dualistă, adusă din Asia şi cunoscută şi sub numele de erezie a « pavlicienilor », a « messalienilor » sau a « maniheilor ». Ea se răspândeşte printre Bulgari odată cu creştinismul. In secolul al X-lea ea se întăreşte, iar prin secolele XII—XIII bogomilismul pătrunde în mai multe ţări ortodoxe şi catolice, ajungând până în Franţa, unde el este cunoscut sub numele de « Bulgarorum haeresis ». Numele acestei erezii s'ar trage dela

popa Bogomil, întemeietorul și organizatorul ei în Bulgaria în secolul al X-lea. Unii presupun că numele « Bogomil » (cel drag lui Dumnezeu), a fost dat de către eretici popii Eremia, care ar fi dat învățăturilor bogomilice un caracter pronunțat slav. Bogomilii învață că această lume a fost creată și este dominată de către două puteri — un Dumnezeu bun și unul rău — Satanail, așa cum învățau pe vremuri gnosticii. Satanail a fost și el fiu al lui Dumnezeu, dar din cauza trufiei a fost aruncat din cer în beznă. El și-a păstrat însă puterea de creațiune și își creează împreună cu îngerii săi lumea lui. Pământul, omul și animalele, adică lumea materială, sunt creațiunea lui Satanail. Sufletul omului însă vine dela Dumnezeu. Bogomilii sunt în contra Vechiului Testament, înafară de Psaltire; nu recunosc însă nici biserica nouă; resping ritualul și ierarhia bisericească, precum și cinstirea icoanelor. Duc o vieață ascetică, se roagă lui Dumnezeu și postesc în zilele de Luni, Miercuri și Sâmbătă. Izvorul credinței după ei este Evanghelia, Apostolul și Apocalipsa. Doctrina bogomililor n'a putut fi stabilită cu preciziune: bogomilismul având particularitățile lui în fiecare țară. Un fapt s'a putut preciza: această erezie era pe placul mulțimii și o întreagă literatură apocrifă de origine bizantină, din Orient și în parte creată de bogomili, circulă printre adepții acestor învățături. Erezia bogomilistă ca atare n'a pătruns în biserica noastră. S'a crezut însă că ea a avut o influență destul de mare asupra literaturii noastre vechi, scrise și asupra celei nescrise populare. Legendele și basmele noastre cosmogonice, concepția dualistă a poporului nostru, precum și multe din scrierile noastre apocrife, cum sunt cele intrate în Codex Sturdzanus ar fi venit prin aceeași erezie [1]).

Părerile despre influența bogomilismului asupra literaturii noastre vechi, ca și asupra concepției poporului nostru, au fost exagerate. Teoria cu privire la rolul bogomilismului în concepția popoarelor, venită la noi dela Ruși, prin B. P. Hasdeu, astăzi este abandonată de către știința rusă. Invățăturile dualiste care se găsesc în credințele religioase ale

[1]) N. Cartojan. *Cărțile populare în literatura românească*, vol. I, București, 1929, pp. 24—34.

unor popoare vechi, pătrund și la creștini, de unde vin și la noi, iar răspândirea literaturii apocrife se datorește și altor cauze.

Și la Sârbi începuturile literaturii sunt legate de creștinism și se aseamănă cu începuturile literaturii bulgare. Creștinismul la ei însă se consolidează târziu. Ei au fost încreștinați în două rânduri: prima dată pe la jumătatea secolului al VII-lea, prin misionari apuseni trimiși de Roma, de care depindeau Sârbii atunci, iar a doua oară prin secolul al IX-lea, după ritul bizantin dela Greci. Ducând o vieață patriarhală și în lipsa unei organizări politice mai serioase, creștinismul se afirmă la ei abia prin secolul al X—XI-lea. Cele dintâi scrieri apar după ce Sârbii se organizează în stat național, abia în prima jumătate a secolului al XIII-lea. Aici găsim aceleași cărți cu caracter religios, ca și la Bulgari; sunt aceleași traduceri împrumutate dela Bulgari, sau mai bine zis dela cărturarii slavi, elevii lui Ciril și Methodie, refugiați în Bulgaria. Se fac și traduceri nouă din limba greacă, dar ele sunt rare. Cărțile sunt scrise în aceeași limbă slavă bisericească veche, comună Slavilor, înțeleasă și de Sârbi. Dar în ele se strecoară și particularitățile locale « sârbisme », de unde provin așa zisele redacții « sârbe » ale textelor vechi.

Ca să terminăm cu vecinii noștrii ortodocși, care au avut legături culturale cu noi, rămâne să spunem câteva cuvinte despre Ruși. După cum se știe, Rușii, sau mai bine zis ramura lor dela Sud, care ulterior capătă denumirea de Ucrainieni, devin creștini pe la sfârșitul secolului al X-lea, prin mijlocirea Grecilor. Procesul însă de creștinare la Rușii de Nord se face foarte lent: el se termină abia prin secolele XVII—XVIII. Grecii, prin episcopii și preoții trimiși din Constantinopol, organizează vieața religioasă a Rușilor. Creștinismul însă multă vreme nu atinge sufletul poporului rus: alături de credința nouă, adaptată mai mult ca formă, în vieața spirituală a Rușilor, persistă credințele și superstițiile vechi păgâne; este acea formă, cunoscută sub denumirea de dublă credință (dvoeverie).

Influența bizantină asupra Rușilor a fost extrem de mare. Ea vine pe două căi: direct dela Greci și prin intermediul

Slavilor de Sud. S'a stabilit că cele dintâi cărți de care avea nevoie biserica rusă, au fost cărți aduse dela Slavii din Peninsula Balcanică. Primele cărți vin dela Bulgari în intervalul începând cu sfârșitul secolului al XI-lea și terminând cu cel al XIII-lea. In a doua jumătate a secolului al XIV-lea, din cauza decăderii literaturii la Bulgari, în Rusia pătrund cărți de aceeași origine în redacție însă sârbească [1]). Slavistul rus A. I. Sobolevschi afirmă că « literatura rusă își are începutul în literatura sud-slavă și cele dintâi opere, cu mici excepții, nu sunt altceva decât copii de pe operele sud-slave » [2]).

Răspândirea culturii slave la Ruși în epoca înainte de cucerirea lor de către Tătari, a avut drept consecință și apariția câtorva scrieri mai mult sau mai puțin originale, sau mai precis, s'au făcut câteva încercări de a imita modelele bizantine. Astfel, apar încercări de cronici, știri scurte cu privire la trecutul Rușilor, câteva opere hagiografice, care privesc vieața întemeietorilor de mănăstiri și încercări de predică bisericească. Aceste începuturi de literatură originală nu se îndepărtează prea mult de modelele lor bizantine. Cronicele rusești de exemplu, ca și cele sârbești, nu sunt la început decât însemnări rigide cu privire la cei dintâi principi ruși, amplificate ulterior cu diferite știri adunate în corpuri de cronici, așa cum făceau analiștii bizantini și așa cum s'a întâmplat și cu începuturile de istoriografie la noi. Legăturile noastre cu Rușii la începutul vieții noastre culturale erau foarte slabe, aproape inexistente. Și dacă aceste legături culturale între noi și Ruși se fac mai târziu, ele se fac nu cu Rușii propriu ziși, ci cu Ucrainienii, cu Rușii de Sud, care până în a doua jumătate a secolului al XVII-lea fac parte din statul polon. Legăturile noastre cu Rusia de Sud se intensifică în secolele XVI—XVII și importanța literaturii lor vechi din epoca chioveană pentru perioada slavonismului la noi este minimă.

---

[1]) Е. Пѣтуховъ. Русская литература. Древній періодъ. Петроградъ. 1916. p. XXI.

[2]) А. И. Соболевскій. Южно-славянское вліяніе на русскую письменность. С. Петербуръ. 1894, p. 8.

Un rol mare în vieața culturală și religioasă a popoarelor slave îl joacă mănăstirile. In lipsa de școale, mănăstirile se transformă în cele dintâi focare de cultură; aici se pregătesc clericii, aici se traduc și se copiază cele dintâi cărți; ele sunt și primele organizații sociale și economice. Monahismul a venit din răsăritul apropiat, din diferite părți ale imperiului bizantin; pentru Slavii din sud-estul Europei în această privință a jucat un rol foarte important Muntele Athos. In acest cuib al vieții monahale se adună călugări din diferite țări ortodoxe. Călugării slavi și români aici învață limba greacă dela confrații lor Greci; ei se perfecționează în caligrafie, traduc cărți din grecește, copiază; în cele mai multe cazuri ei se reîntorc în țările lor, ca să ducă lumina acolo, ca să întemeieze mănăstiri și să ia parte activă la vieața religioasă. Astfel Sf. Munte, această republică călugărească, a jucat un rol foarte important în răspândirea culturii bizantine în Orientul ortodox, devenind o școală pentru pregătirea și disciplinarea cadrelor de misionari călugări.

Când s'au introdus primele cărți slavonești în țările noastre? Este o chestiune care n'a fost încă elucidată pe deplin. După părerea unor cercetători, Românii împrumută scrisul slavonesc în secolul al XIV-lea [1]).

A. Iațimirschi afirmă că literatura bisericească (nu și actele publice), apare pe teritoriul românesc pe la începutul secolului al XV-lea, imediat după căderea Târnovei și a Vidinului în mâinile Turcilor [2]).

Același Iațimirschi însă în alt studiu despre cărțile vechi slavonești de proveniență românească, înregistrează și cărți din secolul al XIV-lea și chiar al XIII-lea. Este drept, Iațimirschi afirmă mai departe că manuscrisele care datează înainte de secolul al XV-lea, au fost aduse din țările slave [3]).

Prof. I. Bărbulescu susține că scrisul slavonesc se introduce la Români pe la sfârșitul secolului ai XII-lea,

---

[1]) I. Bogdan. *In Omagiu lui T. Maiorescu.* București, 1900, p. 585.

[2]) А. И. Яцимирскій. Изъ исторіи сльавянской письменности въ Молдавіи и Валахіи. Москва 1906, p. XLV.

[3]) А. И. Яцимирскій. Славянскія рукописи, румынскихъ библіетекъ. С. Петербургъ 1906, pp. 88, 119.

după ce Asan întemeie la 1186 imperiul numit româno-bulgar [1]).

Faptul că în ţările româneşti nu s'au păstrat manuscrise slavoneşti înainte de secolul al XIV-lea sau cel mult din al XIII-lea, nu este o dovadă că asemenea manuscrise n'au existat. Manuscrisele care au ajuns până la noi sunt copii de pe alte manuscrise. Ele însă puteau fi copiate de pe manuscrise de origine românească. Se ştie că la Slavi cele mai vechi manuscrise nu datează decât din secolul al XI-lea, deşi este cunoscut că la unii din ei se introduce scrisul în secolul al IX—X-lea.

Nu sunt date mai precise cu privire la raporturile noastre religioase cu Slavii de Sud în timpurile mai vechi. Este stabilit însă că după ce statul bulgar fu cucerit de către Vasile Bulgaroctonul în anul 1018, ţările noastre, care nu aveau o biserică organizată, depind canoniceşte de episcopiile de Vidin şi Silistra [2]). Situaţia aceasta a durat multă vreme. Preoţii noştri se hirotoniseau acolo, acolo poate-şi făceau şcoala de preoţie, de acolo aduceau cărţi. Mulţi din aceşti preoţi puteau să fie chiar Slavi de origine. Astfel, în biserica noastră se introduce limba slavă veche, la început numai în serviciul divin, iar mai târziu ea devine limba actelor noastre oficiale. Din faptele arătate mai sus, având în vedere vechimea creştinismului nostru, se deduce că limba slavă se introduce în biserica noastră prin secolul al X-lea, poate chiar şi ceva mai înainte.

Nimicirea statului bulgar de către Vasile Bulgaroctonul la începutul secolului al XI-lea şi grecizarea bisericii bulgare prin arhiepiscopii greci dela Ohrida, n'a putut să aibă influenţă mare asupra situaţiei noastre. In bisericile noastre continua a se sluji în limba slavă, iar crearea imperiului româno-bulgar al Asaneştilor întăreşte curentul slav în ţările noastre.

Intemeierea principatelor noastre n'a dus la slăbirea influenţei slave asupra bisericii noastre. Legăturile din trecut ale bisericii noastre erau prea strânse, ca ele să poată fi rupte. Poporul românesc conta de multă vreme ca popor ortodox şi

[1]) I. Bărbulescu. *Op. cit.*, pp. 42, 43.
[2]) N. Iorga. *Istoria bisericii române.* Vol. I, p. 16.

patriarhul de Constantinopol, sub a cărui jurisdicție bisericească se găsea biserica popoarelor slave de răsărit, nu ne scăpa din vedere nici pe noi. Pe atunci se dădea luptă mare între catolicism și biserica din Orient și este posibil ca biserica din Constantinopol, în vremurile când Turcii dau năvală asupra imperiului bizantin, când provinciile din Peninsula Balcanică cad rând pe rând în mâinile Turcilor, să patroneze chiar opera de răspândire a culturii slave la noi; interesul Grecilor era ca noi să rămânem ortodocși.

Propaganda catolică, dirijată de Sf. Scaun n'a putu împiedeca influența slavă asupra noastră. Ea vine la noi pe diferite căi: prin vecinii noștri catolici — Polonezi și Unguri și prin Germani — cavalerii teutoni, care fac propagandă printre Cumani și Români pe la începutul secolului al XIII-lea. In acest secol, numărul catolicilor pe teritoriul locuit de Români era atât de mare, încât se înființează o episcopie catolică la Severin și una la Argeș. In Moldova de asemenea există două episcopii: una la Siret și una la Baia. Este cunoscut faptul, că Domnitorul Moldovei Lațcu (1365—1374), prin doi misionari germani, închină biserica Moldovei Sf. Scaun, cerând un episcop catolic pentru principatul său. Pe lângă curțile domnești mișună fel de fel de misionari catolici, întru cât soțiile unor domnitori erau catolice (soția a doua a lui Alexandru Basarab, 1340 — Clara, soțiile lui Alexandru cel Bun — Ringala și Margareta). Prin acești propagandiști se introduc și unele obiceiuri apusene pe la curțile domnești, care aminteau obiceiurile de pe la curțile feudale; se strecoară unele elemente apusene în îmbrăcăminte, în pictura și arhitectura noastră.

Curentul slavonesc însă era cu mult mai puternic decât cel catolic și el în cele din urmă învinse. In secolul al XIV-lea, după întemeierea Principatelor, biserica noastră, care depinde, după cum am văzut mai înainte, de biserica Slavilor de Sud, iar cea din Moldova într'o vreme ținând de Haliciul ucrainiean, cucerit de către Polonezi, — se organizează. In a doua jumătate a secolului al XIV-lea se înființează o mitropolie în Țara Românească, numită a Ungrovlahiei și ceva mai târziu acea a Moldovei.

Propagandei catolice în Ţările Româneşti, se opune propaganda refugiaţilor slavi ortodocşi, care, în urma invaziei turceşti, trec Dunărea şi se stabilesc în ţările noastre. Aceşti călugări, unii din ei au trecut şcoala severă a ascetismului în mănăstirile dela Sfântul Munte, devin cei dintâi organizatori ai vieţii mănăstireşti la noi. Organizate după tipul mănăstirilor greceşti, cu regulamentele (ustavurile) împrumutate dela mănăstirile din Orientul ortodox, aceste localuri de refugiu din vieaţa obişnuită, cu timpul, ca şi în alte părţi, devin puncte economice importante, cu moşii întinse şi gospodării bine organizate. Munca disciplinată, vieaţa comună, sau izolată în sihăstrii, lipsuri impuse prin voinţă, fac din mănăstirile noastre o şcoală aspră de perfecţionare sufletească şi prin aceasta capătă cea mai mare importanţă în vieaţa culturală a poporului român. Ele devin păstrătoarele comorilor noastre culturale; în ele se desvoltă arta noastră bisericească, muzica, pictura şi arhitectura; în ele se păstrează cărţile noastre. Refugiaţii călugări slavi aduc cu ei şi cărţi sfinte pentru a le scăpa de pângărirea necredincioşilor turci. Şi în mănăstirile noastre se înfiripează o vieaţă culturală slavă destul de puternică; aici se cultivă arta scrisului, se copiază cărţi slavoneşti de către mâinile maestre ale caligrafilor iscusiţi, se înfrumuseţează paginile cu vignete şi litere iniţiale, scrise în aur, chinovar şi verde, cu împletituri geometrice sau florale, aşa cum se făcea în Bizanţ. Cărţile se leagă cu sfinţenie în piele sau în metal sculptat. De sigur că cele dintâi mănăstiri erau populate nu numai de către călugări Slavi, Bulgari sau Sârbi, ci şi de Români, care nu puteau fi în minoritate. Aici, în şcoalele mănăstireşti, călugării Români învăţau limba slavă; aici se pregăteau clericii de mir; aici ei învaţă şi arta scrisului; tot aici se scriu şi cele dintâi însemnări cu privire la trecutul nostru, note care ulterior sunt folosite în cronici.

Majoritatea mănăstirilor noastre vechi se înfiinţează în a doua jumătate a secolului al XIV-lea şi în secolul al XV-lea. Nu este exclus ca vieaţa mănăstirească să se fi început la noi cu mult înaintea venirii Slavilor şi poate fără mijlocirea lor: s'au păstrat urme de mănăstiri în peşteri în mai multe loca-

lităţi, cum sunt cele de pe malul stâncos al Nistrului (la Saharna, Ţipova) şi al Râutului (la Tribujeni) şi cum este peştera sihastrului Daniil dela Putna de care este legată legenda înregistrată de I. N e c u l c e.

Un rol mare în organizarea mănăstirilor noastre îl juca călugărul sârb N i c o d i m, autorul splendidei Evanghelii slavoneşti, scrisă la Tismana în anul 1405. Om cu o cultură solidă şi cu un stagiu monahal îndelungat, el se refugiază în Ţara Românească şi sub Vlaicu-Vodă înfiinţează mănăstirea Vodiţa, iar ceva mai târziu Tismana. In anul 1388 se înfiinţează mănăstirea Cozia şi cam în acelaşi timp Călimăneşti; ulterior Bistriţa din Muntenia, întemeiată de către familia boierească Banii Craioveşti (Barbu Basarab). In Moldova numărul mănăstirilor vechi pare a fi mai mare. Astfel, sub Alexandru cel Bun ia fiinţă mănăstirea Moldoviţa, restaurată de către Petru Rareş şi trecută în nişte documente dela 1402, 1409, 1410 şi 1412, Bistriţa (din Moldova), întemeiată înainte de anul 1407, când ea fu unită cu mănăstirea Neamţu. La Bistriţa fu înmormântat Alexandru cel Bun, ctitorul mănăstirii Neamţu, ridicată prin anii 1400—1403; unii cercetători cred că mănăstirea Neamţu ar fi fost ridicată în secolul al XIV-lea. *Boiştea,* mănăstire nu departe de Iaşi, astăzi dispărută, a existat în secolul al XV-lea (se pomeneşte într'un act din anul 1446). Mănăstirea Vărzăreşti (în Basarabia) e notată într'un act din anul 1420.

La acest număr de mănăstiri din secolul al XIV-lea şi al XV-lea se adaugă numeroasele ctitorii de mai târziu, ca cele ale lui Ştefan cel Mare şi ale altor domnitori în Moldova, precum şi celor din Muntenia. Din aceste mănăstiri se răspândeşte în ţările noastre cartea scrisă şi ulterior tipărită (tipografiile la mănăstirea Dealul, Snagov, Neamţu; etc.). Uneori mănăstirile provoacă curente întregi în vieaţa noastră religioasă, cum a fost mişcarea pornită dela mănăstirea Neamţul de către stareţul Paisie Velicicovschi.

Am arătat în altă parte, că ruperea legăturilor cu Roma şi ataşarea bisericii româneşti la ortodoxie determină legăturile noastre cu lumea slavă. Cu toate că religia catolică îşi manifestă o oarecare influenţă asupra noastră un timp destul de

îndelungat, depărtarea de Roma, ca şi atenţia pe care o acordă patriarhul de Constantinopol ţărilor noastre, precum şi interéselor politice ale domnitorilor noştri, au determinat optarea definitivă a ţărilor româneşti pentru ortodoxie. Acest fapt a dus la înflorirea literaturii slave la noi.

Literatura slavă pe terenul românesc însă n'a dat şi nici n'a putut da rezultate mari. Totuşi, această literatură cuprinde un număr foarte mare de scrieri, care n'au fost studiate îndeajuns. Dacă pe terenul românesc nu s'a desvoltat cine ştie ce literatura originală, Românii au ştiut să păstreze unele cărţi care s'au pierdut la Slavi. Astfel, Sobolevschi arată că Mineele cu redacţia Vieţilor Sfinţilor a lui Metafrast s'au păstrat numai la noi [1]). Profesorul Iaţimirschi constată că această literatură nu este recunoscută de nimeni. Bulgarii n'o studiază, fiindcă ea este săracă şi nu le aparţine, iar *Românii nu recunosc această perioadă văzând, cu toată dreptatea, în cultura slavonă un minus pentru integritatea naţiunii lor* [2]). Acelaşi autor socoate că numărul total al manuscriselor slave de provenienţă românească se ridică la circa 10.000 [3]).

Manuscrisele slave scrise în Ţările Româneşti, numai în parte se găsesc la noi şi anume: 660 [4]) de manuscrise slave se păstrează în Biblioteca Academiei Române, unde a intrat fosta colecţie din Muzeul de Antichităţi şi dela mănăstirile noastre principale din Vechiul Regat. O parte din aceste manuscrise au fost descrise de către Iaţimirschi, atunci când ele erau împrăştiate în câteva colecţii şi anume: acea dela Academia Română, pe atunci mică (84 de manuscrise); la Muzeul de Antichităţi (172); la M-rea Neamţu (105) şi câteva manuscrise răslete dela diferite mănăstiri, biserici şi instituţii, — în total în colecţia descrisă de către Iaţimirschi, figurează 415 manuscrise.

---

[1]) А. Соболескій. Румыны среди славянскихъ народовъ. Петроградъ 1917, p. 9.

[2]) А. И. Яцимирскій. Изъ исторіи славянской письменности въ Молдавіи и Валахіи, p. XLIV.

[3]) Idem. Славянскія и русскія рукописи румынскихъ библ., p. XII.

[4]) Damian P. Bogdan. *Despre manuscrisele slave din Biblioteca Academiei Române*. Bucureşti, 1940, p. 1.

Academia Română însă posedă numai o mică parte din manuscrisele slave românești. In mănăstirile din Bucovina, care au câte un muzeu mic (Putna, Sucevița, Dragomirna etc.), se găsește un număr însemnat de manuscrise slave vechi, în special Evanghelia. O colecție de manuscrise slave vechi (începând cu sec. al XIV-lea) se păstrează la mănăstirea Neamțul Nou din Basarabia (vreo 40, din care 30 au fost descrise de Iațimirschi). Se mai păstrează manuscrise pe la diferite mănăstiri, biserici și în colecții particulare.

Renașterea culturii naționale la Români a dus la scăderea interesului față de cartea slavonească: ea nu este înțeleasă și deci nu este apreciată. Călătorii slavi, care trec prin țările noastre, le obțin ușor și le duc la ei. Cărturarii le caută. Dau un exemplu: tipograful rus Ivan Feodorov din secolul al XVI-lea este trimis în Țările Românești pentru a găsi textul Bibliei, care s'a tipărit în anul 1581 la Ostrog. In timpul ocupațiilor rusești se găseau amatori ruși și pentru cărțile noastre. Iată de ce aproape nu există bibliotecă în Rusia și în părțile ortodoxe ale Poloniei, unde să nu se păstreze și cărți slave românești. Chiar în ultimele decenii colecționarii adună cărți slavonești scrise la noi. Așa a fost, de exemplu, bogătașul Sciuchin, care a creat un muzeu mare la Moscova, unde este depozitat un număr considerabil de cărți slave românești, aduse din România de către același A. Iațimirschi. A. Sobolevschi face afirmația că o mulțime de cărți manuscrise slavo-române « sunt împrăștiate prin bibliotecile Londrei, Parisului, Vienei, Pragăi, Zagrebului, Lwowului, a mănăstirilor din Athos. In genere moștenirea cărturărească a vechilor Români s'a împrăștiat în toată lumea civilizată: și numai puțin a mai rămas în România » [1]).

Chiar dacă numărul acestor manuscrise dat de către Iațimirschi este puțin exagerat, nu încape nicio îndoială că în Țările Românești cartea slavonească a fost foarte răspândită. Am spus în altă parte, că manuscrisele slave românești sunt considerate de către slaviști ca cele mai frumoase, ca cele mai artistic lucrate. Ele se deosebesc ca exterior de

[1]) А. С. Соболевскій. Румыны среди славянскихъ народовъ. Петроградъ 1917, p. 70.

manuscrisele din țările slave, până la atâta, încât slaviștii le-au dat denumirea de «izvod moldovenesc»[1]).

Acest «izvod moldovenesc» este atât de constant în ce privește ortografia și grafica, încât paleografii adeseori confundă manuscrisele din secolul al XV-lea cu cele din secolul al XVII-lea. Particularitățile scrisului românesc se desvoltă pe teritoriul principatelor deși scrisul nostru a fost împrumutat la început din Peninsula Balcanică, parte dela Muntele Athos și parte, după cum presupune I a ț i m i r s c h i, dela Constantinopol[2]). *Bogăția și fineța* manuscriptelor noastre, I a ț i m i r s c h i le explică prin două cauze: una aparținând «rasei» noastre romane și a doua situației bune economice a Țărilor Românești. Grafica noastră citeață, artistică, este superioară graficei manuscriselor destul de frumoase din acele vremuri scrise la Sârbi și la Moscova.

«In legătură cu eleganța scrisului moldovenesc[3]), — spune I a ț i m i r s c h i — se găsește, incontestabil, și frumusețea impunătoare a ornamentului din manuscrisele și din cărțile vechi tipărite... Nimeni nu poate contesta frumusețea deosebită a aranjării armonioase a liniilor și a tonalității vignetelor și inițialelor moldovenești în comparație nu numai cu cele sârbe și bulgare, ci și cu cele rusești... In manuscrisele moldovenești din secolul al XV-lea apare un ornament luxos din împletituri, la început simplu, iar pe urmă foarte complicat, acoperit cu aur pe liniile trase elegant cu chinovar[4])».

I a ț i m i r s c h i, mai departe, se oprește cu mai multe amănunte asupra ornamentului «valaho-moldovenesc», afirmând că nicăiri la popoarele slave nu se găsește așa ceva. «In a doua jumătate a secolului al XV-lea și la începutul secolului al XVI-lea» — termină I a ț i m i r s c h i, — «stilul moldovenesc se introduce (domină) și în manuscrisele rusești; dar aici totul iese strigător și grotesc; ornamentul rusesc împrumutat este departe de modelele lui, de manuscrisele luxoase ale stilului moldovenesc, donate în timpul lor de către

---

[1]) А. И. Яцимирскій. Григорій Цамблакъ. Петербургъ 1904, p. 381.
[2]) *Ibidem*, p. 382.
[3]) *Ibidem*, p. 289.
[4]) *Ibidem*.

Voivozi și Ierarhii mănăstirilor vechi, care (manuscrise) înfrumusețează astăzi cele mai frumoase biblioteci ale Europei » [1])

In altă parte, I a ț i m i r s c h i vorbind despre influența scrisului moldovenesc asupra manuscriselor rusești, mai restrâns a celor moscovite, dela începutul secolului al XVI-lea, constată că ele au servit ca modele pentru cele dintâi matrițe tipografice din Moscova. Aceleași aprecieri cu privire la manuscrisele noastre găsim și în lucrările istoricului literaturii rusești F. B u s l a e v, precum și în « paleografia » [2]) celui mai autorizat slavist, A. S o b o l e v s c h i, membru al Academiei de Științe ruse.

Intr'o altă lucrare, A. S o b o l e v s c h i scrie: « O privire fugitivă asupra cărților de origine românească lasă impresia cea mai frumoasă. Vedeți în fața dv. pagini scrise nu bine (minuțios), ci elegant. Totul în genere vorbește tare despre talentul și sârguința meșterilor, despre numărul lor mare și despre dărnicia amatorilor și a bibliofililor ». Savantul rus afirmă că cele dintâi cărți slavonești, care au apărut în tipografia lui Fiol Schweipolt la Cracovia în anul 1491, au la bază texte de origine românească și, după toate probabilitățile, ele au fost editate, fiind comandate în Moldova, Muntenia sau Ardeal [3]).

Am insistat intenționat asupra acestei afirmațiuni a savanților ruși, pentru motivul că aceste afirmațiuni sunt de-o importanță extrem de mare pentru noi. Poporul românesc n'a fost și nu este un simplu « imitator » și împrumutător a bunurilor culturale ale cutărui sau cutărui vecin.

In sufletul poporului românesc zace un potențial mare de energie creatoare, o putere de asimilare a valorilor culturale, cum nu se întâmplă la toate popoarele. Și chiar atunci când el este robit de cultura slavă, el știe să-și afirme originalitatea lui, să-și definească individualitatea, știe să dea ceva în schimb acelora dela care a împrumutat.

Este caracteristică repartiția manuscriselor slave după veacuri. Ne folosim de colecțiile pe care le-a studiat I a ț i-

---

[1]) *Ibidem*,. p. 386.

[2]) А. Соболевскій. Славянская палеографія. С. Петербургъ 1908.

[3]) А. Соболевскій. Румыны среди славянскихъ народовъ. Петроградъ 1917.

mirschi. Astfel, din colecția care se păstra pe vremuri la Muzeul Național de Antichități, cele 172 de manuscrise sunt repartizate în felul următor:

Secolul XIV 1 manuscris.
Secolul XV 40 manuscrise.
Secolul XVI 64 manuscrise.
Intre secolele XVI—XVII 5 manuscrise.
Secolul XVII 52 manuscrise.
Secolul XVIII 6 manuscrise.
Secolul XIX 4 manuscrise.

Din 105 manuscrise, care se găseau în biblioteca mănăstirii Neamțu:

Secolul XIV 8 manuscrise.
Secolul XV 48 manuscrise.
Secolul XV—XVI 1 manuscris
Secolul XVI 26 manuscrise.
Secolul XVIII 12 manuscrise.
Secolul XIX 2 manuscrise.

Din aceste două tablouri, caracteristice pentru toate manuscrisele, se vede că majoritatea manuscriselor sunt din secolul al XV-lea și al XVI-lea; în secolul al XVII-lea numărul lor scade simțitor, ceea ce denotă că limba românească își face loc tot mai mult în vieața culturală a Românilor.

Conținutul și caracterul literaturii slave, care s'a desvoltat la noi, este identic cu acela a literaturilor din țările slave. Și la noi se observă aceeași monotonie și lipsă de variație, ca și în literatura popoarelor slave din dreapta Dunării și a celor dela Nord. Ea are un caracter strict religios și aproape în întregime este tradusă din limba greacă [1]). Traducerile însă nu s'au făcut la noi. La popoarele slave ortodoxe circulă cărțile traduse din epoca lui Ciril și Methodie și ale urmașilor lor mai apropiați din Bulgaria, iar activitatea literară la ei se manifestă mai mult în copierea cărților. Și

[1]) I. Bogdan. *Cultura veche română*. Două conferințe. București, 1898.

la noi se observă aceleași fenomene. Deosebirea dintre noi și Slavi în această privință constă în faptul că la Slavi se mai fac traduceri nouă și încercări de a imita modelele grecești, încercări care în cele din urmă au dat naștere la literatura lor originală.

Ca să ne facem o idee, ce reprezintă această literatură, reproducem câteva date din aceeași lucrare a lui Iațimirschi. Din 392 de manuscrise, ce se păstrau în cele patru colecții mai mari, care sunt descrise în cartea de mai sus (Col. Măn. Agapia, Neamțu, Biblioteca Acad. Rom. și Muzeul de antichități), 179 sunt cărți liturgice, adică « Molitvelnice », « Octoihuri », « Trebnice », « Trioduri », « Minee de sărbători » etc.; 69 de Evanghelii și cărți din Noul Testament, vreo 98 de « sbornice » (colecții cu conținut variat) și un număr restrâns de cărți istorice, muzicale, canonice și de imaginație.

Aceste date din colecțiile de mai sus, ne dau o oglindă fidelă a întregii literaturi slave, care s'a desvoltat la noi. Același tablou ni se prezintă și în cărțile slave de origine românească, care s'au păstrat în bibliotecile rusești (Muzeul Rumeanțov, Bibl. Academiei ruse, Colecția lui Undolschi etc.), o parte din care a fost descrisă și comentată în altă lucrare a lui Iațimirschi [1]). Aici se constată că numărul Evangheliilor slave scrise pe teritoriile românești în secolele XV—XVII se ridică la 90; Iațimirschi însă nu ia în socoteală Evangheliile mai vechi, cum este acea a lui Nicodim dela Tismana din anul 1405, pe care el le consideră ca aduse din țările slave.

Din datele de mai sus reiese că majoritatea cărților erau destinate pentru nevoile practice ale bisericii, pentru serviciul divin la toate împrejurările cerute de biserică. Restul cărților, în special « sbornicele », sau colecțiile de scrieri, sunt opere cu un conținut religios foarte variat. Aici găsim un număr mare de « învățături », « predici » și « cuvântări » din Sfinții Părinți ai Bisericii ortodoxe, — operele lui Ioan Hrisostom, Ioan Damaschin, Efrem Sirul, Vasilie cel Mare și alții. Foarte

[1]) А. И. Яцимирскій; Изъ исторіи славянской письменности въ Молдавіи и Валахіи.

rar se găsește și câte un nume apusean, cum este acel al Sf. Augustin [1]).

Urmează scrieri ascetice și monahale, ca « Scara » lui Ioan Scărariul, operele lui Nil de Sinai, Dionisie Areopagitul, Grigorie Palama, Grigorie de Sinai etc. In « sbornice » intră și o mulțime de vieți ale sfinților. Cărți istorice s'au păstrat într'un număr restrâns. Se găsește cronica lui Gheorghe Amartola, Constantin Manasses și Simeon Metafrast. O răspândire relativ mare o are literatura apocrifă; la noi era cunoscut apocriful *Coborîrea Maicii Domnului în Iad*, apocrife despre lemnul Sf. Cruci, despre David, Solomon, apocalipsul Sf. Apostol Pavel etc. O parte din textele acestor apocrife culese din biblioteca Academiei ruse sunt publicate de către Ia ț i m i r s c h i [2]). De asemenea se găsesc copii și din unele povestiri, cum este aceea despre Varlaam și Ioasaf.

Dacă am încerca să facem o comparație între literatura noastră slavă și literatura rusă, tradusă și răspândită în Rusia din secolele XIV—XVII, literatură venită dela Slavii de peste Dunăre, vedem că în literatura noastră se repetă aceleași opere și aproape aceiași autori bisericești. Pe de altă parte, aproape întreaga literatură slavă, care a circulat în țările noastre, o găsim ceva mai târziu tradusă în românește.

In literatura noastră științifică s'a înrădăcinat părerea că textele noastre slave sunt scrise în limba bulgară. Nu este tocmai exact. Cărțile răspândite la noi sunt scrise, după cum am mai menționat odată, în limba veche bisericească, comună tuturor Slavilor, limbă care se formează din paleo-slava în care au scris Ciril și Methodie. Este limba moartă a vechilor Slavi, în care astăzi nu vorbește nimeni, cu gramatica și vocabularul său deosebit.

Cărțile care se copiază la noi, vin din câteva surse: 1. cărțile traduse de către frații Ciril și Methodie, principalele cărți din Sf. Scriptură; 2. cărțile traduse din grecește în slavonește în « epoca de aur » a literaturii slave la Bulgari, sub

---

[1]) А. И. Яцимирскій. Славянскія и русскія рукописи румынскихъ библіотекъ. p. 202.

[2]) Яцимирскій. Изъ исторіи славянской писмености..., p. 107—160. Соболевскій. Южно-славянское вліяніе.... p. 17—22.

țarul Simeon, în secolul al X-lea; 3. cărțile care vin la noi prin mijlocirea Sârbilor și Rușilor și traducerile care vin dela Constantinopol și Muntele Athos, centre, unde se fac de către călugării de origine slavă, traduceri din grecește. Deosebirile între aceste texte nu sunt mari și ele se reduc la unele particularități cu totul neînsemnate. Este drept, majoritatea acestor manuscrise sunt cărți traduse în Bulgaria, dar limba rămâne aceeași, veche slavă bisericească, limba literară comună Slavilor ortodocși.

Limba textelor noastre slave, ca și grafica, nu se schimbă în decursul mai multor secole. Copiștii, care în majoritatea cazurilor nu cunoșteau limba slavă, nu introduceau în texte aproape niciun fel de schimbări; ei copiază fidel textele pe care le aveau la îndemână. Iată de ce manuscrisele noastre din secolul al XIV-lea și al XV-lea conțin foarte multe arhaisme slave și păstrează și particularitățile limbilor de unde provin, — acele cu ortografie medio-bulgară, paleo-sârbă și paleo-rusă. In ce privește ortografia, copiștii din țările noastre urmează regulele stabilite de reforma patriarhului Târnovei, Eufimie, un cărturar de seamă bulgar din secolul al XIV-lea. Această ortografie se răspândește la toate popoarele slave ortodoxe și poartă denumirea de ortografie medio-bulgară, termen care nu se referă la limbă, cum se interpretează greșit de către oamenii de știință români.

In istoriografia noastră literară s'a înrădăcinat părerea, susținută și de către unii cărturari bulgari, că în epoca slavonismului, poporul românesc ar fi fost expus la o influență culturală masivă a Bulgarilor. O cercetare mai atentă asupra acestei probleme ne-ar duce la concluzia, că această influență a fost cu totul redusă, dacă nu chiar inexistentă. Am arătat în altă parte, că răspândirea apocrifelor la poporul românesc nu se datorește bogomilismului; rolul lui în această privință a fost cu totul neînsemnat nu numai la noi, ci și la popoarele slave din răsărit. Cercetătorii ruși, de exemplu, atribue răspândirea legendelor bogomilice pelerinilor pe la locurile sfinte din Orientul apropiat. Insă poporul românesc, așezat în calea pe uscat ce duce spre Palestina, Constantinopol și Muntele Athos, pe unde treceau cete de călători, cum se

vede și din numeroasele călătorii pe la locurile sfinte ale Rușilor, vine în contact cu acești pelerini, cari se opresc în țările noastre, stau de vorbă cu oamenii noștri, așa cum a făcut călătorul Arsenie Suhanov, și povestesc despre minunile văzute în locurile pe unde a trăit Hristos.

Dar cea mai bună dovadă de lipsa de importanță a influenței bulgare o constitue manuscrisele slave, care s'au păstrat în țările noastre. Este un fapt bine stabilit, că în secolele IX—X o bună parte din cărțile principale ale creștinismului se traduc în Bulgaria de către elevii lui Ciril și Methodie. Cărțile acestea pătrund și la celelalte popoare ortodoxe. Imediat însă după cucerirea țaratului bulgar (1018) de către imperiul bizantin, epoca de înflorire a literaturii bulgare decade și reînvie abia în secolul al XIII-lea și al XIV-lea, când se ivesc cărturari noi, traducători și compilatori de cărți mai mult sau mai puțin originale. Insă cele dintâi cărți slavonești, puține la număr, scrise la Români, apar abia prin secolul al XIV-lea. Ele se înmulțesc în secolul al XV-lea, când Bulgaria se găsea sub stăpânirea turcă și când de pe la sfârșitul secolului al XIV-lea în Bulgaria începe o nouă decădere a culturii slavone. Dacă influența bulgară ar fi fost mai serioasă, atunci în literatura slavă dela noi ar fi pătruns și scrierile originale ale Bulgarilor de atunci. O mare parte din autorii bulgari din epoca de înflorire, cum a fost Ioan, cunoscut sub numele de exarh al Bulgariei, Constantin episcopul, Hrabr, autorul unei lucrări despre scrierea slavonească, Climent, episcopul Slovenilor, Grigorie presviterul, numeroasele biografii și legende despre Ciril și Methodie, « Sinodicul » țarului Boris (o traducere din grecește cu hotărîri asupra ereziilor), completat cu date istorice mai târziu, nu pătrund în cărțile slave copiate la Români. In colecția de manuscrise slavo-române, descrise de către I a ț i m i r s c h i, găsim numai câteva scrieri din literatura bulgară, în deosebi, a patriarhului Târnovei, Eufimie. Așa sunt câteva copii din vieața Sf. Paraschiva, vieața Sf. Ioan Rilschi, a Sf. Filoteia, a episcopului Ilarion de Moglen. Mai găsim și câteva « cuvinte de laudă », între altele la Sf. Mihail și Gavriil. Cam la aceasta se mărginește pretinsa influență a culturii bulgare

asupra Românilor, dacă nu adăugăm și opera lui Grigorie Ţamblac, care probabil era de origine bulgară. Este adevărat că majoritatea manuscriselor slave dela noi sunt scrise în ortografie medio-bulgară, introdusă în Bulgaria de către patriarhul Târnovei Eufimie și acceptată în scrisul Slavilor ortodocși; nicidecum nu poate fi vorba de limba medio-bulgară, cum s'a acreditat la noi. Dovada cea mai elocventă însă este limba slavă din manuscrisele noastre, care nu conține niciun fel de bulgarisme, așa cum se găsesc în scrierile slave din Bulgaria. O parte din manuscrisele noastre slave sunt în redacție (ortografie) sârbească; limba tuturor acestor manuscrise este limba literară a Slavilor [1]). E caracteristic, că limba documentelor noastre vechi din Muntenia, conține multe sârbisme, iar din Moldova, se simte influența limbii documentelor din Ucraina [2]). Se știe că organizatorul vieții călugărești în Muntenia, Nicodim, autorul unei celebre Evanghelii slave, a fost sârb.

Inafară de literatura slavă, rămasă în manuscrise, cultura slavă la Români s'a manifestat și într'un număr mare de cărți slave, sau cu text paralel slav și român, tipărite, începând cu prima carte, cea din anul 1508 și terminând cu cele din secolul al XVII-lea și chiar al XVIII-lea. Unele din aceste cărți, cum au fost cele tipărite sub Matei Basarab, erau destinate pentru răspândirea lor printre popoarele slave din dreapta Dunării, ca un ajutor creștinesc din partea domnitorilor noștri. Despre cărțile slave tipărite la noi, va fi vorba când ne vom ocupa de tipografiile din Țările Românești.

LEXICOGRAFIA.

Răspândirea culturii slave la Români, prin literatura bisericească, a avut ca efect apariția unui număr relativ însemnat de lucrări lexicografice. Era natural ca Românii copiști, cetitori sau traducători să caute să aibă la îndemână dicționare, care le înlesneau înțelegerea textului slav. S'au păstrat mai

---

[1]) А. И Яцимирскій. Языкъ славянскихъ грамотъ молдавскаго происхожденія. С. Петербургъ 1909.
[2]) *Ibidem*, p. 1.

multe dicționare manuscrise slavo-române. Se semnalează că majoritatea acestor dicționare au fost alcătuite în Muntenia. La baza celor mai multe din aceste dicționare este opera lui Pamvo Berândă, cărturar care se distinge în Ucraina sub Petru Movilă și care după toate mărturiile, era Român de origine. In anul 1627 el tipărește la Chiev un « Lexicon slavo-rusesc » (ucrainian), care a avut o răspândire foarte mare printre Ruși și Ucrainieni și care a servit ca model și pentru majoritatea dicționarelor slavo-române.

După cum se vede din dicționarele lui Mardarie Cozianul și din dicționarul nr. 240 din Biblioteca soc. de antichități din Moscova, prelucrarea dicționarului lui Berânda constă în înlocuirea materialului explicativ din rusește în românește, cuvintele slavonești și ordinea lor rămânând ca în lexiconul lui Berânda. Cele mai vechi dicționare slavo-române sunt:

1. Un fragment din 66 de cuvinte, compus după toate probabilitățile în Oltenia în secolul al XVII-lea. Se păstrează în biblioteca publică din Belgrad.

2. Un fragment din secolele XVI—XVII, care se păstrează la Blaj, găsit de T. Cipariu.

3. Dicționarul slavo-român din Moscova nr. 240, alcătuit după dicționarul lui Pamvo Berândă [1]).

4. Dicționarul din biblioteca imperială rusă m. 74.

5. Dicționarul din biblioteca Academiei Române nr. 312 (din colecția lui D. Sturdza).

6. Dicționarul lui Mardarie Cozianul din anul 1649 [2]).

7. Dicționarul Muzeului de antichități, trecut în biblioteca Academiei Române de prin anul 1678 și descris de Gr. Crețu [3]).

8. Dicționarul scris de Mihail Logofătul din Târgoviște din anul 1678.

---

[1]) Șt. Ciobanu. Славяно-румынскiи словарь Московскаго о-ва Ист. и Древн. Warszawa. 1914.

[2]) Mardare Cozianul. *Lexicon Slavo-românesc și tâlcuirea numelor*, din 1649. Ed. Ac. Rom. București, 1900.

[3]) *Idem, op. cit.*, p. 40.

9. Un fragment dintr'un dicționar din Bistrița de prin anul 1700 [1]).

10. Dicționarul ierodiaconului Misail de pe lângă mitropolia Bucureștilor dela 1741 [2]).

11. Păcurariul sau lexiconul păcurariului slavo-românesc din anul 1778 [3]).

12. Un dicționar tipărit la Iași în anul 1789 de către preotul Mihail Strelbițchi sub titlul *Inscurtă adunare a numelor* [4]).

După cum vedem, majoritatea dicționarelor este alcătuită în secolul al XVII-lea în epoca renașterii noastre naționale, când se fac cele mai multe traduceri de cărți din slavonește în românește.

De sigur, au fost încercări de a se scrie și gramatici slavonești pentru aceleași nevoi practice. Ele însă au trebuit să apară mai târziu, căci la Ruși cea dintâi gramatică slavonească apare abia în secolul al XVII-lea. In anul 1697 se tipărește o gramatică slavonească de către Antim Ivireanul. In manuscris cunoaștem o singură gramatică slavonească din secolul al XVIII-lea, găsită la mănăstirea Hârjauca din Basarabia [5]). Gramatica slavă apărută în anul 1755 la Râmnic [6]) este destinată pentru Sârbi și este tipărită cu cheltuiala arhiepiscopului de Carlovăț [7]).

GRIGORIE ȚAMBLAC

Epoca dominației culturii slave la Români de sigur n'a putut da naștere la o literatură originală. Totuși, în Țările Românești au luat ființă câteva opere, care rămân în istoria

---

1) *Idem, Op. cit.*, p. 51.

2) *Idem, Op. cit.*, pp. 51—55.

3) *Idem, Op. cit.*, p. 56.

4) I. Bianu și N. Hodoș. *Op. cit.*, II, pp. 327, 328.

5) В. Курдиновскій. Славянская грамматика въ гержавскомъ монастырѣ. Кишиневъ. 1911

6) Bianu și Hodoș. *Op. cit.*, II, p. 132.

7) Cu privire la lexigrafia românească, în afară de Gr. Crețu, vezi lucrările lui A Яцимирскій. Изъ исторіи славянской письменности въ Молдавіи Валалахіи. pp. XXIII—XXVI. și Șt. Ciobanu. „Славяно-румынскій словарь библіотеки Московскаго общества Исторіи и Древностей № 240. Warszawa 1914.

slavisticei și care nu pot fi trecute cu vederea nici în literatura noastră veche.

Intre aceste scrieri, primul loc îl ocupă operele lui Grigorie Țamblac, scriitor bisericesc de mare talent, a cărui activitate a avut un mare răsunet în lumea slavă și care este revendicat de către literaturile vechi, rusă, bulgară, sârbă și română. Personalitatea enigmatică a acestui scriitor, cu trăsături romantice, aventuroase, care stârnește admirația unora și blestemele altora, prodigiozitatea lui literară și activitatea lui variată, par rupte dintr'o operă hagiografică. Vieața lui este plină de cele mai izbitoare contraziceri: ascet și călugăr smerit la Sfântul Munte și diplomat al patriarhiei de Constantinopol; un timp apărător înflăcărat al ortodoxismului, dar și apostat al lui în favoarea catolicismului; egumen la o mănăstire din Serbia, cărturar mare la noi și mitropolit al Chievului. Iată aspectele sub care ni se înfățișează Grigorie Țamblac.

Deși opera lui Grigorie Țamblac este recunoscută ca operă de mare valoare în trecut, deși această operă este amintită în literaturile popoarelor, cu care el a avut contact sub o formă sau alta, niciuna din literaturile despre care a fost vorba mai sus nu-i dă prea mare atenție. Căci, Grigorie Țamblac a fost al tuturor și n'a fost al nimănui. El a servit ideea cosmopolită a ortodoxismului într'o limbă, de care se servea biserica greacă în mai multe țări ale orientului ortodox.

Nici istoria literaturii române n'a dat o prea mare atenție lui Grigorie Țamblac, pentru motivul că nu se cunoaște îndeajuns rolul cărturăresc pe care l-a jucat el în Moldova și pentru faptul că activitatea lui literară s'a desfășurat într'o limbă, care astăzi nu ne mai interesează.

Originea, data și locul nașterii lui Grigorie Țamblac au dat naștere la mai multe discuții. Istoricul bisericii rusești, Mitropolitul Macarie, crede că Grigorie Țamblac ar fi de origine sârb [1]). Episcopul Melchisedec în cea mai completă monografie în limba românească asupra lui Gri-

[1]) Митрополитъ Макарій. Исторія русской церкви. Vol. IV, p. 98.

gorie Ţamblac[1]) afirmă că Ţamblac ar fi de origine Român. Această părere a fost susţinută şi de către unii savanţi ruşi (Mitr. Eugenie, Cistovici)[2]). Slavistul rus, de origine română, P. Sârcu, crede că Grigorie Ţamblac s'ar trage din Români macedoneni[3]).

Majoritatea istoricilor literaturii, în frunte cu Iaţimirschi, înclină spre părerea că Grigorie Ţamblac ar fi mai de grabă Bulgar de origine, deşi dovezi sigure în această privinţă nu sunt, decât faptul că el ar fi fost rudă cu mitropolitul Moscovei, Ciprian, care după unii ar fi fost Bulgar de origine, iar după alţii Sârb. Părerea aceasta se bazează şi pe faptul că Grigorie Ţamblac ar fi fost elevul lui Eufimie, patriarhul Târnovei, de unde se deduce că Ţamblac s'ar fi născut la Târnova. Această părere este susţinută de către aproape toţi cărturarii bulgari[4]). Precis nici în această privinţă nu există nimic. Se poate spune numai că Grigorie Ţamblac s'a născut în al 6-lea deceniu al secolului al XIV-lea, că o parte din tinereţe şi-a petrecut-o la o mănăstire din muntele Athos, iar alta la Constantinopol, unde-şi face stagiul călugăresc şi îşi completează studiile. Din analiza operelor lui Grigorie Ţamblac ar reieşi că el a stat un timp oarecare în Serbia, ocupând locul de stareţ la mănăstirea Deceani. Această afirmaţie însă este pusă de către A. Iaţimirschi la îndoială.

Ceea ce ne interesează pe noi şi ceea ce se cunoaşte precis este faptul, că Grigorie Ţamblac în anul 1401 vine în Moldova cu o misiune diplomatică din partea patriarhiei Constantinopolului, pentru a aplana neînţelegerile dintre patriarhie şi mitropolitul Moldovei, Iosif. Din iniţiativa lui Grigorie, sub Alexandru cel Bun, se aduc moaştele Sf. Ioan cel Nou. La Suceava Grigorie Ţamblac devine predicator pe lângă mitropolie şi dascăl la şcoala domnească

[1]) Episcopul Melchisedec. *Vieaţa şi scrierile lui Gr. Ţamblac*. Bucureşti, 1884, p. 2.

[2]) А. И. Яцимирскій. Григорій Цамблакъ, p 13.

[3]) *Ibidem*, pp. 9—14.

[4]) Г. Константиновъ. Стара българска литература. София 1942, pp. 113 — 118.

ce exista pe atunci. Pe la 1403 Grigorie ar fi fost numit stareţ la mănăstirea Neamţul, pe care ar fi condus-o până la 1406; dar şi această afirmaţie are nevoie de dovezi, căci unii cercetători (de exemplu Melhisedec), presupun că Grigorie ar fi fost egumen la Neamţul între anii 1439 şi 1452.

Pe la anul 1406 Grigorie Ţamblac părăseşte Moldova şi pleacă în Rusia, fiind invitat de unchiul său, mitropolitul Moscovei, Ciprian. Până la 1415 nu se cunoaşte nimic din vieaţa lui Grigorie Ţamblac. Se crede că în această perioadă el ar fi fost în Serbia. In anul 1415 el devine mitropolit al Chievului, iar la 1418 ia parte la soborul din Constanţa, unde Grigorie ar fi trecut la catolicism. După datele ruseşti, Ţamblac ar fi murit prin anii 1419—1420.

Iaţimirschi, în monografia citată mai sus, susţine că Grigorie Ţamblac n'ar fi trecut la catolicism, ci ar fi părăsit de bună voie mitropolia Chievului şi s'ar fi reîntors în Moldova. Aici Grigorie se stabileşte la mănăstirea Neamţul, unde, în calitate de schimnic, îşi schimbă numele în Gavriil şi se ocupă de copierea de cărţi slavoneşti, timp de aproape 30 de ani. Intr'adevăr, la mănăstirea Neamţul a existat în această perioadă un călugăr cu numele de Gavriil, după care a rămas un număr de vreo 30 de manuscrise slavoneşti, din cele mai frumoase din câte s'au scris la noi. Iaţimirschi îşi argumentează afirmaţia, bazat pe unele date indirecte cu caracter istoric şi pe compoziţia manuscriselor, în care intră şi operele lui Grigorie Ţamblac, precum şi pe analiza graficei şi a ortografiei lui («eufimiene»). Cu toată bogăţia de argumente pe care le aduce Iaţimirschi în sprijinul tezei sale, în legătură cu harnicul şi iscusitul copist şi poate traducător din greceşte în slavoneşte, schimnicul Gavriil, nu poate fi identificat cu Grigorie Ţamblac. Este cu neputinţă, ca un cărturar cu un trecut atât de strălucit şi cu o activitate literară atât de variată, să se ocupe numai de copierea şi poate traducerea de texte şi să nu încerce să scrie şi ceva original. Pe de altă parte, cu toată modestia, pe care i-o impunea schima călu-

gărului Gavriil, este imposibil ca el să nu fi amintit ceva despre demnitățile pe care le-a avut în trecut.

Cele mai multe din lucrările atribuite lui Grigorie Țamblac au fost scrise în Moldova. Cea mai de seamă operă a lui este « Vieața Sf. Ioan cel Nou », pe care el o scrie la aducerea moaștelor acestui sfânt dela Cetatea Albă la Suceava. Țamblac, în trecere dela Constantinopol spre Suceava, a cules la Cetatea Albă date cu privire la martirizarea acestui sfânt și a alcătuit o biografie a sfântului în stilul în care se scriau viețile sfinților în literatura greacă. Această operă, bogată în elemente fantastice și de legendă, pătrunde în Mineele slavonești, se traduce uneori denaturat și în limba românească, intrând în compoziția « cazaniilor », cum este acea a mitropolitului Varlaam din anul 1643.

Mai puțin cunoscute au fost « cuvântările » lui rostite în biserică și rămase în manuscripte slavonești. Episcopul Melhisedec presupune, că Țamblac și-ar fi rostit cuvântările în limba românească. Credem că această afirmație nu are niciun temeiu. Iațimirschi afirmă că Grigorie Țamblac, în calitate de « călugăr și preot al marei biserici al Moldo-Vlahiei », ar fi rostit la Suceava următoarele cuvântări:

1. Cuvânt la Inălțarea Maicii Domnului.
2. Cuvânt de laudă celor trei feciori și profetului Daniil.
3. Cuvânt despre misterele Domnului.
4. Cuvânt despre morți.
5. Cuvânt despre vieața călugărească.
6. Cuvânt de laudă preacucernicilor părinți.
7. Cuvânt la Inălțarea lui Ioan Botezătorul.
8. Cuvânt de laudă Sf. Apostoli Petru și Pavel.

O altă serie de 9 cuvântări, Grigorie Țamblac o rostește în calitate de egumen al mănăstirii Neamțu.

Iată titlul acestor cuvântări: 1. Cuvânt de laudă celor 40 de sfinți; 2. Cuvânt de laudă Sf. Gheorghe; 3. Cuvânt de laudă profetului Ilie; 4. Cuvânt la tăierea Capului Sf. Ioan Botezătorul; 5. Despre post și lacrimi; 6. Despre milostenie și

săraci; 7. La Dumineca Floriilor; 8. La Joia Mare şi 9. La Vinerea Mare.

Inafară de aceste opere scrise în Moldova, Grigorie Ţamblac mai are câteva opere în legătură cu vieaţa bisericească a vecinilor noştri, cum este *Cuvântul de laudă mitropolitului Ciprian*, «Vieaţa ţarului sârb Ştefan de Deceani», a patriarhului Târnovei, Eufimie, şi alte câteva lucrări.

Cuvântările lui Grigorie Ţamblac, rostite la diferite ocazii, vădesc în el un discipol al şcoalei oratorice bizantino-slave. El îşi scrie panegiricele în stilul epocei lui. Ele însă nu degenerează în compilaţiile meşteşugite de mai târziu, cu bogăţia lor de citate, cu întorsături retorice. Cuvântările lui Ţamblac sunt simple şi ne amintesc primele veacuri ale creştinismului. Caracterul lor este strict bisericesc şi nimic nu trădează în ele epoca lui, frământările prin care a trecut el, precum nici ţara care l-a adăpostit. Străine ca limbă, operele lui Grigorie Ţamblac n'au avut niciun răsunet în lumea românească şi nicio importanţă pentru cultura noastră naţională. Ele merită să fie menţionate pentru valoarea lor universal-creştină şi pentru motivul că ele s'au născut în ţara noastră.

INVĂŢĂTURILE LUI NEAGOE BASARAB.

Literatura noastră veche din epoca slavonismului se poate mândri cu o operă literară excepţională, ca stil, ca spirit şi conţinut. Este vorba de opera unuia din cei mai cucernici şi cei mai învăţaţi domnitori ai Munteniei, de « Invăţăturile » lui Neagoe Basarab. Această lucrare, de dimensiuni relativ mari, este o completare la ştirile pe care ni le dă istoria cu privire la strălucita domnie a voivodului muntean dela începutul secolului al XVI-lea, la personalitatea lui înzestrată cu înalte calităţi sufleteşti, la mediul moral şi cultural al epocii. In această operă se proiectează idealurile vieţii de atunci, înălţător şi inviorător; aici găsim crâmpeie din vieaţa curţilor noastre domneşti, aici apare figura smerită, dar bărbătească şi plină de înţelepciune bătrânească a lui Neagoe Basarab.

Se contestă de către unii autenticitatea acestei opere, se semnalează caracterul ei compilativ; nici una, nici alta nu mic-

șorează valoarea ei ca operă literară. In această operă « mozaic », cum o numește prof. D. Russo, se oglindește ca într'o picătură de apă întreaga concepție slavo-bizantină asupra vieții, întreaga cultură slavo-bizantină cu caracterul ei ascetic și religios. Dacă am admite chiar părerea lui Russo, că opera lui Neagoe Basarab este alcătuită în secolul al XVII-lea de către « un călugăr admirator al lui Neagoe »[1]), nici atunci ea n'ar pierde din importanța ei literară.

Istoricul textului « Invățăturilor » lui Neagoe Basarab este următorul. In anul 1843 se publică, după un manuscris socotit ca fiind din anul 1654, textul acestei opere, intitulat: « Invățăturile bunului și credinciosului Domn al Țării Românești, Neagoe Basarab, către fiul său Teodosie Voevod » (București). Textul a fost « îndreptat » sau mai bine zis, modernizat până la oarecare măsură de către Ioan, « Eclisiarhul Curții », care a îngrijit tipărirea cărții. Manuscrisul dela 1654, de pe care s'a făcut ediția din 1843, era considerat ca pierdut. In ultima vreme însă el a fost redescoperit în Biblioteca Centrală dela Blaj, datarea lui din anul 1654, dovedindu-se a fi o eroare[2]). S'au mai găsit copii ale acestei opere cu mult mai nouă însă decât acel pierdut de către Hasdeu (care a publicat fragmente din « Invățături » în Arhiva « istorică a României », vol. I, 1865), de către Gaster și cele două manuscrise semnalate de către N. Iorga, în precuvântarea la ediția textului « Invățăturilor » din anul 1910, precum și câteva manuscrise ce se păstrează în biblioteca Academiei Române. După textul din anul 1843, N. Iorga publică ediția de mai sus (Vălenii-de-Munte).

La început s'a crezut că « Invățăturile » lui Neagoe Basarab au fost scrise în românește (B. P. Hasdeu și A. Densusianu). A. D. Xenopol și D. Russo presupuneau că textul « Invățăturilor » a fost scris în grecește. Majoritatea istoricilor literaturii au înclinat spre părerea (la care ulterior a aderat și D. Russo), că « Invățăturile »

[1]) D. Russo. *Studii bizantino-române*, București, 1907, p. 41.
Idem. Studii și critice, București, 1910, p. 41.
Ibidem, p. 4.

[2]) Vasile Grecu. *Manuscrisul din « 1654 » pretins pierdut al învățăturilor lui Neagoe Basarab*, în *Conv. lit.*, 1939, p. 1851—1865.

lui Neagoe Basarab au fost scrise totuşi în limba slavă, din care ele au fost traduse mai târziu în româneşte. Această părere îşi găseşte sprijin în faptul că profesorul rus P. Lavrov a descoperit în anul 1896 în biblioteca naţională din Sofia, nişte fragmente slavoneşti vechi, pe care le-a publicat în anul 1904 [1]).

O cercetare mai atentă a textului românesc, cu toate că el — vădit — a fost «înnoit», ar da argumente nouă în sprijinul acestei teze. Stilul în care este scrisă opera lui Neagoe, pe alocurea construcţia frazei (de ex. «obidele trupului sunt spăsire sufletului», p. 142), cuvinte luate de-a-dreptul din textul slav: «libov», p. 135, «Pohvală», p. 201, «dosădi», p. 257, «bdenie», p. 210, «rucodelie», p. 143, «spăsenie», «trezvire», p. 141, «slobiv», p. 125 etc. [2]), dovedesc că textul românesc care s'a păstrat a fost tradus din limba slavă. La aceste ştiri, cu privire la istoria textului, mai adăugăm că profesorul dela universitatea din Athena, S. Lambros, precum şi prof. D. Russo, au descoperit câte o versiune grecească la muntele Athos [3]), fapt care dovedeşte că originalul slav a avut ca model izvoare bizantine.

Opera lui Neagoe Basarab este considerată de către învăţaţii slavi ca una din cele mai valoroase lucrări literare din secolul al XVI-lea, scrisă în limba slavă, când la Slavii din Peninsula Balcanică încetează orice activitate culturală, iar la cei de răsărit, abia scăpaţi de sub jugul Tătarilor, se reîncepe timid o activitate literară ceva mai serioasă. Această părere este susţinută de către P. Lavrov, în precuvântarea la ediţia textului slav şi într'o comunicare anterioară (1894), făcută la o societate de stiinţe rusă. Profesorul dela Universitatea din Sofia, S. Romanschi, scrie două lucrări, consacrate «Invăţăturilor», una în limba bulgară (1904—1905) şi una mai vastă în limba germană [4]). Merită să fie menţionată părerea prof. D. Russo, care după cum am relevat

[1]) П. Лавровъ. Слова наказательныя Воеводы Волошскаго Іоанна Негоя къ сыну Өеодосію. Петербургъ 1904.

[2]) Citate după textul editat de N. Iorga. Vălenii de Munte 1910.

[3]) D. Russo. *Studii şi critice*. Bucureşti, 1910, p. 5.

[4]) Şt. Romanschi. *Mahnreden des walachischen Woyvoden Negoe Basarab an seinen Sohn Theodosios*. Leipzig, 1908.

în altă parte, contestă autenticitatea « Invățăturilor » lui Neagoe, considerându-le « pseudoepigrafa », o falsificare făcută de către « un călugăr admirator » al lui Neagoe din secolul al XVII-lea. Prof. Russo își argumentează părerea pe motivul « că redacțiunea română și slavă, pe lângă învățăturile propriu zise, conținea lucruri care n'aveau niciun rost », că în prima parte avem de a face « cu un conglomerat de fraze fără șir, de bucăți lungi din Vechiul Testament, care de multe ori n'au aface nimic cu subiectul »; iar în partea a doua, superioară celei dintâi: « din cele 10 sau 11 învățături propriu zise . . . 6 sunt plagiate, întregi sau în parte, după «Umilința» (lui Simeon monahul), una după Efrem Sirul » etc.[1]).

Presupunerile prof. D. Russo, asupra cărora el insistă de mai multe ori au fost combătute în studiul său de profesorul bulgar S. Romanschi, cu lux de argumente. El susține paternitatea acestei opere pentru Neagoe Basarab pe motivul că « Invățăturile » prin compoziția și caracterul lor religios, sunt în perfectă concordanță cu întreaga activitate a evlaviosului și învățatului voivod al Munteniei. Pe de altă parte, după părerea lui Romanschi, elementele din vieața contemporană, care străbat « Invățăturile » pe ici, pe colo, precum și datele din vieața intimă familiară a domnitorului, pe care n'o putea cunoaște un călugăr din secolul al XVII-lea, sunt cele mai puternice argumente în favoarea autenticității « Invățăturilor » lui Neagoe Basarab. Asupra problemei ridicate de prof. D. Russo vom reveni, după ce vom vedea care este cuprinsul « Invățăturilor ».

In ultimul timp au apărut două lucrări de mare interes în legătură cu chestiunea homerică a « Invățăturilor lui Neagoe Basarab ». Profesorul Vasile Grecu publică încă două versiuni grecești ale acestui monument literar [2]): una populară și una mai amplă. Ele întăresc și mai mult presupunerea că autorul acestei opere a fost N. Basarab [3]).

[1]) D. Russo. *Op. cit.*, p. 3.
Idem. Studii bizantino-române, Bucureşti, 1907.
Idem. Critica textelor și tehnica edițiilor. Bucureşti, 1912, pp. 22, 23

[2]) V. Grecu. *O versiune nouă a unei învățături a lui Neagoe Basarab*. Bucureşti, 1941.

[3]) Vasile Grecu. *Invățăturile lui Neagoe Basarab. Versiunea grecească*. Bucureşti, 1942.

Opera lui Neagoe Basarab, în redacția pe care o publică N. Iorga, se compune din 11 părți inegale și la prima vedere disparate în conținut. Prima și cea mai mare parte intitulată « Cuvântul » (pp. 1—105), conține bucăți din « Cartea Regilor » (din Vechiul Testament), alese, însă nu la întâmplare, ci ca să ilustreze anumite învățături. Se începe astfel: « Iubitul meu fiu! Mai înainte de toate se cade să cinstești și să lauzi neîncetat pe Dumnezeu, cel mare și bun și milostiv și ziditorul nostru cel înțălept și ziua și noaptea și în tot ceasul și în tot locul »... Urmează o rugăciune cu citate din psalmii lui David, în care-l preamărește pe Domnul, după care iar se adresează către fiul său și-i recomandă să fie « milostiv tuturor oamenilor și tuturor noroadelor care ți le va da », spune el, « pe mâna ta... să nu omori pe nimeni făr' judecată dreaptă și făr' de ispovedanie, ca să nu fii și tu înjunghiat, făr' de milă, ca mieii ». Toți oamenii, « măcar domni, măcar bogați, măcar săraci », toți greșesc și de aceea el îl învață pe fiul său să fie îngăduitor față de slăbiciunile omenești. Impăratul și domnul se cuvine să aibă « judecată dreaptă și nefățarnică... că cinstea împărătească și domnească judecată iubește ». Domnul nu trebue să fie mândru; el este dator să-și păzească curățenia sufletului, căci omul are trup și suflet. « și să nu gândești », cetim într'un loc, « că eu le grăesc acestea din capul mieu, pentru că toate acestea ți le grăesc din sf. Scriptură și ți le zic ca să-ți fie de povață și de îndreptare ».

Autorul, după cum am arătat, n'a luat la întâmplare bucăți din « Cartea Regilor ». Ele sunt aduse ca pildă pentru viitorul domnilor, din vieața judecătorilor buni și a regilor din Biblie, care au urmat poruncile Domnului (de ex. Eli judecător și preot al Evreilor, Samoil, Solomon și judecățile lor).

Domnul trebue să fie credincios lui Dumnezeu, să se ferească de heretici și de păgâni. Impăratul Constantin cel Mare a crezut în semnul crucii și cu « acel semn toate războaiele le biruia ». Și Neagoe Basarab face istoria lui Constantin după operele hagiografice, pe care le-a avut la îndemână, demonstrând credința lui Constantin în Dumnezeu și vieața lui sfântă.

Cu toată incoherența citatelor și textelor mai mari, împrumutate din Scriptură în această parte a operei, reies îndatoririle unui cârmuitor de popoare, care este trimisul lui Dumnezeu, către Dumnezeu și către supușii săi. Dar și supușii sunt datori să-l asculte pe domnitor. « Că dela Dumenezeu se dă împărăția și Domnia și pe pământ și în cer »... « Pentru aceea nimeni să nu îndrăsnească, nici slujitor, nici țăran, nici nimeni, să-și ridice firea și gândul cu meșteșug viclean, dintru îndemnarea diavolului, spre împăratul și spre Domnul și stăpânul lor... acela cu adevărat de pripă își va aduce mânia lui Dumnezeu cea dreaptă spre nedreptul său cap ».

Istoria lui Avesalom, care s'a răsvrătit asupra tatălui lui David, nu se introduce întâmplător, cum afirmă prof. D. Russo[1]); ea demonstrează ideea pedepsei lui Dumnezeu față de acei ce nu se supun stăpânirii trimise de Dumnezeu. Avesalom se ridică în contra regelui David și « pentru aceea muri și el săgetat prin inimă și rău se sfârși ».

Câteva parabole din romanul Varlaam și Ioasaf, care urmează după fragmentele cu conținut biblic, sunt mai puțin legate de textul « Invățăturilor », dar și ele au același caracter didactic și sunt adresate fiului său pentru a-i arăta deșertăciunea acestei vieți.

Partea a treia, « care se începe pentru cinstirea icoanelor », deși se adresează voivodului Teodosie, este un fragment cu caracter ascetic în care găsim sfaturi pentru călugări. După câteva rânduri cu privire la cinstirea icoanelor, autorul se adresează « fraților » săi, adică, către călugări. « Dacă intrați în sfânta biserică », spune autorul, « vă rugați și faceți slujba cu cântări și cu cântece sufletești ». Călugării trebue să se țină de cuvântul dat în fața altarului, « ca nu cumva să fie făgăduințele voastre de râs și de bucurie vrăjmașului nostru ». Autorul recomandă « plângerea sufletească și vărsare de lacrimi către Dumnezeu », « post și răbdare », « osteneală trupească și priveghere, de a sta în picioare toată noaptea », căci « săturarea somnului face înverșunarea poftelor, iar privegherea este spăsenia sufletului... Somnul cel mult îngroașă

[1]) D. Russo. *Studii critice*, p. 9.

gândul, iar privegherea îl supţie». Se recomandă tăcerea, fiindcă «vorbele cele multe aţâţă urgie şi mânie». Mai ales «vorbele lumeşti» îl strică pe călugăr.

In felul acesta se recomandă călugărilor a se feri de pismă, de răutate şi de a se îndeletnici cu lucrul manual; «şederea făr' de lucru face moarte sufletului». «Când şezi în chilia-ţi, de aceste trei lucruri te îngrijeşte: de rugă, de învăţătură şi de rucodelie». Mai departe găsim sfaturi din practica misticei creştine: se arată calea pentru a veni în contact cu Dumnezeu. Citām un pasaj:

«Că mai întâi de toate este tăcerea, iar tăcerea face oprire, oprirea face umilinţă şi plângere, iar plângerea face frică şi frica face smerenie, smerenia face socoteală de cele ce vor să fie, iar acea socoteală face dragoste şi dragostea face sufletele să vorbească cu îngerii. Atuncea va pricepe omul că nu este departe de Dumnezeu».

Călugărul «să n'aibă grijă nici de un lucru, ci să urască lumea aceasta cu totul şi toate»... «Aşa dar, fraţilor», cetim în altă parte, «să fugim de lume şi de toate câte sunt ale lumii, ca să fim moşteni binelui aceluia care ochiul nu l-a văzut, urechile nu l-au auzit».

Incepând cu partea a patra, opera lui Neagoe Basarab capătă un alt caracter. Deşi şi în această parte, ca şi în întreaga carte, găsim intercalate în text pilde şi învăţături din diferite izvoare, aici se simte o notă puternică personală a autorului, ceva din vieaţa şi suferinţele lui proprii, precum şi sfaturi practice date fiului său. Aici Neagoe deplânge moartea mamei sale şi a celor doi fii ai săi, Petru şi Ioan Voivod. Istoricii literaturii noastre au semnalat de mult lirismul pătrunzător şi în genere calităţile adânc poetice ale acestei tânguiri a lui Neagoe. El se adresează la început mitropolitului ţării, Macarie, şi clerului, cu rugămintea să-l asculte pe el «ticălosul», care vrea să spună «un dor al inimei» sale «foarte amar şi cu foc»... «către oasele maicii» sale. Se tângueşte că el a chinuit-o pe mama sa când ea trăia, prin faptul că ea l-a născut şi l-a îngrijit; ea a muncit o vieaţă întreagă, ca o albină. Dar albina noaptea se odihneşte; «iar tu, maica mea, niciodată n'ai avut odihnă, nici ziua, nici noaptea, nici măcar

într'un ceas, nici te-ai săturat niciodată de osteneală. Pentru aceea, iubita mea maică, te numesc pe tine mai ostenitoare decât albina și decât pasările cerului și decât peștii mării ».

Cea mai frumoasă pagină, pătrunsă de o adâncă simțire și îmbrăcată într'o formă aleasă, în care autorul își revarsă durerea, este consacrată morții fiului său Petru. Cităm câteva rânduri:

« O fiul meu Petru, iată că-ți trimit coroana, surguciul (coiful, egreta împodobită cu pietre scumpe) și diademele, pentrucă tu erai stâlparea mea cea înflorită, de care pururea se umbreau și se răcoreau ochii miei. Iar acuma stâlparea mea s'a uscat și florile ei s'au veștejit și s'au scuturat și ochii miei au rămas arși și pârliți de jalea înflorii tale.

O, iubitul meu Petre, eu credeam și cugetam să fii domn și să veselești bătrânețele mele oarecând cu tinerețele tale și să fii biruitor pământului. Iar acum, fiul mieu, te văz zăcând supt pământ, ca un trup al fieștecăruia sărac. Intr'o vreme îmi erai drag, iar acum te-am urît; într'o vreme îmi era milă de tine, iar acum nu-mi este milă; într'o vreme erai bogat, iar acum ești sărac . . . O, fătul meu, căci nu mă acoperă mai bine pământul pe mine decât pe tine, și mă lăsași la bătrânețele mele . . . Eu îți găteam haine domnești, ca să te îmbraci și să te împodobești, ca să veselești inima mea și să usuci aceste lacrimi din ochii miei; iar acum trupul tău se desbracă de hainele cari i-am gătit și se îmbracă în pământ, dintru care a fost luat ».

Autorul însă nu cade în disperare; el își găsește mângâierea în credință în Dumnezeu. Câteva pilde pe care le inserează la sfârșitul acestei părți, n'au legătură cu textul de mai sus.

In capitolul în care se dau sfaturi, « cum și în ce chip vor cinsti pe boieri și pe slugile lor, care vor sluji cu dreptate », autorul compară anturajul său de boieri cu o grădină, pe care a cultivat-o el și căreia el i-a fost « gard ca zidul de piatră »; și boierii erau gata « să-și verse sângele și să-și puie capetele lor pentru el ». Tot așa recomandă fiului său să sprijine slugile credincioase, să fie îngăduitor față de greșelile lor. O notă adânc umană sună în cuvintele autorului: « te învăț, să nu fie adeseori paharul tău plin de sânge de

om, că acel sânge, care vrei tu să-l verşi făr' de milă, vei să dai seama de dânsul înaintea lui Dumnezeu ».

Autorul sfătueşte ca Domnul să nu se razime pe rude. « Cel ce va să fie Domn adevărat, nu-i se cade să aibă rubedenii, ci numai slugi drepte ». Dacă neamurile şi rudeniile, ca şi feciorii de boieri, vor fi « pline de viclenie şi neomenie » şi nu vor fi harnici, să nu-i pună în slujbe, « că ştii că nu te-au ales, nici te-au uns ei Domn, ci Dumnezeu, ca să fii tuturor cu dreptate ». Omul sărac, dar harnic şi cinstit este preferit în slujbe boierului leneş şi necinstit. Numirile în posturi să se facă cu multă chibzuială, iar judecata faptelor omeneşti să fie făcută fără grabă şi cu dreptate.

Domnitorul când stă la masă cu boierii, să nu-şi « slobozească mintea de tot spre veselie, nici spre întristăciune ». Alături de domn să se aşeze « boierii şi sfetnicii buni şi aleşi », iar boierii răi şi răzvrătiţi să stea cât se poate de departe. Se recomandă ca domnul să nu-şi « îngreuneze » trupul cu beţia, dar slugilor să le dea « să bea destul ». El să bea cu măsură « ca să poată birui mintea . . . pe vin, iar nu să biruiască vinul pe minte ». Sfârşitul acestui capitol este îndreptat în contra beţiei, cu numeroase exemple şi citate din Sf. Scriptură.

Aceleaşi învăţături practice şi pline de înţelepciune se dau şi în capitolul (partea a 6-a) intitulat *pentru soli şi pentru războaie.*

Primirea solilor să se facă cu tot fastul cuvenit şi cu multă diplomaţie. Vor fi primiţi bine nu numai solii, care vin cu « veşti bune », ci şi cei care « vor aduce veşti rele ». Solii vor duce numele bun al domnitorului. « Şi unui domn cuminte nu trebueşte într'această lume altă avuţie fără numai numele cel bun ». In ziua primirii solilor « întâiu se împodobeşti jăţul tău bine, cu ce-ţi va fi dat Dumnezeu şi tot divanul tău şi toate casele; şi să te împodobeşti şi tu cu haine frumoase şi mai vârtos să te îmbraci în dragoste şi puterea lui Dumnezeu. . . . şi să ieşi cu mare slavă, să şezi în jăţul tău cu multă smerenie, şi sfetnicii tăi cei bătrâni să şază pe scaunele lor, unde le este locul şi li se cade ».

Domnitorul ascultă « toate cuvintele lui (solului) cu socotință și cu luare aminte », oricare ar fi ele, bune sau rele. Domnitorul este dator să ceară sfatul boierilor înainte de a da răspuns solilor.

« O, fătul meu, și voi, fraților, cât este de bine să mângâiați pe boieri și pe slugile voastre în toată vremea și să vă sfătuiți cu dânșii în tot ceasul, să luați sfat și dela cei mari și dela cei al doilea și dela cei mai de jos, că așa se cade să vă sfătuiți cu dânșii toate sfaturile . . . Că domnul se socotește ca un deal mare și înalt, când are niște păzitori foarte buni » . . .

Neagoe stăruește mult asupra necesității de a nu lua hotărîri fără a-i consulta pe sfetnici, iar când domnul s'a înțeles cu boierii în chestia răspunsului ce trebuește dat, atunci se dă o masă solilor. Autorul nu scapă din vedere niciun amănunt. « Tocmiți paharnici », recomandă el, « scoateți pahare de argint frumoase și siliți să așezați toate frumos, ca să se mire și solul de acea podoabă și rânduială bună . . . ca să laude pretutindenea ce-a văzut și să povestească, pentrucă și aceasta este o cinste a domnului, aleasă și lăudată. Așișderea și masa o să gătești frumoasă, și să faci multe feluri de bucate . . . și băuturi să scoți de unde vei avea mai bune și mai dulci . . . și-l cinstește bine, cum este legea și obiceiul ». Se dau sfaturi cum să se întrețină conversația între domnitor și sol.

Neagoe dă sfaturi și în chestiunea trimiterii solilor către alți domni și recomandă să trimeată « pe cine va fi înțălept și vrednic ».

La caz de războiu autorul recomandă domnitorului să nu părăsească țara, « că și eu am fost pribeag, și de aceea vă spuiu că este traiu și hrană cu nevoie pribegia. Pentru aceea, să nu faci așa, că mai bună este moartea cu cinste, decât viața cu amar și cu ocară. Nu fireți ca pasărea aceea ce se chiamă cuc, care-și dă ouăle de le clocesc alte pasări și-i scot puii, ci fiți ca șoimul, și vă păziți cuibul vostru ».

Domnitorul este dator să meargă și el la războiu alături de ostași. « Pentru aceea, să-ți ridici gândul și mintea la cer, ca să-ți fie Dumnezeu într'ajutor, iar tu să mergi drept față în față spre vrăjmașii tăi, fără nicio frică.

« Iar de vor fi mulţi, nimic să nu te înfricoşeze, nici să te îndoeşti, — că omul viteaz şi războinic nu se sperie de oamenii cei mulţi, ci, cum risipeşte un leu o cireadă de cerbi, şi cum omoară un lup o turmă de oi, cât de mare, aşa şi omul viteaz, şi bărbat, şi hrăbor nu se înfricoşează de oameni mulţi. Că omului viteaz toţi oamenii îi sânt într'ajutor, iar omului fricos toţi oamenii îi sânt duşmani, şi încă de ai săi este gonit, şi batjocorit şi hulit »... «Incă te învăţ să nu umbli cu oamenii cei fricoşi, ca să nu cumva să pierzi cinstea mea şi moşia ta, că din moarte nimeni nu se va putea izbăvi, fără numai unul Dumnezeu ».

Dacă cineva din boieri moare în războiu, domnitorul are grijă « pentru sufletele lor la sfintele biserici », iar « feciorii şi rudeniile, cari vor rămânea multă cinste să aibă ».

Am remarcat că la începutul operei lui Neagoe găsim învăţături cu privire la judecată, ilustrate cu exemple din « Cartea Regilor », în special din judecăţile lui Solomon. In partea « a şaptea » găsim un nou « cuvânt de judecată ». Aici însă poveţele au un caracter mai practic şi ceva mai puţin religios. Intru cât orice judecată are două laturi, « una spre pagubă » şi alta « spre uşurare şi spre izbândă », domnul adevărat şi « unsul lui Dumnezeu » trebue să judece « pe dreptate şi pe legea lui Dumnezeu ». Se vorbeşte de judecăţile din şedinţele divanului, unde alături de domnitori, vor sta « tot oameni buni şi aleşi, şi să fie şi boieri tineri ... ca să ia toţi învăţătură bună ». Dacă domnitorul greşeşte în judecată, el să-şi recunoască greşeala şi să dea dreptate împricinatului, « că mai bine să nu vă fie voia voastră deplină şi inima înfrântă, decât să faci săracului strâmbătate ».

Aceleaşi poveţe sănătoase le dă Neagoe fiului său în « învăţătura » cu privire la « milostenie ». De fapt aici avem de a face mai mult cu recompensele pe care domnitorul le distribue ostaşilor şi slugilor credincioase. Domnitorul îşi răsplăteşte bine întâi « slugile », după aceea ajută pe săraci şi mănăstirile. « Aşijderea, când veţi ieşi să faceţi căutare oştilor voastre la anul, cum le este obiceiul, atunci toţi boierii şi căpitanii, şi toate slugile voastre să aibă dela voi cinste, şi dar, şi dreptate, şi slujbe ».

Alt caracter au capitolele care urmează, și anume: « Cuvântul » pentru « pecetluirea acestei cărți » și « rugăciunea lui Ioan Neagoe Basarab . . . la ieșirea sufletului său ». Sunt povețe pur religioase, în care se vorbește despre mântuirea sufletului și în care autorul cere iertare pentru greșelile pe care le-a comis.

La sfârșitul cărții (înainte de « pisania mănăstirii Argeșului » și « încheiere »), găsim un « cuvânt de învățătură » . . . « către două slugi credincioase ale sale și dragi, carele se lepădară de lume și se deteră vieții călugărești ». Și această învățătură nu iese din cadrul întregii lucrări, luate în ansamblu, deși ea pare fără legătură cu capitolele de mai înainte, fapt care-i face pe unii din istoricii literaturii s'o considere ca lucrare aparte. Și această învățătură are forma didactică, împestrițată cu citate din Sfânta Scriptură. Sunt povețe cu caracter monahal, ascetic, în care se repetă unele idei din scrierile ascetice pe care le-am remarcat mai înainte. Exemplu: « din frica lui Dumnezeu se naște postul, iară din post curăția, iară din curăție rugăciunea, iară rugăciunea naște smerenia, smerenia naște dragoste etc. ».

Este aproape cu neputință de a reda toată bogăția de idei, de cugetări, de parabole și de exemple din această minunată operă. Este un fel de enciclopedie moral-religioasă și filosofică a trecutului, în care se concentrează toată înțelepciunea bătrânească, toată erudiția religioasă și politică a vremurilor vechi. Ici-colea găsim câte o sclipire de gândire, câte o maximă, redată în formă laconică prin comparații plastice. Citām câteva din ele:

« Cum mănâncă rugina pe fier, așa mănâncă și pe om slava omenească ». « Cum mănâncă carii copacii . . . așa și pisma pierde sufletul călugărului ». « Inima omului este ca sticla: dacă se sparge, nu o mai poți cârpi ».

« Cuvântul este ca vântul: dacă iese din gură, nici într'un chip nu-l mai poți opri ».

« Mintea este steagul trupului și până stă steagul la războiu, tot este războiul acela nebiruit și nepierdut, iar dacă cade steagul, războiul este biruit . . . ».

In opera lui Neagoe Basarab se găsesc și elemente contemporane de o mare valoare pentru noi. Pe lângă datele cu privire la familia lui, la mama și copiii lui, la mitropolitul țării și la zidirea mănăstirii Argeș, aici găsim și elemente extrem de prețioase cu privire la vieața și obiceiurile curților domnești, a raporturilor dintre domni și boieri, a felului cum se primeau solii, cum se purtau războaiele. Intr'un loc cetim: « auzi cum locuesc Tătarii în case făcute pe roate și lăcașul lor este făcut tot ca al unor păstori ».

Aceste elemente, după cum am notat în altă parte, sunt dovada cea mai sigură că Neagoe a fost autorul acestei opere. Presupunerile prof. Russo cad dela sine și pentru alte motive. Autorul acestei opere în partea ei esențială nu putea să fie un călugăr și pentru motivul că el are un interes deosebit și cunoștințe temeinice în materie de tehnică militară, de arta « strategică ». De exemplu: « când vei vrea să mergi la vrăjmași la războiu, tu întâi să rânduești și să tocmești străji, să meargă mai înainte, cum este obiceiul și să meargă una mai înainte, alta mai după aceea, iar a treia să fie tabăra cea mare ». Străjile se recomandă să nu fie departe una de alta, ca să nu piardă legătura între ele. « Straja cea dintâi și cea de a doua este inima a toată oastea . . . Străjile sunt capul și coada oștirilor » . . . « Astfel, să-ți tocmești toate tunurile și oștile tot cete, cum va fi rândul ».

« In ziua de războiu, tu să nu stai unde vor fi oameni mai mulți, nici unde va fi temeiul și toiul oștirilor tale, că toate oștirile străine . . . acolo vor îndrepta tunurile de vor bate și toți vitejii cei înarmați acolo vor năvăli și vor săgeta » [1]). Autorul recomandă domnitorului să stea între a doua și a treia ceată, înconjurat de 60 de ostași din cei mai devotați și curajoși.

Asemenea instrucțiuni pur militare nu puteau fi date de către un călugăr. De asemenea, un călugăr nu putea da sfaturi în privința ceremonialului dela curțile domnești la primirea solilor.

Izvoarele. Din privirea generală asupra conținutului, pe care am făcut-o mai sus, se vede că opera lui Neagoe Basarab

[1]) Toate citatele sunt făcute după ediția prof. N. Iorga.

nu este o operă originală, ci este în mare parte o compilaţie. S'a stabilit ca învățăturile lui « sunt bazate pe operele similare bizantino-slave » [1]. In literatura bizantină a existat o întreagă literatură cu îndrumări pentru viitorii domnitori, cum au fost învățăturile lui Vasile Macedoneanul din secolul al IX-lea către fiul său Leon, învățăturile arhiepiscopului de Ohrida, Teofilact, din secolul al XI-lea și altele. Unele din aceste învățături se traduc în limba slavă. Așa, de exemplu, în « Izbornicul lui Sviatoslav » din anul 1076, se găsesc traduse în slavonește « Invățăturile lui Xenofont și Teodora ». In literatura veche rusă exista o operă de așa natură a lui Vladimir Monomah, intitulată *Invățăturile lui Vladimir Monomah către copiii săi.* Opera este scrisă la începutul secolului al XI-lea și în ce privește conținutul, are asemănări izbitoare cu « Invățăturile » lui Neagoe Basarab. După o scurtă introducere, din care se vede modestia autorului, « urmează un rând de pasaje din operele preferite ale autorului (Psaltirea, învățăturile lui Vasile cel Mare, între altele regulele despre vieața monahală, profețiile lui Isaiia și altele). Mai departe se expun povețe practice despre rugăciune, judecată, atitudinea domnitorului față de cler, de dregători, de ostași, față de străini, în genere față de om.

Urmează partea cea mai interesantă, acea istorică despre ostenelile lui ostășești, despre ce a făcut el în vieață, despre vânătoare [2].

« Invățăturile lui Monomah sunt pătrunse de ideea de muncă continuă, de evitare a mândriei, a leneviei . . . Ele sunt străbătute « de un spirit de respect față de știință, de carte, față de dreptate în judecată, de iubire de pace și de iubire în genere »[3]. Aici găsim « sfaturi despre vieața austeră, despre rugăciune și la drum călare pe cal, ziua și noaptea, și gânduri permanente despre moarte și nesocotirea bogăției ». Domnitorul nu are dreptul să verse sânge creștin. El este dator să se sfătuiască cu boierii săi și să facă judecată.

---

[1] D. Russo. *Elenismul în România,* p. 59.

[2] П. Н. Владимировъ. Древняя русская литература Кіевскаго періода. Кіевъ. 1900, p. 245.

[3] *Ibidem,* p. 246.

Chiar în planul acestei opere găsim ceva asemănător cu « Invăţăturile lui Neagoe Basarab »: şi învăţăturile lui Vladimir Monomah se încep cu învăţături care privesc îndatoririle domnitorului faţă de Dumnezeu, după care urmează obligaţiunile lui ca domnitor şi îndatoririle lui omeneşti [1]).

Dar ceva mai mult: « Invăţăturile » lui Monomah sunt precedate de un fel de scrisoare către principele Oleg, scrisă cu ocazia morţii fiului său Izeaslav, căzut în războiu. Scrisoarea lui Monomah este o tânguire plină de tristeţe, dar împăciuitoare.

Citez un pasaj din această operă: « Şi văzând sângele lui şi trupul vestejit, ca o floare abia înflorită, ca un miel înjunghiat, ai spus stând în faţa lui, adâncindu-te în sufletul tău: Vai mie, ce am făcut . . . » [2]).

Izvoarele Invăţăturilor lui Monomah sunt Psaltirea, învăţăturile Sf. Vasile despre vieaţa monahală, rugăciunile din trioduri, Hexaemeronul lui Vasilie cel Mare, cuvântările lui Grigorie Teologul şi Ioan Gură de Aur [3]).

Opera lui Monomah nu s'a păstrat în întregime. Dar din cele relatate mai sus reiese clar, că aceste două « Invăţături », adică acea a lui Neagoe şi cea a lui Monomah, au avut unul şi acelaşi izvor, că ele au acelaşi conţinut şi acelaşi stil, că în vechime a existat un anumit gen literar, în care sfaturile care se dau sunt exemplificate cu bucăţi din Sf. Scriptură, uneori apocrife, cu poveţe despre vieaţa călugărească, care n'au nimic comun cu învăţăturile practice.

Asemenea învăţături, de sigur, au existat şi în literaturile popoarelor apusene, unde, probabil, ele au pătruns tot din Bizanţ şi unde au fost prelucrate în spiritul idealurilor cavalereşti din Evul Mediu. De exemplu, în literatura cehă, popor slav de cultură occidentală, în secolul al XIV-lea apar nişte « Sfaturi nouă » (Nova rada), operă scrisă de către Jan Smil Flaška din Pardubiţ.

---

[1]) *Ibidem*. Anexa, p. 4.
[2]) *Idem*. *Op. cit.*, p. 245.
[3]) *Idem*. *Op. cit.*, p. 4 (anexa).

Aici se pomenește în formă alegorică, cum tânărul rege Leul, convoacă animalele și pasările, ca să-i dea îndrumări cum să domnească. Vulturul și după aceea celelalte animale și pasări dau pe rând regelui sfaturi, ca el să aibă frică de Dumnezeu, să facă rugăciuni, să aibă conștiința curată, să se țină de cuvânt, să-și păstreze cinstea, « cum dictează legea cavalerească, căci nu este nimic mai scump decât cinstea». Să fie drept cu toată lumea, să fie milostiv față de cei mici, în deosebi față de slugi. La sfârșit, se arată, cum un tânăr trebue să se poarte cu sexul slab, cu doamnele. Este evident că prima parte are asemănări cu învățăturile noastre, că ea tinde a zugrăvi idealul bunului creştin, al conducătorului cuminte, cinstit și îngăduitor. Partea a doua este scrisă sub influența poeziei cavalerești din Evul Mediu [1]).

Este o greșeală a se crede că Neagoe Basarab are ca scop să dea învățături copiilor săi. Scopul lui este de a da o lectură folositoare pentru toată lumea, de a zugrăvi idealul vieții de pe vremuri, idealul bunului creștin, a conducătorului cuminte, îngăduitor și potrivit gusturilor literare de atunci. El recurge la anumite mijloace de exprimare a ideilor și sentimentelor sale, și se folosește de forma de învățături. Chiar episodul cel mai duios şi poate mai dramatic din opera lui Neagoe Basarab, tânguirea sfâșietoare cu ocazia morții fiului său, episod care poate să aibă și un substrat real, poate să fie o manieră de a scrie, o formă literară, pentru a arăta zădărnicia acestei vieți.

Din această operă se desprind cultura literară a autorului, lectura lui extraordinar de vastă în domeniul religios. S'a stabilit că autorul citează bucăți întregi din «Cartea Regilor», din « Varlaam și Ioasaf », parabole din « Fiziolog », un fragment din vieața Sf. Constantin, a patriarhului Eufimie de Târnova (Bulgaria) și din « Umilințele » lui Simeon Monahul, precum și bucăți din Ioan Scărariul și din alți scriitori ascetici.

Cu alte cuvinte, autorul procedează cum a procedat și Vladimir Monomah și în genere autorii operelor

[1]) А. Пыпинъ И. Спасовичъ. Исторія славянскихъ литературъ. Петербургъ 1881, vol. II, p. 826. Я. Якубецъ, А. Новакъ. Исторія Чешской литературы. Прага 1926 pp. 49 – 51.

similare. Axa operei o formează învăţăturile, forma lor, amplificată cu exemple din scrieri religioase recunoscute de biserică sau interzise. Acest « mozaic » de citate însă face parte din marea frescă pe care ni se zugrăvesc idealurile vieţii unui om, fie el domnitor, fie om simplu.

Deşi unitară în concepţie, lucrarea lui Neagoe Basarab, probabil, a fost amplificată de copişti sau de traducători, cari au găsit de cuviinţă să interpoleze bucăţi nouă, să adauge poate exemple nouă, uneori nu atât de bine potrivite, înlocuind vocativul, care era în scriere, prin «fiul meu». Astfel par interpolate ulterior învăţăturile cu privire la vieaţa călugărească şi cele către cei doi călugări, fostele slugi ale domnitorului.

Acest amestec de scrieri şi abundenţa de citate era în spiritul vremii. Nu numai opera lui Monomah, compusă şi ea din bucăţi, dar cele mai multe din operele vremurilor vechi se scriau, se compilau după lucrările cunoscute. Exemplul clasic în această privinţă este popularul roman « Varlaam şi Ioasaf », în care găsim elemente din diferite opere creştine, exemplificate cu parabole, a căror origine se găseşte în Orientul budhist sau în lumea grecească. De altfel, Neagoe Basarab nici nu ascunde că el împrumută din alţi autori: « Să nu gândeşti că eu le grăesc acestea din capul mieu, pentru că toate acestea ţi le grăesc din Sf. Scriptură », spune el într'un loc (v. şi mai sus).

Incheind consideraţiunile de mai sus, cu privire la « Invăţăturile » lui Neagoe Basarab, rămâne să stabilim care sunt idealurile care se desprind din această operă. Şi întru cât aceste învăţături vin dela un domnitor, să vedem care este şi idealul lui politic.

In literatura bizantină şi după ea în cea slavă, îşi făcuse drum idealul unui stat teocratic, adică condus de Dumnezeu prin aleşii săi. Ideea teocratică vine în sprijinul autocraţiei, a unei forme de ocârmuire personală şi directă a suveranului, fără ajutorul unei reprezentanţe a poporului (sub o formă sau alta). Ţarii ruşi începând cu Ioan al III-lea, însuşindu-şi idealul bizantin (prin Sofia Paleolog), duc o luptă crâncenă cu divanul boieresc (« boiarscaia Duma »). Lupta culminează

sub Ioan al IV-lea cel Groaznic și își găsește expresiunea într'o corespondență dintre țarul Rusiei (Ioan al IV-lea) și principele Andrei Curbschi. Ioan al IV-lea în două scrisori adresate lui Curbschi, care fugise din țară de cruzimea țarului, îi demonstrează prin citate din scriptură că el, țarul, este pus de Dumnezeu să cârmuiască țara și deci lui sunt datori să se supună toți. Ideea absolutismului monarhic apare și mai clar într'o operă a unui scriitor rus din secolul al XVI-lea, Ivașcu Peresfetov, care pe noi ne interesează prin faptul că aceste idei se atribue domnitorului Moldovei Petru Rareș [1]). Aceste idei străbat și epoca lui Neagoe Basarab.

Citâm vreo două exemple: « Dela Dumnezeu se dă împărăția și domnia, și pe pământ și în cer ». Și deci nimeni nu poate să se ridice în contra lui. Domnitorul este « unsul lui Dumnezeu, să fii milostiv tuturor oamenilor și tuturor noroadelor, care ți le va da Dumnezeu pe mână ». Ca să ilustreze această idee, după cum am văzut, Neagoe citează bucăți din istoria lui Avesalom.

Dar în concepția lui Neagoe găsim ceva din ideile nouă umanitariste ale vremurilor, de care a fost atins și principele Andrei Curbschi. După cum constatăm în scrisorile lui către Ioan cel Groaznic, el îi demonstrează lui Ioan, că țarul a căzut în păcatul mândriei și nesocotește sfaturile sale credincioase.

Din conținutul operei lui Neagoe, am putut constata că el are anumite tendințe democratice, că el ține foarte mult la consilierea boierilor și celor mari și celor mici. « Trebue să te sfătuești cu boierii în tot ceasul, măcar de sunteți domni puternici », spune Neagoe Basarab. Această idee el o repetă în nenumărate rânduri.

Aceeași idee adânc umană o găsim și în altă parte. De mai multe ori el recomandă să nu se verse sânge de om: « și să nu omori pe nimeni fără judecată dreaptă », spune autorul: « Să nu fie adeseori paharul tău plin de sânge de om » . . .

---

[1]) В. С. Ржига. И. С. Пересветовъ-Публицистъ XVI вѣка. Москва, 1908. p. 59. Șt. Ciobanu. *Domnitorul Moldovei Petru Rareș în literatura rusă veche*. In *Revista istorică română*, XIV (1944), pp. 315—352 (și în extras București, 1945).

« Nu suntem bucuroși să se facă această răzmeriță . . . nici voim să fie vărsare de sânge, nici să se ude mâinile noastre de sânge de om ». Idealul lui Neagoe este pacea, iar nu cruzimile războiului cu vărsare de sânge.

Câtă deosebire între concepția lui Neagoe Basarab adânc creștină și a țarului Rusiei, Ioan al IV-lea, care în scrisorile despre care am vorbit mai sus, își justifică cruzimile tot prin citate din Sf. Scriptură!

Neagoe Basarab are o deosebită grijă pentru judecată. Dreptatea este o altă idee care transpiră în fiecare pagină a acestei opere. Autorul spune: « să faci judecata dreaptă și bogaților și săracilor ». El îi are în vedere în special pe cei săraci. « Omul cel mânios și cel lenevos nicio dreptate nu va face săracilor » . . . « Să nu vă pripiți, ca nu cumva neînțelegând jalba săracului, să-l judecați cu dreptate ». Domnitorul trebue să-și cârmuiască supușii cu dreptate, pentru dreptate trebue să lupte în războiu, să moară chiar pentru ideea dreptății.

Mai găsim ceva din opera lui Neagoe. Idealizarea vitejiei, a curajului în timpul războiului și disprețuirea lașității. « Mai bună este moartea cu cinste, decât vieața cu amar », zice autorul. Să știi să-ți aperi moșia, să nu-ți părăsești țara niciodată, să mori pentru ea, este idealul autorului, care ne amintește idealurile cavalerilor din Evul Mediu.

Şi peste toate, ca la aceiași cavaleri din Evul Mediu, credința fierbinte în Dumnezeu, îndeplinirea poruncilor Lui și spiritul larg de omenie, de toleranță față de slăbiciunile omenești și de iubire creștinească.

Opera lui Neagoe Basarab puțin incoherentă și ca plan puțin haotică, compusă pe alocurea din bucăți împrumutate, dar pătrunse de o concepție unitară, ne dă o idee clară despre fizionomia morală a autorului, despre sufletul lui nobil, pătruns de cele mai înalte idealuri religioase și morale și despre mintea lui luminată.

Iar însușirile ei poetice, cu toate schimbările la care ea a fost supusă prin traducere, copieri și interpolări, așează această operă printre scrierile cele mai de seamă ale literaturii noastre vechi.

ISTORIOGRAFIA SLAVO-ROMÂNĂ.

Cele dintâi însemnări cu privire la începuturile istoriei Românilor, au fost scrise în limba slavă. Era și natural, deoarece limba oficială a instituțiilor noastre de stat, era cea slavă, iar încercările analistice, adică adunarea și sistematizarea de date cu privire la istorie, au pornit aproape la toate popoarele din inițiativă oficială.

Se înțelege că operele cu caracter istoriografic, prezintă interes nu atât pentru istoria literaturii, cât pentru istorie în genere. Pentru istoria literaturii, exactitatea datelor din aceste opere n'are mare importanță, ne interesează mai ales forma lor, conținutul, geneza, influențele, adică ceea ce poate fi important în orice operă literară.

In literatura românească veche, s'au păstrat mai multe scrieri în limba slavă, care au servit ca material documentar pentru istoriografia noastră națională. Așa sunt analele dela Bistrița și Putna, cu variantele lor, care au ajuns până la noi, precum și cronicile lui Macarie, Eftimie, și Azarie. Așa au fost și alte scrieri asemănătoare, pe care nu le-a cruțat timpul, cum a fost acel letopiseț moldovenesc, despre care vorbește Grigorie Ureche în mai multe rânduri, precum și cele pe care se întemeează cronicile dela Bistrița, Putna și cronica lui Ștefan cel Mare.

Procesul apariției literaturii analistice, a alcătuirii primelor noastre cronici, a fost același, ca și la alte popoare. Cărturarii aveau uneori obiceiul de a însemna pe marginea filelor din cărțile pe care le aveau la îndemână, faptele și evenimentele istorice cele mai importante sau care li se păreau lor interesante. Aceste notițe scurte erau trecute mai ales în cărțile ce se păstrau în bibliotecile mănăstirești. Aici se notau date privitoare la vieața bisericească, de exemplu: moartea sau instalarea egumenului, zidirea sau sfințirea unei biserici, vizita canonică a unui vlădică, moartea episcopului sau a mitroplitului; se treceau de asemenea fenomenele neobișnuite ale naturii, cutremure, eclipse de soare sau lună, ploi mari sau secete, precum și nenorociri, ca molima, foametea sau incendiile catastrofale.

In rând cu aceste ştiri găsim şi date privitoare la vieaţa politică a ţării, schimbare de domni, războaie etc. Dăm un exemplu tipic în această privinţă: în Tetravangheliul slavonesc din anul 1512, găsit la biblioteca mănăstirii Neamţu, cetim următoarea însemnare, făcută tot în limba slavă în anul 1512:

« Această sfântă Evanghelie s'a scris prin dărnicia şi din porunca mea, a mitropolitului Teoctist din Suceava, care a fost şi stareţ al lăcaşului acestuia sfânt a Neamţului, în timpul când s'a ridicat această biserică prin dărnicia şi din porunca iubitorului de Hristos, domnitor al ţării Moldovei Io Ştefan Voevod. In acel timp a venit şi Albert, craiul leşesc cu mare putere şi a asediat mult cetatea Sucevei şi n'a putut-o lua şi s'a întors cu nimică. Iar Ştefan Voevod s'a năpustit asupra lui cu putere cu ostaşii săi şi l-a bătut la Cozmin în anul 7005 . . . în ziua Sf. Dumitru », etc. [1]).

Aici avem de faţă toate elementele necesare unei cronici: se înregistrează o serie de fapte bisericeşti şi politice. Datele trecute în această carte se găsesc expuse mai pe larg în cronica dela Bistriţa [2]), şi ceva mai pe scurt în cea dela Putna [3]).

Profesorul I. Bogdan face distincţie între « anale » şi « cronici » şi împarte literatura noastră istoriografică veche în « perioada analistică » şi a « cronicilor » [4]). De sigur că între « anale » şi « cronici » există o mică deosebire, întru cât acestea din urmă presupun o oarecare prelucrare a materialului brut şi o apreciere într'un fel sau altul din partea autorului. Toate cronicile româneşti, care s'au păstrat până în vremurile noastre, n'au ajuns în forma lor primitivă, ci ele au fost prelucrate într'o măsură oarecare. De aceea, noi vom menţinea pentru toate operele istoriografice vechi termenul de « cronici ».

Inafară de aceste însemnări, la mănăstiri, în deosebi pe lângă acelea care erau ctitorii domneşti, existau pomelnice în care se treceau date cu privire la domnitori şi familiile lor.

---

[1]) А. И. Яцимирскій. Славянскія и русскія рукописи румынскихъ библіотекъ, p. 632.

[2]) I. Bogdan. *Cronicele inedite*, pp. 45, 46.

[3]) *Idem. Cronicele moldoveneşti înainte de Ureche*, p. 148.

[4]) *Idem. Istoriografia română*, Bucureşti, 1905, p. 4.

Nu este exclus ca în cancelariile domnești să fi existat și tabele cronologice, precum și arbori genealogici ai familiilor domnești, așa cum existau și în alte părți, pentru ca voevozii să-și poată dovedi la caz de nevoie, dreptul la scaunul domnesc. Acest material brut, ca să devină cronică, avea nevoie să fie prelucrat, adică sistematizat și aranjat în ordine cronologică, poate și verificat.

Pentru aceasta era nevoie și de anumite forme literare, care se găseau în literatura bizantină. Inafară de cronici universale și acelea care priveau istoria Bizanțului, scrise pe larg, uneori într'o formă literară cu înflorituri retorice, în literatura bizantină existau și cronici populare cu date rigide, cu însemnări foarte scurte, care nu cuprindeau uneori decât nume de domnitori și anii lor de domnie. Aceste rezumate de istorie se numeau « Χρονογραφεία σύντομα » și erau scrise de obiceiu de călugări. După cum relevă prof. Vasile Grecu[1]), o asemenea cronică a scris și patriarhul Nichifor (806—815), care înșiră în opera sa liste de împărați, de regi și patriarhi, cu însemnarea numărului anilor în care au domnit, sau păstorit. Aceste cronici cu date scurte erau foarte populare în lumea bizantină. Ele se copiau, adeseori se prelucrau, amplificându-se cu știri nouă, pe care le introduceau copiștii. Prof. Grecu reproduce și vreo două fragmente dintr'o asemenea cronică, care ca stil și formă, se aseamănă cu cronicele noastre. Exemplu:

« Iulian a împărățit ani 2, luni 6; a fost ucis în Persia.
Jovian luni nouă.
Valentin cel Mare și Valens ani 10, luni 6. In vremea lui Iulian a suferit martiriu sfântul Dosofteiu de către Arieni » [2]).

Aceeași formă o au și cronicile noastre vechi, în ce privește în deosebi partea care se referă la primii noștri voivozi. De aici însă nu se poate deduce, cum face prof. Grecu, « că originea cronicelor românești și începuturile istoriografiei vechi române trebue căutate în îndemnurile ce au pornit, nu din pomelnicele mănăstirilor, ci dela acele vechi rezumate

[1]) *Originea cronicilor românești*, în vol. « Omagiu lui I. Bianu », București, 1927,
[2]) V. Grecu. *Op. cit.*, p. 219.

bizantine de istoria universală, ce au pătruns la noi prin traduceri sârbeşti » [1]). A fost împrumutată forma, stilul cronicelor bizantine, au fost imitate modelele, iar fondul lor, faptele din ele, materialul documentar, vine din însemnările despre care a fost vorba, din cărţi şi de sigur şi din pomelnice.

S'a stabilit că forma şi stilul cronicelor noastre au venit la noi dela Sârbi. Inceputurile, însă, istoriografiei la Sârbi şi la celelalte popoare slave, se datoresc modelelor bizantine. Din toate popoarele slave, Sârbii sunt aceia care se apropie mai mult de originalele din Bizanţ. Literatura analistică nu se desvoltă la Bulgari, ea este aproape inexistentă în primele veacuri ale literaturii lor.

Cea mai de seamă scriere în literatura bulgară este în această privinţă *Cronograful elenesc (Elinschi hronograf)*, o compilaţie din povestiri biblice şi din cronicarii bizantini Malala şi Amartola. La Ruşi în schimb, pornind dela modelele bizantine de mai sus, cu ştiri scurte şi seci (în special în Nordul Rusiei), literatura analistică ia o desvoltare mare şi un caracter care le deosebeşte şi de cele bizantine şi de cele ale celorlalte popoare slave. Prin procesul de suprapunere a ştirilor nouă, adăugate mereu de copişti şi de redactori, prin interpolări ulterioare, ele capătă un caracter mai mult sau mai puţin enciclopedic, în ele intrând ştiri din istoria biblică şi universală, vieţi ale sfinţilor (ruşi, se înţelege), ştiri politice şi bisericeşti, legende, uneori chiar ştiri astrologice. Redacţiile lor se suprapun una alteia, se complică, astfel că astăzi cu greu se pot stabili prototipurile acestor letopiseţe, care conţin un material istoric şi literar foarte bogat.

La Sârbi începuturile istoriografiei nu datează decât de pe la sfârşitul secolului al XIV-lea şi începutul celui al XV-lea. Cele mai vechi ştiri sunt acelea care cuprind faptele din istoria Sârbilor până la anul 1453; una este intitulată « Istoria scurtă a ţarilor sârbi » (până la 1503) şi un « Letopiseţ al domnilor sârbi » (până la 1501). Un interes deosebit pentru noi reprezintă o cronică universală completată cu o cronică sârbă cu

[1]) V. Grecu. *Op. cit.*, p. 222.

date din istoria sârbească dela 1355 şi până la anul 1490. Această cronică dintr'un codice din secolele XVI—XVII s'a păstrat alături de cronica călugărului Azarie şi a fost publicată de către I. Bogdan [1]).

Cronica are şi variante, care sunt cunoscute sub denumirea de « analele dela Cetinie ». Ea datează din secolele XIV—XV şi a servit ca model şi pentru cronicele noastre. « Ele dau o idee destul de exactă de problemele istorice generale, care preocupau lumea noastră cărturărească în secolele XV şi XVI » [2]). Iată cum sunt redate faptele în această cronică:

« Şi au domnit Teodor cel Mare, Lascar, 18 ani, Ioan, ginerele lui, 32 de ani.

Teodor cel mic, Lascar, fiul lui, 4 ani ».

« In anul 6911 au pierit Baiazit, sultanul de mâna lui Demir sub Angora, Iunie în 19.

In anul 6914 au răposat doamna Evghenia.

In anul 6916 au fost iarnă rea » etc. [3]).

Aceste cronici, pe de o parte ca formă, sunt identice cu cele bizantine, iar pe de altă parte, ele au o asemănare izbitoare cu ale noastre.

La aceste consideraţiuni se mai poate adăuga şi faptul că unele din cronici, cum este cronica sârbo-moldovenească (anii 325—1512) cu puţine date din istoria noastră [4]), nu sunt decât continuări ale cronicilor bizantine traduse la Sârbi. Cronicele noastre însă sunt cu mult superioare modelelor lor sârbeşti. Pe când aceste din urmă îşi împletesc faptele din istoria lor proprie, cu istoria Turcilor, ceea ce era şi natural, ale noastre se mărginesc la istoria noastră; ele sunt unitare şi poartă pecetea individualităţii etnice a poporului nostru. « Admirabila simplitate a stilului, amplitudinea şi desăvârşita obiectivitate a naraţiunii, pun analele noastre la acelaşi nivel cu cele mai bune produse similare din apusul Europei » [5]).

Iniţiativa de a aduna faptele din trecutul poporului nostru, de a le sistematiza şi de a le da forma analistică, forma cro-

[1]) I. Bogdan. *Cronici inedite*, pp. 91—102.
[2]) *Idem. Letopiseţul lui Azarie*. Bucureşti, 1909, pp. 6—10, 65—89.
[3]) *Ibidem*, p. 8.
[4]) *Ibidem*, p. 86.
[5]) *Idem. Istoriografia română*. Bucureşti, 1905, p. 4.

nicilor, în cele mai multe cazuri aparține domnitorilor. Teoria pe care a lansat-o prof. I. Bogdan, cum că cronicile noastre vechi s'ar fi scris la mânăstiri, nu pare întemeiată [1]). In această privință avem și unele indicații. Cronicarul Macarie este un fel de istoriograf oficial al lui Petru Rareș, Eftimie al lui Alexandru Lăpușneanu, iar Azarie al lui Petre Șchiopul. Chiar atunci când domnitorii noștri nu erau cuprinși de dorința deșartă de a li se preamări faptele lor personale, aveau interes ca pe lângă curțile lor să existe date cu privire la trecut și să înregistreze pe scurt, an cu an, evenimentele mai însemnate din vieața politică și familiară a lor.

Cronicile slavonești, care s'au păstrat la noi, datează din secolul al XVI-lea. Numeroase cercetări asupra acestor cronici au dovedit în cele din urmă că ele nu sunt decât compilații alcătuite pe baza analelor scurte, pierdute astăzi, scrise de către contemporani pe lângă curțile domnești.

Toate aceste cronici, ca și cele dispărute, s'au scris în limba slavă, căci *numai limbile bisericești* puteau fi socotite *ca demne de analele curții* [2]).

CRONICA LUI ȘTEFAN CEL MARE.

S'a păstrat însă o cronică descoperită acum de curând de către profesorul polonez Olgierd Górka [3]), scrisă în limba germană, care poate fi socotită ca cea mai veche cronică românească, întru cât ea datează dela sfârșitul secolului al XV-lea. Conținutul și caracterul acestei cronici, cu toate că ea este scrisă în limba germană, se integrează în grupul cronicilor slavo-române. Iată de ce vom începe observațiile noastre asupra cronicilor cu această cronică.

Cronica se păstrează în biblioteca Statului din München sub Nr. 952 și a fost cercetată amănunțit de către profesorul Górka. Printr'o analiză amănunțită și subtilă a împrejurărilor istorice din epoca în care a fost scrisă cronica, d-l Górka a ajuns la concluzia, că această cronică a fost scrisă, sau mai

[1]) *Idem, Op. cit.*, p. 4.
[2]) O. Gorka. *Cronica epocei lui Ștefan cel Mare.* Buc., 1937, p. 94.
[3]) *Id. Op. cit.*

bine zis, copiată, de către medicul municipal al orașului Nürnberg, Hartmann Schedel, unul din oamenii erudiți ai epocei, autorul unei cronici universale (« Chronicum mundi » zise și « Chronicon chronicarum ») și un pasionat colecționar de cărți « care a lăsat posterității una din cele mai mari biblioteci particulare din Evul Mediu » [1]).

Profesorul Górka ajunge la această concluziune, făcând următoarele presupuneri: Ștefan cel Mare, care era bolnav, trimite în anul 1502 o solie compusă din doi germani și anume Ulrich, poate boier moldovean, și Antonie, probabil un sas, pentru căutarea unui medic în Germania. Această solie ajunge la Nürnberg, centrul cultural al Germanilor de atunci, unde nu putea să nu ia contact cu medicul municipal Schedel. Solia lui Ștefan cel Mare ar fi avut cu ea și o cronică originală sau în copie, scrisă în limba germană, cronică ce cuprindea evenimentele din epoca lui Ștefan cel Mare; cronica avea menirea de a servi ca material de informație pentru acei din Apus, ce s'ar fi interesat de domnitorul pentru care se căuta medic. Schedel ar fi copiat în grabă această cronică, pentru a o avea în colecțiile sale. Delegația lui Ștefan cel Mare, după ce își îndeplinise misiunea, se îndreaptă cu un medic spre țară, dar ea dispare în drum spre Moldova, și cu ea se pierde și originalul, sau modelul cronicii. Copia ei însă s'a păstrat în manuscrisul lui Schedel.

Critica internă a textului găsit la München l-a dus pe profesorul Górka la concluzia că cronica, în formă și conținut, are un caracter unitar și este scrisă de către o singură persoană, care era la curent cu tot ce se petrecea în Moldova lui Ștefan cel Mare și că această cronică a luat naștere la curtea din Suceava.

Caracterul laic al cronicii, lipsa de știri bisericești și amănuntele de ordin militar, îl fac pe profesorul Górka să creadă că autorul cronicii ar putea să fie numai un boier din anturajul lui Ștefan cel Mare « inițiat în intențiile, relațiile și secretele » domnitorului. Iar tendințele polonofile ale cronicii, care putea să fie scrisă pentru regele Poloniei, în limba ger-

[1]) *Idem. Op. cit.* p. 100.

mană, ar da indicații că autorul cronicii avea și legături cu Polonia. Dintre boierii lui Ștefan cel Mare se distinge ca un om cult, cu cunoștințe în limba latină și germană, boierul moldovean, de origine săsească, pârcălabul de Cetatea Albă, Herman, care în anul 1499 fu trimis de către Ștefan cel Mare la Cracovia pentru a încheia pacea cu Polonia. Herman, prin mamă și prin două soții ale sale, ar fi avut legături strânse și cu familiile boierești din Moldova. Prof. Górka presupune că acest colaborator al lui Ștefan cel Mare ar putea fi autorul cronicii lui Ștefan cel Mare, pe care el o scrie în anul 1499, înainte de a pleca în misiunea lui diplomatică în Polonia.

Bogăția de informație și logica argumentelor, precum și ingeniozitatea ipotezelor profesorului Górka, te capturează, dar nu te pot convinge în tot ce afirmă d-sa. Cronica putea fi tradusă dacă nu de același Schedel, de alt cineva de pe una din numeroasele cronici scrise în limba slavă, așa după cum au pătruns știri din aceste cronici în literatura istorică poloneză, ungară și rusă. Prin forma ei, prin compoziția ei, ea este identică cu cronicile noastre vechi, scrise în slavonește și vădește caracterul ei slavo-bizantin și nicidecum cel apusean.

Să vedem care este cuprinsul acestei cronici. La începutul manuscrisului cronica are următoarea notă scrisă cu mâna lui Schedel: « 1502 jar anno Domini 28 Appril ist geschriben worden di cronicke des Stephan Voivoda auss der Wallachei » (« 1502 anul Domnului, 28 Aprilie a fost scrisă cronica lui Ștefan Vodă din Valachia »). Pe aceeași pagină: « Cronica breuiter scripta Stephanus Dei gracia Voyvoda terrarum Moldannensis necnon Valachyense ».

Cronica lui Ștefan cel Mare, de altfel de dimensiuni mici (un manuscris de 32 file mici), cuprinde evenimentele istorice mai importante ce s'au petrecut în Moldova între anii 1457—1499. Autorul cronicii precizează sub anul 1457 împrejurările și data ocupării scaunului domnesc al Moldovei de către Ștefan cel Mare. Mai departe în ordinea cronologică, omițându-se unii ani (1458, 1459, 1460, etc.), cari se păreau autorului fără importanță istorică, se descriu isprăvile războinice ale domnitorului Moldovei și anume: campania lui

în contra Secuilor, luptele lui cu Turcii la Chilia, pe care în cele din urmă o cucerește, la Vaslui, la Valea Albă, războaiele lui Ștefan cel Mare cu Ungurii și luptele între Moldovenii lui Ștefan cel Mare și Țara Românească, care sunt redate cu multe amănunte.

In cele mai multe cazuri știrile sunt date pe scurt, în formă laconică, ca de exemplu (sub anul 6970—1462):

« In luna Iunie în ziua de 22 veni Ștefan Vodă înaintea Chiliei și nu putu s'o cucerească. Ci a fost împușcat cu o pușcă la glezna stângă. Atunci a plecat dela Chilia » [1]).

Este caracteristic că înafară de date cu conținut războinic, militar, în această cronică nu găsim aproape nimic cu privire la alte evenimente. In cronică se semnalează fortificarea Chiliei și încercarea de a se ridica un castel lângă Târgul Romanului și care din cauza *unei ploi de sânge pe acel castel*, n'a mai fost terminat. Găsim și câteva date cu privire la vieața familiară a domnitorului, ca de exemplu: « In acest an (1471) în luna Septembrie, în ziua de 14, i se aduse lui Ștefan Vodă principesa din Mangup cu numele Maria; era de neam cerchez și el avu două fete cu ea ».

Autorul cronicii nu amintește nimic despre opera lui Ștefan cel Mare în domeniul bisericesc, zidirea de lăcașuri sfinte, fapt care dă un caracter pur laic acestei cronici. In schimb, cronica descrie ca ceva foarte natural cruzimile lui Ștefan cel Mare. Astfel sub anul 1470 citim:

« In luna Februarie, în ziua de 27, Ștefan Vodă porni înspre Brăila și Muntenia și vărsă mult sânge și arse târgul cu desăvârșire și nu lăsă să trăiască pe copil în pântecele maicăi sale și spintecă sânul mamei și spânzură copiii de el » [2]). Autorul cronicii consideră aceste fapte ca fapte vitejești. Așa, în războiul lui cu Turcii și cu Muntenii, el întâmpină pe cei 13.000 de Turci și 6000 de Munteni « vitejește și Dumnezeu îl ajută să-i ucidă pe toți. Pe cei pe care îi prinse îi trase cruciș în țeapă, prin buric, vreo 2300 ».

Autorul cronicii nu-și ascunde ura în contra Ungurilor și simpatiile față de Polonia, ale cărei înfrângeri suferite

[1]) O. Górka. *Op. cit.*, p. 145.
[2]) *Ibid.*, p. 146.

din partea lui Ştefan cel Mare, autorul vădit intenţionat le omite.

Făcând o comparaţie între cronica lui Ştefan cel Mare şi celelalte cronici din secolul al XVI-lea, prof. Górka a stabilit că această cronică, dela anul 1457 şi până la 1486 inclusiv, are foarte multe asemănări cu cronica dela Bistriţa. Intr'adevăr, din colaţionarea textelor acestor două cronici, se vede clar că ele conţin informaţiuni comune şi aproape identice, că între ele există o legătură foarte strânsă.

Deosebirea între cronica dela Bistriţa şi cea a lui Ştefan cel Mare constă în faptul că prima era « menită să servească de izvor de informaţie pentru ţară » şi are multe ştiri despre boierii lui Ştefan cel Mare, despre vieaţa bisericească, pe când cronica a doua a fost destinată pentru străini şi vorbeşte numai despre faptele militare şi puţin despre familia domnitorului.

Dela anul 1486 înainte, între cronica dela Bistriţa şi cea a lui Ştefan cel Mare dispare orice legătură. Autorul ultimei cronici dela această dată socoteşte anii nu dela zidirea lumii, ci dela naşterea lui Hristos.

In urma unei analize amănunţite şi foarte judicioase a textelor acestor două cronici şi comparând aceleaşi ştiri cu felul cum ele sunt redate în alte cronici (cea dela Putna şi cea a lui Azarie), profesorul Górka ajunge la următoarea concluzie, că « autorii ambelor cronici s'au bazat pe acelaşi izvor, din care au utilizat pentru cronicile lor cea mai mare parte a informaţiilor aflate acolo, fiecare însă cu oarecari omisiuni [1]).

Cronica dispărută, după părerea prof. Górka, a fost o cronică oficială de provenienţă curteană, scrisă în timpul lui Ştefan cel Mare, cu date scurte care priveau evenimentele militare, politice şi familiare ale domnitorului. Ea a fost scrisă contemporan cu evenimentele ce se petreceau. Posibil că ea a fost începută pe la sfârşitul domniei lui Alexandru cel Bun.

Datele cronicii lui Ştefan cel Mare dela anul 1486 şi până la 1499, foarte sumare şi care înregistrează întâmplările numai

[1]) O. Górka. *Op. cit.*, 91.

din vreo trei ani, au fost introduse de către presupusul autor, pârcălabul Herman, el fiind martor al celor descrise.

Se pot discuta unele ipoteze ale profesorului Górka, unele concluzii la care ajunge el; un fapt rămâne incontestabil: cronica descoperită de către profesorul polonez și studiată cu atâta competință, este de o mare valoare documentară și literară. Este cea mai veche operă istoriografică românească, cu siguranță scrisă la început în limba slavă, sau compilată după un original slavonesc și tradusă în limba germană. Compoziția, forma și stilul acestei scrieri se încadrează perfect în grupul operelor similare din acea epocă.

CRONICA DELA BISTRIȚA.

Prin legăturile pe care le are această cronică cu cronica descoperită de către prof. Górka, ca și prin importanța sa mare pentru începuturile istoriografiei noastre vechi, analele dela Bistrița se așează în primul loc între cronicile române scrise în slavonește.

Cronica a fost descoperită, studiată și dată la lumina tiparului de către prof. I. B o g d a n, căruia știința românească îi datorează cele mai de seamă studii și descoperiri în domeniul istoriografiei noastre vechi [1]). A fost găsită într'un codice miscellaneu sau sbornic, cu conținut variat, în biblioteca clubului bulgar din Tulcea. Textul cronicii se găsește la sfârșitul manuscrisului și cuprinde în total 19 pagini. Din manuscris lipsesc mai multe pagini, din care unele la sfârșitul textului cronicii; deci, textul cronicii este incomplet. Manuscrisul datează din secolul al XVI—XVII-lea și este o copie de pe un text mai vechiu.

I. B o g d a n, bazându-se pe faptul că această cronică dă unele amănunte cu privire la Alexandru cel Bun și la mânăstirea Bistrița, ctitoria lui, crede că analele au fost scrise la această mănăstire. De aici provine și denumirea cronicii.

In ce privește timpul când a fost scrisă cronica, părerile se împart. I. B o g d a n, pe baza analizei unor date din cro-

---

[1]) I. B o g d a n. *Cronice inedite atingătoare la istoria Românilor*. București 1895.

nică, credea că analele dela Bistrița au fost începute prin anul 1407, iar datele în ele sunt înregistrate de contemporanii faptelor.

Din numeroșii cercetători ai istoriografiei noastre vechi, I. Vlădescu, într'o lucrare a sa, ajunge la concluzia că analele dela Bistrița au început a se scrie în primii ani ai domniei lui Ștefan cel Mare și au continuat până la domnia lui Bogdan-Vodă, fiul lui Ștefan cel Mare. Datele cu privire la epoca anterioară lui Ștefan cel Mare ar fi fost culese din pomelnice și din însemnări de pe cărți. Cu privire la autorul cronicii, I. Vlădescu crede că ea a fost scrisă de mai multe persoane și de aici s'ar putea deduce « că redacțiunea letopisețului nostru să fie chiar originalul, dat fiind și exactitatea cronologică a datelor sub Ștefan cel Mare » [1]).

In ce privește locul de unde provine cronica, teoria așa zisă « mănăstirească », cu privire la originea cronicelor, a fost abandonată în ultimul timp și s'a ajuns la concluzia că această cronică ar fi fost scrisă la curtea lui Ștefan cel Mare de către oameni cari au luat parte la evenimentele din acea epocă [2]).

Analele dela Bistrița conțin date cu privire la istoria Moldovei între anii 1359 și 1506 inclusiv. Textul cronicii, după cum am relevat mai sus, nu este complet; filele dela sfârșitul manuscrisului fiind rupte. Deci nu se poate ști până la ce dată se urmăresc evenimentele din Moldova. I. Bogdan crede că analele dela Bistrița puteau să continue până la anul 1552 [3]). In această privință este foarte greu de făcut vreo precizare.

Titlul letopisețului este în traducere românească următorul: *Acesta este letopisețul de când s'a început cu voia lui Dumnezeu Țara Moldovenească.*

In câteva rânduri se vorbește pe scurt despre cei dintâi domnitori ai Moldovei în felul următor: « In anul 6867 (1359) a venit Dragoș Voivod din țara ungurească, din Maramureș, la vânat după un zimbru și domni doi ani.

După el a domnit fiul lui Sas 4 ani ».

---

1) I. Vlădescu. *Izvoarele istoriei Românilor.* București, (fără dată), p. 82.
2) *Idem, op. cit.*, p. 88.
3) I. Bogdan, *Op. cit.*, p. 25.

Dela Alexandru cel Bun, autorul cronicii dă nu numai numele și anii de domnie, ci și unele amănunte care privesc familia domnitorului; autorul cronicii notează și faptul că Alexandru-Vodă fu îngropat la mănăstirea Bistrița pe care o zidise. Se dau și știri cu privire la această mănăstire. După Alexandru cel Bun se înregistrează și războaiele. Descrierea faptelor se face în mod analistic, an după an, cu lacune în ordinea cronologică de doi și mai mulți ani.

Cu începerea anului 1457, adică cu înscăunarea lui Ștefan cel Mare, se comunică aproape exact datele cu privire la Ștefan cel Mare pe care le găsim în cronica descoperită de către prof. Górka, pe alocurea însă cu mai multe amănunte, iar în alte părți cu unele omisiuni. Astfel, cronicarul vorbind despre isprăvile militare ale lui Ștefan cel Mare, nu amintește nimic despre cruzimile domnitorului Moldovei. Iar dela anul 1486 se comunică date cu privire la luptele cu Polonezii și la înfrângerea lui Albert, Regele Poloniei. Cronica se termină cu anul 1506 sub care se povestește incursiunea lui Bogdan Voivod în Muntenia, unde în urma intervenției unui sol al domnitorului Munteniei și anume a călugărului Maxim, care se trăgea dintr'un despot (țar) sârbesc, se încheie o pace fără a se ajunge la vărsare de sânge.

Spre deosebire de cronica lui Ștefan cel Mare descoperită de prof. Górka, analele dela Bistrița sunt pătrunse de ideea religioasă. Victoriile lui Ștefan cel Mare se datoresc ajutorului pe care-l dă Dumnezeu Domnitorului Moldovei: « Cu voia lui Dumnezeu intră Ștefan cel Mare în cetate » (Chilia). « La 14 a lunei lui Decembrie... se împlini voința lui Dumnezeu cu Ștefan Voivod, căci năpădi noaptea asupra Ungurilor la Baia, și-i dete Dumnezeu în mâinile lui Ștefan Voivoda », etc.

Ștefan cel Mare este zugrăvit ca un creștin-viteaz, care luptă în contra păgânilor. El pune pârcălabi la Chilia pe Isaia și Buhtea și-i « învață să păzească cetatea de limbile necredincioase. . . » « Și au biruit atunci (la Vaslui) Ștefan Voivod cu mila lui Dumnezeu și cu ajutorul lui Iisus Hristos, fiul lui Dumnezeu celui viu. . . și i-a dat Dumnezeu în ascuțișul săbiei pe ei, limbi necredincioase. . . ». După izbânda dela Vaslui « fost-au atunci mare bucurie între oameni și între

toţi creştinii cu adevărat credincioşi, precum biruise Domnul limbile păgâne cu mâna robului său Ioan Ştefan Voivod».

Voivodul, după războaie, porunceşte «mitropoliţilor şi episcopilor săi şi tuturor preoţilor să mulţumească pe Dumnezeu».

Cronicarul nu-şi ascunde ura faţă de Turci, pe care-i numeşte «afurisiţi», iar pe Munteni, cari-i ajută pe Turci în contra lui Ştefan cel Mare, «vicleni» şi «păgâni», căci «au fost părtaşi cu păgânii şi s'au luptat împreună cu ei în contra creştinilor». Aceeaşi atitudine o are cronica şi faţă de Unguri, cari bătuţi de Ştefan cel Mare la Roman, «ruşinaţi se întorc pe altă cale mai scurtă, şi nu s'au întâmplat cum credeau aceia, ci s'au întâmplat cum au voit voia lui Dumnezeu, părintele atotţiitor, căci zice: «să nu se laude înţăleptul cu înţelepciunea sa şi să nu se laude puternicul cu puterea sa...».

Autorul are simpatii vădite pentru Ştefan cel Mare, însă nicăeri el nu vorbeşte despre aceasta. El rămâne laconic în informaţiile sale şi păstrează o perfectă obiectivitate. Ştefan cel Mare este apărătorul creştinismului şi este trimisul lui Dumnezeu care-i vine în ajutor.

In cronica dela Bistriţa mai găsim o notă caracteristică: este simpatia autorului faţă de Moldova. In luptele dela Valea Albă «căzură acolo harnicii viteji şi boierii cei mari nu puţini, şi voinicii cei buni şi tineri şi oastea cea bună şi vitează, până şi husarii cei viteji se înnecară atunci, şi mare scârbă au fost atunci în ţara Moldovei...».

Relevăm încă faptul, că autorul cronicii îşi dă seama de unitatea de neam a Moldovenilor şi Muntenilor. Bogdan Vodă a fost înduplecat să încheie pacea cu Muntenii prin argumentul călugărului Maxim, care între alte «multe vorbe» a spus: «*sunteţi creştini şi de acelaşi neam*».

Nu încape nicio îndoială, că analele dela Bistriţa se bazează pe o cronică sau poate pe două mai vechi, că ele au avut un izvor comun cu cronica lui Ştefan cel Mare. Posibil că a existat vreo cronică din vremurile lui Alexandru cel Bun cu date anterioare domniei lui şi poate o alta din primii ani ai domniei lui Ştefan cel Mare, alcătuită din ordinul lui. Pe baza acestor două cronici oficiale s'a scris cronica dela Bistriţa, care a avut şi ea un caracter oficial. Identitatea informaţiilor

din această cronică și cea descoperită de Górka întărește această supoziție.

I. Bogdan socotea că cronica dela Bistrița este acel letopiseț moldovenesc, despre care vorbește mereu Grigorie Ureche. Caracterul informațiilor din cronica lui Grigorie Ureche și lumina în care este înfățișat Ștefan cel Mare, ne face să credem că presupunerea lui I. Bogdan n'are niciun temeiu. Grigorie Ureche a avut la îndemână o altă cronică, care, probabil, s'a pierdut.

CRONICA DELA PUTNA.

A fost scoasă la iveală cu un studiu amănunțit de către I. Bogdan [1]). Textul cronicii dela Putna s'a păstrat împreună cu cronica lui Macarie și a lui Eftimie într'un manuscris, care înainte de războiul din 1914—1917 se găsea în biblioteca Academici teologice din Chiev, unde manuscrisul ajunsese din biblioteca mănăstirii din Pociaev. Sbornicul (Codicele miscellaneu), în care este trecut textul cronicilor moldovenești a fost copiat în Moldova la Baia și la Slatina, de către diferite persoane, pe la sfârșitul secolului al XVI-lea, și conține bucăți cu caracter moral-religios, apocrif și istoric. La început găsim o notă care indică numele copistului:

Această scriere a scris-o Isaia din Slatina.

Ortografia textului este aceea medio-bulgară.

Intru cât în textul manuscrisului se menționează în câteva rânduri mănăstirea Putna și se dau unele detalii cu privire la această mănăstire, I. Bogdan și după el D. Onciul și N. Iorga au ajuns la concluzia, care n'a fost împărtășită de către toți cercetătorii, că cronica a fost scrisă la Putna, de unde ea a căpătat și denumirea de *Analele dela Putna.*

Cu privire la timpul când a fost alcătuită cronica, I. Bogdan presupunea că alcătuirea ei a avut loc în intervalul între anii 1466 și 1525, autorul cronicii, poate un călugăr dela mănăstirea Putna (N. Iorga), folosindu-se de notițe contemporane.

---

[1]) *Vechile cronici moldovenești până la Urechie.* București, 1891.

Inainte de a face observaţiile noastre cu privire la cronica dela Putna, dăm pe scurt conţinutul ei. I. Bogdan împarte cronica putneană propriu zisă (înafară de cele ale lui Macarie şi Eftimie) în două părţi, pe care le socoteşte independente una de alta, şi anume: 1) *Cronica dela începutul Moldovei până la Petru Aron* (1456) şi 2) *Analele dela suirea pe scaun a lui Ştefan cel Mare până la moartea lui Petru, fiul lui Bogdan cel orb* (1457—1526)[1]. Aceste două bucăţi împreună cu cronica lui Macarie şi Eftimie au un titlu comun, care sună în româneşte astfel: *Povestire pe scurt despre domnii moldoveneşti.*

Intr'adevăr, partea întâia se distinge prin forma ei analistică, asemănându-se mai mult cu o cronologie a domnitorilor Moldovei, cu numele lor şi indicaţia numărului anilor de domnie, ea însă formează ceva unitar cu întreaga cronică, a doua parte fiind o continuare a celei dintâi. Ştirile din partea întâia au acelaşi caracter sumar, laconic, ca şi în cronica dela Bistriţa, şi cu aceeaşi formă lapidară, ca de exemplu: «Bogdan Voivod, fiul lui Alexandru Voivod, tatăl lui Ştefan Voivod, a domnit 2 ani şi i s'a tăiat capul».

Partea a doua este aranjată după ani (dela zidirea lumii) cu indicaţia lunilor şi zilelor, cu ani lipsă, şi cu ştirile principale cunoscute din cronica dela Bistriţa, la care se adaugă şi ştiri nouă, cum sunt acelea cu privire la mânăstirea Putna. Ştirile sunt mai scurte decât cele din cronica dela Bistriţa şi uneori sunt greşite ca cronologie. După moartea lui Ştefan cel Mare ştirile continuă până la anul 1526, marcându-se câteva evenimente, pe care cronicarul le socotea mai importante, ca de exemplu: «In anul 7034 (1526) au luat Turcii Belgradul».

Cu toate că cronica dela Putna este lipsită de unele amănunte şi pare mai impersonală, decât cea dela Bistriţa, şi în această cronică observăm aceleaşi tendinţe religioase, ca şi în cea de a doua, deşi numele lui Dumnezeu se invoacă mai rar. Şi aici totul se face cu ajutorul lui Dumnezeu. Autorul cronicii înregistrează numai faptele importante, probabil, că pentru acest motiv, nu se povesteşte nimic despre felul,

---

[1]) I. Bogdan. *Op. cit.*, p. 23.

cum este întâmpinat domnitorul la Suceava după victorii de către cler, cum petrece domnitorul cu ostașii săi, cum îi răsplătește, etc. De asemenea, la adresa Turcilor și Muntenilor nu găsim invectivele, pe care le găsim în cronica dela Bistrița. In genere, figura lui Ștefan cel Mare apare în cronica dela Putna ceva mai ștearsă.

Geneza cronicii dela Putna este aceeași ca și a celei dela Bistrița. I. Bogdan și după el N. Iorga socot această cronică o prescurtare a cronicei dela Bistrița, bazându-se pe faptul că ea conține cam aceleași știri expuse mai pe scurt și pentru motivul (N. Iorga) că chiar titlul scrierii « povestite *pe scurt* » indică o prescurtare. Cuvântul slavonesc însă « vcratțe » (pe scurt) este obișnuit în cronicile slave, ca de exemplu, în cronica « în scurt » sârbească, care merge până la anul 1503, și în cea publicată de către I. Bogdan cu date dela 1355 până la 1490, și cum se repetă și în unele cronici rusești, cuvântul « în scurt » nu însemnează de loc că este vorba de ceva prescurtat.

După cum a constatat I. Vlădescu în lucrarea citată mai sus, în cronică sunt trecute multe fapte care nu se găsesc în cea dela Bistrița și invers (p. 95). Iar prof. Górka găsește chiar că cronica dela Putna, împreună cu alte cronici formează un al doilea grup de cronici moldovenești pe lângă cel dintâi alcătuit din cele două cronici — a lui Ștefan cel Mare și cea dela Bistrița [1]).

Prof. I. Minea emite o părere nouă cu privire la originea cronicilor noastre slavonești. El crede că la curtea lui Ștefan cel Mare și din ordinul lui a fost scris pe la anul 1500 un « letopiseț » moldovenesc, care a fost continuat și după această dată. « Letopisețul oficial a fost dat în copii pe la principalele mânăstiri, și copiștii mai târziu au adaus textul original cu știri mai simple sau mai sărăcăcioase despre mănăstirile lor. Astfel s'a ajuns la versiunea putneană și la versiunea dela Bistrița » [2]). Iar cronica dela Putna, în forma în care ne-a

[1]) O. Górka. *Op. cit.*, pp. 70—77.
[2]) I. Minea. *Letopisețele moldovenești scrise slavonește*. Iași, 1925, p. 27.

fost transmisă de către Isaia, *e forma prescurtată a versiunii dela Putna* [1]). Originalul letopisețului moldovenesc a fost pierdut.

Rezumând cele spuse mai sus, constatăm că cronica dela Putna este de aceeași proveniență curteană, ca și cronica dela Bistrița. Ea are ca izvor cronica înainte de Ștefan cel Mare, care a fost folosită de cronicarii noștri, și o altă cronică din epoca lui Ștefan cel Mare, la care autorul a adăugat și știrile, al căror martor a fost el.

ALTE CRONICI.

Cronica moldo-polonă a lui Nicolae Brzeski din anul 1566. Este o traducere în limba polonă a cronicii dela Putna. S'a publicat pentru prima dată la noi de către B. P. Hasdeu [2]) după o ediție poloneză, mai târziu ea a fost reprodusă de către I. Bogdan în două rânduri: Prima dată după o copie a muzeului Czartoryski din Cracovia [3]). Cea de a doua ediție a lui Bogdan [4]), cu mici deosebiri față de cea dintâi, este făcută de pe originalul ce se găsea la Petersburg.

Nicolae Brzeski, demnitar polonez din secolul al XVI-lea, este trimis de către regele Poloniei Sigismund într'o misiune diplomatică la Poartă. Și întru cât el avea însărcinarea de a face o plângere și în contra domnitorului Alexandru Lăpușneanu, solul polonez în trecere prin Moldova fu reținut la Iași pentru mai mult timp de către acest domnitor.

Nicolae Brzeski, om cu preocupări intelectuale, și cu dorința de a cunoaște țările prin care trecea și de a le face cunoscute și compatrioților săi, copiază o cronică turcească a unui ienicer sârb și traduce în limba polonă din slavă și cronica Moldovei « după o versiune ce i-a căzut în mână cine știe dela ce boier sau dela ce călugăr » [5]).

Cronica înregistrează evenimentele principale din istoria Moldovei dela 1359 până la 1565. Comparând textul cronicii

---

[1]) *Ibidem*, p. 20.
[2]) *Arhiva istorică*, III, 1867.
[3]) I. Bogdan. *Vechile cronici moldovenești până la Urechie*. București, 1891, pp. 173—183, cu un studiu și traducere.
[4]) *Idem. Cronicele inedite*, pp. 103—138.
[5]) *Ibidem*. p. 116. După P. P. Panaitescu (Revista Istorică Română I, pp. 118—119). Cronica moldo-polonă n'ar fi fost tradusă în limba polonă de N. Brzeski, ci ar fi căpătat-o tradusă.

poloneze a lui Brzeski cu cronica putneană, se poate lesne constata că, ea este tradusă de pe o redacție a cronicii dela Putna, puțin deosebită de cea păstrată în manuscrisele lui Isaia dela Slatina, despre care a fost vorba mai sus. Aceste deosebiri, după cum se vede din cronica lui Brzeski, se reduc la unele amănunte mici, nouă și la nepotrivirea unor ani de domnie; încolo, fondul cronicii îl formează domnia lui Ștefan cel Mare.

Dela anul 1526, când se termină redacția cronicii dela Putna, cunoscută nouă, în cronica poloneză se înregistrează faptele istorice până la 1565. După presupunerea lui I. Bogdan, redacția cronicii dela Putna, de pe care a tradus Brzeski, a continuat până la anul 1546, sau după Hasdeu până la 1552, când caracterul analistic al cronicii se înlocuește cu o povestire scurtă, dar liberă a evenimentelor. Dela această dată (1552—1565) și până la sfârșit, cronica, după părerile lui B. P. Hasdeu și ale lui I. Bogdan, ar fi o compilație originală a lui Brzeski. Fără îndoială, Brzeski a avut o cronică moldovenească în redacția dela Putna completată cu știri nouă de către copiștii și redactorii cronicilor noastre până la anul 1565, astfel că traducătorul n'a avut nevoie să creeze ceva nou. Originală este numai partea dela sfârșit, în care Brzeski dă numele celor 24 de ținuturi ale Moldovei și denumirea demnităților din Moldova (hatman, vornic, etc.).

Cronica anonimă. O altă prelucrare a cronicii dela Putna o constitue o cronică, ce s'a păstrat într'un corp de letopisețe rusești, numită *Voscresenscaia letopisi*, de pe la sfârșitul secolului al XVI-lea. Cronica a fost reprodusă la noi după o publicație rusească de către același I. Bogdan, însoțind-o și de un mic studiu [1]). Cronica are titlul: *Scurtă povestire despre domnii Moldovei, de unde s'a început țara moldovenească.* Ea prezintă un rezumat din istoria Moldovei dela întemeierea ei și până la începutul domniei lui Bogdan, fiul lui Ștefan cel Mare (1359—1504).

Cronica, pe care I. Bogdan a numit-o anonimă, redă pe scurt știrile cu privire la domnitorii noștri până la Ștefan

---

[1]) I. Bogdan. *Vechile cronici*, pp. 62—68; 185—189.

7*

cel Mare, în ordinea și în forma în care aceste știri figurează în cronica dela Putna cu oarecari mici deosebiri. Datele cu privire la Ștefan cel Mare sunt și mai scurte decât în cronica dela Putna. Posibil că și această cronică să fi fost alcătuită după o versiune a cronicii dela Putna, versiune care a fost împrumutată de către un cronicar rus și introdusă în letopisețul rusesc, poate din îndemnul conducătorilor Rusiei, care aveau legături de rudenie cu domnitorii noștri.

Această cronică prezintă un interes deosebit, pentru faptul că ea înregistrează pe larg o legendă moldovenească, din care se constată originea romană a Moldovenilor. După această legendă, doi frați, Roman și Vlahata, fug din Veneția și se stabilesc lângă Roma veche. Latinii eretici, după despărțirea bisericii fondează o nouă Romă și încep o luptă în contra « Romanilor vechi », care rămân ortodocși. In lupta cu Tătarii, regele Ungariei Vladislav cere Romanilor și celor vechi și celor noi ajutor. Romanii vechi ortodocși, prin intriga Romanilor noi, intră cei dintâi în luptă cu Tătarii. Ei se bat vitejește. Regele Vladislav încântat de conduita lor și convingându-se de perfidia latinilor, le propune să se așeze în țara lui. Romanii noi acceptă această propunere, punând condiția să fie lăsați în legea lor veche. Ei se așează în Maramureș « în locul ce se numește Criș, între râurile Mureș și Tisa ». Și aici ei, după ce se conving că soțiile și copiii lor rămași la Roma au pierit din cauza latinilor, se căsătoresc cu unguroaice. Din ei se trage *Dragoș, un om înțălept și viteaz.* Cronica povestește cu amănunte episodul de vânătoare cu goana după zimbru, vorbind despre « frumusețea țării, a râurilor și izvoarelor » Moldovei, și mai departe descrie, cum sub același rege Vladislav, populația din Maramureș, compusă din vechii râmleni, emigrează împreună cu Dragoș în Moldova.

Această legendă, cu caracter pur literar, face parte dintr'un ciclu de narațiuni rusești cu privire la superioritatea ortodoxismului față de catolicism, care s'a abătut dela adevărata credință, și se referă la transmisiunea virtuților creștinești ale Romei vechi asupra Constantinopolului, a doua Romă; de unde, după ce și această a doua Romă cade în rătăciri, adevărata credință se instalează în Rusia, la Moscova, care

a devenit a treia și ultima Romă. Așa sunt legendele « despre potcapul alb », « despre vieața sfântului Antonie Romanul », precum și teoria Romei a treia a starețului Filotei dela începutul secolului al XVI-lea. Din acest ciclu face parte și legenda în mai multe variante despre căderea Constantinopolului, care a fost tradusă în românește și se găsește în manuscrise din secolul al XVIII-lea.

Legenda noastră are aceeași tendință de a sublinia ortodoxismul nostru, virtuțile și superioritatea lui față de « Râmlenii noi », adică față de catolici, care s'au abătut dela credința veche. Amănuntele însă din legenda noastră, legăturile ei cu versiunile românești cu privire la descălecatul lui Dragoș Vodă, precum și datele geografice din ea, ne îndreptățesc să afirmăm că această legendă a fost creată la noi de către cărturarii care cunoșteau teoriile rusești asupra Romei a treia. Nu este exclus ca această legendă să fi făcut parte din vreo cronică moldovenească, de unde putea fi împrumutată de către cronicarul rus de pe la începutul secolului al XVI-lea.

CRONICA LUI MACARIE.

Numeroasele noastre cronici în forma lor analistică, mereu întregite cu știri noui, au dat naștere și la unele prelucrări slavonești, sau mai bine zis continuări, care au o însemnătate mai mult literară, decât istorică. Așa sunt cele trei cronici din secolul al XVI-lea, cu un caracter mai mult sau mai puțin uniform ca stil și compoziție: a episcopului M a c a r i e, a ieromonahului E f t i m i e și a călugărului A z a r i e.

Cu privire la vieața lui M a c a r i e se cunoaște că în decada a treia a secolului al XVI-lea el ocupa locul de egumen la mănăstirea Neamțu, iar în 1531 sub domnia lui Petru Rareș, Macarie devine episcop de Roman. Moare în anul 1557 sau 1558. Era considerat de către contemporanii săi ca om învățat; cronicarul Eftimie îl numește « învățător al Moldovei ».

Incă fiind egumen la Neamțu, Macarie, din îndemnul lui Petru Rareș, scrie o cronică, ce s'a păstrat ca urmare a cronicii putnene în aceeași colecție dela Chiev descrisă de

către I. Bogdan și intitulată: « Povestire în scurt despre domnii Moldovei ». Macarie își pune în gând « a duce mai departe șirul povestirii », spune el, « și a-l aduce la domniile vremurilor noastre nu ca să ne fălim cu umflături retorice, ci ca să împlinim domneștile porunci ale strălucitului și pentru dușmanii săi înfricoșatului Petru Voivod. . . ». Și pentru « a nu lăsa ca faptele întâmplate în vremurile și domniile trecute să fie acoperite de mormântul uitării, ci a le reda istoriei ». El își începe povestirea cu anul morții lui Ștefan cel Mare (1504).

Se povestește cu amănunte nouă și cu înflorituri de stil împăcarea domnitorului Moldovei Bogdan cu Radu-Vodă, prin mijlocirea sârbului Maxim, incursiunea lui Bogdan în Polonia și a craiului leșesc în Moldova. In felul acesta cronica expune evenimentele din Moldova în formă analistică până la începutul domniei lui Petru Rareș (1527). Sunt aceleași date pe care le găsim în cronica dela Putna și în cea dela Bistrița, stilizate și puțin amplificate cu amănunte nouă și într'un spirit religios mai pronunțat.

Domnia lui Petru Rareș, care formează miezul cronicii lui Macarie, este descrisă într'un stil retoric, cu figuri poetice, și cu tendințe vădite moralizatoare și religioase. După un panegiric la adresa mitropolitului Moldovei Teoctist, fostul său îndrumător, *vrednic chiar de cunună*, Macarie povestește războiul lui Petru Rareș cu Secuii, ajutorul dat craiului Ianăș și cucerirea pentru acesta a câtorva cetăți din Ardeal.

După aceea « văzând așa dar cu jale Petru Voivod cum Leșii strâmtorau țara Moldovei și socotind a nu fi vitejie, ci o slăbiciune neiertată pentru omul viteaz, să nu-și răzbune batjocura suferită, ieși la luptă aprins de mânie, și ajungând în țara lor, cădeau trupurile leșilor dinaintea lui ca spicele. . . astfel au acoperit tot câmpul de primprejur cu trupuri, iar apele le-au amestecat cu sânge, cetățile cele întărite le-au luat cu năvala și pe Leși i-au silit să se tragă în țara lor. . . ».

Dar, întru cât în această lume nu este nimic stabil și « nu este fericire în vieață, care să nu fie turburată de întristări și vifore », boierii se ridică în contra lui Petru Rareș și trimit scrisori « împăratului » turcesc, ca să-l scoată din scaunul

domnesc pe Petru. « Impăratul nu pierdu vreme, ci aflând ca vântul năprasnic dela Apus și ca vijelia ce geme din greu, cu urlăt de leu s'au sculat luând cu sine mulțime de leghioane ». Domnitorul Moldovei, trădat de boieri, « cari ca niște câni turbați se repeziră asupra lui », fuge cu copiii săi la mânăstirea Bistrița, dar fiind urmărit, *pe un cal iute, și-au căutat scăpare prin fugă*. Insoțitorii îl părăsesc, și « fu săracul de el, mai gol decât văzduhul ». După 6 zile de « rătăcire » prin munți, Petru Rareș, « flămând și fără hrană », ajunge în țara Săcuilor. Aici era să fie omorît, dar scapă și în cele din urmă se întâlnește la cetatea Ciceiul cu copiii săi pe care-i îmbrățișează, și cu soția sa Elena, « care încleștându-se de gâtul lui plângea cu jale și-l săruta din toată inima, nu ca ucigătoarea Dalida pe Sampson, ori ca Tindarida pe bărbatul său. . . ». Craiul unguresc Ianăș, căruia Petru Rareș i-a făcut mult bine, din lăcomie își pune în gând să-l omoare. Dar Dumnezeu, *văzând norii de lacrimi* ai lui Petru, îl salvează. Din ordinul Sultanului, căruia-i scrisese Petru Rareș, el fu eliberat și chemat « în prea frumosul oraș împărătesc Constantinopol »; se înduioșază și sufletul împăratului barbar. « Marele stăpânitor i se arată mai milostiv decât ai săi și. . . îl trimise să-și ia din nou domnia. . . ridicându-l din înjosire la înălțime. . . ». « Deci se repezi Petru Voivod ca fiara din cursă și ca vulturul din capcană și ajungând la Dunăre intră în Brăila Muntenilor, unde boierii îl părăsesc pe domnitorul Cornea și « cu brațele deschise primiră pe domnul lor ».

Macarie își termină povestirea cu anul 1541, când Petru Rareș se înscăunează pentru a doua domnie la Suceava. Există însă o altă versiune a cronicii lui Macarie, descoperită de către I. Bogdan într'un codice miscellaneu din secolul al XVII-lea din biblioteca imperială din Petersburg; această versiune a cronicii lui Macarie este intercalată în cronica lui Azarie [1]).

In acest izvod, cronica lui Macarie cuprinde a doua domnie a lui Petru Rareș și merge până la anul 1551. Această cronică înregistrează câteva fapte, cum este expediția lui Petru Rareș

---

[1]) I. Bogdan. *Letopisețul lui Azarie.* București, 1909. pp. 20—28.

în contra voivodului Ardealului, Mailat, și grija lui pentru biserică, precum și moartea lui și domnia urmașilor lui până la anul 1551. Cât privește compoziția, această parte a cronicii nu se deosebește prin nimic de prima parte; aceleași tendințe moralizatoare și aceleași mijloace stilistice în expunere.

După cum a dovedit prof. Bogdan, episcopul Macarie se folosește în măsura cea mai largă de cronica lui Constantin Manasses, împrumutând pasaje întregi din ea. El « s'a silit a găsi pentru fiecare situațiune a eroilor săi expresiunea corespunzătoare din Manasses, negândindu-se că situațiunile nu sunt niciodată perfect identice » [1]).

Astfel, la descrierea dramatică a fugii lui Petru Rareș din țară și vagabondarea lui prin munți, Macarie se folosește de un pasaj din Manasses cu elemente de descriere a munților și pădurilor, care se referă la o vânătoare a lui Marcian, și de un alt pasaj, unde se descriu împrejurimile Constantinopolului ocupate de Justinian în lupta lui cu Filipic. Iar momentele de ședere ale lui Petru-Vodă la Ciceu, călătoria lui la Constantinopol și reîntoarcerea lui la tronul Moldovei sunt descrise cu elemente stilistice împrumutate din Manasses, care privesc scăparea lui Vasile Macedoneanul de urmărirea Bulgarilor și reabilitarea lui la Constantinopol.

Colaționarea acestor pasaje din descrierea făcută de Macarie cu unele pasaje din Constantin Manasses, ca și alte exemple mai mici, dovedesc că scriitorul nostru a avut la îndemână textul slav al cronicii lui Manasses, din care împrumută în unele locuri, în special flori de stil, pentru a « împodobi cununa povestirii cu vorbe în aur împletite » și a-i da caracterul unei opere bombastice și declamatorii pe care îl are cronica lui Macarie.

Cronica lui Manasses, tradusă în limba slavă în timpul țarului bulgar Ioan Alexandru (pela 1350), prin forma ei poetică, atrăgătoare și prin stilul ei, devine cartea favorită de istorie la Slavii de Sud și la Ruși. Ea cuprinde istoria universală, scrisă în versuri (în originalul grecesc), dela începutul lumii și până la anul 1081. De pe un manuscris slav din biblio-

[1]) I. Bogdan. *Vechile cronici moldovenești*, p. 77.

teca sinodală din Moscova, al cărui text a fost colaționat cu textul din manuscrisul dela Tulcea (în care se află și cronica dela Bistrița), I. B o g d a n a pregătit o ediție a acestei cronici, care a văzut lumina zilei după moartea lui [1]).

Această operă literară a servit ca model pentru cronica lui Macarie. Prof. B o g d a n micșorează valoarea operei lui Macarie, afirmând că Macarie n'a fost în stare să fie independent, pentru că-i « lipsea și talentul și cunoștința mai profundă a limbii ». Credem că această afirmație este greșită. Opera lui Macarie, unitară ca stil și concepție religioasă, nu degenerează în plagiat. El împrumută unele rânduri din Manasses, și în special unele comparații poetice, unele metafore și unele imagini, cum sunt cele semnalate de către I. B o g d a n (cetăți « cu ziduri întărite », munți « cu vârfurile ascuțite », oameni « cu mințile de dobitoace », eroi « cu furie de leu », vulturi « cu penele mari », împărați « cu mintea îngâmfată »), sau comparația lui Rareș cu « bătrânul Cronos », cu « luceafărul sub pământ », cu « Inderich, prințul Vandalilor », etc.). Dar aceste figuri retorice la Macarie sunt așezate la locul lor. Ca și în opera lui Neagoe Basarab, aici avem de a face și cu împrumuturi cu caracter moral, în spiritul învățăturilor creștine. Credința în Dumnezeu se răsplătește, trufia se pedepsește, dreptatea încălcată de către oameni iese la iveală.

De sigur, că aici avem de a face cu o compilație în care realitatea istorică se îmbină cu formele împrumutate, și dacă luăm în seamă secolul în care cronica lui Macarie a fost scrisă, ajungem la concluzia că opera lui nu este lipsită de valoare, iar autorul ei are un gust literar, de sigur, adecvat timpului.

CRONICA LUI EFTIMIE.

Cronica lui Macarie, ca cronică oficială a lui Petru Rareș, avea menirea să glorifice personalitatea domnitorului. Autorul, de sigur, trebuia să accentueze calitățile superioare ale domnitorului său și să ascundă defectele lui. Iată de ce laudele

[1]) I. B o g d a n. *Cronica lui Manasses (traducere medio-bulgară făcută pela 1350)*. București, 1922.

la adresa domnitorului se transformă pe alocurea în panegiric exagerat, și întreaga operă este lipsită de obiectivitate istorică.

Scrierea lui Macarie însă inaugurează în literatura slavo-română un gen nou al cronicii, necunoscut în țările noastre până atunci. Cronicile vechi, cu știrile lor aride, dar precise, cu forma lor laconică, sunt pătrunse de o notă imparțială, în care cu greu transpiră simpatiile și antipatiile autorului, și în care se urmărește în primul rând adevărul istoric. Cronica lui Macarie n'are ca scop preciziunea datelor istorice. Ea caută prin toate mijloacele să ridice în ochii cititorilor personalitatea neobișnuită a domnitorului, să lase posterității chipul lui, recurgând la anumite forme literare, care ating mai mult imaginația cititorului. Este o cronică literară.

Și episcopul Macarie n'a rămas izolat în această privință: el a avut și imitatori. Opera lui a dat la noi un fel de școală literară. Cronica lui, și în mod cronologic și ca manieră literară, a fost continuată de către egumenul Eftimie, care scrie o cronică cu date dela anul 1541 până la 1553. Nu se cunoaște bine cine a fost Eftimie și unde a fost el egumen. Se crede că a stat în fruntea mânăstirii Neamțu, iar mai târziu ar fi fost, după unii, episcop de Rădăuți, iar după alții, ar fi trecut episcop în Ardeal.

Cronica lui Eftimie s'a păstrat în același sbornic dela Chiev de proveniență din Slatina Moldovei, copiat de același călugăr Isaia în continuarea cronicii lui Macarie.

Eftimie arată, la început, că el continuă « opera și osteneala » episcopului de Roman, Macarie, din porunca domnitorului Alexandru Lăpușneanu, descriind « ce s'au întâmplat de aci înainte. . . pe scurt, ca nu cumva cu trecerea vremilor să se cufunde și acestea în adâncul uitării » [1]).

Eftimie povestește, în același stil retoric, faptele din a doua domnie a lui Petru Rareș și anume, cum « s'a sculat Petru Vodă furios ca un leu, și înarmându-se cu mânie, s'au bulucit cu toate puterile sale asupra lui Mailat, voevodul Ardealului ». Mailat încearcă să-l înduplece cu daruri, dar nu reușește. Petru-Vodă înaintează în Ardeal și-l atrage pe Mailat într'o

---

[1]) I. Bogdan. *Vechilecronice moldovenești.* București, 1891.

cursă, îl pune în lanțuri « și-l trimise marelui împărat al Turcilor, Soliman ».

In anul următor Petru Rareș face o nouă incursiune « împotriva Ungurilor; el au intrat în țara lor și au cutreerat-o în vreme de iarnă, adunând mulțime de taleri de aur dela boierii acelei țări ».

După ce sub anul 1544 povestește cum Petru Rareș își trimise pe fiul său Iliaș la Constantinopol, sub anul următor vestește moartea lui Petru Rareș și înscăunarea la Domnia Moldovei a fiului său Iliaș-Vodă. « Acesta merge bine la început, se arăta cuvios și blând către toți... dar în fundul inimei sale viclene încolțea boala de mai apoi ». Dela o seamă de vreme el « au început a se schimba și a se întoarce dela adevărata și dreapta înțelepciune și părăsind sfatul bătrânilor și îndemnul tovarășilor săi de copilărie, au început a se lepăda și de legea lui Hristos ».

Eftimie arată, mai departe, cum Iliaș-Vodă, încetul cu încetul, « a început cu osârdie a crede și a se ținea de legea turcească și de mincinoasele ei învățături ». Iliaș s'a înconjurat de « niște afurisiți de Turci », care l-au dus pe domnitor la pierzanie. « O, nenorocitul și nepriceputul de el », exclamă autorul. « Nu mă mir dar », continuă mai departe Eftimie, « că Iliaș s'a făcut și mai rău, că s'a îngâmfat peste măsură, iar inima i s'au înăsprit ca arama ». Domnitorul a început să facă nedreptăți mari, « umbla ca un nebun și ațâțat de diavol, de toate faptele necuviincioase se apuca ». « Și început-au, nerușinatul a nu mânca carne de porc și a nu bea vin ».

Eftimie nu găsește cuvinte petru a veșteji conduita lui Iliaș-Vodă, ura lui în contra clerului, persecuțiile lui față de credincioși în genere și față de boieri, dintre care « pe unii îi lipsea de vedere, pe alții îi dădea morții în toate chipurile, pe alții iarăși îi sugruma în temnițe și cu alte felurite munci îi chinuia și-i ucidea ». Iliaș a pus bir mare pe boieri și pe cler și în cele din urmă a plecat la Constantinopol, la Turci, unde se « turciră după legea lor și-i puseră nume Mehmet ».

In anul 1551 veni în scaunul Moldovei Ştefan cel Tânăr, al doilea fecior al lui Petru-Voivod care « la început se arăta

a fi bun şi iubitor de Dumnezeu şi îmblânzia pe toţi şi se îngrijia de biserici. . . ». Dar mai târziu « începu a călca pe urmele fratelui său cu gândul şi cu fapta, ba în unele chiar a-l întrece ». Eftimie îl califică pe domnitor, drept « turbat de nebun », « ucigaş fără de lege şi sugător de sânge », « ucigător crud şi amar ». După atâtea nelegiuiri, el « fu încercat pe drept de mânia dumnezeiască, cea neprefăcută şi neîndurată » şi fu ucis de boierii săi, luându-şi « după vrednicie răsplata răutăţilor sale ».

Urmează capitolul cu domnia lui Alexandru « cel viteaz şi cel nou », cum îl numeşte Eftimie, care în acelaşi an (1552), « cu însuflarea dumnezeiască fu ales şi ridicat în domnie ». « Prea înţeleptul ostaş, minunatul Alexandru », fiul lui Bogdan Voivod, se găsea în pribegie în Polonia, « ascuns ca odinioară sub obroc, ori ca luceafărul sub pământ ». El s'a « arătat ca o stea strălucitoare dela miază-noapte şi şi-au îndreptat cursul său spre miază-zi, spre ţara sa ».

Se povesteşte cum Alexandru Lăpuşneanu, ajutat de Polonezi, înlăturându-l pe Joldea, contra-candidatul său, este ridicat cu mare cinste la domnie. El îi iartă pe adversarii săi, linişteşte spiritele, eliberează din temniţă pe cei pedepsiţi pe nedrept. Aici, autorul cronicii face un panegiric domnitorului: « Deci veneau din toate părţile şi din toate locurile oameni, ca să se îndulcească de vederea feţei lui, de bunătatea, de blândeţea şi de frumuseţea lui, şi se uitau la chipul voivodului ca la chipul lui Hristos ». Se vorbeşte de blândeţea domnitorului, « de bunătatea năravului şi de înţelepciunea lui », de « virtute » şi toate « bunele însuşiri ». « Evlaviosul şi marele domn Alexandru-Voivod, după ce au luat în mânile sale toată stăpânirea Moldovei şi şi-au făcut cinste dumnezeiască din toate părţile, făcu multă cinste la bisericile şi sfintele mânăstiri ale ţării Moldovei ».

Cu aceleaşi cuvinte alese, cronicarul vorbeşte despre ajutorul militar pe care-l dă Alexandru Lăpuşneanu domnitorului Munteniei, Mircea, ameninţat de către Radul, care venea să-i ia domnia cu ajutorul Ungurilor. In anul următor, Alexandru, din porunca Sultanului, îl înlocueşte pe Mircea-Vodă prin Pătraşcu.

Cronica lui Eftimie se termină cu povestirea despre zidirea de către Alexandru a mânăstirii Slatina. In povestire nu lipseşte elementul miraculos, ca amestecul diavolului şi scăparea de primejdie a domnitorului.

După cum vedem din conţinutul cronicii lui Eftimie, şi aici, ca şi în cronica lui Macarie, avem de a face mai mult cu un portret literar decât cu o istorie. Autorul pare că dinadins accentuează defectele fiilor lui Petru Rareş, ca să evidenţieze însuşirile înalte ale domnitorului Alexandru Lăpuşneanu, ca portretul lui să iasă mai clar, mai simpatic, ca ceva opus răului, desfrâului şi necredinţei.

In zugrăvirea portretelor lui Iliaş şi al lui Ştefan-Vodă, autorul nu ne dă nicio faptă bună, nu vorbeşte aproape nimic despre evenimentele istorice, iar din domnia lui Alexandru Lăpuşneanu se dau numai câteva ştiri istorice. Pe autor nu-l interesează atât datele istorice, cât scoaterea în relief a calităţilor domnitorului care l-a însărcinat cu alcătuirea cronicii.

Ca şi Macarie, pe care-l imită, Eftimie încearcă de a-şi scrie opera în cuvinte meşteşugite, într'un stil retoric, exagerat, cu tendinţe vădit moralizatoare. Este şcoala lui Constantin Manasses.

Eftimie însă nu abuzează de citate din acest autor; în această privinţă el este mai moderat. « Stilul lui », după cum afirmă I. Bogdan, « este mai natural şi mai lămurit, conţine cu mult mai puţine atribute retorice, mai puţine comparaţii, mai puţine reflexiuni morale, etc., decât al lui Macarie ».

CRONICA LUI AZARIE.

Din aceeaşi şcoală istoriografică face parte şi călugărul Azarie, căruia i se atribue o cronică scrisă din porunca domnitorului Petru Şchiopul.

Textul acestei cronici a fost găsit de către I. Bogdan într'un manuscris din secolul al XVI-XVII-lea, în biblioteca imperială din Petersburg, alături de cronica scurtă, universală, cu ştiri cu privire la istoria Sârbilor, cronică despre care a fost vorba în altă parte [1]).

[1]) I. Bogdan. *Letopiseţul lui Azarie.* Bucureşti, 1909.

Intreaga cronică românească are titlul: «*Povestire în scurt despre domnii Moldovei*» şi se împarte în următoarele părţi: 1) cea mai completă redacţie a cronicii dela Putna, 2) cronica lui Macarie până la 1550 şi 3) cronica scrisă de către călugărul Azarie, ce cuprinde date din istoria Moldovei dela 1550 până la 1574. Aceste trei părţi din manuscrisul rusesc cuprind întreaga istorie a Moldovei dela întemeierea ei şi până la anul 1574 (1359—1574).

Cu privire la vieaţa lui Azarie nu se cunoaşte nimic. Se ştie numai că el a fost călugăr în Moldova, de unde provine şi manuscrisul din biblioteca imperială din Petersburg, că el se consideră *ucenic nemernic* al cronicarulni Macarie. El avu însărcinarea din partea domnitorului Moldovei Petre Şchiopul, de a scrie o cronică a ţării cu privire specială la anii lui de domnie. Azarie a procedat după sistemul întrebuinţat de cronicarii din vechime, continuând opera predecesorilor săi, fără ca «să încerce a prelucra» cele scrise mai înainte [1]). El copiază cronica dela Putna şi cea a lui Macarie şi dela data până unde «au mers alcătuirile retoriceşti ale părintelui Macarie» (1550), el continuă istoria Moldovei înserând evenimentele pe care le cunoştea el personal.

După cuvinte de laudă adresate lui Macarie, ale cărui scrieri le consideră ca «izvor de adevăr», Azarie, «pentru a împlini porunca domnească, adică a lui Petru al doilea», îşi începe povestirea cu domnia lui Ştefan-Vodă, descriind intrigile boierilor şi omorîrea domnitorului la Ţuţora, de către conjuraţia boierească.

Autorul recurge la acelaşi stil retoric, la aceleaşi comparaţii şi epitete înflorite, ca şi Macarie. Domnitorul, care «a fost înjunghiat, ca un miel... zăcând la pământ şi stropit de sânge... nu putu să zică nimic altceva, decât această vorbă: «vai de tine, dreptate, pe tine te plâng şi după tine oftez, căci înainte de mine tu ai pierit şi ai murit».

Alexandru Lăpuşneanu este înfăţişat, ca şi la Eftimie (pe care poate Azarie nu-l cunoştea), ca un om chibzuit şi blând, care are grijă de săraci, îşi învaţă copiii carte, încheie pace cu

1) Bogdan. *Op. cit.*, p. 13.

vecinii și zidește o mânăstire mare, Slatina, cu « o biserică așa de împodobită cu frumuseți, încăt dacă Dumnezeu însuși ar vrea să trăiască într'o zidire făcută de mâini omenești, în aceasta ar trăi ».

Mai departe, autorul ne dă știri cu privire la moartea *alesului între filosofi*, a lui Macarie și povestește amănunțit nu fără indignare înlăturarea dela domnie a lui Alexandru Lăpușneanu și înscăunarea lui Despot-Vodă. Autorul nu-și ascunde ura în contra acestui domnitor, care « se dete la nedreptăți și asuprea pe oameni cu dări grele. . . și ura obiceiurile creștinești ale pravoslaviei și ținea lângă sine sfetnici de altă lege, luterani, urîți de Dumnezeu, a căror învățătură o împărtășea și singur . . . ». Sub domnia acestui « al doilea Valtasar. . . numai suspine și vaiete se auzeau din gura celor oropsiți și a celor prădați fără dreptate ». Dar, Dumnezeu s'a îndurat, și « văzând șiroaiele de lacrimi » ce curgeau în țară, îl înlătură pe acest domnitor. Se descriu luptele boierilor, în frunte cu Tomșa, cu domnitorul venetic, subliniindu-se caracterul național al luptelor cu mercenarii Nemți, Unguri, Spanioli și Leși din oastea lui Despot-Vodă cu care se luptau « ai noștri aprinși de râvnă ».

Venirea la a doua domnie a lui Alexandru Lăpușneanu este socotită de către cronicar ca o eră nouă, când « se ascunse iarna întunecată. . . » « și înflori primăvara aducătoare de tot soiul de bucurii ». Se dau amănunte cu privire la boala și la moartea lui Alexandru Lăpușneanu.

In aceleași cuvinte frumoase este înfățișată și figura doamnei Ruxandra, soția lui Alexandru, care după moartea soțului conduce treburile Moldovei, fiul ei, domnitorul Moldovei, fiind încă tânăr. « Și era cuminte », spune Azarie, « ca un bărbat, cu suflet mare și împodobit cu înțelepciune, cu adevărat raiu însuflețit, ce-și adapă pomii cu binefaceri. . . și necruțând aurul, îl împărțea spre alinarea durerilor chinuitoare, vărsând nouri de binefaceri peste neputincioși și săraci », etc.

Și Bogdan « avea suflet drept la început, era învățat la cărți și fără nicio răutate în sine, milostiv și blând, și în toate asemănător cu tatăl său viteaz, cu inima îndrăsneață, meșter

în a învârti sulița, a întinde coarda arcului pe tăietura săgeții ». Dar oamenii « vicleni » ce-l înconjurau « i-au ros inima cu ispite, cum roade viermele lemnul cel dulce », și domnitorul a început să petreacă, risipind « avuția domnească » și « împărțind-o necuraților și spurcaților Leși », cu care se înconjurase el. Inlocuirea lui prin Ioan Armeanul (cel Cumplit), dă prilej autorului să-și reverse indignarea în contra lăcomiei și cruzimilor acestui « tiran » și prigonitor al boierilor și călugărilor, pângăritor al credinței creștine. Azarie arată mizeria în care căzuse țara sub domnia acestui domnitor, vorbește despre moartea lui și pustiirea Moldovei de către Tătari, cari « au ajuns până la Roman, arzând și prădând și răpind femei frumoase și fete pletoase. . . ». « O, răule între răi, Ioane », termină cronicarul epoca lui Ioan cel Cumplit, « nepot al minciunii și fiu al diavolului, prin răutatea ta și prin deșertăciunea ta ai adus țara la pieire ».

Cronica lui Azarie se termină cu începutul domniei lui Petru Șchiopul, « bărbat de neam bun, evlavios, frumos, cu suflet luminat, milostiv din fire, darnic foarte, urînd nedreptatea », etc., căruia Azarie îi dorește « vieață îndelungată și pace adâncă ».

Profesorul I. Bogdan, în urma unei critici interne a cronicii (1550—1574) lui Azarie, a constatat că autorul n'a utilizat pentru cronică niciun fel de izvoare scrise, ci a alcătuit-o « după amintirile sale personale și din auzite ». Ca model literar pentru cronica lui Azarie a servit opera lui Macarie, « părintele dătător de vorbe bogate » și « izvorul de vorbire aleasă ». El este un elev consecvent al școalei manassiene, introduse de către Macarie, punând în aplicare cu mare succes arta lui retorică. Cronica lui, bogată și în date istorice, este în primul rând o cronică literară, în care forma, arta cuvântului, domină fondul, adevărul istoric. Criteriul de judecată al autorului este cel religios, ca și la cronicarii bizantini. Caracteristica personajelor istorice, portretele domnitorilor, cu toată părtinirea autorului, sunt excelente. Figuri retorice, vocative, epitete plastice, comparații și cugetări morale, înlocuesc expunerea obiectivă și aridă a cronicilor vechi.

Ca orice operă literară, cronica lui Azarie tinde a provoca în sufletul cititorului anumite sentimente și imagini. Autorul îl cunoaște bine și pe Manasses, din care, ca și Macarie, se folosește de anumite clișee verbale, pentru a caracteriza oamenii și întâmplările istorice. Şi el împrumută din autorul bizantin pasaje pe care le potrivește la situațiile din opera sa. Aceste împrumuturi însă nu se simt citind cronica, autorul folosindu-se de ele cu multă iscusință și cu oarecare talent.

Moldova, după cum vedem, ne-a lăsat o întreagă literatură istoriografică scrisă în slavonește, o bogăție de cronici de tot felul. O altă situație s'a creat în Muntenia. « In Țara Românească », spune N. Iorga[1]), « nu existau, nu numai un corp de anale bine legate între dânsele, ducând istoria principatului dela început până la timpurile din urmă, dar nici măcar anale răzlețe de oarecare întindere și îmbrăcate într'o formă oarecare. Scurte notițe cronologice se păstrau și se făceau în unele mănăstiri mai mari și mai vechi... dar câtă deosebire între sărăcia lor și îmbelșugarea, forma literară îngrijită a analelor moldovene ! ».

Din asemenea notițe pătrund știri asupra Munteniei și la unii autori străini, cum este o traducere latină făcută la Sârbi, care cuprinde date cu privire la isprăvile lui Mihai Viteazul și câteva știri asupra lui Radu Şerban și Radu-Vodă.

Informațiuni prețioase, cu privire la istoria Munteniei, găsim într'o operă hagiografică scrisă în grecește de către *Gavriil Protul Sfetagorei* și tradusă în românește în secolul al XVII-lea. Este *Vieața și traiul Sf. Sale părintelui nostru Nifon, Patriarhul Țarigradului.* Patriarhul Nifon, persecutat de Turci, vine în Muntenia în urma invitației lui Radu cel Mare, dar după scurtă ședere fu nevoit să plece la Sfântul Munte, unde moare în anul 1508.

Cartea a fost scrisă de către Gavriil Protul în timpul domniei lui Neagoe Basarab, care adusese moaștele lui Nifon la mânăstirea Dealul. Autorul descrie amănunțit opera de protector și de ziditor de biserici a lui Neagoe Basarab și ne dă știri cu privire la vieața religioasă din Muntenia.

---

[1]) N. Iorga, *Istoria literaturii române*, I. București, 1925, p. 161.

Sub Mihai Viteazul se alcătueşte în limba slavă sau poate în româneşte o cronică oficială de către boierul Teodosie, care a ajuns până la noi în traducere poloneză şi latină, cu adause ale traducătorilor. Cronica pare să fi mers până la anul 1597.

TIPARUL IN ŢĂRILE ROMÂNEŞTI.

Infiinţarea tipografiei la Ruşi în anul 1564 a provocat la Moscova o revoltă atât de mare, încât maiştrii-tipografi Ivan Feodorov şi Petre Mstislavţev au scăpat ca prin minune de furia mulţimii fanatizate, care vedea în tipografie o invenţie diabolică, menită să aducă sfârşitul lumii. Tipografia fu distrusă, iar lucrătorii tipografi, declaraţi fii ai Antihristului, scăpără prin fugă.

Cu o mai bine de jumătate de secol înainte, tipografia fu primită la noi cu aceeaşi largă înţelegere a lucrurilor, cu care geniul român a ştiut să-şi însuşească bunurile civilizaţiei europene. Spre cinstea noastră, tipografia se înfiinţează la noi cu mult înaintea altor popoare răsăritene, care aveau o vieaţă culturală mai veche decât a noastră.

Am arătat, în altă parte, că după afirmaţia cercetătorilor ruşi, cele dintâi cărţi slavoneşti cu literă cirilică au fost tipărite de către germanul Schweipolt Fiol la Cracovia şi că aceste cărţi au avut litera gravată după modelele manuscriselor româneşti. Schweipolt tipăreşte în anul 1491 două cărţi slavoneşti, şi anume: un Octoih şi un Ceaslov. Se crede că el a mai tipărit o Psaltire, din care nu s'au păstrat niciun exemplar. E sigur că tot Schweipolt tipăreşte încă două cărţi ale Triodului fără indicaţia locului şi a datei, cărţi care, probabil, apar în acelaşi an, întru cât tot în anul 1491 tipograful Schweipolt fu arestat şi judecat de către « inchiziţia spirituală din Cracovia » pentrucă a tipărit cărţi « de lege grecească ». Se crede că Schweipolt îşi începe opera de tipărire pe la anul 1489 sau chiar mai înainte [1]).

[1]) Проф. И. И. Огіенко. Історія украинсксго друкарства. Томъ I. Lwów 1925, p. 8. И. Каратаевъ. Описаніе славяно-русскихъ книгъ. Изв. Импер. Акад. Наукъ, p. 13— 14.

Tipografia însă vine la noi nu dela Slavi, ci din apusul Europei, deși ea contribue la întărirea culturii slave în Țările Românești și se organizează la noi prin intermediul Slavilor.

Invenția binefăcătoare a lui Guttenberg, care a provocat o întreagă revoluție în vieața culturală a popoarelor, își găsește o largă aplicare în Veneția, unde pe la sfârșitul secolului al XV-lea se desvoltă o întreagă industrie tipografică, cu fabrici de hârtie și cu vreo 50 de tipografii (după alte izvoare la Veneția ar fi existat în secolul al XV-lea vreo 250 de tipografii).

Renașterea și mișcarea umanistă provoacă un interes viu pentru autorii clasici și pentru răspândirea lor. Arta tipografică vine în ajutorul ideii popularizării literaturii clasice. Negustorii venețieni, cu relații întinse în toată lumea, transformă produsele tipografice în obiect de comerț. Se editează operele autorilor clasici în limbile latină și greacă, comentate și îndreptate de către cei mai buni cunoscători ai literaturii și filosofiei antice. De aici se răspândesc în toate țările și maiștri tipografi.

In Veneția se înființează și o tipografie cu literă cirilică pentru editarea cărților slave. In anul 1493 apare un « Ceaslov » (Horologium) tipărit de către magisterul Andreas de Thoresanis [1]).

N. Hodoș crede că această carte ar fi fost tipărită cu literă glagolitică [2]). Bibliografii ruși dau cartea ca tipărită cu cirilică [3]).

Poate că la această tipografie își face ucenicia și ieromonahul Macarie, de numele căruia sunt legate cele dintâi tipărituri din Țara Românească. Acest călugăr, care se intitulează în două cărți, pe care le tipărește la Cetinie, « preot și călugăr smerit » « din Muntenegru » [4]), era de sigur sârb muntenegrean.

In anul 1493, din inițiativa *binecredinciosului și păzitului de Dumnezeu, domn Gheorghe Cernoevici* al Muntenegrului și

[1]) И. Каратаевъ. *Op. cit.*, p. 14.
[2]) N. Hodoș, *Inceputurile tipografiei în Țara Românească.* «Convorbiri Literare», 1902, p. 1053.
[3]) И. Огiенко. *Op. cit.*, p. 2.
[4]) И. Каратаевъ. *Op. cit.*, pp. 17—20.

sub oblăduirea *atotsfințitului mitropolit al Zetei, Vavila*, Macarie începe la Cetinie tipărirea unui « Octoih », pe care-l termină în anul 1494. Din « epilogul » cărții aflăm că Macarie a fost ajutat în opera de tipărire de către 8 oameni. In anul 1495 mai apare în aceeași tipografie o « Psaltire » și probabil și un « Molitvelnic » (fără dată și locul tipăririi), lucrate de același Macarie. Se crede că materialul tipografic a fost adus la Cetinie din Veneția, de care depindea pe atunci Muntenegrul. Imprejurările politice l-au silit pe Gheorghe Cernoevici să-și părăsească scaunul domnesc în favoarea unui frate al său, care vine la domnie cu sprijinul Turcilor. Tipografia lui Macarie probabil se risipește.

Un al treilea șir de cărți slavonești tipărite cu litere cirilice apar în Țara Românească.

Iată cum se prezintă după vechime înființarea de tipografii și tipărirea de cărți slave:

1. Cracovia, 1491.
2. Veneția, 1493.
3. Cetinie, 1493—1494.
4. Târgoviște, 1508.
5. Praga, 1517.
6. Belgrad, 1522.
7. Moscova, 1564.
8. Lwów, 1574.
9. Ostrog, 1580.
10. Chiev, 1617.
11. La Bulgari, 1641.

Din această tabelă pe care o împrumutăm dintr'o lucrare a prof. I. Oghienco [1]), reiese că cea dintâi tipografie românească este una din primele tipografii, care scoate cărți slavonești cu literă cirilică.

Peste câțiva ani după izgonirea protectorului său Cernoevici din domnie, ieromonahul Macarie apare în Muntenia. Erau vremurile domniei lui Radu cel Mare (1495—1508), când biserica noastră era în plină reorganizare sub îndrumarea patriarhului pribeag Nifon, mitropolit al Ungrovlahiei fiind sârbul Maxim (sau mai bine zis Maximian), nepotul despotului Sârbiei Gheorghe Brancovici. Deci, venirea ieromonahului Macarie în țara noastră ospitalieră, unde-și găseau pe atunci adăpost mai mulți călugări din Peninsula balcanică,

[1]) И. Огіенко. *Op. cit.*, p. 2.

n'a fost o simplă întâmplare. Probabil că mitropolitul Maxim, care nu putea să nu cunoască activitatea de tipograf a lui Macarie, i-a sugerat ideea domnitorului Radu cel Mare să înfiinţeze o tipografie pentru « înmulţirea cuvântului lui Dumnezeu ». Şi pentru acest scop a venit Macarie în Muntenia, aducând cu sine şi litera şi sculele tipografice primitive, aşa cum erau ele pe atunci.

Prima carte care a apărut în Muntenia sub îngrijirea tipografului Macarie, a fost « Liturghierul » slavonesc din anul 1508. In « Liturghier » nu se indica locul tipăririi lui, dar judecând faptul că în carte se indică numele domnitorului Radu cel Mare, din porunca căruia se începe tipărirea cărţii, şi a lui Mihnea-Voivod, sub care se termină, şi având în vedere şi cele două tipărituri care urmează au indicaţii asemănătoare, se presupune că tipografia a fost instalată la mânăstirea Dealul de lângă Târgovişte, ctitoria lui Radu cel Mare.

Cartea are următorul epilog (după câteva cuvinte de mărire lui Dumnezeu): « S'a început această carte, numită Liturghier după porunca Domnitorului Io Radu Voevod, să-i fie lui vecinica pomenire, şi s'au sfârşit această carte din porunca întru Hristos Dumnezeu binecredinciosul şi de Dumnezeu păzitului şi prealuminatului domnitor Io Mihnea, marele Voevod a toată Ţara Românească şi a părţilor de Dunăre, fiul marelui Io Voivod Vlad, în anul întâi al Domniei Sale, ostenindu-se şi smeritul monah şi preot Macarie. In anul 7016 crugul soarelui 16. . . luna lui Noembrie 10 zile ».

Macarie socoteşte începutul anului dela 1 Ianuarie şi deci cartea apare în anul 1508. Bibliograful rus Carataev, pe baza indicaţiilor din cărţile vechi, arată că în vechime tipărirea unei cărţi, cu mijloacele tehnice reduse, necesita mult timp, uneori câte doi-trei ani [1]).

Iată de ce înfiinţarea tipografiei la noi a avut loc cel puţin cu un an—doi înaintea apariţiei cărţii. Posibil, că Macarie vine în Ţara Românească imediat după ce părăseşte Muntenegru, întru cât noi nu avem niciun fel de ştiri cu privire la dânsul în intervalul dela 1495 şi până la 1508. Această pre-

[1]) И. Каратаевъ. *Op. cit.*, p. 14.

supunere ar găsi confirmarea în faptul că vignetele, inițialele și litera cărților lui Macarie sunt făcute după modelele din manuscrisele slave de origine românească, fapt care a fost remarcat încă de Hasdeu [1]).

Cele trei vignete din carte, din care unele se repetă, n'au nicio asemănare cu vignetele apusene dela începutul secolului al XVI-lea, în care se vede influența ornamentului Renașterii. In cartea tipărită la noi, găsim o compoziție artistică de împletituri geometrice, în care cercul și semicercul, uneori frânt, sau în forma inimei, cu cruce sau cu diademe sus și în părțile laterale alcătuite din aceleași linii, formează acel motiv simplu, dar nobil și armonios, care s'a desvoltat numai în Țările Românești [2]). Iar bogăția și variațiunea literelor inițiale, compuse din aceleași împletituri complicate, legate în aceleași noduri ciudate, sunt copii de pe manuscriptele noastre vechi, în special din Evangheliile slavo-române de pela mânăstirile noastre. In ce privește litera, citeață, clară, estetică prin trăsăturile ei frumoase, asemenea literă nu se găsește nicăeri în manuscrisele și cărțile tipărite slavonești din secolul al XV—XVI-lea. Se poate presupune, că preotul Macarie, după ce se stabilește în Muntenia, primind însărcinarea din partea lui Radu-Vodă de a organiza tipografia, a plecat la Veneția cu manuscrise românești, unde își toarnă litera după grafica acestor manuscrise, sau își pregătește matrițe pentru turnarea literei.

La un interval de doi ani, în anul 1510, Macarie scoate un « Octoih », după cum se crede o completare la Octoihul, pe care el îl tipărise la Cetinie. Despre această carte rară, care a fost semnalată de către bibliografii ruși [3]), nu avem decât știri foarte vagi, și anume, că ea s'a « tipărit din porunca lui Io Vlad Voivod și stăpânitor a întregei țări a Ungro-Vlahiei și a celor de lângă Dunăre în anul 7018 (1510) ostenindu-se întru aceasta ieromonahul Macarie ».

Singurul exemplar al acestei cărți a fost găsit la mânăstirea Hilindar dela muntele Athos.

---

1) I. Bianu și N. Hodoș, *Bibliografie*, vol I, p. 7.
2) А. И. Яцимирскій. Григоріи Цамблакъ, pp. 385—386.
3) И. Каратаевъ. *Op. cit.*, p. 26.

Cea mai frumoasă carte pe care o tipărește Macarie este Evangheliarul din anul 1512. Este un model de artă tipografică dela începutul secolului al XVI-lea. Din epilogul acestei cărți aflăm că Evangheliarul slavonesc din anul 1512 a fost tipărit de către « binecredinciosul și de Dumnezeu păzitul și singur stăpânitor domn Io Basarab marele Voivod și domn a toată țara Românească ».

Autorul epilogului arată că domnitorul Neagoe Basarab scoate la iveală această carte, fiind inspirat de sfântul Duh și din dragoste « către dumnezeieștile sfinte biserici ». Epilogul se termină cu următoarele cuvinte: « Cu porunca Domnului Io Basarab marele voivod eu, întru Hristos rob, călugărul Macarie m'am ostenit pentru aceasta și am săvârșit această carte în anul 7020... luna lui Iunie 25 zile ».

Cartea reprezintă un « Tetraevangheliu » după copiile slave ce se găseau la noi, și este interesant că în ea se reproduce și « precuvântarea » la Evanghelia lui Matei (poate și la celelalte) a lui Teofilact, arhiepiscopul Bulgariei (Ohridei), care circulă și în unele manuscrise slave dela noi și care mai târziu se traduce în românește. Cucernicul și evlaviosul domn Neagoe Basarab, a avut grija ca Evanghelia să apară în cele mai bune condițiuni tehnice. Macarie întrebuințează pentru Evangheliar același material tipografic, pe care-l vede în Liturghierul din 1508, adăugând vignete și inițiale nouă, tot atât de artistic lucrate.

Paralel cu exemplarele tipărite pe hârtie, adică cu ediția obișnuită a Evangheliarului, Macarie scoate și o ediție de lux, imprimată pe pergament. Vignetele și inițialele mari sunt colorate cu mâna, așa cum se făcea în manuscris, cu aur, chinovar, albastru sau verde.

Evangheliarul luxos al lui Neagoe Basarab a servit ca model pentru un evangheliar tipărit la Belgrad în anul 1552. In această carte litera și elementele decorative sunt gravate după modelul Evangheliarului nostru. Se repetă până și vigneta cu stema țării și se reproduce și epilogul din cartea românească, schimbându-se numai numele proprii și anul tiparului.

Tipograful Macarie, probabil, ajunge mitropolit al Ungrovlahiei, acel mitropolit Macarie, căruia se adresează Neagoe

Basarab în « Invăţăturile » sale şi care a întovărăşit opera culturală şi religioasă a domnitorului Munteniei, sfinţind şi frumoasa biserică dela Curtea de Argeş. Poate că situaţia înaltă la care ajunse Macarie îl împiedecă de a-şi continua opera de editare a cărţilor. In orice caz, cu Evangheliarul din anul 1512 se încheie şirul tipăriturilor slavoneşti din prima perioadă, pentru ca aceste tipărituri să reînvie ceva mai târziu.

In scurtele domnii care au urmat după moartea lui Neagoe Basarab, însoţite de frământări adânci şi lupte interne, n'a putut fi vorba de continuare a operei lui Macarie. Abia când se instalează pentru o domnie mai îndelungată fiul lui Radu cel Mare, voivodul Radu Paisie (1535—1545), se reînfiinţează o nouă tipografie.

Veneţia continuă să tipărească cărţi slavoneşti din iniţiativa Sârbilor şi cu maeştri sârbi. Incepând cu anul 1519, apare un şir de cărţi slavoneşti în una din tipografiile Veneţiei cu cheltuiala şi sub îngrijirea lui Bojidar Vucovici [1]). In calitate de tipografi găsim şi numele ieromonahului Teodor Liubavici, precum şi a diaconului Radoi (Rădoiu), cu siguranţă Român de origine (un «Molitvelnic», din anul 1531) [2]). Fratele său, poate fiul acestui Teodor Liubavici, Dimitrie Liubavici, care se intitulează şi « logofăt » şi « nepot » al lui Bojidar Vucovici, organizează a doua tipografie în Ţara Românească, pentru tipărirea cărţilor bisericeşti.

Dacă trecem cu vederea o publicaţie slavonească discutabilă din anul 1535, un « Octoih », despre care avem ştiri foarte vagi, cea dintâi carte din această perioadă apare în anul 1545. Este un « Molitvelnic » slavonesc, tipărit de către ieromonahul Moisi la Târgovişte. In precuvântarea cărţii aflăm că domnitorul «*Petru marele voivod şi stăpân al întregei ţări a Ungrovlahiei*» . . . s'a aprins « de dragoste către sfântul Duh şi de iubirea faţă de sfintele şi dumnezeieştile biserici », şi a tipărit Molitvelnicul. Petru-Voivod nu este altcineva decât Radu Paisie, care se numea şi Petru. Precuvântarea se termină cu următoarele rânduri:

[1]) И. Каратаевъ. *Op. cit.*, pp. 44—76.
[2]) *Ibidem*, pp. 75, 76.

« Din porunca Domnului Io Petru Marele Voivod, eu păcătosul și mai micul dintre sfinții călugări, Moisi, m'am trudit la această scriere cu matrițele (de fapt, « sculele ») lui Dimitrie Liubavici . . . dela nașterea lui Hristos 1545, în cetatea de scaun Târgoviște ».

Cartea tipărită la Târgoviște în anul 1545 nu este atât de frumoasă ca cele tipărite mai înainte. Litera este ceva mai mică, dar citeață, și este gravată tot după grafica din manuscriptele noastre din secolul al XVI-lea. Are numai două vignete, lucrate destul de frumos. Cu privire la Moisi, călugărul tipograf, bănuim că el, ca și Rădoiu, și ca și tipograful Filip din tipăritura următoare, era Român de origine. Liubavici procură materialul necesar tipografic, pe care-l folosește ieromonahul Moisi și care poate-și face ucenicia la Veneția.

Nu de mult, a fost semnalată în literatura noastră științifică o nouă publicație slavonească, necunoscută la noi până acum [1]). Este un « Tetraevanghel » slavonesc, care se păstra în biblioteca din Ungvar (un exemplar incomplet se află la Petersburg). Intr'o notiță tipărită după precuvântare găsim indicații că Tetraevanghelia » a fost tipărită de către Filip Moldoveanul, în anul 1546. Locul tipăririi nu este indicat, dar judecând după literă, care nu este asemănătoare cu tipăriturile dela Târgoviște și are un caracter vădit apusean, se presupune că această carte putea să apară în Maramureș [2]).

Logofătul Dimitrie Liubavici se stabilește la Târgoviște, unde apare, chiar sub îngrijirea lui, un « Apostol » în anul 1547. Tronul Munteniei îl ocupa pe atunci domnitorul Mircea Ciobanul, renumit prin cruzimea lui și prin prigonirile lui în contra boierilor. Aceasta nu-l împiedecă, după cum a fost și cu Ioan cel Groaznic al Rușilor, să aibă grijă de biserică și de cultura religioasă. Din epilog aflăm că « Apostolul » se tipărește în anii de domnie ai lui Mircea-Vodă, fiul « prea bunului Radu-Voivod », de către Dimitrie logofătul, fiind ajutat de către ucenicii săi Oprea și Petru. De sigur că, și

[1]) Damian Bogdan. *Contribuții la bibliografia românească veche.* București, 1939.

[2]) *Ibidem*, p. 6.

aceşti doi ucenici ai Sârbului Dimitrie Liubavici, erau Români de origine.

După cum se ştie, soţia lui Mircea Ciobanu, doamna Chiajna era sora lui Iliaşcu-Vodă al Moldovei şi fiica lui Petru Rareş. Iliaşcu-Vodă comandă şi pentru el un număr de exemplare din Apostolul din anul 1547. S'a păstrat un exemplar din această comandă, care are la sfârşit următoarea notă: « Din porunca domnului Io Iliaşcu Voevod şi a mamei sale doamna Elena, eu păcătosul şi cel mai mic dintre oameni Dimitrie logofăt, nepotul lui Bojidar am făcut această scriere . . . în anul 1547 ».

Tot la Târgovişte apare şi un « Triod-Penticostar ». La tipografia înfiinţată de Dimitrie Liubavici la Târgovişte îşi face ucenicia şi diaconul Coresi, care pe la 1557 devine conducător al acestei întreprinderi. In anul 1558 apare « Triodul Penticostar » sub îngrijirea lui Coresi, care a fost ajutat de zece elevi ai săi. La început s'a crezut că această carte, care fusese găsită în exemplare incomplete, ar fi apărut pe la anul 1550. Faptul că această tipăritură ca literă şi ca stil se apropie de tipăriturile dela Târgovişte, precum şi nouăle contribuţii aduse în ultimul timp cu privire la această ediţie [1]), ne îndreptăţesc să afirmăm că autorul acestei ediţii a fost cunoscutul tipograf Coresi şi să stabilim cu preciziune locul şi data tipăririi cărţii. Din epilogul cărţii aflăm că « *binecredinciosul şi iubitorul de Hristos Ion Petraşcu Voevoda* » având râvnă pentru sfintele biserici « *a scris această sfântă carte* ce se numeşte « *Penticostar* ». După ce se cere iertare dela cetitori, potrivit formulei obişnuite, se arată că tipărirea cărţii « se începe în zilele lui Io Petraşcu Voivod » . . . « şi se termină din porunca binecredinciosului în Hristos Dumnezeu a iubitorului de Hristos şi păzitului de Dumnezeu şi prealuminatului stăpân Mircea, marele Voivod a întregii ţări Ungrovlahiei şi a părţilor Dunărei, fiul marelui şi prea bunului Radu-Voivod. Eu robul cel mic, diaconul Coresi, m'am ostenit cu aceasta şi am scris această carte împreună cu 10 elevi ai mei în anul 7066 . . . în cetatea de scaun Târgovişte ».

---

[1]) « Dacoromânia », V, pp. 601—604.

Cartea este însoțită de câteva gravuri lucrate în lemn, cu scene din sf. Scriptură. Câteva vignete și o serie de inițiale nouă, vădesc originea lor venețiană.

Cu această carte se isprăvește șirul tipăriturilor slavonești în Muntenia din secolul al XVI-lea. Se bănuește că și în Moldova ar fi fost încercări de a organiza o tipografie. Domnitorul Despot-Vodă Heraclidul (1561—1563), om luminat, cu studii făcute în Apusul Europei, atins de ideile humanismului, intenționa să facă pe lângă universitatea în proiect și o tipografie la Cotnari. Acest aventurier, cu trăsături simpatice, n'a reușit însă să-și realizeze proiectele sale îndrăsnețe.

INCEPUTURILE SCRISULUI IN LIMBA ROMÂNEASCĂ.

In momentul când încep să apară timid și nesigur cele dintâi slove românești, Apusul Europei este străbătut de adânci frământări. Autoritatea bisericii sdruncinată până la temelie de către propriile sale greșeli și de către ideile renovatoare aduse de Renaștere, nu mai este în stare să stăpânească spiritele omenești. Vechea așezare socială și politică, feudalismul, este și el atins în existența lui. Intre lumea veche și curentele nouă se dă o luptă înverșunată, care vestește transformări mari de ordin social și spiritual. Din toate fenomenele vieții sbuciumate din epoca Renașterii și după ea, cel mai important este degajarea societății de ideile cosmopolite ale bisericii și afirmarea ideii naționale.

Terenul pregătit de către poezia cavalerească se netezește, iar limba «vulgului» își face un drum larg în literatură. Bazată pe tradiție clasică, reînnviată și reînnoită de curentele nouă, literatura națională, la toate popoarele apusene, se găsește în plină și viguroasă desvoltare.

Popoarele slave ortodoxe rămân încă ferite de mișcările spirituale ale Apusului și continuă să lâncezească în idealurile și formele învechite moștenite dela Bizanț. Acei din Sudul Dunării sunt reduși la tăcere de către Turci, iar Rușii în procesul de mistuire al cuceritorilor de altădată, — al Tătarilor — se încercuesc în mentalitatea lor conservatoare, ferindu-se de orice influență venită din partea «străinilor» latini și încercând

să-şi croiască un drum original în literatură, pe aceleaşi baze vechi, considerându-se moştenitori direcţi ai tradiţiei religioase şi politice a Bizanţului.

Când apar cele dintâi texte româneşti, poporul nostru avusese în urmă o vieaţă politică şi culturală destul de îndelungată. Cele vreo două veacuri de cultură slavă la noi cu bogata-i literatură tradusă şi în parte originală, pregătesc terenul pentru începuturile literaturii naţionale.

In Ţările Româneşti, bine închegate ca organisme politice, cu mitropoliţi şi episcopi, exista şi o anumită tradiţie cărturărească: existau biblioteci pe lângă biserici şi mănăstiri se formează o întreagă clasă de oameni ai cărţii — de copişti, desenatori şi legători, de «pisari», «diaci» şi «grămătici», cari ştiau să scrie fel de fel de acte oficiale şi neoficiale; exista şi o clasă de ştiutori de carte slavonă, în special clericii. Aceşti cărturari, de sigur, încercau a scrie în româneşte, mai ales că alfabetul slavonesc le era la îndemână. Evident, că cele dintâi încercări nu puteau să aibă un caracter mai serios. Traducerile de cărţi sunt precedate de scrieri pentru nevoi zilnice, — notiţe, socoteli, zapise, scrisori.

Multe din actele noastre având un caracter privat, ca scrisori de danie, acte de vânzare, testamente, chiar hrisoave, probabil, se concepeau la început în româneşte, căci acei pentru cari se scriau aceste acte nu cunoşteau limba slavă, şi alcătuitorii lor direcţi, pisarii şi grămăticii, le traduceau în limba oficială. Aceste ciorne, ca şi notiţele şi scrisorile fără importanţă, se pierd; se păstrează numai actele oficiale, adică acele scrise în slavoneşte.

Cele dintâi acte scrise cu slovă românească şi păstrate de vremuri, nu datează decât de pe la începutul secolului al XVI-lea. Sunt indicaţii însă că până şi în cancelariile domneşti se întrebuinţează limba românească, cu mult înainte de această dată. Astfel, este cunoscută informaţia din surse contemporane, că jurământul omagial al lui Ştefan cel Mare din anul 1484, către regele Poloniei Casimir, a fost conceput în româneşte şi tradus în limba latină, oficială pe atunci în Polonia. Această mărturie sună în felul următor: «*haec inscriptio ex valachico in latinum versa est*».

In acelaşi an, nişte negustori poloni obţin dela sultanul Baiazid un permis de a trece prin Moldova (salv-conduct), permis care nu s'a păstrat, dar care a fost scris tot în limba românească: «idiomate valachico scriptus», mărturiseşte o informaţie. Din anul 1495 ne parvine ştirea că un preot a fost angajat de către Saşii din Sibiu, pentru a scrie în româneşte nişte scrisori, pentru care acel preot a fost răsplătit cu suma de un florin. Nici aceste scrisori nu s'au păstrat. Dela începutul secolului al XVI-lea încep să apară glose în limba românească, cum este o notiţă mică de pe un hrisov din anul 1519. In anul 1521 apare primul document, care s'a păstrat scris în limba românească. Este cunoscuta scrisoare a boierului muntean Neacşu, către judele Braşovului. Reproducem textul acestei scrisori:

« Mudromu i plemenitomu i cistitomu i bogom darovannomu (în româneşte: « înţăleptului, nobilului, cinstitului şi celui dăruit de Dumnezeu ») jupan Hanăş Begner, ot Braşov mnog(o) zdravie multă (sănătate) ot Neacşu ot Dălgăpole (din Câmpulung). Ipac (iarăş), dau ştire domnie tale za lucrul turcilor; cum am auzit eu că împăratul au eşit den Sofiia şi ai mintrea nu e. Şi seau dus în sus pre Dunăre. Ipac, să ştii domniia ta, că au venit un om dela Nicopo(l)e de mie mi-au spus, că au văzut cu ochii loi că au trecut ceale corabii ce ştii şi domniia ta pre Dunăre în sus. Ipac să ştii că bagă den toate oraşele câte 50 de omin să fie în ajutor în corăbii. Ipac, să ştii cumu s'au prins neşte meşteri din Ţarigrad cum vor treace acele corabii la locul cela strimtul ce ştii şi domniia ta. Ipac, spui domniei tale de lucrul lui Mahamet-beg, cum am auzit de boiari ce sânt megiiaş şi de genere-miu Negre cumu i-au dat împăratul slobozie lu Mahamet-Beg, precum îi va fi voia pren Ţeara Românească, iară el să treacă. Ipac să ştii domniia ta că are frică mare şi Băsărab de acel lotru de Mahamet-beg, mai vârtos de domniile voastre. Ipac, spui domnietale, ca mai marele miu, de ce am înţăles şi eu, spui domnie tale; iară domniia ta eşti înţălept; şi aceste cuvinte să ţii domniia ta la tine, să nu ştie umin(i) mulţi. Şi domniile voastre să vă păziţi cum ştiţi mai bine. I bog te veselit amin » (şi Dumnezeu te va veseli. Amin).

Această primă scriere românească este perfect închegată ca limbă, ca vocabular, având şi o legătură logică şi sintactică. Scrisoarea este clară şi energică prin expresivitatea ei. La începutul ei se păstrează forma de politeţă slavă, şi forma de a se adresa cuiva, se repetă, ca în scrisorile slave, cuvântul «ipac». Poate că acela care a aşternut aceste rânduri din

ordinul lui Neacșu era slav de origine, căci el nu poate întrebuința diftongul *oa* (« omin » sau « umini »). Cuvintele din scrisoare sunt despărțite, fapt care ne dovedește că exista o oarecare tradiție a scrisului românesc, o oarecare obișnuință pentru a întrebuința alfabetul cirilic pentru limba românească. Conținutul scrisorii prez'ntă o notă confidențială trimisă de către boierul câmpulungean Neacșu, cu informațiuni privitoare la mișcările armatei turcești. Notițele și glosele în limba românească se înmulțesc în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Pe la anul 1690 limba românească din actele ce s'au păstrat devine curgătoare și plină de vigoare. Citâm un fragment din scrisoarea de danie a doamnei Stanca, soția lui Mihai Viteazul și a copiilor ei Nicolae Pătrașcu și doamna Florica:

« Adecă noi io Nicolae Pătrașcu Voivod ce-am fost domnu în toată țara rumânească, feciorul răposatului Mihail Voivod, și eu doamna Stanca a răposatului lu Mihail voivod și doamna Florica fata răposatului lu Mihail voevod, scris-am această carte a noastră ca să aibă în șcire toți domnii carii va dărui Dumnezeu cu domnia moșiei noastre țărăei rumânești și toți boiarii țărei și mari și mici, toți părinții vladici, și egumeni și preoții și toți creșcinii că de demult am avut usârdie (râvnă) și obeascianie (făgăduială) părintele nostru răposatul Mihail Voivod împreună cu noi cătră sfânta biserică din Șchiai, de lângă cetatea Brașovului . . . Derept aceaia cu fața luminată și cu inima curată, cu tot sufletul și cu toată vrearea noastră, noi am miluit și am dăruit precistei Bogorodițe și lui sveti Nicolae, satul anume Micșineșcii den județul Ilhovului, de lângă Gherghiț să fie a sfintei biseareci, ce iaste hramul precistei . . . cu toate hotarule și cu toată otcina, și de în câmpu și de în pădure, și de apa, și cu morile cu toate și cu tot venitul, c'au fost sat al nostru de moșie ».

Izvorul limbii noastre cărturărești a fost limba vorbită de către popor; este acea creațiune colectivă care trăiește în conștiința poporului și se realizează în anumite forme gramaticale, pe care noi le numim « vorbire ».

Am relevat în altă parte faptul că poporul nostru, cu toată întinderea culturii slave la noi, nu cunoștea limba cărților lui sfinte și continua să se folosească de limba românească atât în vorbirea lui obișnuită, cât și în creațiunile lui poetice: în cântece, basme și legende. Aceste creațiuni poetice au

existat la noi cu mult înainte de începuturile literaturii scrise, după cum se poate constata din mitologia populară a Românului. Nimic însă din acea poezie nu s'a păstrat în forma ei de atunci; simțim doar influența ei asupra versurilor din psalti reamitropolitului Dosoftei și ne-o mărturisește limba celor dintâi texte românești. Mitroplitul Dosoftei, într'o notă scrisă de el pe o psaltire din anul 1670, ne informează că Ștefan cel Mare a compus pentru ostașii săi următorul cântec:

« Hai, frați, hai frați, la năvală dați,
La năvală dați, țara v'apărați!
Hai, frați, hai frați, la năvală dați,
La năvală dați, crucea v'apărați!
Hai, frați, hai frați, la năvală dați,
La năvală dați, steagul v'apărați!».

Acest cântec s'a păstrat în tradiția poporului până în secolul al XVII-lea și poate a fost ceva modificat de vremuri. Este singura poezie populară ajunsă până în vremurile noastre în forma ei din secolul al XVII-lea, așa cum a cules-o mitropolitul Dosoftei.

Ea dovedește existența nu numai a poeziei populare la noi, ci și a anumitor forme gramaticale, care sunt la baza celor dintâi scrieri ale noastre.

Documentele și notițele despre care a fost vorba mai sus, chiar prin menirea lor, n'au fost în stare să dea naștere la o mișcare literară. Limba poporului a avut nevoie de un câmp mai larg de întrebuințare, de o frământare mai adâncă, pentru a putea deveni un organ de exprimare a gândirii și al sentimentelor poporului, ca să capete o mlădiere și să-și îmbogățească vocabularul. Şi traducerile de cărți bisericești, transplantarea în limba românească a unei părți din literatura creștinească, constitue nu numai începutul literaturii noastre, ci unul din cele mai importante momente din vieața spirituală a poporului nostru.

Inainte de a trece la examinarea celor dintâi texte traduse în românește, este nevoie să ne punem întrebarea, dacă această mișcare se datorește unor influențe străine, adică, dacă ea se desprinde din cadrul unor mișcări asemănătoare

la alte popoare, sau isvoreşte din nevoile spirituale ale poporului nostru, care se deşteaptă la o vieață națională.

Vom încerca să expunem în scurte cuvinte teoriile mai importante cu privire la această chestiune.

Numeroasele cercetări asupra celor dintâi texte româneşti au stabilit definitiv că primele traduceri de cărți în limba românească s'au făcut prin a doua jumătate a secolului al XV-lea. Aceste texte s'au păstrat însă în majoritatea lor în copii din secolul al XVI-lea. Lipsa de precisiune cu privire la data traducerilor, precum şi insuficiența datelor referitoare la împrejurările în care s'au făcut primele traduceri, au dat naştere la diferite păreri asupra cauzelor care au determinat cele dintâi scrieri româneşti. Astfel, B. P. Hasdeu credea că, întru cât o bună parte din cele dintâi texte româneşti conțin şi apocrife, traducerile în româneşte s'ar fi făcut mulțumită propagandei bogomiliste, care se intensifică la noi în secolul al XIII-lea, când, după părerea lui Hasdeu, s'ar fi făcut primele noastre traduceri [1]).

Părerea lui Hasdeu a fost adoptată de către I. Sbiera, care socoteşte că traducerea Codicelui Voronețean se datoreşte «paulicienilor», adică bogomililor şi că învățăturile paulicienilor au avut influență în genere «asupra începuturilor literaturii româneşti» [2]).

In altă parte am vorbit pe scurt despre doctrina bogomolistă şi despre teoriile cu privire la rolul bogomolismului în răspândirea literaturii apocrife. Am arătat că ştiința de astăzi nu mai atribue un rol atât de mare acestei eresii în propagarea cărților apocrife. Această mişcare religioasă, incoherentă şi haotică, nu putea să dea un imbold unei mişcări naționale la noi, unde ea n'a putut prinde rădăcini mai adânci.

Cât timp s'a crezut că traducerea cărților bisericeşti în limba românească s'ar fi făcut în secolul al XVI-lea, mulți înclinau spre părerea că primele traduceri au fost provocate de către mişcarea calvinistă, care era răspândită printre Ungurii din Ardeal. Calvin, acest reprezentant al reformației romane,

---

[1]) B. P. Hasdeu. *Cuvente den bătrâni*, vol. II, pp. 259, 260.

[2]) I. Sbiera. *Codicele voronețean*. Cernăuți, 1885. pp. 342—349.

își sistematizează ideile abia pe la 1536, când apare lucrarea lui « *Institutio religionis christianae* » (Basel).

In doctrina lui referitoare la organizarea bisericii, la predestinație și la libertatea voinței omului, el se ridică în contra tradiției în biserică și susține că voința lui Dumnezeu se descopere numai în Sf. Scriptură. Deci, cunoașterea Sf. Scripturi este izvorul credinței, de unde rezultă și necesitatea de a traduce cărțile sfinte în limba poporului. Pe timpul regelui Ungariei Ian Sigismund, care trecuse la calvinism, în Ardeal se înființează episcopii calviniste pentru Românii ardeleni. Se face o întinsă propagandă oficială pentru introducerea limbii române în biserică. Se crede, de către unii, că din inițiativa lor se traduce și se tipărește catehismul din anul 1544, care s'a păstrat într'o copie din Codicele Sturdzanus. Acest catehism însă a fost tipărit de către Germanii luterani din Sibiu, și poate nu este altceva decât traducerea catehismului mic al lui Luther apărut în anul 1529. Sunt indicații că din inițiativa episcopului român Pavel Tordaș, s'ar fi tipărit în românește o « Psaltire » și un « Liturghier » calvinist. Nu ne putem îndoi că mișcarea calvinistă a avut oarecare înrâurire asupra Românilor, dar nici această mișcare nu s'a putut întinde printre Români, și deci ea nu putea să dea cele dintâi scrieri românești, pentru motivul că aceste scrieri apar aproape cu un veac mai înainte.

Cu mult mai bine este motivată teoria prof. I. Bărbulescu, după care traducerea cărților sfinte în limba românească se datorește catolicismului, « Falsă este afirmarea », scrie prof. Bărbulescu, « că îndemnului ideilor calvine datorim noi, Românii, emanciparea de slavonism și începutul literaturii noastre scrise » [1]).

Prof. Bărbulescu își argumentează părerea în felul următor: « In Europa catolică găsim înainte de mișcarea calvină că trăiesc alături și se desvoltă două curente: curentul latinist-umanist, a cărui manifestare fu limba latină, și lângă el curentul vulgar, cu tendința de a scrie în limba poporului » [2]).

[1]) I. Bărbulescu. *Calvinismul și începutul d'a scrie românește.* « Convorbiri Literare », 1900, p. 259.
[2]) *Ibidem.*

Cu mult înainte de mişcarea calvină în Occidentul catolic, apar scrieri în limbile vulgare. Catolicismul ajută primele scrieri în limba maternă la Polonezi, iar luptele Ucrainienilor cu catolicismul dau naştere la o întreagă literatură scrisă în limba natală a Ucrainenilor. Legăturile pe care le aveau ţările noastre cu negustorii veneţieni şi cu cei din Dalmaţia, au făcut ca ideea introducerii limbii materne în scris să pătrundă şi la noi, şi acestei idei datorim cele dintâi scrieri, cari apar în secolul al XV-lea. Mulţumită propagandei catolice, care în unele cazuri încuraja traducerea cărţilor în limba vorbită, se strecoară dogma catolică în « crezul » din Psaltirea Scheiană cu privire la emanaţia Sf. Duh nu numai dela Tată, ci şi dela Fiu (Filioque), dogmă care de altfel, este recunoscută şi de către luterani.

Prof. B ă r b u l e s c u insistă şi în alte lucrări asupra acestei probleme, însă teoria lui n'a găsit răsunet în literatura noastră ştiinţifică, pentru motivul că dovezile aduse de către dânsul nu sunt suficient de convingătoare. Catolicismul sub nicio formă n'a avut trecere la noi, şi deci el nu putea să provoace o mişcare culturală în limba românească. E greu de conceput ca biserica catolică atât de bine organizată, având un aparat de propagandă atât de perfect, să nu fi întreprins o serie de traduceri mai sistematice, decât acelea pe care le avem noi, traduceri făcute nu din limba slavă, ci din latină, cu încercarea de a introduce în cărţile noastre şi ceva din dogma catolică.

Introducerea lui « filioque » în « Crezul » din Psaltirea Scheiană, cu siguranţă a venit dela Ucraineni, poate dela acei din Maramureş, sau din Rusia subcarpatică, la care se strecoară catolicismul înainte de a se face unirea bisericii lor cu cea dela Roma.

Susţinătorii teoriei influenţei luterane asupra începuturilor literaturii româneşti se bazează cam pe aceleaşi argumente pe care se bazează şi aderenţii « teoriei calvine ». Prof. O. D e n s u s i a n u susţine că textele vechi care s'au păstrat la noi, nu datează decât din secolul al XVI-lea.

Una din cele dintâi cărţi româneşti a fost catehismul din anul 1544, care a fost tradus şi tipărit din iniţiativa nobililor Saşi şi Unguri din Sibiu, cu scopul de a-i converti pe Românii

din Ardeal la protestantism. Mai târziu centrul mișcării se strămută la Brașov, unde se face o nouă serie de tipărituri și unde predicatorii luterani, știutori ai limbii românești, sub îndrumarea lui Honterus, vorbesc credincioșilor în românește. Invocarea cuvintelor apostolului Pavel (epistola către Corinteni, cap. 14) de către Coresi că « în sfânta biserică mai bine e a grăi cinci cuvinte cu înțeles decât 10.000 de cuvinte neînțălese », este în spiritul doctrinei luterane [1]).

Martin Luther (1483—1546), marele reformator religios și organizatorul bisericii protestante, așa zisei luterane, în doctrina lui care se apropie de cea calvinistă, susține că izvorul inspirației religioase este Sf. Scriptură. Orice învățătură trebuește să fie judecată în spiritul cărților profetice și apostolice din vechiul și Noul Testament. El nu recunoaște ierarhia bisericească, admite din cele șapte taine numai botezul și cuminecătura. Ca și toți reprezentanții mișcărilor religioase din acele vremuri, începând cu Wicleff, el susține necesitatea traducerii cărților sfinte în limba înțeleasă de popor. Invățăturile lui Luther prind printre Sașii din Ardeal, unde germanul Honterus desfășoară o vie activitate de propagandă, înființând o tipografie la Brașov și tipărind cărți pentru populația germană din Ardeal.

Părerea prof. O. Densusianu, care nu este lipsită de o bază serioasă, este susținută de către prof. A. Rosetti. Intr'o lucrare Rosetti ajunge la concluzia că cele dintâi texte românești datează dela 1530 încoace, sau mai precis, ele s'au tradus în intervalul dela 1530—1561 [2]).

Traducerea cărților sfinte, după părerea prof. Al. Rosetti s'ar fi făcut în Maramureș și în Nordul Ardealului, de unde cărțile traduse ar fi ajuns la Brașov. Această părere este argumentată de către Al. Rosetti și în alte lucrări [3]).

[1]) O. Densusianu. *Histoire de la langue roumaine*, II, Paris, 1914, pp. 3—8.

[2]) Al. Rosetti. *Recherches sur la phonétique du Roumain au XVI siècle.* Paris, 192 p.

[3]) *Idem. Filioque din Psaltirea Scheiană.* « Grai și Suflet », vol. II, 1925, pp. 153 et passim.

Idem. Les catechismes roumains du XVI-e siècles. « Romania », XLVIII, pp. 321—334.

Prof. A. Procopovici se ridică în contra teoriei lui O. Densusianu și Al. Rosetti. Susținând importanța mișcării husite pentru începuturile literaturii noastre, Procopovici arată că traducerea Vechiului Testament în limba germană făcută de către Luther a fost terminată în anul 1522, iar a Testamentului nou abia la 1534. Deci, ideile lui nu se puteau răspândi atât de iute, ca să ajungă până în Ardeal. Pe de altă parte, intervalul dela 1530—1561 în care au fost făcute cele dintâi traduceri, însemnate ca număr, ar fi fost prea scurt pentru o operă atât de mare. « Nicio probă ireproșabilă n'a fost produsă că traducerile rotacizante se datoresc propagandei luterane din jumătatea întâia a secolului al XVI-lea », spune prof. Procopovici [1]).

Mai departe, el arată că arhetipul rotacizant al catehismelor noastre luterane aparține textelor din secolul al XV-lea, că el a fost tradus, ca toate textele noastre vechi, din slavonește, iar catehismul slav a fost tradus cu modificări husite, iar nu luterane [2]).

De sigur, activitatea tipografică a lui Coresi se datorește luteranismului: opera de răspândire a cărților sfinte în limba românească a fost susținută de către căpeteniile dogmei luterane dela Brașov. Argumentul însă care pledează în contra acestei teorii, este acela despre care am vorbit cu privire la influența calvină. Cercetările filologice au dovedit că primele noastre texte sunt cu mult anteriaore propagandei luterane în Ardeal.

In sfârșit, ultima și cea mai răspândită părere, este că începuturile scrisului românesc se datoresc husitismului. Această părere a fost emisă de către prof. N. Iorga [3]) și este împărtășită astăzi de majoritatea istoricilor literaturii noastre (S. Pușcariu, A. Procopovici). Să vedem în ce constă mișcarea husită și care este originea ei.

Unul din cei mai puternici factori în vieața omenirii în Evul Mediu a fost biserica, și ea supune autorității sale toate

[1]) A. Procopovici. *Arhietipul husit al catechismelor noastre luterane* în *Făt-Frumos*, II, (1927), p. 72 și urm.

[2]) *Ibidem*, pp. 108—110.

[3]) N. Iorga. *Istoria literaturii religioase a Românilor până la* 1688. București, 1904.

fenomenele vieții spirituale. Bazată pe idealurile înalte ale creștinismului și sprijinită de către credincioși, biserica catolică din Apus devine cea mai însemnată instituție, căreia se supune și puterea laică și care îndrumează și întreaga vieață politică și socială. Abuzurile pe care le comiteau conducătorii bisericii și clericii de rând, amestecul bisericii în treburile laice și neorânduelile din sânul ei, au dus la știrbirea autorității bisericii papale. Și în literatură și în cler se face opoziție în contra acestor stări de lucruri. Epoca Renașterii trezește o atitudine critică față de biserică.

Un preot din Anglia cu numele de Wicleff, și-a dat seama mai bine decât alții, că biserica s'a îndepărtat dela învățăturile creștine și că este nevoie de o renovare a vieții religioase, că biserica catolică prin ierarhia ei a devenit un instrument de opresiune a mulțimilor.

In predicile sale, el chiamă lumea la o nouă vieață creștină, la creștinismul adevărat, iar nu cel oficial. Invățăturile acestui adept înflăcărat, al unor schimbări în vieața religioasă a popoarelor; găsesc un răsunet adânc în mijlocul societății engleze din secolul al XIV-lea. Biserica oficială însă s'a văzut amenințată de învățăturile acestui preot răzvrătit, și în contra lui ca și în contra învățăturilor lui, se începe o prigoană.

Invățăturile lui Wicleff găsesc un teren prielnic de desvoltare în Boemia. Creștinismul sădit în sânul populației cehe din această țară de către Ciril și Methodie, fu înlocuit prin creștinismul în forma lui apuseană. Influența crescândă a culturii latino-germane sporește nemulțumirile în sânul populației cehe. Introducerea feudalismului și a nouălor forme sociale, ca și abuzurile clericilor, apasă tot mai mult asupra maselor mari ale poporului. Acest fapt duce în secolul al XIV-lea la trezirea unei conștiințe naționale în sânul populației, oprimate de latifundiarii bisericii și cei laici. In secolul al XIV-lea tot mai mult se accentuează lupta Cehilor pentru păstrarea ființei lor naționale; se fac traduceri în limba cehă a cărților sfinte; unii din conducătorii mișcării naționale din Cehia țin predici în limba poporului. In asemenea atmosferă crește Jan Hus, născut în localitatea Husineț, în anul 1369, din părinți țărani. El își face studiile la Universitatea din Praga, universitate

înființată în anul 1348 după modelul Universității din Paris, cu caracter pur teologic.

Hus capătă titlul de magistru, iar în anul 1400 devine preot, mai târziu predicator, profesor, decan și rector al Universității. In calitate de profesor, el cunoaște în deaproape operele filosofice și teologice ale lui Wicleff și devine un adept credincios al învățăturilor lui. In universitate, încă înainte de Hus, exista o luptă între Germani și Cehi pe chestiunea națională. Această luptă se intensifică pe chestiunea națională și pe chestiunea învățăturilor lui Wicleff, care era bine cunoscut și susținut de către magistrii cehi.

In anul 1403 la universitate a avut loc o dispută publică pe chestiunea învățăturilor lui Wicleff, care fusese declarat de către biserica catolică eretic. Hus a luat apărarea lui Wicleff, poate mai moderat decât colegii lui, magiștrii cehi. Majoritatea membrilor universității, printre care cei mai mulți erau germani, s'au pronunțat în contra lui Wicleff. Dar Cehii, în frunte cu Jan Hus, au rămas neclintiți în părerile lor, susținând că ierarhia bisericească nu este la locul ei și că este nevoie de o reorganizare a ei în spiritul preconizat de către Wicleff.

De mișcarea dela Praga s'a sezisat și guvernul. Regele Wențeslav, în lupta lui cu autoritatea papală, la început dă sprijin lui Hus. Conflicțul dintre Hus și biserică atinge apogeul, când papa dădu ordin, ca toate operele lui Wicleff, ce se găseau la universitate, să fie arse. Hus se opune, trimițând papii o scrisoare în care arată că « numai obscuranții pot vedea pericol în cărțile de filosofie și de matematice ». Papa trimite o « bulă » despre « indulgențe ». Hus se ridică în contra « indulgențelor » pentru iertarea păcatelor, care se vindeau în numele papei pentru a umplea golurile casieriei pontificale. Mulțimea arde bula papei. In urma acestui incident au fost executați de către autorități trei meseriași cehi, fapt care a produs o mare agitație în sânul populației cehe.

Mișcarea, care la început avea un caracter strict religios, se transformă într'o mișcare adâncă cu caracter național. Hus fu nevoit să părăsească Praga, scrie un tratat despre biserica (« Tractatus de Ecclesia »); în cele din urmă el fu

tradus în fața soborului dela Constanța, care l-a condamnat la moarte. Cu tăria sufletească a unui adevărat martir, el refuză să renunțe la convingerile sale, ca să i se lase în schimb vieața, și moare bărbătește, fiind ars pe rug.

După moartea lui Hus, se deslănțuie lupta Cehilor pentru credințele lor religioase și naționale, care durează mai mult timp și care se duce sub semnul învățăturilor lui Hus, care fu trecut în rândul sfinților. La 1420 Cehii își formulează deziderartele, care se rezumă la următoarele puncte principale: 1) propovăduirea liberă a cuvântului lui Dumnezeu; 2) Cuminecătura sub două forme (sub utraque specie); 3) secularizarea averilor bisericești. Ei se ridică și în contra unor dogme catolice și anume în contra dogmei transubstanțierii sf. Daruri, în contra purgatorului, a cinstirii Sfinților, a moaștelor, a icoanelor; resping ierarhia bisericească.

In sânul cehilor husiți se desemnează două curente: unul mai moderat și altul mai radical. In intervalul din 1420—1431 au avut loc războaiele husite; ei rezistă eroic în contra regelui Sigismund și a cruciaților, organizați de către papa. Luptele se duc nu atât pe chestia religioasă; la bază au și probleme de ordin național și social; astfel, atât Sigismund cât și biserica se războiesc în contra Cehilor pentru redobândirea latifundiilor lor intrate pe mâinile husiților. In anul 1444 Seimul din Praga îi declară pe husiți rătăciți. Cu timpul, unii din husiți se reîntorc la catolicism, iar alții formează așa zisa «*frăție din Moravia și Praga*», care prin principiile lor de vieață puritană, de credință curată, amintesc învățăturile lui Hus. Jan Hus n'a creat nicio doctrină religioasă nouă. El a știut să atrágă lumea prin calitățile lui personale, prin tăria convingerilor sale și prin vieața sa curată.

Câteva lucrări ale lui Hus, înafară de cea amintită mai sus, conțin comentarii la textele Sf. Scripturi scrise în limba cehă și latină (de exemplu: « Postilla » — comentarii la Evanghelie). Învățăturile lui nu reprezintă altceva decât un protest energic îndreptat în contra bisericii papale, nu însă în contra catolicismului ca atare, în contra dominației clericale și în contra ierarhiei bisericești abuzive, la care se adaugă și lupta Cehilor pentru păstrarea individualității lor naționale. Adepții lui

Hus de mai târziu formulează şi un fel de doctrină religioasă în spiritul ideilor reformiste ale timpului, dar fiecare din cele două tabere husite înţelegeau altfel această doctrină. Unii din învăţaţii slavi (« Slavofilii ») văd în mişcarea husită un început de luptă a Slavilor în contra germanismului, un simbol al unităţii popoarelor slave.

Invăţăturile lui Jan Hus trec hotarele şi se răspândesc printre vecini, printre Polonezi şi Unguri. In lupta lor dârză cu Sigismund, husiţii ocupă mai multe părţi ale Ungariei, printre care şi unele ţinuturi ale Ardealului. Predicatorii ideilor lui Hus cutreieră satele şi târgurile, îndemnând lumea la răzvrătire şi îndârjind-o în contra bisericii catolice. Răscoalele ţărăneşti din anul 1434 din Ardealul apusean sunt puse în legătură cu propaganda husită [1]), deşi şi ele în esenţa lor au avut un caracter social.

Mişcarea husită printre Unguri şi luptele religioase provocate de ea duc la o emigrare în masă a Ungurilor în Moldova. Ei se aşează pe valea Trotuşului, fondează târgul Huşi (dela Husiţi), se stabilesc la Ciuburciul de pe Nistru, în regiunea Chişinăului şi a Orheiului. Contactul pe care-l ia poporul românesc din Ardeal şi din Moldova cu Ungurii husiţi, după părerea prof. N. I o r g a, a dus la răspândirea eresiei husite şi printre Români.

« *Husiţii* », — spune prof. N. I o r g a — « predicau împărtăşania aşa cum erau ei (Românii) deprinşi s'o primească, pofteau pe mireni la desbaterile lucrurilor bisericeşti şi făceau înţeleasă legea, prefăcând-o în limba poporului . . . Cât despre deosebirile de dogmă, ele n'aveau niciun preţ pentru ţărani . . . Ei se făcură deci husiţi pe un cap, fără a-şi desemna că au părăsit câtuşi de puţin drumul strămoşilor » [2]) . . .

Propaganda husită ar fi determinat traducerea celor dintâi cărţi sfinte: Psaltirea, Evanghelia, Faptele Apostolilor şi unele rugăciuni obişnuite. Aceste traduceri, după părerea prof. N. I o r g a, nu s'au făcut în principate, unde curentul slavonesc era mai puternic şi unde biserica ortodoxă era mai bine orga-

---

[1]) N. I o r g a, *Op. cit.*, p. 17. Poate că aici este vorba de răscoala din anul 1437 de pe dealul Bobâlna.

[2]) *Idem. Ibidem.*, p. 18.

nizată, ci în Ardeal și anume, în Maramureș sau în vecinătatea lui, unde nu erau episcopi, «ca paznici ai ortodoxiei». Traducerea s'ar fi făcut de un singur om, poate de un preot de sat care știa slavonește.

Am examinat toate părerile cu privire la împrejurările care au determinat începuturile literaturii noastre scrise, la cauzele care au dus la cele dintâi traduceri de texte românești. Se prea poate că în teoria prof. N. Iorga, adoptată de mai mulți filologi și istorici ai literaturii române, săfie adevărul și anume că mișcarea husită să fi provocat cele dintâi scrieri ale noastre.

Dar nici această presupunere nu are dovezi mai plauzibile. Nu există dovezi mai serioase despre o mișcare husită printre Românii din principate. Mișcarea husită putea să prindă în țările noastre imediat după moartea lui Alexandru cel Bun și să se desvolte sub Ștefan cel Mare. Este cu neputință de a se crede că biserica și curtea lui Ștefan cel Mare și a predecesorilor săi să nu fi înregistrat aceste fapte în vreo cronică oficială sau în vreo notiță de pe cărți, când biserica noastră conștientă de ortoxismul ei stătea strajă întru apărarea credinței și când domnitorii noștri își făceau un titlu de glorie din apărarea și susținerea bisericii. Pe de altă parte, cele câteva traduceri, care s'au păstrat, din secolul al XV-lea, puține la număr, fac impresia unei apariții neașteptate, spontane și întâmplătoare.

In ce privește Ardealul, între Unguri și Români, deosebiți ca credință și ca situație socială și politică, n'a existat niciodată o legătură sufletească, ce ar fi putut duce la un împrumut de idei religioase. Din contra, aceste două popoare niciodată în decursul mai multor secole de conviețuire nu s'au putut înțelege, poporul românesc în mod instinctiv apărându-și individualitatea lui etnică de tendințele de distrugere a lui din partea Ungurilor. In niciuna din numeroasele noastre cronici slavonești din secolul al XV—XVI-lea nu se găsește un cuvânt bun despre Unguri.

Mărturiile scrise privitoare la pătrunderea eresiei husite printre Românii ardeleni, se referă la unele regiuni și n'au la bază fapte serioase.

Principalul însă constă în faptul că mişcarea husită, cu un caracter naţional-religios şi social, nu punea mare preţ pe problema întrebuinţării limbii materne în biserică, aşa cum făceau luteranii şi calvinii. Am remarcat faptul că husiţii la început n'aveau niciun fel de doctrină religioasă, că Jan Hus moare pe rug, fiind încredinţat că moare pentru credinţa dreaptă, catolică. Iar urmaşii lui, Cehi, deşi formulează unele postulate ale credinţei lor potrivit cu ideile de reformaţie, luptă mai mult apărându-şi nu atât credinţa, cât naţiunea, şi moşiile secuestrate de ei dela magnaţii bisericii şi dela rege.

Cât priveşte întrebuinţarea limbii natale la Cehi, lupta pentru introducerea ei în uzul bisericii, se începe cu mult înainte de Jan Hus. Tendinţele Germanilor de a desnaţionaliza populaţia cehă, au avut ca rezultat trezirea instinctului de conservare a poporului, stimularea energiei lui naţionale.

Incă înainte de secolul al XIII-lea se găsesc glose scrise în limba cehă. Mai multe din cărţile Bibliei au fost traduse în secolul al XIII-lea şi al XIV-lea, iar Biblia completă se traduce la începutul secolului al XIV-lea; la ei încep a se scrie cronici cehe cu tendinţe naţionaliste, cum este aceea a lui Dalimil. In acelaşi secol se traduce o întreagă literatură medievală: mistere (drame religioase), romane cavalereşti şi fel de fel de povestiri. O serie de scriitori originali ca Jan Milici, Matei din Ianov, nobilul cavaler Tomas Ştitny, Jan Smil Flaşca şi alţii, prin operele lor didactice şi moral-religioase scrise în limba cehă cu mult înainte de Hus, pun baze serioase începutului literaturii naţionale cehe.

Dacă mişcarea husită prin caracterul ei iniţial n'a avut efecte simţitoare din punct de vedere literar, acolo, unde ea s'a manifestat din plin, atunci de ce ea a putut să provoace cele dintâi traduceri la noi, unde această mişcare a fost aproape inexistentă?

Nici la Polonezi, unde husitismul pătrunde şi unde avea şi un teren favorabil pentru a prinde şi a se desvolta, Polonezii fiind catolici, această mişcare n'a dus la o mişcare literară în felul celei care a avut loc la noi. Scrieri cu caracter religios apar la Polonezi încă din secolul al X-lea (cântecul religios

« Bogurodzica », care se atribue Sf. Vojcech) [1]), iar predici religioase scrise în limba poporului se găsesc prin jumătatea secolului al XIV-lea. Posibil, după cum afirmă unii istorici ai literaturii, ca husitismul să fi provocat traducerile care se fac în secolul al XV-lea, dacă acest fapt nu este o simplă coincidență. Dar aceasta nu poate fi o dovadă că husitismul a dat și la noi aceleași roade.

Am urmărit mai de aproape problema începutului scrisului la noi și am ajuns la următoarele concluzii [2]). In secolul al XV-lea, când se traduc cele dintâi cărți în limba românească după cum am notat și în altă parte, Românii după cele vreo două secole de vieață culturală, cu școale slavonești pe lângă mănăstiri și episcopii, cu biblioteci, cu cărturari știutori ai limbii slave, erau pregătiți pentru o vieață culturală proprie.

Secolul al XV-lea a fost un secol hotărîtor în vieața mai multor popoare. La toți vecinii noștri începe să pulseze o vieață națională, se formează un curent de redeșteptare a popoarelor. După cum am văzut din cronicile noastre slavonești, Românii sunt conștienți de naționalitatea lor, ei urăsc tot ce este străin (în deosebi pe Unguri) și ce este neortodox, ei luptă cu dușmanii lor, își apără țara, neamul și credința.

Oare în această atmosferă din lăuntrul țării, ca și din afară nu era justificată o dorință a Românilor de a-și avea cărți în limba lor, nu este cu putință să credem, că și în sufletul poporului nostru se trezește instinctul de conservare al neamului, că el se deșteaptă la o vieață nouă, singur, fără un imbold din afară, poate printr'o intuiție a geniului rasei latine?

Manuscrisele noastre vechi, cele ce provin din secolul al XV-lea, au un caracter izolat și ele se scriu în Nordul Ardealului, în părțile Maramureșului. Acest fapt pledează pentru ipoteza noastră. Tocmai acolo, unde oprimarea spiritului național a fost mai mare și unde lupta dintre naționalități a fost mai aprigă, acolo trebuia să se facă cele dintâi traduceri românești.

---

[1]) Unii din scriitorii polonezi admit că « Bogurodzica » ar fi luat naștere în secolul al XIII-lea sau la începutul secolului al XIV-lea.

[2]) Șt. Ciobanu, *Inceputurile scrisului în limba românească*. București, 1941.

Pe de altă parte, Maramureșul și Nordul Ardealului sunt vecine cu populația ruteană din Rusia subcarpatică, mai mult chiar, în Maramureșul nostru sunt câteva sate rutene, și popultia românească din unele regiuni de acolo este bilingvă adică cunoștea și limba slavă. Acest fapt înlesnea posibilitățile de a traduce cărți în românește tocmai acolo.

Invocarea versetului din Apostolul Pavel, pe care o fac adepții teoriei « husite » și celei « luterane », nu poate fi luată în seamă, căci operele sf. Apostol Pavel erau bine cunoscute la noi din cărțile slave. In favoarea acestei presupuneri vine și faptul că traducerea celor dintâi cărți se face din limba slavă, iar nu din cea ungară sau germană. De notat presupunerea prof. N. Drăganu, că manuscrisele noastre vechi conțin « săsisme », adică, că cei dintâi traducători sau copiști au fost « sași », nu este întemeiată [1]).

Majoritatea fenomenelor linguistice, invocate de prof. Drăganu (confundarea lui *u* cu *v* «*plovă*». în loc de «*plouă*»; a « *luva* » în loc de « *a lua* », *a* în loc de *ă* « *faradelege* » în loc de « *fărădelege* »; « *teu* » în loc de « *tău* »; *o* în loc de *ă* — « *pomânt* » în loc de « *pământ* »; confundarea lui *o* cu *u*; « *Domnezeu* » în loc de « *Dumnezeu* »; confundarea lui *o* cu *oa*, « omeni » în loc de « *oameni* »; etc.), sunt fenomene care se observă în pronunțarea Slavilor, a Rușilor și Bulgarilor, Deci cărturarii copiști sau traducători nu puteau fi decât ortodocși, Slavi sau Români, iar nu Unguri husiți sau Sași luterani. Acești traducători cunoșteau bine limba românească și cea slavă și simțind nevoia unor traduceri, dacă ei erau Slavi, din îndemnul Românilor și pentru ei, fac cele dintâi traduceri în limba românească.

In favoarea acestei presupuneri ar veni și argumentul că cele dintâi texte se traduc în Maramureș sau în nordul Ardealului, unde Românii conviețuiau cu Rutenii, acei din Maramureș și din Rusia subcarpatică, și unde fenomenele arătate de către prof. N. Drăganu puteau să treacă dela Ruteni la Români, după cum rotacismul nostru a trecut la Rutenii de acolo. Că dovadă este și faptul că în Basarabia

[1]) N. Drăganu, *Manuscrisele liceului grăniceresc sasismele celor mai vechi manuscrise românești* « Dacoromania », III, pp. 472—508.

unde Românii din pătura intelectuală, care au făcut școala rusă, sub influența Rușilor, nu pot pronunța diftongul *oa*.

Examinând atmosfera culturală din țările locuite de Români în secolul al XV-lea, caracterul celor dintâi traduceri făcute în limba românească, precum și împrejurările istorice, suntem îndreptățiți să ajungem la următoarele precizări :

1. Cele dintâi traduceri în limba românească nu se datoresc influențelor venite din afară (husitism, luteranism sau calvinism). Dealtfel, teoriile cu privire la aceste influențe, ca fiind nefondate, astăzi nu mai sunt susținute de o bună parte din istoricii literaturii noastre.

2. Traducerile se fac din impulsul necesităților didactico-religioase și a împrejurărilor istorico-culturale din Maramureșul de altădată. Era nevoie de pregătirea clericilor pentru bisericile din Maramureș și din Rusia subcarpatică.

3. Primele traduceri se fac în Maramureș, în secolul al XV-lea, când Românii din cuprinsul acestui ținut joacă un rol politic și cultural însemnat și când interesele lor religioase și culturale se ciocnesc cu cele ale Rutenilor din Maramureș și din părțile apropiate ale Rusiei subcarpatice. Traducerile se fac la mănăstirea Peri, din cuprinsul Rusiei subcarpatice, mănăstire, ce pe atunci se afla în mâinile Românilor.

4. Cele trei cărți principale ale ritului ortodox, Psaltirea, Faptele Apostolilor și Evanghelia, erau scrise în două limbi, cu text alternativ slav și românesc, după cum se vede dintr'o serie de manuscrise și tipărituri vechi.

5. Scopul acestor traduceri era de a înlesni învățarea limbii slave bisericești pentru clerul român, în special pentru acel din satele rutenești, și a limbii românești pentru preoții ruteni din Maramureș și din părțile vecine ale Rusiei subcarpatice. Cărțile, atât cele în două limbi, cât și cele numai cu text românesc, erau întrebuințate și în școalele pentru pregătirea preoților Români și Ruteni. O asemenea școală funcționa pe lângă mănăstirea Peri din Maramureș.

6. Din cărțile cu text paralel slavo-român, derivă textele pur românești ale Evangheliei, Faptelor Apostolilor și Psaltirii din secolul al XIV-lea. Cea dintâi carte românească,

care s'a tradus, a fost Psaltirea, ea fiind mai necesară pentru nevoile pregătirii clerului.

7. Traducătorii au fost călugări Ruteni sau Români din regiunile bilingve ale Maramureșului din secolul al XV-lea [1]).

CODICELE VORONEȚEAN.

Unul din cele mai importante și poate mai vechi texte scrise în limba românească, este « Codicele Voronețean ». El a fost descoperit cu ocazia serbărilor pentru comemorarea lui Ștefan cel Mare la mănăstirea Voroneț din Bucovina, de către Grigorie Crețu, un pasionat cercetător al literaturii noastre vechi.

Codicele a fost împrumutat dela Gr. Crețu de către profesorul dela Universitatea din Cernăuți Ion Sbiera, care l-a editat în anul 1885, făcând asupra lui și un studiu (*Ion Sbiera.* Codicele Voronețean, cu un vocabular și studiu asupra lui. Ed. Academiei Române, Cernăuți, 1885). Acest monument al limbii românești a intrat în posesiunea Academiei Române.

Manuscrisul conține 85 de file (format în 4⁰) de hârtie; lipsesc câteva pagini în interiorul manuscrisului și mai multe — la începutul și sfârșitul lui. Manuscrisul în forma lui de astăzi cuprinde « Faptele Apostolilor », din care s'au păstrat următoarele fragmente:

1. *Un fragment din Faptele Apostolilor* (pp. 1—106).
2. *Epistola sf. Apostol Iacov* (pp. 107—138).
3. *Epistola întâia a sf. Apostol Petru* (pp. 138—168).
4. *Epistola a doua a sf. Apostol Petru* (p. 168—170).

Textul nu este rânduit în ordinea în care el este expus în Noul Testament, după capitole și versete, ci după nevoile serviciului religios, cu indicațiile sărbătorilor și zilelor mai însemnate când se cetește o anumită bucată. Pe o filă a cărții se găsește următoarea notă din anul 1733: « *Această carte a fost scrisă pe rumânie și nu-i bună de nimică. Aice am scris eu Constantin ot Dorna, mesița (luna) maiu în zilele lui Constantin Voivod, vleat 7241)* ».

[1]) Ștefan Ciobanu, *Op. cit.*, pp. 57—58.

Prof. I. S b i e r a, în urma unei examinări amănunțite a manuscrisului, ajunge la următoarele concluzii: 1) Textul manuscrisului nu este « *originalul traducerii, ci o copie foarte târzie* » de pe la sfârșitul secolului al XV-lea sau începutul celui al XVI-lea [1]).

2. Traducerea s'ar fi făcut de către Românii paulicieni (bogomili) prin secolul al XII-lea [2]).

3. Locul traducerii ar fi fost Ohrida sau o localitate apropiată de acest centru de cultură grecească, de care depindea pe atunci biserica bulgară și care avea legături strânse și cu biserica din Dacia Traiană. Rotacismele din manuscris se datoresc Românilor din peninsula Balcanică, unde fenomenul acesta se păstrează și astăzi » [3]).

4. Textul a fost tradus din limba grecească și a ajuns dincoace de Dunăre prin intermediul cărturarilor din Peninsula Balcanică, cari se refugiază în țările noastre.

Cercetările ulterioare au dovedit că părerile prof. I. S b i e r a au fost greșite. Ceva mai aproape de adevăr a fost Gr. C r e ț u, care susținea că manuscrisul « Codicelui » ar fi fost originalul traducerii, iar nu copie și că textul a fost tradus din slavonește în Ardeal [4]). N. I o r g a credea că traducerea Codicelui Voronețean, ca și a celorlalte cărți religioase din secolul al XV-lea s'a făcut în Maramureș, iar copia manuscrisului ar fi fost făcută în Moldova pe vremea lui Petru Rareș, nu însă la Voroneț unde s'a găsit manuscrisul [5]).

Analiza textului din punctul de vedere filologic în legătură cu originalele grecești, latinești și slave, a dat putința să se ajungă la următoarele precizări:

1. Textul Codicelui Voronețean a fost tradus din limba slavă veche, fapt care se probează prin numeroasele slavonisme intrate în vocabular și în arhitectonica frazei [6]).

---

[1]) I. S b i e r a. *Op. cit.*, p. 333.
[2]) *Ibidem*, p. 342—349.
[3]) *Ibidem*, p. 350.
[4]) G r. C r e ț u. *Codicele voronețean*, « Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie,», 1886. VI, p. 155 et passim.
[5]) N. I o r g a. *Istoria literaturii române*, I, pp. 109—113.
[6]) I. A. C a n d r e a. *Psaltirea scheiană*. București, 1916, p. LXXXII.

Dăm ca exemple câteva cuvinte: « *fără voroavă* » din vechiul slav « *bezmlăvie* »; « *ca în doao ceasure strigară* » — *iaco v dva ciasa văpiiușcim* »; « *băsădui* » — « *a vorbi* » « *nevolnic* » — « *sclav* », « *podobnic* » — « *asemănător* », etc. [1]). Prof. Pascu dă aceste cuvinte și altele drept cuvinte bulgărești, ceea ce nu este adevărat. Sunt cuvinte din vechea slavă bisericescă.

2. Manuscrisul este o copie târzie, dat fiind faptul că textul « nu prezintă nicio uniformitate în ce privește ortografia, fonetismul și formele gramaticale » [2]). Sunt și omisiuni ale unor cuvinte, precum și greșeli făcute de către copiști. Examinarea filigranelor (« semnele de apă ») de pe hârtia manuscrisului a dus la concluzia că el a fost copiat în primele decenii ale secolului al XVI-lea.

3. S'a mai constatat că textul din manuscrisul codicelui conține omisiuni de altă natură, precum și locuri obscure, care nu se datoresc copiștilor, ci traducătorului, necunoscând suficient limba slavă veche și neavând niciun vocabular românesc mai bogat, el traduce ad litteram, și prin aceasta îngreuiază înțelesul textului.

4. In ce privește locul unde s'a făcut traducerea codicelui Voronețean, s'a ajuns la următoarele preciziuni:

Manuscrisul conține nu tocmai consecvent, fenomenul rotacismului, acea particularitate a graiului românesc, care constă în trecerea lui *n* intervocal în *r*. Acest fenomen este caracteristic pentru unele regiuni locuite de Români (Istria, Munții Apuseni, Maramureșul și unele părți ale Moldovei). Rotacismul se observă într'o serie de documente de pe la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea, documente provenite din Maramureș și din părțile Transilvaniei vecine cu această regiune [3]). Ceva mai mult: Cuvinte rotacizate să găsesc și în limba Rutenilor, care trăisc în Maramureș, precum și în al Slovacilor vecini, cari mențin acest fenomen

[1]) G. Pascu. *Istoria limbii și literaturii române din secolul al XVI-lea*. București, 1921, pp. 58—60.

[2]) I. A. Candrea. *Ibidem*, p. LXXXIII.

[3]) N. Iorga, *Documentele românești din arhivele Bistriței*, vol. I—II. București, A. 1899—1900.

în unele cuvinte împrumutate dela Români (« putira », în loc de « putina ») [1].

In manuscrisul Codicelui Voronețean găsim un număr mare de cuvinte rotacizate. Exemple : « *dumereca* » în loc de « *dumineca* », « *lumirat* » în loc de « *luminat* », « *menciura* » în loc de « *minciuna* », « *semăra* » în loc de « *semăna* ». Alături de forma rotacismului cu *r* în loc de *n*, apare și forma mai veche cu *nr*. Exemple: « *binre* » în loc de « *bine* », « *cinre* » în loc de « *cine* », « *de diminreață* » în loc de « *dimineață* », « *înrapoi* » în loc de « *înapoi* », etc.

Judecând după fenomenul « rotacismului » și unele particularități morfologice și sintactice ale limbii, precum și a unor arhaisme ce s'au păstrat în text, se crede că manuscrisul a fost tradus în secolulu al XV-lea, mai exact între anii 1460—1480 [2].

Terminând observațiile noastre privitoare la Codicele Voronețean, rămâne să punem câteva cuvinte despre grafica manuscrisului. Cele dintâi texte românești, ca și întreaga noastră literatură veche, sunt scrise în alfabetul cirilic, care se întrebuința la noi în manuscrisele slave.

Ortografia textului din Codicele Voronețean nu este tocmai consecventă; uneori pentru același sunet se întrebuințează diferite semne (pentru *u* = ȣ, оу); pentru *ia* și *ea* = ѧ, ѣ, ꙗ); pentru *i* = *u* și *i*, etc.). Lucrul acesta dealtfel se observă în toate scrierile noastre vechi. Cei dintâi cărturari ai noștri acomodează vreo două-trei semne slave pentru sunetele specifice limbii românești. Astfel pentru *gi* și *ge* ei îl inventează pe џ din slavonescul ц, pentru *ă* = ъ (ca în limba bulgară), mai rar ь: pentru *în* și *î* = ꙟ din ѧ. Litera *r* are forma aceleiași litere din alfabetul glagolitic.

S'a susținut părerea că litera џ (gi, ge) ar fi fost împrumutată de noi dela Sârbi. In scrierea sârbă această literă apare abia în secolul al XVI-lea, pe când în docmentele noastre figurează în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Astfel, cuvântul Argeș în documentele mai vechi se scrie *Argheș*, iar în a doua jumătate a secolului al XV-lea se scrie *Argeș*. Tot pe atunci își face apariția în documentele slave și litera ꙟ — în.

[1]) I. A. Candrea. *Op. cit.*, pp. XC, XCI.
[2]) *Ibid* p. XCV.

Faptul acesta ne dovedește că la noi, în acele vremuri, paralel cu scrierea slavă, se scria și românește, că exista un fel de obișnuință de a scrie în românește.

Scrierea din manuscris nu are eleganța graficei din manuscrisele slave. Ea este continuă, adică cuvintele nu sunt despărțite unul de altul.

Ca să avem o idee despre limba manuscrisului, reproducem un fragment mic din textul Codicelui Voronețean:

« Se deschizi ocii loru cumu se inutoarcăse innturerecu în lumiră, și dinntru despusulu nepreitorului către Dumnezeu, cumu se preemească ei lăsăcuri păcateloru, și destoinicii întru sfenți cu crediința ceia înru meinre. Agripo ! Nu fiuu protivnicu ceresciei vedęre, ce a căți era în Damascu ainte și întru Ierusalim și inn toate laturile Iudeesci și limbiloru spuîniu se pocăiascăse » . . . [1]).

PSALTIREA

Ca să-și argumenteze teoriile (« bogomilistă », « husită » « luterană » sau « calvinistă »), privitoare la începuturile scrisului românesc, unii din istoricii literaturii noastre invoacă faptul, că una din cele dintâi traduceri în limba românească a fost «*Psaltirea*». Această carte din Vechiul Testament ar fi fost în mare cinste la reformați, în deosebi la husiți, cari cântau psalmii lui David.

Psaltirea a fost una din cele mai populare cărți în lumea creștină, chiar poate mai populară decât Evanghelia, ale cărei adevăruri nu întotdeauna puteau fi înțelese de mintea simplă a credinciosului de rând. Un creștin găsea în Psaltire aproape tot ce era necesar pentru el: ea conține anumite norme de ordin moral, accesibile pentru orice om, dat fiind forma versetelor scurte; ea apare ca o carte profetică, deoarece simbolica ei prevestește venirea Maicii Domnului și a lui Hristos. Au existat comentarii la psalmii lui David, cum este acel al lui Teodorit și Athanasie și ale altor părinți bisericești, în care se explică simbolica și paralelismele Psaltirii. Dar mai

---

[1]) I. Sbiera. *Op. cit.*, p. 79—80.

presus de toate, Psaltirea este o carte poetică, pătrunsă de un lirism adânc și de imagini frumoase, care răscolesc sentimentul cetitorului. Aceste însușiri poetice ale Psaltirii îi fac pe credincioșii din toate veacurile și în toate limbile, să încerce a o transpune în versuri.

Psaltirea este și izvorul principal din care s'au inspirat autorii serviciilor noastre divine. Bucăți din ea intră în componența întregului ritual bisericesc, se strecoară aproape în toate slujbele noastre bisericești. Existau și psaltiri după care se ghicea.

Psaltirea se întrebuințează în vremurile vechi în școală. Ea era prima carte de cetire după care se preda alfabetul; după ea se învățau cele 8 « glasuri » ale cântărilor bisericești (de aici « psaltichia », « psalt »). Psaltirea se citea acasă și în biserică.

Psaltirea a avut o mare răspândire și la popoarele slave. Ea se traduce în slavonește printre cele dintâi cărți și se găsește în numeroase manuscrise vechi, începând cu secolul al XI-lea (copia « Ciudovscaia »), și terminând cu cele din secolul al XIV-lea și al XV-lea (Psaltirea din Bologna, a lui Pogodin, a lui Branco Mladenovici din anul 1346, etc.).

In colecția manuscriselor slavonești din Biblioteca Academiei Române, se păstrează un număr mare de exemplare ale Psaltirii. Deci, traducerea Psaltirii în limba românească la începutul literaturii noastre este un fapt explicabil și perfect natural. Apariția acestei cărți n'a fost determinată de o mișcare sau alta venită din afară; ea se datorește importanței pe care o avea Psaltirea în vieața religioasă a poporului nostru ca și în vieața altor popoare creștine.

Psaltirea Scheiană. Inregistrată în Biblioteca Academiei Române, această Psaltire a fost la început proprietatea lui Gh. Asachi, dela care a trecut în biblioteca lui Sturdza dela Scheia. Nu se poate preciza, unde a fost găsit acest manuscris. Psaltirea scheiană este scrisă pe hârtie și cuprinde 265 de file mici. Manuscrisul conține întreaga Psaltire (151 de psalmi) și cântările care se adaugă la sfârșitul Psalmilor, și anume:

1. *Cântarea I-a a lui Moise la ieșirea din Egipt.*
2. *Cântarea a II-a a lui Moise.*
3. *Rugăciunea Anei, mama lui Samoil din cartea Regilor.*
4. *Cântarea profetului Avacum.*
5. *Cântarea profetului Isaia.*
6. *Rugăciunea profetului Iona.*
7. *Cântarea sf. feciori Anania, Azaria și Misail.*
8. *Cântarea sf. Trei Feciori.*
9. *Cântarea lui Zaharia, și*
10. *Simbolul credinței* (« Crezul ») în forma catolică.

Scrisoarea din manuscris este continuă, ca și în codicele Voronețean. Psaltirea a fost publicată în facsimile de către prof. I. B i a n u [1]), iar ulterior studiată amănunțit de către profesorul I. A. C a n d r e a [2]).

Ortografia din manuscris nu este consecventă, iar fonetismul și formele gramaticale prezintă un amestec de fenomene nouă cu forme cu mult mai vechi. Alături de forme rotacizate găsim și forme nerotacizate. « Toate aceste inconsecvențe: ortografie, fonetism și morfologie se pot explica prin inadvertența unui copist care, după ce scrie unele forme întocmai ca în manuscrisul ce-i servește de model, se lasă alteori, fără să-și dea seama, influențat de propria-i ortografie și de limba pe care o vorbește el singur » [3]).

Aceste considerente, ca și faptul că în manuscris se găsesc și unele omisiuni de litere și de cuvinte făcute de către copiști, duc la concluzia că Psaltirea Scheiană este o copie de pe un manuscris mai vechiu. Analiza paleografică a manuscrisului, făcută de către profesorul Candrea, ne arată că manuscrisul a fost copiat de către trei copiști. Copia a fost făcută de pe un text rotacizat pe la mijlocul secolului al XVI-lea, iar traducerea s'a făcut cam pe timpul când s'a tradus și Codicele Voronețean, adică prin anii 1460—1480. Reținem cu toate rezervele și părerea lui Gaster, care susține că Psaltirea

---

[1]) I. B i a n u. *Psaltirea scheiană*, București, 1889.

[2]) I. A. C a n d r e a. *Psaltirea scheiană cu celelalte psaltiri din secolul al XVI-lea și al XVII-lea.* București, 1916.

[3]) *Ibidem*, p. XIX.

Scheiană, alături de celelalte manuscrise vechi, este posterioară Psaltirii lui Coresi, tipărite la anul 1577 la Brașov [1]).

Am avut prilejul să relevez în altă parte părerile profesorului N. Drăganu, referitoare la cele dintâi traduceri românești, care s'ar datori unui sas husit. Fenomenele lingvistice, pe care-și bazează teoria prof. N. Drăganu, se observă și în Psaltirea Scheiană. Și aici diftongul *oa* se pronunță ca *o*; de exemplu: « morte », « nopte », « tote », « omerii », « forte » [2]).

Fenomenul rotacismului s'a păstrat și în Psaltirea Scheiană. Intervocalul *n* este înlocuit aproape consecvent prin *r*; ex.: « *adura* », « *buru* », « *cire* », « *demăreață* », s'a păstrat (mai rar) și forma mai veche « *viinre* », « *înrainte* », « *înraltu* » etc.

Pe baza acelorași considerațiuni pe care le-am expus cu privire la Codicele Voronețean, s'a stabilit că traducerea Psaltirii s'a făcut în Maramureș. Ceva mai mult, prof. Candrea crede că primele noastre traduceri s'ar fi făcut în « fosta mănăstire a Sf. Arhanghel Mihail din Peri distrusă în secolul al XVII-lea »... Această mănăstire a fost « reședința celei dintâi episcopii ortodoxe române, documentat dovedită în Ardeal » [3]).

Și Psaltirea Scheiană s'a tradus din limba slavă. Dovadă sunt numeroasele slavonisme care se găsesc în lexicul și în întorsăturile frazei din text. Dăm câteva cuvinte introduse fără schimbare din vechea slavă: « *prișleț* » — *venetic*, « *prosveti* » — *luminează*, « *bure* » — *furtună*, « *hrănilnița* » — *păstrătoarea*, etc.

Prof. Candrea și după el G. Pascu au emis părerea că textul Psaltirii putea fi tradus de pe o versiune a Psaltirii sârbești a lui Branco Mladenovici din anul 1346. Notăm că textul Psaltirii scris în limba veche slavă bisericească, ca și a Evangheliei, este același la toate popoarele slave ortodoxe, text care derivă din același arhetip al traducerii puțin modificat, potrivit cu epoca și cu locul unde el a fost copiat. Textul însă nu poate fi tradus de pe un izvod

[1]) M. Gaster. *Crestomație*. Vol. I, p. XCIX.
[2]) I. A. Candrea, *Op. cit.*, p. XXXI—CXLI.
[3]) *Ibid.*, p. XCIII.

sârbesc. Faptul că la sfârşitul psaltirii se dă textul « Crezului » cu « filioque » ne îndreptăţeşte să credem că Psaltirea noastră se traduce de pe un text rutean, unde ofensiva catolică a fost mai reală şi unde se introduc în cărţile sfinte unele inovaţiuni catolice.

Dăm un fragment din textul Psaltirii Şcheiane:

« Cântaţi Domnului cântece noao, că minuine feace Domnul; spăsi elu derepta lui şi susioara sfântă lui. Spuse Domnulu spăsenia sa între limbi descoperi dereeptatea sa.

Pomeani meserearea sa lui Iacovu şi deadevărulu său caseei lui Islu. Văzură toate cumplitele pământului spăsenia zeului nostru ».

Psaltirea Voroneţeană. Şi-a căpătat denumirea dela mănăstirea bucovineană Voroneţ, unde a fost găsită de către cunoscutul folklorist, preotul Sim. Fl. Marian, dela care prin D. Sturdza a intrat în posesiunea Academiei Române. Manuscrisul deteriorat, fără început şi fără sfârşit şi cu lacune la mijloc, este scris pe hârtie şi conţine o parte din psalmi, începând cu ps. 88.

Spre deosebire de celelalte Psaltiri vechi, Psaltirea Voroneţeană are alături şi textul slav: după un verset în limba slavă urmează un verset în limba română, în felul următor:

« čto dastsia tebé ili čto prilojitsia tebé iazâcu lstivomu — ce dase-va ţie sau ce se va adauge ţie cătrâ limbă menciuroasă »... « Văzvedoh oci moi gorâ otnuduje priidet pomosci moa — rădicaiu ochii miei în codri de unde vere agiuto(r) mie ».

Observăm că în literatura românească veche s'au păstrat foarte puţine texte româneşti paralele cu cele slave, şi printre aceste texte primul loc îl ocupă psaltirea.

Sunt trei psaltiri slavo-române şi anume: voroneţeană, Psaltirea lui Coresi dela 1577, alte vreo trei psaltiri slavo-române din secolul al XVI-lea şi aceea a mitropolitului Dosoftei dela 1680. Acest fapt are pentru noi o însemnătate deosebită. Traducerea Psaltirii voroneţene verset cu verset cu text paralel slav a urmărit scopuri didactice; cu alte cuvinte cartea a fost scrisă pentru acei ce doreau să înveţe limba slavă (şi invers).

Faptul acesta vine în sprijinul părerii că traducerile la noi n'au fost în legătură cu mișcările religioase din afară, despre care a fost vorba mai înainte.

Psaltirea a fost publicată cu litere cirilice de către prof. G. Giuglea [1]) și de către C. Gălușcă cu textul slav și cu un studiu. Prof. Candrea, în studiul său asupra Psaltirii Scheiane, constată înrudirea textului acestei Psaltiri cu Psaltirea Voronețeană și cu cele tipărite de către Coresi (românească din 1570 și slavo-românească din 1577).

Confruntând fragmente din textele acestor trei Psaltiri, prof. Candrea trage concluzia că « e cu neputință să se admită că fiecare din aceste trei psaltiri e o traducere independentă a textului psalmilor » [2]).

In textele acestor psaltiri, din care cel al lui Coresi este nerotacizat, sunt deosebiri, dar aceste deosebiri sunt opera copiștilor. Psaltirile au același prototip, aceeași traducere, și aceste trei psaltiri « *derivă din copii de pe alte copii ale manuscrisului original* » [3]).

Și Psaltirea Voronețeană prezintă fenomenul rotacismului; *n* intervocalic aproape întotdeauna este înlocuit prin *r*. Exemple: « *minciros* » — « *mincinos* »; « *vere* » — « *vene* »; « *cărbure* » — « *cărbune* », « *gerunchiu* » — « *genunchiu* ». Foarte rar apare în loc de *n* — *nr*; exemple: « *menre* » — « *mere* », « *urnrui* » — « *unui* », « *veinre* » — « *vene* », etc. Diftongul *oa* este redat prin *o*; « *nostră* », « *omerii* », « *totă* », etc.

Din faptul că psaltirea Voronețeană conține și fenomene lingvistice ceva mai nouă și din examinarea hârtiei, reiese că această Psaltire a fost copiată pe la mijlocul secolului al XVI-lea, cam între anii 1550—1570.

Psaltirea Hurmuzachi. Al treilea text rotacizat al psalmilor este Psaltirea Hurmuzachi, ce se găsește în Biblioteca Academiei Române, purtând numele donatorului. Manuscrisul-hârtie cuprinde traducerea în românește a întregii Psaltiri, înafară de ultimul psalm al 151-lea, din care s'a păstrat numai titlul.

---

[1]) «Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie ». București, 1911.
[2]) I. A. Candrea. *Op. cit.*, p. LXXX.
[3]) *Ibidem.* p. LXXXI.

Cu privire la geneza textului acestei Psaltiri, părerile se împart. Prof. Candrea susține că Psaltirea Hurmuzachi este o traducere independentă de traducerea ale cărei copii au fost folosite în psaltirile de mai sus; manuscrisul n'ar fi o copie, ci este chiar originalul traducerii, adică autograful traducătorului. Prof. Candrea își întemeiază părerea pe următoarele considerațiuni:

In textul Psaltirii, chiar în mijlocul frazelor sunt cuvinte slave, trecute din originalul de pe care se traducea. Aceste cuvinte se găsesc în locul cuvintelor românești. Se vede că traducătorul, care nu cunoștea bine limba slavonească, nu putea găsi un cuvânt echivalent în limba română și trecea în text cuvântul slav. Uneori traducătorul ștergea termenii slavi și scria traducerea românească. Prof. Candrea invoacă numeroase exemple.

« Aceste forme slavone », spune prof. Candrea, « se pot explica numai prin faptul că scriitorul, având dinaintea ochilor textul slav, copià, în traducerea ce făcea, cuvântul așa cum îl găsea în original, fără a-l mai traduce. De câte ori observa greșala, ștergea cuvântul scris și-l înlocuia cu cel românesc corespunzător » [1]).

Un copist ar fi omis cuvintele slavonești și ar fi îndreptat, unde era cu putință, textul Psaltirii.

Tot din cauza cunoștinței insuficiente a limbii de către traducător, în textul traducerii se găsesc multe greșeli, locuri neînțelese și confuze.

Constatând aceleași greșeli în traducerea Psaltirii și aceleași cuvinte și expresii slave în textul ei, prof. G. Pascu, socoate că manuscrisul este o copie. Prof. Pascu presupune că ar fi « existat o traducere primitivă a psalmilor făcută din slavonește, al cărei manuscris-brullion cuprindea numeroase greșeli de scris provenite din urmărirea textului slav, care servea de model. Brullionul a fost apoi copiat « pe curat » și această copie este Psaltirea Hurmuzachi » [2])

Toate Psaltirile vechi la un loc, rotacizate (Scheiană, Voronețeană și Hurmuzachi) și nerotacizate (Coresi), ar fi

[1]) *Ibidem*, p. LIV.

[2]) G. Pascu. *Istoria literaturii și limbii române*. București, 1921, p. 65.

copii independente de pe un original primitiv al traducerii, care nu s'a păstrat [1]).

Luând în seamă, că textul traducerii Psaltirii lui Hurmuzachi, cu toate deosebirile și greșelile lui față de textele celorlalte Psaltiri, are asemănări cu textul acestor din urmă, nu este exclus ca părerea prof. Pascu să fie cea dreaptă.

Traducătorul, sau dacă am admite părerea prof. Pascu, copistul, vorbea un dialect rotacizat. Fenomenul rotacismului se găsește în cele două forme *r* și *nr*. Exemple: « menre » — « mere » — « mene »; « tinre » — « tire » = « tine », « spu-renre » — « spurere » = « spunere »; « întunrerec » — « înturerec » — « întunerec », etc.

In genere textul Psaltirii Hurmuzachi prezintă în ansamblu aceleași particularități ortografice, fonetice și morfologice, ca și celelalte texte rotacizate din secolul al XV-lea. Din acest fapt se deduce că Psaltirea Hurmuzachi provine din aceleași regiuni ale Maramureșului sau ale Nordului Ardealului, de unde vin și celelalte texte vechi. Data traducerii (sau a copierii) manuscrisului ar fi anii 1500—1520. Reproducem și din această psaltire câteva rânduri: « Zisa a legiei calcătoriu se nu le greașească la sinre nu e amu frica zeului. Inraintea ochiloră a lui cu prilăsti între el, a afla fără de legea sa « și se gilăluiască »

Textul Psaltirilor de mai târziu, acelor tipărite ca și celor în manuscrise, își are originea în textul celor dintâi traduceri. Ele își pierd din arhaismele lor fonetice și lexicale, se corectează și se modernizează ca limbă potrivit vremurilor; baza lor însă rămâne textul traducerilor vechi.

Codex Sturdzanus. Traducerea de cărți religioase în limba românească nu s'a putut mărgini numai la Psaltire și Faptele Apostolilor. Un izvor zăgăzuit de stânci în sânul unui munte iese cu greu la suprafață; când însă țâșnește din inima muntelui, el își face drum cu sgomot și nu mai poate fi oprit.

Așa s'a întâmplat și cu începuturile literaturii noastre. Odată începută, opera de traducere a trebuit să trezească un interes viu printre cărturarii noștri științori de slovă slavonească.

---

[1]) *Ibidem*, p. 87.

De sigur, că în acea epocă de deșteptare a conștiinței de neam, s'au tradus mai multe cărți sfinte. N'a putut să lipsească din seria de traduceri cartea fundamentală a creștinismului, Evanghelia, poate și Evanghelia cu explicații (« cu tâlc »); de asemenea n'au putut să lipsească și unele părți din Biblie, precum și unele « învățături » ale părinților bisericești. Din nefericire, timpul nu ne-a crutat arhetipurile acestor monumente ale limbii noastre. Unele din aceste traduceri au ajuns până la zilele noastre în forma în care ele au fost tipărite de către diaconul Coresi, adică corectate și modernizate ca limbă.

Dovada cea mai sigură că în epoca textelor rotacizate s'au tradus și alte scrieri, care nu s'au păstrat, și că asemenea scrieri au existat în număr mare, este « *Codicele Sturdzan* ».

Acest manuscris, de pe la sfârșitul secolului al XVI-lea, prezintă un mozaic de scrieri variate și este interesant și prin faptul că în compoziția lui intră nu numai texte strict bisericești, ci și bucăți apocrife, interzise de biserică și menite să servească ca material de lectură. Un preot român cu numele de Grigorie din satul Măhaciu de pe Mureș, de lângă Turda, adună și transcrie într'o colecție mai multe texte, mai vechi și mai nouă.

Copierea textelor s'a făcut de către Grigorie în anii 1580—1619. Cercetările au dovedit că textele copiate de către popa Grigorie au fost texte cu mult mai vechi decât manuscrisul, că unele din aceste texte s'au tradus cam în epoca traducerii celor dintâi texte românești, iar altele ceva mai târziu. Se bănuește că traducerea acestor texte, cel puțin a celor rotacizate, s'a făcut tot prin Maramureș și în regiunile învecinate. S'a putut ușor stabili că toate textele din manuscris, cu excepția poate a catehismului luteran cu modificări luterane, au fost traduse din limba slavă..

Iată care este cuprinsul Codicelui Sturdzan:

1. *Povestea sfintei dumireci, scriptura Domnului nostru Iisus Hristos.*
2. *Cuvântul Sf. Pavel Apostol de ieșirea sufletelor.*
3. *Cuvânt de înblare pe la munci.*
4. *Cuvânt pentru ieșirea sufletului din trup.*

5. *Rugăciunea sf. Sisin contra dracului afurisit.*
6. *O predică pentru ziua Paștelui atribuită lui Ioan Hrisostom.*
7. *Cuvânt despre vieața și moartea lui Avraam.*
8. *Legenda Sf. Vineri.*
9. « *Intrebarea creștinească* », — o copie de pe catehismul luteran tipărit în românește în anul 1544, la Sibiu.
10. « *Tâlcovania Evangheliei dela giudeț* ».
11. « *Tatăl nostru* » cu o predică explicativă la textul acestei rugăciuni.

Inafară de aceste texte mai importante, în manuscris se mai găsesc fragmente de text românesc (unul « liturgic »), câteva bucăți mici scrise în slavonește și « Tatăl nostru » în ungurește scris cu literă cirilică. Câteva notițe cu indicația numelui copistului și a datei când a fost copiat textul, în majoritatea cazurilor, sunt și ele scrise în slavonește, fapt care dovedește că popa Grigorie știa și limba slavonească.

Iată cum sună una din aceste notițe: « scris în luna lui Martie, în 19 zile. In zilele regelui Bator Sigismund, când fu bătut Mihaiu Vodă la Mirislău, anul dela Adam 7108, dela nașterea lui Hristos 1600. Pomenește, Doamne, sufletul robului lui Dumnezeu presbiter iereu Grigorie spre iertarea păcatelor în împărăția cerului ».

După cum vedem Codicele Sturdzan conține câteva legende apocrife, predici, rugăciuni, explicația textului « Tatăl nostru » și a unui fragment din Evanghelie, precum și textul catehismului luteran. Importanța mare a acestui manuscris, după cum am spus, constă în faptul că el denotă existența mai multor scrieri românești în secolul al XVI-lea; popa Grigorie, de sigur, n'a avut putința să copieze totul ce era tradus, pe vremea lui, ci numai ceea ce i-a căzut la îndemână și ceea ce l-a interesat. Iar prezența în acest manuscris a unui număr însemnat de legende apocrife, dovedește că, printre cărturarii noștri din secolul al XVI-lea, începuse să se desvolte gustul pentru lectură.

De conținutul textelor apocrife din Codicele Sturdzan ne vom ocupa când va fi vorba despre literatura apocrifă. In momentul de față manuscrisul ne interesează prin legătura pe

care o au o parte din textele lui cu primele traduceri românești. Popa Grigorie din Măhaciu și-a copiat manuscrisul de pe modele rotacizate și nerotacizate. Fonetismul celor dintâi « *Povestea sfinteei Dumireci* », « *Moartea lui Avram* ». Două învățături ale lui Hrisostom, *Rugăciunea la scoaterea dracului*, *Cuvântul pentru ieșirea sufletului din trup* și « *Tatăl nostru* » cu tâlc, prezintă aceleași fenomene nu tocmai consecvente ale rotacismului, pe care le găsim în Codicele Voronețean și în cele trei Psaltiri. Rotacismul se găsește în cele două forme cunoscute *nr* și *r*. Exemple: « spunre » — « spune »; « pânră » — « până »; « cenre » « cene »; — « inrainte » — « înainte »; « Adură » — « adună »; « pure » — « pune », « mărâncă » — « mănâncă », etc.

Ca model al limbii din textele rotacizate din Codicele Sturdzan reproducem un mic fragment: « E cela ce va țiînrea și va cesti și va posti cu curăție, aceluia se va da dulceața raiului, și voiu ședea în scaunul slaveei mele și voiu blăstăma cu mâra mea ceiaia înralta și cu scaunul mieu cela sfântul, ce voi no veți țirea și nu veți ciînsti sfânta domerecă » [1]).

Restul textelor din Codicele Sturdzan sunt nerotacizate. Unele din textele acestui Codice au intrat în componența altor colecții de scrieri din secolul al XVI-lea și al XVII-lea. Despre ele însă voiu vorbi la timpul oportun.

* * *

Incheind observațiile noastre cu privire la textele vechi rotacizate, din care izvorăsc începuturile limbii noastre literare, constatăm că limba celor dintâi traduceri este o limbă greoaie, rudimentară și lipsită de claritate și de mlădiere.

Traducătorii întrebuințează alfabetul cirilic curent în manuscrisele noastre slave din secolul al XV—XVI-lea. Ortografia însă este confuză și nu este consecventă. Vocabularul textelor rotacizate este extrem de redus. Am văzut că traducătorii negăsind termenii corespunzători în limba românească, introduc cuvinte netraduse din textele slave. Pe de altă parte, în textele noastre vechi se găsesc cuvinte latine, care au dis-

---

[1]) M. Gaster. *Chrestomație română*, I, p. 9.

părut ulterior din limba noastră; exemple: *agru — agrum, arbure — arborem, cura — curare, opu — opus*, etc [1]).

Se găsesc și câteva ungurisme, fapt natural, întru cât textele se traduc în părțile românești vecine cu Ungurii.

In privința fonetismului, înafară de fenomenul rotacismului, în textele din secolul al XV—XVI-lea s'au păstrat mai multe forme vechi. Astfel *u* final avea încă valoarea de vocală. Exemple: Patriarhu, coperemântu, etc. Inaintea grupului de consonante *nt* se mai păstra pe alocurea *e* în loc de *i* ulterior; exemple: « *fierbente* », « *giurămente* », « *cuvente* », « *mente* ».

Se observă deosebiri însemnate și în formele gramaticale, la declinare și conjugare. De exemplu, prezentul indicativului sună astfel: *răspunzu, aprinzu, crezu, prinzu, auzu*, etc. Perfectul simplu sună în felul următor: dela verbele *a da* și *a face:* dediu, feciu, venriu (a veni).

Perfectul compus se formează cu verbul auxiliar *a avea*, care se găsește după verb: *aflat-am, aflat-ai, fapt-am, fapt-ai*, etc.

Critica filologică a textelor dovedește că în textele noastre vechi s'au păstrat multe reminiscențe din limba latină, forme care astăzi nu se găsesc.

---

[1]) I. A. Candrea. *Op. cit.*, p. CCXXIX.

PARTEA A DOUA

REFORMAŢIUNEA ŞI RĂSPÂNDIREA CĂRŢII ROMÂNEŞTI.

Am examinat mai înainte împrejurările în care s'au produs cele dintâi traduceri în limba românească. Am arătat că teoriile cu privire la motivele ce au determinat aceste traduceri nu sunt suficient de convingătoare. Toate aceste teorii, cea bogomilistă, cea catolică, cea husită și cea calvinistă, tind a dovedi cum că Românii încep să simtă nevoia de a avea slova bisericească în limba lor, mulțumită unui îndemn venit din afară, mulțumită unei propagande străine. Am stabilit că terenul pentru traduceri în țările românești a fost pregătit de o îndelungată activitate cărturărească în limba slavă, că existau Români cari cunoșteau bine, pe lângă limba lor natală și limba slavă, care era limba cărților noastre sfinte. Pe de altă parte, faptul că cele dintâi traduceri se fac în Ardeal, în părțile Maramureșului, unde Românii din apropierea Rusiei subcarpatice și din vecinătatea satelor rutenești din Maramureș, știau și limba slavă bisericească, ne-a îndreptățit să tragem concluzia, cum că primele texte românești, traduse din limba slavă, au apărut fără niciun fel de amestec străin, ci dintr'o necesitate simțită de cărturarii români, cari știau și limba slavă. Aceste traduceri au avut un caracter mai mult ocazional, cum a fost cazul cu traducerea psaltirii, și ele au fost determinate de scopuri didactice pentru a înlesni învățarea limbii slave, și invers, a celei românești, iar nicidecum n'au urmărit scopuri de propagandă religioasă.

Oricum, primele noastre texte, modeste așa cum sunt, constitue cel mai important fapt în vieața culturală a poporului românesc. Orice literatură scrisă își are începuturi modeste:

o rugăciune, glose pe marginea cărților, o traducere stângace a unei cărți sfinte — cu acestea începe istoria literaturii la mai multe popoare, după cum râurile mari se încep cu câte un pârâiaș obscur, ascuns în desișurile pădurii sau în stâncile unui munte.

De sigur că aceste traduceri, care se fac la noi prin secolul al XV-lea, ar fi rămas fără efect dacă ele n'ar fi pătruns în masele mai mari ale cărturarilor, deșteptând curiozitatea față de slova românească, stimulând la traduceri nouă, trezind gândirea și formând anumite idei morale, religioase sau sociale, din citirea acestor cărți. Literatura devine literatură, adică factor social, numai atunci când operele literare circulă, când ele sunt citite, sunt discutate. Iată de ce epoca ce urmează celor dintâi traduceri, etapa a doua în istoria literaturii românești, când primele noastre texte se răspândesc prin toate țările locuite de Români, este o etapă poate tot atât de importantă, ca și începutul traducerilor în limba românească.

Răspândirea cărților în limba românească se datorește, de data aceasta, unei influențe străine și anume, mișcării reformate sau protestante, care pătrunde în Ardeal sub forma de luteranism și calvinism. Când am vorbit despre începuturile traducerilor la Români și despre ipoteza susținută de către Ovid Densusianu și de către prof. A. Rosetti, cum că cele dintâi traduceri s'ar datori luteranismului, am arătat în câteva cuvinte în ce constă doctrina religioasă a marelui reformator Luther și a lui Calvin.

Din învățăturile acestor doi creatori ai protestantismului, primul al celui german și al doilea al celui roman (din țările romanice), am reținut numai că și unul și altul susțin că izvorul inspirației religioase este Sf. Scriptură, de unde rezultă necesitatea de a înțelege conținutul cărților sfinte și deci traducerea lor în limba credincioșilor. Aderenții învățăturilor lui Luther din Ardeal, Sașii din clasa nobilă, la început desfășoară o vie activitate de propagandă la Sibiu, căutând să găsească prozeliți și printre Românii ardeleni. Pentru a-și atinge scopul, Sașii tipăresc în anul 1544 un catehism, cea dintâi carte românească tipărită. Din nefericire această carte nu ne-a fost cruțată de vremuri, deși o serie de mărturii con-

temporane, după cum a arătat I. B i a n u, confirmă existența unei asemenea tipărituri [1]).

Catehismul a fost tipărit, poate și tradus de către sasul P h i l i p p M a l e r (Philippus Pictor) și poate este o traducere a catehismului lui Luther, apărut în anul 1529. Unii cercetători ar înclina să creadă că acest catehism s'a păstrat în manuscris în Codicele Sturdzanus, iar alții socot că el a fost reprodus de către diaconul C o r e s i sub denumirea de «*Intrebare creștinească*», despre care va fi vorba mai departe.

In același timp și Maghiarii cari aderă la protestantism, mai târziu, în forma lui calvină, încep să facă propagandă pentru a-i converti pe Români la calvinism. In anul 1566 ei înființează o episcopie calvino-română, cu vlădică român în frunte, care duce luptă pentru scoaterea limbii slave din biserică și introducerea celei românești. Incercările primului episcop românocalvin, G h e o r g h e, și ale celui al doilea, P a v e l T o r d a ș, care se numea «*episcop de limba românească*» de a-i atrage pe Români la doctrina religioasă a lui Calvin, n'au reușit. S'a păstrat însă o mărturie a acestei propagande maghiare în forma unor psalmi versificați, texte tipărite cu litere latine (ungaro-săsești) prin anul 1570, într'un oraș din Ardeal. Versurile păstrate, scrise într'o formă rudimentară, poartă denumirea de « Fragmentul Teodorescu », după numele posesorului manuscrisului. Manuscrisul conține zece cântece religioase, traduse din ungurește, din cărțile cu cântece calvine, ce circulau pe atunci la Unguri. Tot propagandei calvinilor maghiari se datorește și Palia dela Orăștie din anul 1582.

Centrul propagandei dogmei luterane dela Sibiu se mută la Brașov, unde ceva mai înainte își face apariția un discipol al lui Luther, Iohann Honterus (1498—1549), care întreprinde o propagandă însuflețită printre coloniștii germani din jurul Brașovului. El înființează la Brașov și o tipografie în care tipărește cărți religioase în limba germană. Activitatea lui Honterus a avut darul să atragă la luteranism căpeteniile orașului, precum și negustorimea săsească, care făcea un comerț intens și cu țările românești.

[1]) I. B i a n u și N. H o d o ș. *Bibliografia românească veche*, I, pp. 21—23.

Opera de răspândire a cărților românești prin tipar, întreprinsă de către adepții învățăturilor lui Luther la Brașov, este legată de numele diaconului Coresi. Cu privire la originea și vieața acestui mare ctitor al cărții românești, avem foarte puține date. Documentele vechi, începând cu unul din anul 1492, ne dau mai multe nume de Coresi, după presupunerea unor cercetători, greci de origine, veniți din insula Chios și stabiliți în Muntenia [1])

După o altă ipoteză mai verosimilă, diaconul Coresi ar fi de origine românească [2]).

Susținătorii acestei ipoteze se bazează pe faptul că diaconul Coresi știa bine atât limba românească, cât și pe cea slavă întrebuințată în biserica noastră de atunci, și un grec, chiar romanizat, n'ar fi putut scrie cu atâta căldură cuvintele: « *mai toate limbile au cuvântul lui Dumnezeu în limba (lor), numai noi Rumânii n'avem* ». Din toată activitatea lui, din râvna lui pentru cultura românească, se desprinde un fapt: diaconul Coresi, chiar dacă ar fi avut strămoși greci, se încadrează complet în ritmul vieții culturale a poporului românesc și deci, poate fi considerat ca Român de origine. Din « cuvintele » explicative cu privire la tipărirea cărților, se vede că diaconul Coresi se trage din Târgoviște (« ot Târgoviște »), unde, după cum am arătat în altă parte, el își face ucenicia la tipografia lui Dimitrie Liubavici și unde în anul 1557—1558 tipărește, ajutat de zece ucenici ai săi, un Triod Penticostar slavonesc. In anul 1557, Coresi fu invitat de către căpeteniile Brașovului în calitate de maistru-tipograf pentru a tipări cărți cu literă cirilică. La conducerea Brașovului în secolul al XVI-lea, se perindau două familii de negustori: Benkner și Hirscher, ambele cu legături întinse în Țara Românească. Aceste familii, în special Benkner, joacă un rol foarte însemnat

[1]) N. Iorga, *Istoria literaturii religioase a Românilor*. București, 1904, p. 68.
Al. Odobescu, *Psaltirea tradusă în românește la Brașov*, la 1577, în « Rev. Română » II, 1862.
L. Predescu. *Diaconul Coresi*. București, 1933, pp. 6—11.
N. Hodoș, *Un fragment din molitvelnicul lui Coresi*. In « Primos lui D. A. Sturdza ». București, 1925.

[2]) Dan Simonescu, *Diaconul Coresi. Note pe marginea unei cărți*. București, 1933, p. 15; Șt. Nicolaescu. *Diaconul Coresi și familia sa*. București, 1909; Șt. Greceanu. *Genealogiile documentare ale familiilor boierești*.

și în vieața religioasă a orașului, în mișcarea protestantă din secolul al XVI-lea. Unul din Benkneri și anume Johannes-fiul, pe la 1546 înființează împreună cu alții și o « moară » (fabrică) de hârtie.

Pentru a-și desface produsele fabricii de hârtie și a tipografiei pe de o parte, iar pe de alta, pentru a servi și cauza luteranismului, Hanăș Beagner (Iohannes Benkner), care între timp devenise primar al Brașovului, se gândi la tipărirea de cărți românești, alături de cele slavonești, cu scopul de a-i atrage pe Românii ardeleni la învățăturile lui Luther.

Numărul exact al cărților tipărite de către Coresi se poate stabili numai cu aproximație, deoarece în unele din cărțile tipărite în acea epocă, lipsesc data și locul tipăririi, iar altele din cărți s'au păstrat în exemplare incomplete.

Cea dintâi carte, pe care o tipărește Coresi la Brașov, este un Octoih mic slavonesc, care apare în anul 1557. Analiza făcută de către d-l Mazilu [1]), a împrejurărilor în care a apărut textul, conținutul epilogului, precum și litera cu care este tipărită cartea, duc la concluzia că Octoihul din anul 1557 este prima carte tipărită de către Coresi, poate subordonat pe atunci tipografului logofăt Oprea. Este de remarcat că litera și ornamentele utilizate de el sunt asemănătoare cu litera din Triodul-Penticostar dela Târgoviște din anul 1557—1558, ceea ce duce la constatarea că diaconul Coresi și-a luat cu sine la Brașov materialul tipografic din tipografia dela Târgoviște. Cartea este tipărită de către « *iupânul Hanăș Beagner, iudele Brașovului* », care « s'a aprins de dragostea Sfântului Duh și de iubirea pentru dumnezeieștile și sfintele biserici ». Se precizează că Octoihul s'a tipărit, când în Țara Ungurească domnea « Zabela crăiasa și fiul ei Ianăș crai cel tânăr . . . și în Țara Românească blagoslovitul Petrașcu Voivod, și în Țara Moldovei blagoslovitul Alexandru Voivod ». Mai departe se arată că la această operă s'au « trudit » și au scris (tipărit) Oprea logofătul și diaconul Coresi. Se bănuește că Octoihul din anul 1557 poate fi o reproducere a Octoihului tipărit la Târgoviște de Macarie în anul 1510 și poate are

[1]) D. R. Mazilu. *Diaconul Coresi.* Ploești, 1933.

legături și cu Octoihul lui Bojidar Vucovici tipărit la Veneția în anul 1537 [1]). De altfel, epilogul din cartea lui Coresi este identic cu epilogul din Evangheliarul lui Macarie din anul 1512: sunt înlocuite numai numele proprii și data apariției. După tipărirea acestei cărți, diaconul Coresi se reîntoarce la Târgoviște, unde cu același material tipografic imprima Triodul-Penticostar din anul 1557—1558.

In anul 1559 diaconul Coresi se stabilește la Brașov pentru mai mult timp, și aici desfășoară o largă activitate tipografică, de data aceasta întrebuințând literă și ornamente nouă. Coresi tipărește cărți românești, slavone și slavo-române. Lista tipăriturilor lui Coresi, descrise în amănunt de către I. Bianu și N. Hodoș în vol. I al Bibliografiei lor vechi în anul 1903, a fost completată cu nouă descoperiri de cărți tipărite de către Coresi.

Iată cum se prezintă acum această listă:

Cărți românești:

1. *Intrebarea creștinească*, Brașov, 1559.
2. *Evangheliarul*, Brașov, 1561.
3. *Praxiul (Apostol)*, Brașov, 1563.
4. *Cazania I*, Brașov, 1564.
5. *Molitvelnic*, Brașov, 1564.
6. *Psaltirea*, Brașov, 1570.
7. *Liturghierul*, Brașov, 1570.
8. *Cazania II-a* (Evanghelia cu învățături), Brașov, 1581.
9. *Pravila sfinților Apostoli.* Data și locul tipăririi nu s'a păstrat.

La această listă, mai mult sau mai puțin sigură [2]), unii mai adaugă o *psaltire* tipărită la Brașov în anul 1568 [3]), iar alții — un Diaconar (« Rânduiala diaconstvelor »), care ar fi apărut la Brașov, nu se știe în ce an [4]).

[1]) И. Каратаевъ. Op. cit., pp. 83—88.
[2]) D. R. Maziiu. *Op. cit.*, p. 9.
[3]) Dan Simionescu. *Op. cit.*, p. 9.
[4]) L. Predescu. *Op. cit.*, p. 46.

Cărți slavo-românești:

1. *Psaltirea slavo-română.* Brașov, 1577.

Dan Simonescu crede că și Evangheliarul, indicat de către bibliograful rus Carataev din anul 1580, ar fi tot al lui Coresi, deși s'a dovedit că acest Evangheliar nu are legătură cu activitatea lui Coresi.

Cărți slavonești:

1. *Octoihul mic*, Brașov, 1557.
2. *Triod-Penticostar*, Târgoviște, 1558.
3. *Evangheliar*, Brașov, 1562.
4. *Sbornic* (partea II), Târgoviște, 1568.
5. *Octoih I*, Târgoviște, 1574.
6. *Octoih II*, Târgoviște, 1575.
7. *Psaltire*, Târgoviște, 1577.
8. *Triod*, Târgoviște, 1578.
9. *Evangheliar*, Târgoviște, 1579.
10. *Sbornic*, Sas-Sebeș, 1580.
11. *Evanghelie*, Târgoviște, 1583.

Chiar o simplă enumerare a cărților tipărite de către Coresi ne arată cât de prodigioasă și cât de variată a fost activitatea lui pe terenul răspândirii cărții religioase. Din listele de mai sus se desprinde un lucru: majoritatea cărților slavonești se tipăresc în Muntenia (8 din 11), unde se menține tradiția inaugurată de călugărul Macarie de a tipări cărți slavonești. De remarcat că tipăriturile slavonești din Țara Românească și de data aceasta constitue un aport foarte însemnat în răspândirea cărții religioase la Slavi. In lumea slavă ortodoxă se tipăresc cărți slavonești de către Sârbi, unde urmașul lui Bojidar Vucovici, Vincențiu Vucovici, pe la jumătatea secolului al XVI-lea tipărește câteva cărți [1]). Pe de altă parte, în regiunile ortodoxe ale Poloniei, și anume în Ucraina, se desfășoară o activitate tipografică destul de intensă; în Rusia moscovită, cartea tipărită continuă să fie suspectată.

[1]) И. Каратаевъ. Описаніе славяно-русскихъ книгъ.

Caracterul tipăriturilor slavonești ale lui Coresi este identic cu cel al cărților tipărite la Slavi, în special la cei de Sud, din prima jumătate a secolului al XVI-lea. Pe lângă Evangheliar, care se tipărește la ei de mai multe ori, se publică în câteva rânduri Psaltirea (Veneția, 1519, etc.) [1]), Octoihuri (de exemplu, acel din anul 1537) [2]), Molitvelnice, Trioduri, Faptele Apostolilor. Sbornice (de ex. acel din 1538, tipărit la Deceani) [3]), chiar prefețele și epilogurile cărților tipărite de către Sârbi sunt asemănătoare cu cele din cărțile românești, fapt care confirmă legăturile lui Coresi cu școala tipografilor sârbi instruiți la Veneția.

Coresi tipărește trei Evangheliare slavonești (1562, 1579 și 1583). Cercetătorii noștri în domeniul istoriei literaturii au dovedit că între aceste trei cărți există o legătură strânsă. I. Bianu și N. Hodoș socotesc Evangheliarul din 1579 « ca o ediţiune nouă a celui din anul 1562, fiind tipărit tot de diaconul Coresi cu aceleași caractere și cu aceleași elemente decorative » [4]).

La aceleași concluzii ajung și istoricii literaturii noastre cari s'au ocupat de aceste cărți mai târziu. In ce privește proveniența textului, Evangheliarul slavonesc din anul 1562 s'a dovedit că reproduce textul Evangheliarului lui Macarie din anul 1512 sau o copie de pe acest Evangheliar, poate acel apărut la Belgrad în anul 1552. De observat că această concluzie poate fi greșită: Evangheliarul din anul 1562 putea să aibă și un alt model. Textul Evangheliei slave la toate popoarele ortodoxe, mai cu seamă după invenția tiparului, repetă prototipurile vechi slavonești nu numai sub raportul formei limbii, ci uneori și în ce privește punctuația. Schimbarea unui singur cuvânt la Rușii vechi era considerată ca un sacrilegiu, ca o eresie.

De exemplu, marea desbinare (« rascol ») în biserica rusă de sub patriarhul Nicon din sec. al XVII-lea, între alte motive de ordin formal a fost provocată și de faptul că în tipă-

---

[1]) И. Каратаевъ. Op. cit.
[2]) *Ibidem*, pp. 83—88.
[3]) *Ibidem*, p. 89.
[4]) I. Bianu și N. Hodoș *Bibliografia românească veche*, I, p. 73.

riturile și manuscrisele vechi cuvântul Iisus se scria cu un singur *i* (adică Isus). De altfel și în tipăriturile noastre vechi, textul cărților noastre sfinte uneori de-a-lungul veacurilor rămâne aproape nemodificat. Copiștii și tipografii țin seama de cuvintele profetului Isaia, pe care le citează Noul Testament al mitropolitului Simeon Ștefan din anul 1648: « Să nu adaogați către cuvântul ce poruncesc eu voao, nece să luați ceva dintr'însul, ca să păziți poruncile Dumnezeului vostru, carele poruncesc eu voao » [1]).

In ceea ce privește legătura Evangheliarului slavonesc al lui Coresi cu cel al lui Macarie, mai concludente par asemănările elementelor decorative, semnalate de către I. Bianu și N. Hodoș [2]), precum și tăietura literei. De asemenea, Evangheliarul lui Coresi retipărește epilogul din cartea lui Macarie dela 1512, înlocuind numai data și locul apariției, precum și numele proprii. Astfel, în Evangheliarul din anul 1562 numele lui Neagoe Basarab din Evangheliarul din anul 1512 este înlocuit prin cel al lui Hanăș Beagner, iar în cel din anul 1579 în locul lor figurează însuși diaconul Coresi și Mănăilă, ceea ce ne îndreptățește să presupunem că diaconul Coresi în cazul de față n'a fost numai un simplu tipograf, ci inițiatorul tipăririi.

Octoihul slavonesc din anul 1574 și 1575, care repetă elementele decorative și în parte epilogul din Octoihul din anul 1557, probabil că reproduce textul acestei din urmă cărți.

Aproape sigur că și Sbornicul cu Minee al lui Coresi din 1569 și cel din anul 1580 reproduc textul Sbornicului asemănător al lui Bojidar Vucovici din anul 1538, tipărit la mânăstirea sârbească Deceani [3]), la care colaborează și ierodiaconul Moisi, probabil acela care în calitate de ieromonah tipărește în anul 1545 Molitvelnicul slavonesc dela Târgoviște. In *Sbornicul* dela Sas-Sebeș, în anul 1580 se spune la sfârșit că el a fost tipărit după « izvodul lui Bojidar ».

---

[1]) P. V. Haneș. *Studii și cercetări*, București, 1926, p. 93.
[2]) *Op. cit.*, p. 46.
[3]) И. Каратаевъ. Op. cit., p. 89.

Psaltirea și Triodul slavonesc, tipărite de către diaconul C o r e s i, își au și ele prototipurile în aceleași tipărituri slavonești apărute sub îngrijirea tipografilor sârbi.

Am remarcat mai sus, că majoritatea cărților slavonești, tipărite de către diaconul C o r e s i, apar la Târgoviște, unde domnitorii munteni apărători ai credinței ortodoxe și ai tradiției culturale slavonești, patronează această operă creștinească. Astfel, Triod-Penticostarul din anul 1557 vede lumina din inițiativa domnitorului Petrașcu cel Bun, terminându-se tipărirea sub Mircea Ciobanul.

Majoritatea cărților din Muntenia apare (Sbornicul din 1568, Octoihul din 1574, Psaltirea din 1577 și Triodul din 1578) din râvna și cu cheltuiala lui « *Alexandru, Voievod a toată Ungrovlahia, fiul marelui și prea bunului io Mircea Voievod* », mitropolit al Munteniei fiind Eftimie. Diaconul C o r e s i, în timpul șederei lui la Brașov, nu pierde legăturile cu capitala Munteniei.

Este interesant epilogul din Sbornicul dela Sas-Sebeș din anul 1580, în care se face aluzie la frământările prin care trecea biserica din Ardeal, amenințată de curentele protestante. Citim în epilog: « Eu sfințitul mitropolit chir Ghenadie al Ardealului, văzând în ultimul timp din partea limbilor de altă credință marea distrugere și încălcare a sfintelor biserici și împuținarea sfintelor cărți . . . am scris », etc. Este clar că mitropolitul Ardealului este îngrijorat de tentativa luteranismului și a calvinismului de a-i converti pe Români la doctrina lor. Din epilogurile cărților slavonești tipărite sub îngrijirea lui C o r e s i, epiloguri asemănătoare, reiese rolul mare pe care el l-a jucat în tipărirea acestora. Cărțile sunt tipărite, în comparație cu cele slave de atunci, frumos este drept, cu greșeli de tipar, dar cu elemente decorative suficiente.

Diaconul C o r e s i a tipărit o singură carte slavo-română. Este psaltirea dela 1577, care « a fost considerată multă vreme ca prima tipăritură românească » [1]).

Cercetările făcute asupra acestei Psaltiri, de către prof. I. A. C a n d r e a, au stabilit că textul românesc al acestei Psaltiri este identic cu textul Psaltirii românești a aceluiași C o r e s i

[1]) I. B i a n u şi N. H o d o ş. *Op. cit.*, p. 63.

din anul 1570 şi că el derivă dintr'un prototip mai vechiu din care se trage Psaltirea Scheiană şi cea Voroneţeană [1]. Şi în această Psaltire, ca şi în cea românească din anul 1570, se vede ideea care îl călăuzeşte pe C o r e s i la tipărirea cărţilor româneşti. In epilogul ei citim:

« Cu mila lui Dumnezeu eu, diaconu Coresi, deacă văzui că mai toate limbile au cuvântul lu Dumnezeu în limba (lor), numai noi Rumânii n'avem, şi Hristos zise, Matei 10 9, cine citeşte să înţăleagă şi Pavel Apostol încă scrie la Corint, 155, că intru biserică mai vrătos cinci cuvinte cu înţelesul mieu se grăesc, ca şi alalţi să învăţ, decât întunearec de cuvinte neînţelese într'alte limbi, — dirept aceia fraţii miei, preoţilor, scrisuvam aceste Psaltiri cu otveat (răspuns, adică traducere), de-am scos din Psaltirea srăbească pre limba rumânească » [2]...

Este evident că în această motivare a traducerii cărţii se oglindeşte tendinţa protestantă de a da cărţi religioase în limba poporului. Iar pe de altă parte, faptul că traducerea românească şi textul slav sunt redate, ca şi în Psaltirea Voroneţeană, verset cu verset. (Exemple: Mnozi văstaiut na mia: Moulţi sculară spre mine. Mnozi glagoliut duşi moei: Mulţi grăesc sufletului mieu [3]), iar nu în coloane paralele, ne arată că în această psaltire se urmăresc şi scopuri didactice, şi anume, — de a înlesni învăţarea limbii slave Românilor şi invers, Psaltirea fiind în vechime cea dintâi carte de lectură.

Prima carte în limba românească, tipărită de către diaconul C o r e s i, este « *Intrebarea creştinească* » din anul 1559, un catehism, reprezentând probabil, o retipărire a ediţiei tipărite de Filip Maler (Philippus Pictor) la Sibiu în anul 1544 » [4]. Mărturii contemporane arată că această carte a fost destinată Românilor convertiţi la reformă « pentru citire şi învăţare » şi că tipărirea ei a fost hotărîtă de către Iohannes Benkner, primarul şi senatorul Braşovului. Unii cercetători ar înclina să creadă că acest catehism, având asemănări mari cu catehismul mic al lui Luther din 1529, ar fi fost tradus din limba

---

[1] I. A. C a n d r e a. *Psaltirea scheiană comparată cu celelalte psaltiri din secolul al XVI-lea şi al XVII-lea.* Bucureşti, 1916, vol. I, pp. LXIX—LXXXI.
[2] B. P. H a s d e u. *Psaltirea din* 1577. Ed. Acad. Române. Bucureşti, 1885.
[3] *Ibidem*, p. 5.
[4] I. B i a n u. *Intrebare creştinească.* Bucureşti, 1925. Prefaţa.

germană [1]). Al. R o s e t t i susține că « Intrebarea creștinească » derivă din catehismul lui Luther, nu direct, ci prin texte intermediare [2]).

In sprijinul acestor păreri vine și N. D r ă g a n u, care, la început bazându-se pe unele fenomene linguistice pe care le socoate sasisme din limba « Intrebării », înclină spre un original german, pe care însă nu l-a putut identifica.

A. P r o c o p o v i c i crede că « Intrebarea » derivă dintr'un original « slav cu modificări husite ». Nici părerea, cum că această operă ar putea fi o traducere din limba ungurească a unui catehism sumar, alcătuit după catehismul lui Luther și Melanchton, și modificat în spiritul ortodox de către C o r e s i, n'are dovezi suficiente [3]). De asemenea, pare puțin verosimilă și teoria după care catehismul ar fi « o compilație alcătuită în limba română de un localnic, pe baza unor izvoare care n'au fost încă toate identificate » [4]). Incă B. P. H a s d e u constată că originalul catehismului, pe care el l-a cunoscut în copia din codicele Sturdzan, a venit dela Slavi și că acel original ortodox nu se deosebește mult de catehismul mic al lui Luther [5]). Sasismele, semnalate de către Drăganu, precum și construcția nenaturală a frazei provin dela textul slav. Asemănările pe care le-a identificat D. M a z i l u dintre « Intrebare » și Evangheliar vorbesc despre același izvor slavonesc al catehismului nostru. In textul « Intrebării » se găsesc cuvinte luate de-a-dreptul din limba slavă. Exemplu: « și se mergem la *vraci* », « pren cele vă mă *ispăși* », « să ne *ispășim* », « și *iavise* a treia zi ».

Iar mărturia lui C o r e s i cu privire la Evanghelie, care afirmă că « neșce creșcini buni socotiră și scoaseră cartea den limba srăbească pre limba rumânească », este o indicație indirectă că și « Intrebarea » a fost tradusă din aceeași limbă. In anul 1527 tipografii sârbi scot la Veneția un catehism,

---

[1]) I. S b i e r a. *Mișcări culturale și literare la Românii din stânga Dunării*. Cernăuți 1897, p. 101; N. I o r g a *Istoria literaturii române*, p. 175.

[2]) A l. R o s e t t i. *Les Catéchismes roumains de XVI-e siècle*. Romania, vol. XLVIII, 1922, pp. 329, 330.

[3]) N. C a r t o j a n. *Curs de Ist. lit. rom. vechi* (litografiat). București, 1938—1939, pp. 294—295.

[4]) D. R. M a z i l u. *Op. cit.*, p. 40.

[5]) B. P. H a s d e u. *Cuvente den bătrâni*, vol. II, p. 95.

primul catehism slavonesc tipărit [1]), de pe care, probabil, a fost tradusă « Intrebarea creştinească », modificată poate de către traducători. Catehismul conţine o prefaţă, Decalogul, Simbolul credinţei, Tatăl nostru şi unele întrebări şi răspunsuri în legătură cu Sfintele Taine ale bisericii.

A doua tipăritură românească a diaconului C o r e s i este Evangheliarul din anul 1561. Din epilogul cărţii aflăm că ea s'a tipărit « *în zilele măriei lu Ianăş Crai* » cu scopul de a face cunoscut şi Românilor Sf. Scriptură. Mai departe citim: « Eu jupânul Hanăş Beagner de în Braşov am avut jelanie pentru sfintele cărţi creşcineşti tetroevanghelia şi am scris aceaste sfente cărţi de învăţătură să fie popilor rumâneşti să înţeleagă să înveaţe Rumânii cine-s creştini ». După invocarea textului din epistola Sf. Apostol Pavel către Corinteni, în care se spune că « în sfânta beseairecă mai bine e a grăi cinci cuvinte cu înţeles decât zece mie de cuvinte neînţelease în limbâ striină », se arată că Evangheliarul a fost « *scris* » de către diaconul C o r e s i « Ot Târgovişte » şi de către « Tudor diac ».

Cu privire la vechimea textului Evangheliarului, părerile sunt împărţite. N. I o r g a, şi după el şi alţi istorici ai literaturii, presupune că textul Evangheliei din anul 1561-62 este o veche traducere husită, care a circulat în manuscris şi care a fost reprodusă de către C o r e s i [2]). S e x t i l P u ş c a r i u, constatând că textul Evangheliei lui C o r e s i cuprinde « cele mai multe din trăsăturile caracteristice ale traducerilor husite », şi că limba lor a fost « curăţită de multe provincialisme », susţine aceeaşi părere [3]). Dacă am da crezare însă afirmaţiei din prologul « Intrebării creştine », care afirmă că pe timpul păstoriei episcopului Sava în Ardeal s'a tradus de către « neşce creştini buni » o Evanghelie din limba sârbă, ar reieşi că textul Evangheliei a fost tradus între anii 1557, când îşi începe păstoritul Sava şi anul 1559, când apare « Intrebarea creştinească ». Această afirmaţie însă nu ar fi în contrazicere cu părerile exprimate de către N. I o r g a, S e x t i l P u ş c a r i u şi alţii,

[1]) И. Каратаевъ. *Op. cit.*, p. 88.
[2]) N. I o r g a. *Istoria literaturii religioase*. p. 23.
[3]) S. P u ş c a r i u. *Istoria literaturii române*. Epoca veche. Ed. II, p 71.

căci putea să se facă o traducere nouă a Evangheliei, traducătorii necunoscând textul vechiu. Petre Haneș dovedește că textul Evangheliarului românesc al lui Coresi este în legătură strânsă cu Evangheliarul slavonesc din anul 1562, care după cum am văzut, la rândul său reproduce textul Evangheliei lui Macarie din anul 1512 sau al unui text intermediar [1]).

Dacă s'ar admite că Evangheliarul lui Coresi ar fi fost tradus după cel din 1512, atunci cade ipoteza că această carte s'ar fi tradus de către husiți. In orice caz, traducerea este anterioară epocei lui Coresi. Cartea putea să fie tradusă de pe un original paleoslav în manuscris. După cum observă Petre Haneș, traducerea conține multe greșeli care se datoresc parte originalului slavon și parte faptului că traducătorul nu cunoștea tocmai bine limba românească și poate nici pe cea slavă. Intre altele, traducătorul păstrează titlurile Evangheliilor în slavonește. Ex.: « *v nedealea pread rojdestvom hristovem* » (« In dumineca înainte de nașterea lui Hristos »). Totuș importanța acestei traduceri este incalculabil de mare. Textul Evangheliarului lui Coresi, cartea principală a creștinismului, stă la baza Evangheliilor noastre de mai târziu, dela Noul Testament dela 1648 până la Biblia din anul 1688. Acest text stilizat pe alocurea, îndreptat în locurile puțin clare, intră și în compoziția Evangheliilor noastre învățătoare, inclusiv acea a lui Coresi din anul 1581. Dăm un exemplu:

Evangheliarul din 1561	*Cazania lui Coresi din anul 1581*
In vremea aceea văzu mult nărod și se milostivi di înșii și vindecă nevoile lor. După aceia fu apropieră-se către el ucenicii lui grăiră. Pustii iaste locul și ceasul amu trece . . . (Arh. Gherasim Timuș Piteșteanu. *Evangheliarul lui Coresi.* București, 1889, p. 32).	In vremea aceia văzu Iisus mult nărod și se milostivi dînșii și vindecă nevoile lor. După aceia fu apropiară-se către el ucenicii lui grăiră: « Pustii iaste locul și ceasul acmu treace . . . (S. Pușcariu și A. Procopovici, *Diaconul Coresi, Carte de învățătură 1581,* vol. I, București, 1914, p. 256).

[1]) P. V. Haneș. *Studii și cercetări,* p. 99.

In anul 1563 (data este stabilită cu aproximaţie de către I. Bianu şi N. Hodoş [1]), diaconul Coresi tipăreşte Apostolul (Praxiu, Faptele Apostolilor). După părerea cercetătorilor şi acest text este în legătură cu vechile traduceri româneşti făcute în secolul al XV-lea şi derivă din originalul de pe care s'au copiat Faptele Apostolilor din Codicele Voroneţean. In legătură cu Apostolul se găseşte şi «*Pravila sfinţilor Apostoli*», din care s'a păstrat un fragment şi care a văzut lumina tiparului la Braşov între anii 1570—1580 [2]).

In seria cărţilor româneşti tipărite la Braşov apare la anul 1564 şi «Tâlcul Evangheliilor» însoţit de un «Molitvelnic», tipărituri care în ce priveşte conţinutul ies din cadrul tipăriturilor obişnuite ale lui Coresi. In general, opera lui Coresi se desfăşoară în spiritul dogmelor ortodoxismului; cărţile lui înafară de ideea necesităţii introducerii limbii române în biserică nu constitue niciun fel de atentat la credinţa ortodoxă, la dogmele ei. «Tâlcul Evangheliilor» este o cazanie, compusă din predici, în care se răstălmăceşte sensul Evangheliilor citite în biserică în zilele de Duminecă. Explicaţia Evangheliilor este făcută în spiritul bisericii protestante, conţinând atacuri contra neregulelor din biserică, la adresa ierarhiei bisericeşti, în legătură cu cinstirea sfinţilor, etc. Propaganda religioasă, pe care o desfăşoară luteranii din Braşov printre Români, îi stimulează şi pe Unguri de a întreprinde o acţiune pentru a-i atrage pe Români la ideile calviniste, la care ei puţin înainte aderaseră.

Istoricul tipăririi cărţii, după cum ni-l povesteşte Coresi în epilog, este următorul: diaconul Coresi a «văzut jelania a mulţi preuţi de tâlcul evangheliilor, cum se poată şi ei propovedui şi a spune oamenilor învăţătură după cetitul Evangheliilor». El a «aflat această tâlcuire a evangheliilor», care «tare-(i) plăcură» şi a «scris-o cu tiparul». Iar «Chelciug»-ul şi banii pre acest lucru înduratu-se-au a da jupânul Foro Miclăuş» (Miklos). După cum a stabilit N. Iorga, Nicolae Foro se trage dintr'o familie ungurească de mici nemeşi, care a jucat un rol oarecare în vieaţa politică şi cultu-

[1]) I. Bianu şi N. Hodoş. *Op. cit.*, p. 52.
[2]) I. Bianu. *Pravila sfinţilor Apostoli.* Bucureşti, 1925.

rală a Ardealului [1]). De sigur, Miklos Foro ajută tipărirea cazaniei «găsite» de către Coresi în scopuri de propagandă, pentru a-i aduce și pe Români la «legea nouă» calvinistă.

Cartea are un caracter pronunțat de polemică, de răzvrătire în contra credinței vechi, și conține multe elemente din vieața religioasă contemporană. Astfel, în spiritul bisericii protestante se preconizează ideea primatului Sf. Scripturi în biserică: «Lăsat-au nouă Sf. Scriptură: «tetraevanghelie», «Praxiul», «Psaltirea lui David Proroc»... «din acealea să întrebăm, că noao nu vine leagea nece din Ierusalim, nici dela Roma, nici den țara Grecească, nece Nemțească, nece Rumânească; nu e dela Leșească, nici dela Moschicească, ci e lăsată și tocmită dela Isus Hristos».

Sensul Sf. Scripturi însă trebuește înțeles de către popor. «Ce folos e lor», citim în altă parte, «deacă popa grăiește în limba străină Rumânilor, sârbește, de nu înțăleg, sau pre altă limbă ce nu vor înțăleage ascultătorii?... Popa să fie știutoriu cărților: așa va putea învăța pe mișelamea...».

Ierarhia bisericească nu este la înălțimea chemării ei: «Patriarhul și vlădicii, egumenii, călugării, popii nu spun cuvântul lui Dumnezeu derept măriia ceștei lumi, ce mai tare țin tocmealele oamenilor decât a lui Hristos; ce noi propoveduim că în toată vreamea ei au fost aleaneș și vrăjmași dereptății, ca și în zilele prorocilor și când îmbla Isus Hristos pre ceastă lume...».

Cazania se ridică în contra cinstirii Sfinților și a Maicii Domnului: «Aceia nu cred carei se roagă sfinților morți: lu Sfântu Pătru și lu sfântu Pavel sau sfântului Nicolae sau Sfintei Mariei, că numai unul Isus Hristos iaste umblătorul derept noi și rugătorul: nimea alt, nici în cer, nici pre pământ. Că sfinți(i) morți nu aud rugăciunea noastră. Greșesc și aceia «care-i zic, că sfânta Maria iaste cale spre mântuire», precum și aceia, care cred în pravilele Sf. Apostoli.

Oamenii nu-și pot răscumpăra păcatele lor prin fapte, prin călugărie și posturi, căci «toate acestea(le) au tocmit sau au scornit oamenii». Vlădicii, mitropoliții, episcopii și popii se

[1]) N. Iorga. *Istoria literaturii religioase a Românilor*, pp. 74—75.

amestecă în treburile lumești; ei « sânt și domni și sfetnici pentru care motiv ei « tac și nu mărturisesc pre Hristos, ce găsesc după voia oamenilor, să fie în cinste înnaintea oamenilor ».

De un interes deosebit sunt locurile unde se constată unele obiceiuri ale poporului. Astfel, Cazania se ridică în contra obiceiurilor de a-i aminti pe morți în anumite zile: « Iaste minciuni carei au învățat să păzească omul mortul sau după noae zile și la doaozeci de zile și la patruzeci și la anul ». Cartea se ridică în contra descântecelor și fermecelor: « Noi, nebunii, deacă ne bolnăvim, meargem la nescare mueri carele pre noi descântă; deacă una nu poate folosi, noi ispitim și la zeace saù la douazeci, că nu gândim, cu iale nemica nu putem folosi, cu fermecătura sau cu altă drăcie . . . că toată descântarea nu e altă bunătate nemecă, ce numai drăcie. Sânt nește erbi bune și lea(curi)e: acelea s bune și lăsate . . . de Dumnezeu » . . .

N. I o r g a, din opera căruia extragem aceste rânduri [1]), mai citează câteva pasaje asemănătoare. Prin conținutul lor aproape revoluționar, prin stilul lor plin de vieață și de energie, această operă ocupă un loc unic în literatura noastră din secolul al XVI-lea. Cercetătorii cari s'au ocupat de Tâlcul Evangheliei și de Molitvelnicul din anul 1564 au ajuns la concluzia că ele au fost traduse din limba ungurească. Se bănuește că traducerea ar fi fost făcută chiar de către F o r o M i k l o s. Dovezi însă mai plauzibile cu privire la traducerea din limba ungară a Cazaniei, până la nouă cercetări, nu sunt; singura dovadă este conținutul Cazaniei, antiortodox. Limba este împestrițată de slavonisme și de cuvinte românești arhaice, ceea ce ar fi o dovadă că traducătorul era un om bine inițiat în limba cărților de atunci. De notat că textul Evangheliilor propriu zise este reprodus după Evangheliarul lui C o r e s i dela 1561 [2]).

Cât privește « Molitvelnicul » s'a stabilit că el a fost tradus în românește dintr'o carte ungurească, numită « Agenda »,

[1]) N. I o r g a. *Op. cit.*, pp. 77—80.
[2]) I. B i a n u și N. H o d o ș. *Op. cit.*, p. 51.

tipărită la Cluj de către Heltai Haspar în anul 1559 [1]).

Trecând peste Psaltirea românească dela 1570, care după cum am notat mai sus, este identică cu textul românesc al psaltirii slavo-române din anul 1577, cu mici deosebiri în ce privește ortografia, fonetismul și morfologia, atenția noastră se oprește asupra Liturghierului din anul 1570. Este prima carte de ritual bisericesc în limba română și conține liturghia Sf. Ioan Gură de aur, acea care se oficiază de obiceiu în biserica ortodoxă aproape în toate Duminecile și sărbătorile anului. S'a constatat că Liturghierul a fost tradus din slavonește, ceea ce se vede din factura limbii. Această carte, după cum se știe, a fost tipărită la Târgoviște de către călugărul sârb Macarie în anul 1508 și retipărită la Veneția de către Bojidar Vucovici în anul 1527 [2]).

Din faptul că între sfinții cari se pomenesc la proscomidie sunt trecuți sf. Sava și Simeon «al Srăbilor» și din confruntarea textului slavon cu cel al lui Coresi, cercetătorul Liturghierului [3]) deduce că Liturghierul din anul 1570 este o traducere făcută după exemplarul slavonesc al lui Macarie, sau, adăugăm noi, după copia lui, apărută la Veneția în anul 1527.

Ciclul tipăriturilor românești, al diaconului Coresi se încheie cu așa zisa Cazanie, a doua a lui, sau «Evanghelia cu învățătură», tipărită la Brașov în anul 1581. Dacă Tâlcul Evangheliei lui Coresi din anul 1564, prin conținutul său nu putea să aibă cine știe ce răsunet în biserica noastră, monumentala Evanghelie cu învățătură, alcătuită după izvoarele bisericii răsăritene, a avut cea mai largă răspândire. Editorul cărții, sasul din Brașov Lucas Hirscher, în anul 1582 anunță că această operă a găsit o primire foarte bună în Moldova și Țara Românească. După cum reiese din cuvântul introductiv, cartea se tipărește sub păstoria arhiepiscopului Ghenadie, cârmuitorul legii creștinești din Ardeal, iar în Țara

[1]) L. Predescu. *Op. cit.*, p. 34.
[2]) *Op. cit.*, p. 69.
[3]) N. Sulică. *O nouă publicație românească din secolul al XVI-lea: Liturghierul diaconului Coresi*, Tg. Mureș, 1927.

Românească domnea pe atunci Mihnea Voivod, mitropolit al țării fiind Serafim. In « predoslovie » se dau amănunte cu privire la împrejurările în care a apărut cartea:

« Dirept aceia eu, jupânul Hrăjilă Lucaci, județul de în cetatea Brașovului și a tot ținutul Brăsei, foarte cu inimă fierbinte și cu jale aprinsă de mult jeluia la această luminată carte. Derept aceia în multe părți am întrebat ș'am căutat până am aflat în Țara Rumânească, la arhimitropolitul Serafim, în cetate în Târgoviște ... și cu multă rugăciune cerșutuam dela Sfinția lui, și mi-o au trimis ... și foarte mă sfătuii cu luminatul Mitropolitul, marele Ghenadie ... și cu mult cliros de preuți ce le trebuia această carte, încă și cu toți sfeatnicii miei. Și cu voia tuturor acestora, și cu voia mitropolitului marelui Serafim, noi o deadem lu Coresi, diaconul, ce era meșter învățat într'acest lucru, de o scoase din cartea sârbească pre limba rumânească, împreună și cu preuții dela beseareca Șcheailor, de lângă cetatea Brașovului, anume Pop Iane și Popa Mihai ».

Hirscher adaugă că el n'a crutat din averea sa pentru a vedea cartea tipărită, « spre învățătura legiei oamenilor creștini » ... și ca să fie « mai lesne și mai ușor a ceti și a înțeleage pentru oamenii ceia proștii » [1]).

Așa dar, Evanghelia cu învățătură a fost tradusă din limba sârbească, adică slavă, ca traducător este indicat diaconul Coresi și preoții Iane și Mihai. Se crede că diaconul Coresi și de data aceasta a avut rolul de tipograf și poate de îndrumător în ce privește traducerea cărții. Preoții Iane și Mihai, fruntași ai clerului ardelean, cari au jucat și un rol oarecare în vieața culturală a Românilor din această provincie, probabil au fost traducătorii cărții [2]).

Titlul cărții « Evanghelie cu învățătură » este traducerea cuvintelor slavonești « Ucitelnoie evanghelie » sau « Evanghelie s pouceniami » și conține în totul 67 de predici cu textul Evangheliei respective. La sfârșitul cărții se reproduce « Tatăl nostru », « Crezul » și « Decalogul ». Originea acestui gen literar se găsește în primele veacuri ale creștinismului în orientul grecesc, unde era încă vie tradiția retorică a vechii Elade. Ioan Hrisostom, celebrul scriitor bisericesc din

---

[1]) S. Pușcariu și A. Procopovici. *Diaconul Coresi. Cartea cu învățătură* București, 1914, pp. 1—6.

[2]) Sterie Stinghe. *Istoria bisericii Scheilor*, Brașov, 1899.

secolul al IV-lea, a lăsat un număr mare de asemenea învățături, numite «ὁμιλία». In epoca bizantină omiliile găsesc un număr mare de admiratori cari cultivă această formă a elocinței bisericești. Dela Greci, acest gen se răspândește la Slavi, unde colecțiile de predici capătă denumirea de « Zlatauste », « Ismaragde », « Evanghelii învățătoare » și « Evanghelii cu tâlc » (« Tolcovoe Evanghelie »).

Cărțile cu explicațiile Evangheliei se întrebuințează în biserică, cuvântările respective rostindu-se de către preot după citirea Evangheliei. Ele servesc și ca material de lectură pentru știutorii de carte. Importanța Evangheliilor învățătoare pentru vieața spirituală a creștinilor a fost enormă. In Țările Românești Evanghelia învățătoare pătrunde la început în forma slavă. Unele din omiliile atribuite lui Hrisostom se găsesc în manuscrisele noastre din sec. al XVI-lea (« Codex sturdzanus », « Codicele Teodorescu »).

S'a emis ipoteza că « Evanghelia cu învățături » a lui Coresi putea fi chiar opera patriarhului Constantinopolului Calist (sec. al XIV-lea), care a fost tradusă în limba slavă prin secolul al XV-lea și care era foarte răspândită la popoarele slave ortodoxe. O lucrare a prof. Vasile Grecu, apărută recent, aruncă o nouă lumină asupra acestei chestiuni [1]). D-l Prof. Grecu a identificat izvorul principal al cărții lui Coresi și a stabilit că această operă își are originea într'o colecție de omilii a lui Ioan Caleca, scriitor bisericesc din secolul al XIV-lea, care între anii 1334—1347 ocupă scaunul patriarhal din Constantinopole [2]).

Intru cât « omiliile erau în largă măsură un bun comun pentru predicatorii cari aveau nevoie de ele », aceste scrieri se prelucrau mereu și se adaptau la gustul vremii [3]). Posibil că în colecția de omilii atribuită lui Ioan Caleca se găseau și predici mai vechi. Din 67 de predici din cartea lui Coresi, — 52 sunt traduceri din colecția lui Ioan Caleca.

---

[1]) Vasile Grecu. *Izvorul principal bizantin pentru cartea cu învățătură a diaconului Coresi din anul* 1581. Ed. Acad. Rom., București, 1939.
[2]) *Ibidem*, p. 21.
[3]) *Ibidem*.

Traducerea însă s'a făcut nu de pe originalul grecesc, ci de pe un text intermediar slav. Aceasta o mărturiseşte « predoslovia » cărţii, limba traducerii, precum şi titlurile predicilor care au fost redate în limba slavă.

Autorul predicilor a fost bine iniţiat în ştiinţele teologice şi în filosofia lui Platon. « De multe ori stilul lui e puternic şi hotărît prin preciziune; scurt la vorbă şi impresionant; vioiu şi cu căldură » [1]).

Trecută prin filiera slavă, opera lui Ioan Caleca în transpunerea românească îşi pierde din calităţile ei. Totuşi, cu toate scăderile ei, Evanghelia cu învăţătură a lui Coresi este unul din monumentele importante în desvoltarea limbii româneşti. Abundenţa slavonismelor, traducerea neclară şi confuză pe alocurea, greşelile de tipar atât de frecvente în toate tipăriturile lui Coresi, nu micşorează importanţa acestei cărţi. Ea găseşte, după cum am văzut, o foarte bună primire la cărturarii Români din vechime.

Am arătat mai sus, că textul Evangheliei în cartea cu învăţătură a lui Coresi nu este o traducere nouă, ci este o reproducere din Evangheliarul din anul 1561 al lui Coresi: se traduc numai comentariile la textul Evangheliei.

Dăm un fragment din această traducere:

« Să fim şi noi, fraţilor, sufleteşte, şi adeveriţi în toate. Şi să ne închinăm şi să creadem cu tot sufletul şi tot cugetul şi cu toată tăria noastră. Şi cu duh adeverit să slăvim şi să ne închinăm Domnului. Şi să grăim cu adevăr cineş cătră vecinul său. Şi să nu minţim înaintea lui Dumnezeu, şi oamenilor, unele să grăim, iară altele să avăm întru inimile noastre, să nu perim, că piarde Dumnezeu toţi carei grăesc minciuni ... » [2]).

Cu toate că în cei 27 de ani de activitate cărturărească a diaconului Coresi, rolul lui se reduce la tipărirea de cărţi, poate la pregătirea de texte pentru tipar, la corectarea lor, la înlăturarea de arhaisme şi provincialisme, însemnătatea lui este de o importanţă covârşitoare. El era îndrumătorul şi animatorul tipăririi cărţilor. Cartea scrisă în vechime era un

---

[1]) *Ibidem*, p. 25.

[2]) S. Puşcariu şi Al. Procopovici. *Op. cit.*, pp. 163, 164.

obiect de lux, de mare preț. Răspândirea cărții era aproape imposibilă. Cartea ieșită de sub tipar în sute, poate mii de exemplare, capătă o putere circulatorie, pe care nu putea s'o aibă cartea-manuscris. Prin negustorii brașoveni, cartea pătrunde în Moldova și Muntenia, unde ea nu putea să nu sdruncine încrederea în textele slave. Conștiința că și în limba română se poate citi cuvântul lui Dumnezeu, pregătește terenul pentru cultura națională. Prin aceste cărți se dă cea mai mare lovitură culturii slave la Români. Aceste cărți, împrăștiate în toate colțurile locuite de Români, au trezit un interes viu pentru limba românească: se fac numeroase traduceri în românește, se pregătește terenul pentru epoca strălucită a lui Vasile Lupu și Matei Basarab, epoca de înflorire a cronicilor noastre neîntrecute. Cărțile lui Coresi fixează anumite forme gramaticale ale limbii românești, înțelese de toți Românii.

Unii din istoricii literaturii noastre vechi atribue lui Coresi și Evangheliarul slavo-român din anul 1580, din care un fragment se găsește în Biblioteca publică din Petersburg. Acei însă cari au studiat particularitățile fonetice ale traducerii (N. Drăganu) și grafica tipăriturii, înclină a crede că această tipăritură nu are nimic comun cu opera lui Coresi. Posibil că această carte să fi fost scoasă la iveală de un alt tipograf al timpului, de către diacul Lorinț. De numele acestui tipograf din Ardeal sunt legate câteva tipărituri slavonești, și anume, un Octoih tipărit la Brașov în anul 1567, un Evangheliar scos la lumina tiparului pela anul 1570, și un alt Evangheliar apărut la Bălgrad (Alba-Iulia) în anul 1579. Lorenț obține dela voivodul Ardealului privilegiul de a nu se retipări cartea timp de 30 de ani [1]). Inafară de aceasta, Lorinț putea să fie autorul tipăririi altor cărți, care se atribuiau lui Coresi; e vorba de o Psaltire slavonă de pe la 1574, un Octoih slavonesc tipărit la 1578 și poate și altele, care nu s'au păstrat.

---

[1]) I. Bianu și N. Hodoș. *Op. cit.*, p. 75.

PALIA DELA ORĂŞTIE (1582).

Un loc cu totul aparte în literatura noastră veche ocupă Palia dela Orăştie. In evoluţia scrisului românesc din secolul al XVI-lea această operă se distinge prin frumuseţea limbii, care în această scriere capătă o mlădiere şi o vigoare expresivă ce nu se găseşte în traducerile anterioare ei. Un veac şi mai bine de frământări şi de căutări de forme pentru limba noastră a avut drept rezultat crearea unei ambianţe gramaticale şi lexicale, capabile de a transpune în româneşte în mod clar textele sfintei Scripturi.

Cuvântul « Palia » dela « Παλαιά » (veche) în limba cărturărească din vechime însemna « Vechiul Testament ». In ţările ortodoxe slave circulau două feluri de palii, şi anume « Palia comentată » (« Tolcovaia Palia ») şi Palia istorică. Şi una şi alta, după părerea mai multor istorici ruşi, îşi au originea în literatura bizantină.

Prima carte, al cărei original încă nu s'a găsit în literatura bizantină, a dat naştere la discuţii, în literatura ştiinţifică rusă (unii cred că Palia comentată ar fi fost alcătuită la Slavii de sud, iar alţii la Ruşi prin sec. XII—XIII). Ea conţine un fel de crestomaţie cu locuri alese din primele cărţi ale Vechiului Testament cu unele apocrife (de ex., judecăţile lui Solomon, despre Satanail), etc., şi cu explicaţia simbolicii acestor locuri, în care alcătuitorul vede tabloul vieţii pământeşti a lui Hristos.

A doua carte, — este o traducere a cărţii bizantine « Ἱστορία παλαιά », un fel de prescurtare a Vechiului Testament cu mai multe abateri dela textul biblic, la care se adaugă numeroase legende şi apocrife. Această carte serveşte ca bază pentru cronicele bizantine, care-şi încep expunerea cu istoria poporului evreesc. Ea trece la Slavi, de unde s'a făcut cunoscută şi poporului românesc. Un fragment din această Palie a fost găsit de către Gaster în Biblioteca Academiei Române, din care fragment a şi publicat o parte în vol. I al Crestomaţiei sale [1]).

Palia dela Orăştie n'are nimic comun cu aceste două Palii; ea este pur şi simplu o traducere, mai mult sau mai puţin

[1]) După m-sul Acad. Rom., Nr. 469.

fidelă, a primelor două cărți canonice din Vechiul Testament, și anume: « Facerea » (« Geneza », în slavonește: « bâtie ») și « Ieșirea » (« Exodul », în slavonește: « Ishod »). Tendința tuturor popoarelor creștine, după ce și-au dobândit dreptul de a introduce limba națională în biserică, era de a avea în limba națională întreaga scriptură și în primul rând cartea fundamentală a creștinismului « *Biblia* ». Un început de traducere a acestei cărți în românește îl constitue Faptele Apostolilor și Evanghelia din Noul Testament și versiunile Psaltirii pe care le-am examinat în altă parte, cărți de care biserica avea nevoie în primul rând.

Până la apariția « Paliei » dela Orăștie, urme de traduceri în românește din cărțile Vechiului Testament, înafară poate de « Leviticul » (cartea a treia din Biblie), din care s'a păstrat la Belgrad un fragment scris pe pergament și publicat de către B. P. Hasdeu [1]), nu se găsesc. Se crede că textul descoperit de Hasdeu ar fi o traducere independentă de « Palia » dela Orăștie.

Traducerea și tipărirea acestei cărți se datorește propagandei calvine pe care o desfășoară Ungurii din Ardeal și care a sprijinit în parte și activitatea lui Coresi-tatăl. Am menționat în altă parte, că autoritățile ungurești, care dețineau puterea în Ardeal, dela o seamă de vreme fac o propagandă vie printre Românii ardeleni, cu scopul de a-i converti la credința calvină. Prin episcopii atrași la calvinism, cum a fost « episcopul și superintendentul bisericii românești » Gheorghe din Sângiordz, autoritățile maghiare încearcă să introducă limba românească în biserică. Un sobor al preoților ardeleni ortodocși, ținut în anul 1567, scoate sub presiunea stăpânirii hotărîrea de a se izgoni limba slavonă din slujba religioasă [2]). Al doilea episcop calvin Pavel Tordaș, într'o scrisoare recomandă preoților români să cumpere o « Psaltire » și un « Liturghier » în românește, probabil acele tipărite de către diaconul Coresi în anul 1570.

După moartea lui Pavel Tordaș, în anul 1577 un sinod al preoților alege ca episcop calvino-român pe Mihail Tordaș,

[1]) B. P. Hasdeu. *Cuvente den bătrâni*, vol. I, pp. 5—17.
[2]) N. Iorga. *Ist. bis. rom.* I. Vălenii de Munte, 1908, 175, 176.

posibil o rudă a lui Pavel. Alături de acești episcopi româno-calvini, în Ardeal există și episcopi ortodocși [1]).

Mihail Tordaș continuă opera de răspândire a calvinismului desfășurată de către predecesorii săi și de naționalizare a bisericii. El este inițiatorul tipăririi Paliei dela 1582. Imprejurările în care apare această carte le aflăm din precuvântarea ei. Ea se tipărește « cu știrea măriei lui Batăr Jigmon Voivod al Ardealului și a Țării Ungurești, și cu știrea și cu voia a toți domnilor mari și sfetnici ai Ardealului ». După ce se arată, că au fost « întoarse și scoase » cinci cărți ale lui M o i s e, se dă un izvod incomplet al cărților din Vechiul Testament (37 de cărți), subliniindu-se că din aceste cărți « nu-s multe, care n'au ieșit în limba rumânească ». Se vorbește despre conținutul celor cinci cărți ale lui M o i s i și despre importanța Vechiului Testament pentru credincioși. Prefața se termină cu următoarele precizări:

« Cu mila lui Dumnezeu și cu ajutorul fiului și cu săvârșitul Duhului sfânt eu Tordaș Mihaiu ales Piscupul Rumânilor, în Ardeal: și cu Herce Șcefan, propoveduitorul Evangheliei lu Hristos în orașul Căvâran Sebeșului, Zacan Efrem dascălul de dăscălie a Sebeșului și cu Peșcișel Moisi, propoveduitorul Evangheliei în orașul Logojului, și cu Achirie protopopul Varmigiei Henedorei ținum într'una pentru jelanie scripturеei sfinte că văzum cum toate limbile au și înfluresc întru cuvântele slăvite a lui Dumnezeu, numai noi Românii nu avem. Pentru aceia cu mare muncă scoasem den limbă jidovească, și grecească, și sârbească pre limbă românească 5 cărți ale lui Moisi prorocul și patru cărți ce se chemă țarstva, și alți proroci câțiva și le dăruim voo fraților Rumâni . . . »

Autorii traducerii și tipăririi cărții specifică, că ei dau deocamdată la iveală cele două cărți ale Vechiului Testament, lăsând să se înțeleagă că vor apărea și altele. Cheltuiala tipăririi a fost suportată de către domnul « de steag » (cavaler) Ghesti Freanți, « alesu hotnog al Ardealului și Țării Ungurești » . . . « și cu alți oameni buni încă pe lângă sine ».

Este evident, că organizația calvinistă a Românilor ardeleni găsește cel mai puternic sprijin în cercurile conducătoare ale Ardealului, căci Francisc Geszti era comandantul militar al Hunedoarei, cu reședința la Deva, un om care nu se bucura

[1]) M a r i o R o q u e s. *Palia d'Orăștie.* Paris 1925, p. XIV.

de simpatiile soldaților, dar care desfășoară o largă operă culturală și religicasă în ținuturile Devei [1]).

Cu privire la originalul traducerii, Gaster, judecând după titlul cărților (Bitia și Ishod), care sunt slavonești, credea că Palia dela Orăștie a fost tradusă de pe o Biblie slavă. N. Iorga și O. Densușianu înclinau să creadă în afirmația din prefață după care Palia ar fi fost tradusă din ebraică, greacă și slavonă, fiecare din persoanele amintite în « precuvântare » având-și rolul său de a traduce dintr'o limbă pe care o cunoștea. Iosif Popovici, încă în anul 1911, a emis părerea cum că Palia dela Orăștie a avut ca original Vechiul Testament unguresc apărut în anul 1551 [2]). In sprijinul acestei ipoteze aduce și câteva dovezi cu caracter linguistic. Independent de studiul lui Popovici, Mario Roques în anul 1913 susține aceeași părere [3]), pe care o desvoltă în prefața textului « Facerii », publicat de el în anul 1925 [4]).

Mario Roques bazându-se pe faptul că Biblia în slavonește se traduce în întregime abia în secolul al XV-lea (Biblia mitropolitului Novgorodului Ghenadie) și se tipărește abia în anul 1581 (la Ostrog), adică în anul când a fost pusă la tipar Palia noastră, arată și nepotrivirile în ce privește prefața Paliei cu acea a Bibliei din Ostrog și semnalează mai multe maghiarisme în textul românesc, și terminațiuni ungurești ale numelor proprii [5]).

Colaționarea unor locuri din prefața Paliei și din textul și adnotațiile ei cu Pentateucul scos în anul 1551 de către Gaspar Heltai, elevul lui Melanhton, acela după care se traduce și Molitvenicul lui Coresi dela 1564, i-a dat putința cercetătorului francez să ajungă la concluzia că acest Pentateuc a servit ca original al Paliei dela Orăștie. Autorii traducerii însă au avut în fața lor și versiunea latinească a Vulgatei [6]).

---

[1]) Mario Roques. *Op. cit.*, pp. XVII, XVIII.
[2]) Iosif Popovici. *Palia dela Orăștie.* Anal. Acad. Rom., XXXIII. Secția lit. București, 1911.
[3]) Mario Roques. L'*Original de la Palia d'Orăștie,* în « Melanges offerts à M. Emil Picot ». Paris, 1913.
[4]) *Idem.* Palia d'Orăstie, Paris, 1925.
[5]) *Ibidem,* pp. XXXVII, XXXVIII.
[6]) *Ibidem,* p. XLIX et passim.

Traducătorii « Paliei », din cari unii erau poate chiar unguri, cunoșteau bine limba românească, limba cărților de atunci, căci și această traducere conține mai multe cuvinte slave și arhaisme:

Reproducem un mic fragment din Palie:

« Și zise Domnezeu: apele să facă și să rodească jiganii vii și păsări sburătoare spre pământ, supt tăria cerului. Și făcu Dumnezeu mari pești ce se chiamă chitul și toate fiarele ce se clătesc, ce rodiră apele după firea sa. Și tot ce sboară după fealul său. Și văzu Dumnezeu că e bine. Și blagoslovi iale zicând: creașteți și vă înmulțiți și umpleți apele mării »...

SCRIERI APOCRIFE.

Sec. al XV-lea și al XVI-lea au dat cele dintâi traduceri românești, care constitue începutul literaturii noastre religioase. Se traduc cărțile fundamentale ale creștinismului, necesare serviciului divin și lecturii pentru cei ce știau carte. Difuzarea cărții prin tipar sdruncină adânc încrederea în cartea slavonească și duce la o decădere a culturii slave la noi. Cartea scrisă sau tipărită în românește, de sigur, a avut un efect mare de ordin cultural și moral pentru Români. Sfânta Scriptură nu mai este o literă moartă, pe care ei n'o puteau înțelege. Adevărurile eterne ale creștinismului devin accesibile pentru populația românească. Aceste traduceri nu puteau să nu ducă la o însobilare a spiritelor, la o înțelegere mai adâncă a esenței creștinismului. Ele, de sigur, au trezit în sufletul Românilor și dorința de a învăța carte, de a se cultiva în limba națională.

Dar, alături de texte religioase, în țările locuite de Români, ca și la alte popoare creștine, circulă și cărți apocrife, cărți false sau interzise. Există o întreagă literatură, care se răspândește fără binecuvântarea bisericii și care a avut o influență extrem de mare asupra poeziei noastre populare, asupra credințelor, datinelor și obiceiurilor poporului, asupra artei lui.

Nu se cunoaște bine data când biserica creștină face distincție între cărți bune și rele. In primele veacuri ale creștinismului,

cuvântul «ἀπόκρυφος» însemna ceva ascuns, ceva plin de taină, adeseori sensuri adânci, misterioase. Ceva mai târziu el capătă înțelesul cărților interzise, scoase înafară de biserică, «απόρρετα». Soboarele ecumenice constatând răspândirea acestor cărți, care nu erau inspirate de puterea divină, păgubitoare pentru creștinism, se ocupă de ele criticându-le. Astfel, soborul dela Laodichia din secolul al IV-lea vorbește despre asemenea cărți — «τοὺς ἰδιωτικοὺς ψαμοὺς» dând și o listă a lor. Cu un secol mai înainte (sec. al III-lea), scriitorul bisericesc Eusebie alcătuește o listă de cărți adevărate, scrieri discutabile și texte pe care nimeni nu se poate bizui.

Pe măsură ce biserica își cristalizează dogmele, se stabilește și linia de demarcație între cărțile recunoscute de către biserică și cele interzise, între «κανονικὰ βιβλία» și «ἀπόκρυφα». Acestor cărți se mai dă denumirea și de cărți «ψευδεπίγραφα», adică scrise fals, pentru motivul că ele adeseori se atribuiau personagiilor mari ale bisericii, apostolilor și sfinților părinți. In secolul al VIII-lea—X-lea în literatura bizantină circulă mai multe liste de texte canonice și texte interzise, liste care trec în lumea ortodoxă a Răsăritului și în Apusul Europei. Patriarhul Constantinopolului Nichifor (sec. al IX-lea) alcătuește o listă a cărților sfinte: «*Stihometria librorum sanctorum*».

In lumea slavă aceste liste de scrieri prohibite apar în secolul al XI-lea (In «Izbornicul» din anul 1073). Ele se trec de obiceiu în Nomocanoane, adică în colecții de legi bisericești. Acest izvor se completează cu noui cărți interzise, cum sunt cele astrologice. In anul 1644, la Moscova, apare «cartea lui Chiril», care dă o listă completă a operelor apocrife.

In literatura românească un «index» de asemenea cărți a fost semnalat în Biblioteca Academiei Române (Nr. 1570) [1]. «Indexul» este trecut într'o carte scrisă în limba slavonă cu text paralel românesc, tradus pe la 1667—1669. Este o carte cu caracter polemic, îndreptată în contra «eresiilor», și anume celor latinești, armenești, a luteranismului, calvinismului, etc. Textul indexului de cărți apocrife este asemă-

[1]) N. Cartojan. *Cărțile populare în literatura românească*. București, 1929, pp. 22, 167—171.

nător cu acela care se găseşte în nomocanoanele ruseşti vechi, care poartă denumirea de « Cârmaciul » (Cormciaia), trecut la Ruși din literatura sud-slavă și care se deosebește de cele greceşti, fapt care-i face pe cercetătorii ruși să creadă că acest index a fost modificat de către scriitorii slavi.

Colaționăm un mic pasaj din textul românesc cu cel slav, dintr'un nomocanon rusesc:

Manuscrisul Academiei Rom. N. 1570, p. 10	*Fragment din « Cormciaia » publicat de prof. P. B. Vladimirov* [1])
« Şi aceasta popa Eremia, bălgărescul o au mințit, că grăiaște acest ticălos, că șezând sfântul Sisinie pre muntele Sinaia, și pre un înger Sihail numeașce, care iaste spre sminteală a mai mulți oameni și șapte feate ale lui Irod cu figurile băsnuia răul evanghelistul, aceale șapte feate nu le numeaște ce o fată care au jucat și au cerșut capul lui Predteci » . . .	După cum minte Eremia, popa Bulgarilor, vorbește ticălosul altfel, că șezând sfântul Sisinie pe muntele Sinaia și la numit pe îngerul Sihail, spre ispita tuturor și șapte tremurătoare (sibile, pithii), fiice a a lui Irod, vorbeau basne rele asupra evangheliștilor, și nici una din cele șapte nu se numeau, da una a cerut spre tăere capul Premergătorului ».

Deci, conținutul din manuscrisul Academiei Române este identic cu acel publicat de către profesorul Vladimirov. Mai mult chiar, unele cuvinte inversate în limba românească (băsnuia-basnvovavșe) dau de bănuit că traducerea putea fi făcută de pe un izvod rusesc.

Un index de cărți interzise alcătuit după diferite izvoare și care cuprinde o sută de cărți apocrife îl publică N. Tihonravov [2]).

Scrierile apocrife se împart de obiceiu în două categorii, și anume: apocrifele care sunt în legătură cu Vechiul Testament, și cele care țin de evenimentele și personagiile din Noul Testament.

Originea apocrifelor cu privire la Vechiul Testament se găsește în istoria poporului evreesc. Poporul evreesc la înce-

[1]) П. В. Владимировъ. Древняя русская литература Кіевскаго періода. Кіевъ 1900, p. 53.

[2]) Н. Тихонравовъ. Памятники отреченной русской литературы. Петербургъ, 1863, vol. I, pp. I — X.

putul vieții sale istorice își avea tradiția lui orală, numeroase legende și poezii, alimentate adeseori cu motive împrumutate din folklorul popoarelor vecine. Ele circulau la Evrei în mai multe versiuni. Aceste legende formau un fel de epopee națională, care era în legătură cu personagiile mai însemnate din trecutul Evreilor. Moise, organizatorul vieții religioase, culturale și politice a Evreilor, în cele cinci cărți care se atribue lui (« Pentateucul » — începutul Bibliei), fixează în scris o parte din aceste tradiții și legende orale.

Cu desvoltarea scrisului la Evrei, care atinge culmea prin vremea profetului Samuil, la aceste cărți ale lui Moisi se adaugă altele nouă, scrise de numeroși profeți ai poporului evreesc. Așa, sunt cărțile lui Iisus Navin, cărțile Regilor, Paralipomenonul, cărți cu caracter profetic și didactic. Tradiția și legenda orală țesută în jurul personagiilor principale din Vechiul Testament, ca Adam și Eva, Enoh, Avraam, David, Solomon, continuă să existe alături de cărțile scrise. Conducătorii spirituali ai poporului evreesc caută să pună în concordanță unele din aceste tradiții și legende cu literatura scrisă, înlăturând din cărți ceea ce nu se potrivea cu părerile lor religioase și adăugând altele. Circulau și cărți care n'au intrat în compoziția Bibliei. Astfel, în textul Bibliei, sunt indicații că a existat o « Carte a celui drept » (sau a celor drepți), care nu intră în Biblie, dar o parte din versiunile ei sunt reproduse în cartea evreiască de mai târziu, numită Iașar (a celui drept), text ce conține mai multe legende. In cartea lui Ezdra, în afară de 24 cărți canonice, sunt indicate 70 de cărți, care, probabil, erau apocrife.

In secolul la III-lea înainte de Hristos, printre Evrei apar un fel de învățători, cari se numeau « tanaimi ». Aceștia adunau tradiții vechi, iar în secolul al II-lea, aceste tradiții și legende s'au adunat într'o carte numită « Mișna », din care izvorăște mai târziu « Talmudul ».

Din cele expuse mai sus reiese că la vechii Evrei, înainte de începuturile scrisului și după această epocă, existau mai multe tradiții orale, care trecând din generație în generație, se amplifică, se modifică potrivit vremurilor nouă. Ele formează literatura apocrifă. Aceste apocrife vechi, care, de sigur, au

suferit și influențe străine venite dela popoarele cu care Evreii erau în contact, răspândindu-se în lumea creștină, se acomodează la concepția creștină, se interpretează în spiritul creștinesc. De exemplu, Adam, după tradiția veche, a stat în raiu dela ora 6 până la 9; versiunea nouă adaugă, că și Hristos s'a chinuit pe cruce în aceleași ore. Cărturarii creștini caută să pună în legătură faptele și evenimentele din Noul Testament cu cele din Vechiul Testament [1]).

Apocrifele din Vechiul, ca și din Noul Testament sunt folosite în măsura cea mai largă de către diferite secte religioase, care adeseori le interpretează și le modifică în vederile lor religioase, amplificându-le cu amănunte nouă.

Literatura apocrifă, care privește Noul Testament, este legată de originele creștinismului. Epoca premergătoare nașterii lui Hristos este o epocă turbure, agitată, când idealurile vechi prin care trăia omenirea, nu mai corespund vremurilor și când lumea se aștepta la ceva nou. Evreii, frământați din cauza situației lor în imperiul roman se așteptau și mai mult la venirea Messiei, pe care l-au prezis profeții din cărțile lor. Apariția lui Hristos, cu învățăturile lui nouă, a produs cea mai mare impresie în mijlocul populației. Legenda se urzește chiar pe timpul când Hristos propovăduia pe pământ. Evangheliile, alcătuite de către ucenicii lui Hristos, înregistrează faptele cele mai importante și cele mai sigure din vieața și faptele lui Hristos, folosind și unele din legende care aveau la bază ceva real. Textul inițial al Evangheliilor, sufere modificări în primele două veacuri. Evangheliile însă nu cuprind din vieața lui Hristos, tot ce interesează pe primii creștini. Credincioșii voiau să știe mai multe amănunte cu privire la Maica Domnului, la copilăria lui Hristos, la rudele lui, la oamenii, cari într'un fel sau altul au avut atingere cu El, ca Irod, Pilat, Nicodim, ucenicii lui.

Aceste date, care sunt schițate sumar în Evanghelie, le completează legenda. Incepând cu secolul al II-lea, aceste legende se scriu, și alături de Evangheliile canonice se ivesc și alte Evanghelii.

---

[1]) И, Порфиріевъ. Апокрифическія сказанія о ветхозавѣтныхъ лицахъ и событіяхъ. Петербургъ. 1877, pp. 1—34.

Pentru a da importanță acestor Evanghelii, ele sunt atribuite personagiilor din anturajul lui Hristos, Sf. Apostoli (Iacov, Toma, Petre). Unele din aceste Evanghelii sunt opera ereticilor, care le alcătuesc adunând fapte și interpretându-le în spiritul eresiei lor. Astfel, în operele scriitorilor bisericești se vorbește despre o Evanghelie a lui Petru, de care se folosește eresia «dochiștilor»; Teodorit din Cipru a găsit 200 de exemplare din Evanghelia lui Tațian, etc. Măsurile pe care le ia biserica creștină în contra eresiilor, duc la dispariția acestor Evanghelii. Existau și Evanghelii, care nu conțineau învățături eretice; ele continuau să circule printre creștini, fără să fie recunoscute de către biserică.

Evangheliile apocrife se deosebesc de cele canonice prin caracterul și conținutul lor; cele canonice insistă mai mult asupra laturii morale a învățăturilor lui Hristos și asupra însușirilor Lui supraomenești, pe când Evangheliile apocrife dau mai mult fapte mărunte din vieața lui Hristos. Dintre personagiile din vremea lui Hristos, care atrag fantazia creștinilor, pe primul plan este Maica Domnului, în legătură cu care se creează o sumedenie de legende aproape la toate popoarele creștine.

Vremurile pline de sbucium de după Hristos, de luptă entusiastă pentru afirmarea învățăturilor nouă, de credință fierbinte în izbăvire și de așteptare a sfârșitului lumii, — creează o stare psihologică în masele poporului în care imaginația, minunea, exaltarea religioasă și viziunea joacă rolul principal. De aici, crearea de legende apocaliptice, după modelul apocalipsului Sf. Ioan, care la începutul erei creștine era considerat ca o operă apocrifă.

Creștinismul, după afirmația mai multor teologi, este un fel de sinteză a elementelor din filosofia, morala și practica religioasă a vechimii, luminată prin divina personalitate a Mântuitorului, prin învățăturile lui adânc umane. Același caracter sintetic îl au și Sfânta Scriptură și legendele apocrife. Aceste legende create în jurul anumitor personagii biblice, înglobează mai multe elemente din vechime, din literatura veche ebraică și din literaturile clasice și păgâne în genere, asimilându-le cu noua concepție de vieață a creștinismului.

De exemplu, legenda în legătură cu lumea cea de dincolo de moarte, coborîrea în iad» sau «ridicarea în ceruri», este o legendă pe care o cunoaştem din apocrifele din Vechiul Testament, cum este «Viziunea» profetului Enoh, cunoscută fiind şi în mitologia poporului grec şi roman, se repetă şi în câteva apocrife ale creştinismului.

Pătrunderea motivelor din literatura apocrifă la Români, cu certitudine este legată de epoca influenţei slave la noi. Apocrifele pătrund în Ţările Româneşti odată cu scrierile în limba slavonă. Iaţimirschi, în numeroasele sale lucrări cu privire la literatura slavă la Români, a semnalat unele variante ale apocrifelor ce circulau la noi în slavoneşte. Astfel, cunoscutul cărturar, călugărul Gavriil, dela M-rea Neamţul, pe care Iaţimirschi încearcă să-l identifice cu Ţamblac, se ocupă şi de copierea de apocrife [1]).

In «Sbornicele» slavoneşti, din Biblioteca Academiei Române, cum este acel din secolul al XV-lea (N. 143/219) descris de Iaţimirschi [2]), de asemenea se găsesc apocrife copiate în Ţările Româneşti [3]).

O colecţie de apocrife din sec. al XVI—XVII-lea a fost găsită de Hasdeu la M-rea Mihai Vodă din Bucureşti. Un număr mare de apocrife se găsesc în cronografele de provenienţă grecească, care circulau în ţările noastre în redacţii slavone.

Dovada cea mai sigură despre circulaţia acestor apocrife, în forma lor slavă, la noi o constitue legendele noastre populare, acelea privitoare la crearea lumii, cu concepţia lor dualistă, care au o vechime considerabilă. Românii ştiutori de carte slavonă, ca şi cărturarii slavi pripăşiţi în ţările noastre, cari, de sigur, învăţau limba poporului, nu puteau să nu vorbească credincioşilor despre «lumea de apoi», despre umblarea lui Hristos pe pământ, despre Maica Domnului, despre facerea lumii şi rolul diavolului în această lume.

---

[1]) А. И. Яцимирскiй. Григорiи Цамвлакъ. p. 418.

[2]) Idem. Славянскія рукописи румынскихъ библіотекъ, p. 447.

[3]) A se vedea şi alte lucrări ale lui Iaţimirschi, în deosebi: „Библiографическiй обзоръ апокрифовъ въ югославянской и русской письменности." Петроградъ, 1921.

Scrierile apocrife au o circulație intensă printre cărturarii noștri; ele se copiază de către ei și se păstrează pe la biserici și mănăstiri în rând cu cărțile sfinte.

Odată cu apariția celor dintâi texte românești, era natural să se înceapă și traducerea de scrieri apocrife. Cărturarii noștri, cari în cele mai multe cazuri erau preoți, nu făceau distincție între cărțile canonice și necanonice, după cum nu se făcea această distincție nici la alte popoare. De exemplu, la popoarele slave, Protoevanghelia lui Iacov se citea în biserică la nașterea Maicii Domnului (8 Septemvrie). Scrierile apocrife, însă mai mult chiar decât literatura canonică, satisfăceau curiozitatea și imaginația Românilor.

Cel dintâi care a pus bazele studiului literaturii apocrife la noi a fost B. P. Hasdeu. Sub influența curentelor științifice din Rusia, care dau o deosebită importanță studiului literaturii populare scrise și publicării de texte apocrife (N. Tihonravov, I. Porfiriev, Al. Veselovschi și alții). B. P. Hasdeu [1]) se ocupă pe larg de apocrifele noastre, punându-le în legătură cu literatura apocrifă a popoarelor slave și insistând asupra influenței mari pe care ar fi avut-o bogomilismul în răspândirea apocrifelor la noi. Această teorie era la modă pe atunci în literatura științifică la popoarele slave. De asemenea, cercetătorul neobosit în domeniul literaturii populare vechi, M. Gaster, consacră literaturii apocrife mai multe studii și publică și unele texte. El întregește sfera influențelor slave asupra literaturii apocrife cu influențe bizantine, admițând părerile lui Hasdeu cu privire la rolul bogomilismului în răspândirea apocrifelor.

Prof. N. Cartojan, în cele două volume consacrate cărților populare în literatura românească [2]) ca și în alte lucrări, aduce contribuțiuni nouă, extrem de prețioase, și cu privire la literatura apocrifă, stabilind legăturile ei cu literatura bizantină și cu literaturile popoarelor vecine, dând la iveală mai multe texte românești necunoscute mai înainte.

---

[1]) B. P. Hasdeu. *Cuvente den bătrâni*, vol. II, București, 1879.

[2]) N. Cartojan. *Cărțile populare în literatura românească*: I. București, 1929 și vol. II. București, 1938.

De remarcat este faptul că scrierile apocrife răspândite la Români nu cuprind toată literatura apocrifă ce se găsește la popoarele slave: nu toate legendele apocrife, care au circulat la aceste popoare, au pătruns la Români (a se vedea colecțiile de apocrife publicate de către diferiți cercetători) [1].

Am menționat că răspândirea apocrifelor, după părerea unor savanți, străini și români, s'ar datori eresiei bogomiliste. La baza acestor învățături eretice stă ideea existenței a două începuturi, care stăpânesc lumea, — a răului și a binelui. Dumnezeu, care înfățișează binele, este creatorul lumii nevăzute, iar diavolul, Satanil, în care este personificat răul, a creat lumea văzută, acea materială. Potrivit acestei concepții dualiste, bogomilii își desăvârșesc învățăturile și își stabilesc practica religioasă pe care o cunoaștem numai din scrierile adversarilor lor; aceste învățături n'au fost ceva bine cristalizat; ele se modifică, potrivit vremurilor și caracterului popoarelor, unde pătrund. Din doctrina acestor învățături, care pe noi nu ne interesează, se desprinde numai faptul că bogomilii nu recunosc Vechiul Testament pe care-l socot ca moștenire a împărăției lui Satanail; aceasta însă nu-i împiedecă să citească cărți interzise cu caracter apocrif, în legătură cu Vechiul Testament, și poate să contribue chiar la crearea de apocrife nouă. Eresia, după cum se știe, apare în Bulgaria în a doua jumătate a secolului al X-lea și ar fi în legătură cu numele preotului legendar Bogomil, care multă vreme se identifica cu persoana presbiterului bulgar Eremia, scriitor din secolul al XI—XII-lea și care ar fi fost autorul apocrifului despre lemnul crucii.

Această ipoteză emisă de către slavistul Iagič, împărtășită de către Fr. Rački [2]) și susținută constant în mai multe lucrări de către profesorul rus A. N. Veselovschi, a fost abandonată în urma lucrării prof. M. Socolov, care

[1]) И. Порфиріевъ. Op. cit., precum și vol. II: Апокрифическія сказанія о новозавѣтныхъ лицахъ и событіяхъ. Петербуръ. 1863. А. Н. Пыпинъ. „Ложныя и отречеиныя книги русской старины“ în „Памятники старинной русской литературы“. Петербургъ. 1862. в. III. М. Сперанскій. Славянскія апокрифическія евангелія. Москва. 1895. И. Франко. Апокріфи і легенди з ураінскихъ рукописивъ. Тт. I—II Львовъ. 1896, 1899.

[2]) Sr. Rački. « Bogomili i Patareni », în operele Academiei iugo-slave de științe (Rad, VII, VIII, X). Belgrad, 1869—1870.

dovedește că învățăturile lui Bogomil sunt în contrazicere cu legendele create de preotul Eremia (bogomilii sunt în contra cinstirii crucii, pe care o socotesc ca unealtă de tortură a lui Satanail, pe când legenda lemnului Sf. Cruci tinde la venerarea crucii [1]). De aici, și teoria după care bogomilismul ar fi contribuit la răspândirea literaturii apocrife printre popoarele slave și la noi, teorie sprijinită de către același Veselovschi și după el la noi de către B. P. Hasdeu, Gaster și alții. Astăzi nu mai este luată în considerație decât parțial de către unii cercetători, în special în privința legendelor cosmogonice. S'a stabilit că teoriile dualiste sunt cu mult mai vechi, că ele își au originea în Orientul vechiu, în credința persană și la alte popoare, care își găsesc aplicare în învățăturile semi-creștine ale gnosticilor și maniheilor din secolul al III-lea, iar mai târziu în doctrina religioasă a pavlicienilor din sec. al VII—IX-lea, din care, după cum se crede, a ieșit bogomilismul. Istoricii literaturii rusești (Vl. Perett, P. Vladimirov, A. N. Pâpin, E. Petuhov, H. Gudzii, A. Orlov, etc.) [2]) nu dau aproape nicio importanță rolului bogomilismului în răspândirea legendelor apocrife. La această părere aderă și alți cercetători slavi, ca D. Prohasca și chiar unii învățați bulgari, ca I. Ivanov, care ar înclina spre ideea că bogomilismul a jucat un rol redus în istoria răspândirii legendelor apocrife.

Răspândirea legendelor apocrife la noi și pătrunderea lor în masele poporului s'a efectuat pe două căi, și anume: pe calea scrisului, adică prin cărți slave și mai târziu românești, și pe cale orală. Motive de legendă apocrifă se găsesc nu numai în scrieri apocrife propriu zise, ci și în cărți cu conținut străin de apocrife; elemente apocrife pătrund în diferite sbornice, adică colecții de scrieri variate, precum și în Palii și Cronografe, după cum am menționat mai sus; ele se strecoară în Proloage și Mineie, chiar în predici care se rostesc în biserici. Astfel, în colecția de predici, numită « *Cheia înțelesului* »,

1) М. Соколовъ. Матеріалы и замѣтки по старинной Славянской литературѣ. Vol. I și II. Москва. 1888—1900.

2) Проф. Йорд. Ивановъ. Богомилски книги и легенды. Изд. Болг, Академія Наукитѣ. София 1925. М. Г. Попруженко. Козма презвитеръ. болгарскій писатель X вѣка. София. 1936.

opera lui Ioannichie Galeatovschi, tradusă la noi în anul 1678, se găsesc numeroase motive apocrife și legende în special cu privire la Maica Domnului [1]).

Dar în răspândirea apocrifelor, în pătrunderea lor în masele populare, poate mai mare rol a jucat tradiția orală, calea povestirii dela om la om, decât trecerea lor în popor prin mijlocirea cărții. Apocrifele nu sunt altceva decât un fel de mitologie creștină, care satisface și curiozitatea și imaginația tuturor popoarelor creștine. Am arătat în altă parte că nu există popor care să nu aibă legende în legătură cu crearea lumii, cu originea omului, cu sfârșitul lumii, cu vieața de dincolo de mormânt. Aceste legende sunt în legătură cu credința poporului, cu religia lui. Românii, popor cu o tradiție creștină veche, nu puteau să nu aibă răspuns la aceste întrebări în lumina credinței lor. Unele din motive de legendă prelucrate și complicate cu trăsături nouă, puteau să fie moștenite dela Romani. Dăm un exemplu. Probabil că, încă în primele veacuri ale creștinismului, exista printre credincioși o legendă, în care se spunea că Maica Domnului a țesut pentru fiul său o haină și că ea în general cunoștea lucrul de mână.

Acest motiv a intrat în protoevanghelia lui I a c o v, în care se povestește că Fecioara Maria, în timpul când a venit arhanghelul să-i vestească rolul pe care-l va avea, a găsit-o « *șezând la masa sa și torcând purpură* » [2]).

Aluzie la acest motiv se găsește în predica lui Grigorie Țamblac, la Vinerea mare, unde se spune că Maica Domnului a țesut cu mâinile sale haina lui Hristos, precum și în predicele lui Ioanichie Galeatovschi, despre care a fost vorba mai sus [3]).

Acestă fabulă își are originea în mitologia greacă, unde fiica unui zugrav, Arahna, o excelentă țesătoare, după ce a fost învinsă la un concurs provocat de ea, de către zeița Atena, a

---

[1]) Ș t. C i o b a n u. *Din legăturile culturale româno-ucrainiene.* Ioannichie Galeatovschi în literatura românească veche Bucurexti 1938.

[2]) П. А. Л а в р о в ъ. Апокрифическіе тексты. Сборникъ Отд. русскаго языка и словесности Академіи Наукъ. Vol. 67, p. 57. C. Tischendorf. Evanghelia apocripha Lipsiae. 1853, p. 16 Cfr. Șt. Ciobanu. Миѳъ объ Арахнѣ въ Богородичной легендѣ. Петербургъ, 1912, p. 2.

[3]) Ș t. C i o b a n u. *Op. cit.*, p. 3.

fost transformată în păianjen. De acestă legendă se folosește Ovidiu în « Metamorfozele » sale (cartea a VI-a). Acest motiv antic trece într'o povestire populară românească, unde se povestește cum Maica Domnului torcând niște fire, a fost provocată de un păianjen să toarcă firul mai subțire, el însuși arătându-și iscusința de a toarce mai bine [1]). Este un fel de întrecere, de concurs în iscusința de a toarce, între Maica Domnului și păianjen.

O variantă asemănătoare a trecut la Polonezi și Unguri [2]), însă legenda românească este cu mult mai apropiată de motivele clasice, ceea ce ne duce la concluzia că această legendă a fost păstrată și prelucrată la Români, de unde ea a trecut la vecinii lor.

Profesorul dela Universitatea din Poznan, W. Klinger, membru al Academiei de științe poloneze, un cercetător distins al folklorului antic în legătură cu folklorul de astăzi susține că poporul românesc a servit drept intermediar între motivele populare antice și cele contemporane, răspândite în deosebi la popoarele din Sud-Estul Europei. De ex., el arată că « pomul » care se face la înmormântarea țăranilor români și care nu se găsește la alte popoare, își trage originea din cultul zeiței Demetra, motiv care trece la noi prin intermediul strămoșilor noștri Romani [3]).

De aici tragem concluzia, că unele variante ale apocrifelor noastre strecurate în credințele și poezia noastră populară, ar putea să fie de origine mai veche, păstrate în tradiție, dela coloniștii romani-creștini.

Cercetătorii ruși din ultimul timp, abandonând teoria « bogomilistă » cu privire la răspândirea apocrifelor la Slavi, atribue un rol foarte mare călătorilor pe la locurile sfinte, unde circulă o mulțime de legende și de unde aceste motive au trecut în țările respective. Locurile sfinte unde a trăit și pătimit Hristos, au servit întotdeauna ca punct de atracție pentru lumea creștină din toate țările. Dorința de a smulge locurile sfinte

[1]) Sim. Fl. Marian. *Legendele Maicii Domnului.* București, 1904, pp. 98—105.
[2]) Șt. Ciobanu, pp. 8, 9.
[3]) O scrisoare în această privință a d-lui W. Klinger, fost profesor al meu, se găsește în posesiunea autorului acestor rânduri.

din mâinile păgânilor duce la războaiele « cruciaţilor ». Scurta lor stăpânire asupra acestor locuri a avut drept consecinţă, între altele, şi răspândirea de fel de fel de legende şi apocrife în apusul Europei în legătură cu vieaţa pământească a lui Hristos. Cete de pelerini exaltaţi, din toate ţările, năzuesc a ajunge şi a vedea locurile pe unde a umblat Hristos. De aceste locuri sunt legate numeroase apocrife, care circulau printre călugării din Palestina. Astfel, un călător rus (egumenul Daniil), a vizitat mormântul lui Hristos şi Golgota; dincolo de altarul bisericii el vede « buricul pământului ». Pe Golgota i s'a arătat capul lui Adam, care a fost îngropat sub crucea lui Hristos, când acesta din urmă moare pe cruce, pietrele se desfac şi sângele lui Hristos îi spală capul de păcatele oamenilor.

In altă parte, călugărul rus a văzut turnul lui David, în care acest rege îşi scria psalmii, a zărit într'o mănăstire şi trunchiul lemnului Sf. Cruci. Pe muntele Tavor el vede peştera lui Melhisedec, unde el fu vizitat de Adam; vizitează « fântâna », unde arhanghelul aduce buna vestire Maicii Domnului. De asemenea, el s'a interesat şi de muntele care s'a desfăcut şi a ascuns-o pe Elisabeta mama lui Ioan Botezătorul, când ea fugea de persecuţiile lui Irod.

Toate aceste date, din descrierea călătorului rus, amplificate cu motive adause mai târziu, se găsesc şi la alţi călători. Ele toate sunt împrumutate din apocrife. Vizitatorii locurilor sfinte cu evlavie adunau aceste ştiri şi le transmiteau acelora cari n'au fost învredniciţi să le cerceteze la faţa locului. In felul acesta, dela om la om se transmit o mulţime de legende şi apocrife, care se strecoară în literatura orală şi în arta populară.

Literatura veche rusă a lăsat o mulţime de descrieri de călătorii pela locurile sfinte, în Palestina, la Constantinopol şi la Muntele Athos. Călătorii ruşi plecau în cete, de obiceiu pe jos, şi treceau prin ţările noastre. Era natural, ca aceşti pelerini, cari erau pretutindeni bine primiţi, la întoarcere să povestească cele văzute în călătoria lor. Unul din aceşti călători din secolul al XVII-lea, Arsenie Suhanov, descrie ce a discutat cu călugării «greci» în ţările noastre (în opera sa «Proschinitar»). Pe de altă parte, obiceiul de a călători, şi la Români,

de sigur, a fost foarte răspândit. Cuvântul « Hagiu », atât de frecvent ca pronume, este o dovadă că și Românii făceau asemenea călătorii. Cităm o mărturie: un număr de călugări, în sec. al XVIII-lea dela M-rea Căldărușani, obțin din partea arhimandritului o « slobozenie » pentru a pleca la Muntele Athos (Manuscrisul Academiei Române No. 483). In anul 1701 la Snagov se tipărește în grecește un « Proschinitar » al Sf. Munte.

Se știe că Țările Românești încă în epoca dominației culturii slave sunt invadate de fel de fel de călugări slavi și greci, din cari unii au fost și pe la locurile sfinte. Mai târziu, călugării de pe la mănăstirile din Palestina, Constantinopole și muntele Athos, vin în Țările Românești în calitate de administratori pela mănăstirile închinate, sau bat pragurile palatelor domnești și boierești cu « condicuțele de milă ». Prin cărțile aduse cu ei și prin contactul direct cu populația băștinașă a țării, toți acești călugări devin factori principali în răspândirea diferitelor legende și apocrife.

Literatura noastră veche nu ne-a păstrat prea multe apocrife în legătură cu Vechiul Testament, cu toate că folklorul nostru și-a însușit un număr mare de motive din aceste apocrife. In legătură cu crearea lumii, de exemplu, noi avem numai o singură legendă scrisă și anume despre lupta arhanghelului Mihail cu Satanail și aceasta este de proveniență târzie. In schimb în literaturile popoarelor vecine, unde circulau, în traduceri din grecește, mai intens cele două Palii și fel de fel de cronici și interpretări ale textului biblic cu privire la facerea lumii, scrise de Sf. Părinți, ca Epifanie de Cipru, Cozma Indicoplov, existau mai multe scrieri cu privire la crearea lumii, la îngeri, la Paradis, etc. Ele se strecoară în folklorul acestor popoare, de unde trec pe cale orală și în legendele noastre. Este ceva mai bogat ciclul de versiuni românești scrise în legătură cu Adam și Eva. Prototipul apocrifului se găsește în literatura bizantină și a fost publicat de către Tischendorf [1]), sub numele de « *apocalipsul lui Moisi* ». Originea lui însă, după unii, s'ar trage din vechile legende evreești, modificate în era creștină.

[1]) Tischendorf. *Apocalipses apocryphae*. Lipsca, 1866, pp. 1—23.

Prin secolul al XIV-lea încep să apară versiuni traduse şi prelucrate în limba slavă sub diferite titluri: « *Despre mărturisirea Evei şi despre întrebările nepoţilor ei cu privire la boala lui Adam* », « *Cuvânt despre Adam* », « *Cuvânt despre mărturisirea Evei şi boala lui Adam* » [1]). Unele motive din aceste legende, cum sunt cele despre capul lui Adam, sau « despre numele » lui sunt narate câteodată separat ca povestiri.

Originea câtorva versiuni româneşti, ce s'au păstrat în manuscrise, din care cel mai vechiu datează din secolul al XVII-lea [2]), se găseşte în redacţiile slave. Nu s'a stabilit încă după care versiune slavă s'a făcut traducerea românească şi ce modificări a suferit această traducere.

Conţinutul acestui apocrif este următorul:

După ce Adam şi Eva au fost izgoniţi din raiu, ei au plecat spre părţile de Răsărit, unde au locuit timp de 18 ani şi două luni. Eva fu prevenită printr'un vis că ea va avea doi copii, pe Cain şi pe Abel, şi că cel dintâi îl va omorî pe cel de al doilea. (După versiunea românească visul se arată lui Adam). Se povesteşte naşterea copiilor, omorîrea lui Abel, naşterea lui Sith, îmbătrânirea şi îmbolnăvirea lui Adam, care ajunge la vârsta de 900 de ani. In jurul patului bolnavului se adună neamul întreg al lui Adam. Adam începe şi Eva continuă să povestească vieaţa lor.

Această povestire despre vieaţa lui Adam şi Eva formează miezul apocrifului. Vieaţa în raiu şi căderea în păcat a Evei prin viclenia diavolului, precum şi izgonirea lor din paradis este descrisă, ca în Biblie, cu mici amănunte nouă. După işirea din raiu, primii oameni fură nevoiţi să-şi câştige pâinea prin munca lor, « cu sudoarea frunţii ». Arhanghelul Ioil îl învaţă pe Adam să se roage lui Dumnezeu, care văzând suferinţele lui Adam şi Eva, ordonă să li se repartizeze a şeasea parte din raiu şi să li se dea dobitoace. Arhanghelul Mihail îi dă lui

[1]) Н. С. Тихонравовъ. Памятники отреченяой русской литературы. Vol. I, pp. 1 — 15; 248 — 304; А. Н. Пыпинъ. Памятники стариной русской литературы, vol. III. И. Порфирiевъ. Op. cit. pp. 90 — 104, 208 — 216. А. И. Яцимирскiй. Библiографическiи обзоръ апокрифовъ въ южнославянской и русской письменности. Вып. I. Апокрифы ветхозавѣтные. С, Петербургъ. 1921. И. Франко. Апокрифи и легенди з украiнскихъ рукописивъ. Тт. I — II Львовъ. 1896, 1899.

[2]) N. Cartojan. *Op. cit.*, vol. I, pp. 49—59.

Adam grâu, și-l învață să-l cultive. Dar când Adam încearcă să bage plugul în brazdă i se arată diavolul, care pe motivul că pământul este al lui, iar lui Dumnezeu îi aparține cerul, nu dă voie lui Adam să lucreze pământul, până când printr'un zapis, Adam nu promite că neamul omenesc va aparținea diavolului. Diavolul ascunde «zapisul» în Iordan, sub o piatră, pe care ulterior a stat Hristos când s'a botezat. Adam și Eva au văzut greșeala pe care au făcut-o și ca să scape de diavol, s'au hotărît să se roage lui Dumnezeu, Eva stând în apele Tigrului, iar Adam în Iordan, scufundându-se până la gât. Așa au stat ei 40 de zile (după versiunea românească 35 de zile). Eva fu ispitită să iasă din apă, dar ea nu se lasă înșelată. Impreună cu ea se roagă lui Dumnezeu fiarele și pasările. Dumnezeu le aude rugăciunea și-i scapă pe Adam și Eva de diavol. Eva născu pe Cain și Abel.

Se povestește pe scurt moartea lui Abel și nașterea lui Sith. Apropiindu-se sfârșitul vieții tatălui său, Sith, ca să-i potolească durerile, se duce împreună cu Eva spre raiu ca să aducă de acolo o ramură de măslin. La poarta raiului îi întâmpină o fiară, Gorgonia, care gonește pe Eva și Sith. Aceștia pleacă înapoi, plângând. Un înger îi întreabă de ce plâng și Sith îi povestește despre boala lui Adam. Ingerul le dădu o ramură din pomul al cărui fruct oprit a fost gustat de Adam și Eva, și aducând ramura lui Adam, acesta își făcu o cunună și muri. După șase zile muri și Eva. Din cununa lui Adam crescu un pom.

După cum vedem, legenda conține mai multe motive, care așa cum am arătat mai sus, își au originea în literatura populară iudaică, motive sporite cu elemente nouă potrivite cu concepția creștină. Această legendă a avut o largă răspândire la popoarele slave și cele apusene. Versiunea românească este izbitor de asemănătoare cu versiunea rusească [1]), pe care prof. P e r e t ț o socoate ca o legendă aparte, deosebită de versiunile grecești, amplificată pe terenul rusesc cu unele motive nouă [2]).

---

[1]) В. Н. Перетцъ. Пособiе по исторiи древней русской литературы. Кiевъ 1912, pp. 72 – 76.

[2]) *Ibidem*

In legătură cu Adam și Eva, este și apocriful despre Cain și Abel, trecut în literatura noastră scrisă în secolul al XVII-lea[1]) prin cronografe și prin cunoscutele « *Intrebări și răspunsuri* », apocrif care circulă la Slavi și sub forma de povestire.

In literatura românească veche scrisă, deocamdată nu s'au găsit și alte texte cu privire la Adam și Eva, cum sunt « *Izgonirea lui Adam din raiu* », « *Inmormântarea lui Adam și Eva în Ierusalim* », « *Genealogia lui Adam și Eva* », precum și apocriful despre Enoh, sau apocalipsul lui Enoh. In schimb, în literatura noastră veche găsim legende apocrife cu privire la Avraam.

In « Codex Sturdzanus », cunoscutul manuscris-copie de pe la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul celui al XVII-lea, s'a păstrat un text al apocrifului « *Moartea lui Avraam* ». Este unul din textele noastre apocrife vechi, întru cât copierea lui a avut loc pe la sfârșitul secolului al XVI-lea, iar originalul cu siguranță a fost tradus mai înainte.

Iată în scurte cuvinte conținutul acestui apocrif, pe care unii cercetători îl socotesc ca apocrif apocaliptic:

Avraam era un mare primitor de călători. Diavolul însă luă măsuri ca drumurile ce duceau spre Avraam, să fie închise. După o așteptare zadarnică de câteva zile, Avram se hotărî să iasă la drum împreună cu fiul său Isac, în speranță că ei vor întâlni vreun drumeț. Ei dau peste un călător modest pe care l-au invitat la masă. Călătorul însă nu era altcineva decât arhanghelul Mihail, care fu trimis de Dumnezeu să ia sufletul lui Avraam. In drum spre casă, un pom mare își aplecă crengile până la pământ și strigă: « Sfânt, sfânt, sfânt ». Avraam rămase mirat. Ajungând la casa lui Avraam, soția lui, Sara, spală picioarele călătorului și constată că picioarele lui nu sunt ca la toți oamenii, ele fiind fără « pieliță ». Avraam și Sara își dădură seama că oaspetele lor nu este un om de rând, ci un trimis al Domnului.

Noaptea, Isac, fiul lui Avraam, află în vis despre misiunea cu care fusese trimis îngerul în casa lor. In miezul nopții își deșteaptă părinții, povestindu-le visul. Plâng toți împreună

[1]) N. Cartojan, *op. cit*, II, pp. 40—42.

cu îngerul, care le spune cu ce scop el s'a coborît pe pământ. Avraam îl roagă pe înger să-l ia în cer cu trup cu tot. El ajunse în fața lui Dumnezeu, care dădu poruncă îngerului să-i arate lăcașurile unde sălășluește Ziditorul. Avraam vede în ceruri un om, care, când plângea, când se bucura. I s'a explicat că acest om este Adam, care se bucură când îi vede pe cei cari au dus o vieață dreaptă, și plânge, când îi vede pe cei păcătoși.

Povestirea din «Codicele lui Sturdza» se termină aici, textul fiind incomplet.

Acest text a fost publicat de către B. P. Hasdeu, în «Cuvente den bătrâni» [1]).

Versiunile slave, cum este acea publicată de către N. Tihonravov [2]) sunt cu mult mai desvoltate. După o redacție mai largă a acestei versiuni se face traducerea unei variante românești de mai târziu și anume, din secolul al XVIII-lea. Aici găsim continuarea versiunii din *Codicele lui Sturdza*, care este amplificată cu amănunte noui: se povestește cum sunt primite în cer sufletele cele drepte și cele păcătoase, iar trecerea lui Avraam în altă lume este prezentată ca o luptă a lui cu moartea personificată într'o ființă înspăimântătoare, care prin înșelăciune fură sufletul lui Avraam, ce este dat arhanghelului Mihail. Se crede că versiunea apocrifului din Codicele lui Sturdza se trage dintr'un text sud-slav, iar cea mai desvoltată, studiată de Gaster, ar avea originea într'o versiune rusă, iar după alții, într'un text grecesc.

Inafară de aceste două texte, prof. N. Cartojan semnalează o nouă versiune, a treia, care se deosebește de versiunile precedente și care și-ar trage originea dintr'un text grecesc.

De notat că celelalte legende în legătură cu Avraam, cum este «apocalipsul lui Avraam», legenda despre «*Avraam și trei călători*», despre «*Discuția lui Avraam cu astrologii din Egipt*» n'au pătruns în literatura veche românească.

---

[1]) B. P. Hasdeu. *Op. cit.*, vol. II, pp. 189—194.

[2]) Н. Тихонравовъ. Памятники отреченной русской литературы, Томъ I. Петербургъ. 1863, pp. 79—90.

De numele lui Avraam este legat apocriful despre Melhisedec, legendă ce a avut o răspândire foarte mare la Greci și la popoarele slave, prin Palia comentată.

In literatura românească, un fragment din această legendă pătrunde prin secolul al XVI-lea sau al XVII-lea, fragment care a fost publicat de către G a s t e r [1]).

Tatăl lui Melhisedec, care după redacțiunea românească se numea Osedec, iar după cele slave Melhil, era un rege păgân. El se închina idolilor. Regele dă ordin fiului său Melhisedec să se ducă să ia șapte viței ca să ofere jertfă idolilor. Pe drum, în executarea poruncii tatălui, Melhisedec se gândește că nu este bine să se aducă jertfe idolilor, ci mai bine Celui care a făcut cerul și pământul. Melhisedec se întoarce la tatăl său fără viței, arătându-i că este mai bine să se aducă jertfe lui Dumnezeu, iar nu idolilor. Regele, sub amenințarea că-l va omorî, îl trimite din nou după viței. In timpul absenței fiului său, Melhil îi spune soției sale Salima, că trebue să dea zeilor ca jertfă pe unul din cei doi fii ai săi, având-l în vedere pe Melhisedec. Salima plânge. Regele și Regina trag la sorți pe care din cei doi fii să-i omoare. Sorții căzură asupra celuilalt fiu, care se numea Sedec (după versiune slavă, el se numea Melhil, ca și tatăl lui). Melhisedec aduse vițeii și regele se duse la templul idolilor ca să-și jertfească și fiul alături de viței. La tânguirea reginei că fiul ei va fi omorît, Melhisedec se urcă pe dealul Tavorului și se roagă lui Dumnezeu. Dumnezeu aude rugăciunea lui și pământul se desface, iar orașul de reședință a regelui se prăbușește împreună cu tot neamul lui Melhil. Melhisedec înspăimântat rămâne pe muntele Tavor șapte ani, ducând o vieață sălbatică, hrănindu-se cu rădăcini și cu coajă de pom. După șapte ani, Avraam auzi glasul lui Dumnezeu, care-i porunci să se ducă la Melhisedec, să-i ducă hrană și îmbrăcăminte și să-i ceară binecuvântarea. Avraam îl îngrijește pe Melhisedec, care-l binecuvintează pe Avraam. Avraam îi dă a zecea parte din averea sa. După cum a aflat Avraam dela Dumnezeu, Melhisedec este numit « cel fără tată și fără mamă », preot al lui Dumnezeu, care învață omenirea să aducă lui Dumnezeu jertfă fără sânge.

[1]) M. G a s t e r. *Crestomatie*, vol. I, pp. 65—68.

Legenda românească, sau mai bine zis un fragment din ea, publicat după un manuscris al Academiei Române, se deosebește de cea slavă în unele amănunte [1]), dar traducerea ei s'a făcut de pe un original slav, provenit din redacția grecească din Palia comentată.

In anul 1812, la Iași, apare o versiune nouă a legendei lui Melhisedec, tipărită de către un oarecare Atanasie. Titlul cărții este următorul: «*Pentru Melhisedec istorie și tâlcuire foarte minunată și frumoasă*» [2]). Versiunea, o nouă traducere din grecește, este mai aproape de varianta slavă după care am redat subiectul legendei.

Din celelalte personagii biblice, atenția credincioșilor se oprește asupra lui Moise și Solomon. Literatura veche românească însă nu cunoaște multe legende despre aceste două figuri biblice, ci numai câteva versiuni strecurate la noi prin cronografe. Bogatele motive cu privire la Moise, se reduc la episodul cu faraonul Egiptului, căruia fiul adoptiv al prințesei, copilul Moisi, îi smulge coroana din cap. Regele vrea să-l omoare, dar este sfătuit de către înțelepți să-l încerce și să vadă dacă acest fapt are vreo semnificație. Copilului i se prezintă o piatră scumpă și o lumânare aprinsă. Dacă el va pune mâna pe nestimată, va fi omorît, dacă va pune mâna pe foc, — el va scăpa cu vieață. Copilul pune mâna pe foc și astfel vieața lui este salvată. Locul lumânării în legendele din cronografe îl ia un jăratec, pe care Moisi luându-l îl bagă în gură, din care cauză el devine gângav. Se crede că originea legendei se găsește la Evreii vechi, care creează legenda ca să justifice gângăvia lui Moisi.

Despre Solomon, simbolul înțelepciunii, au circulat în lumea creștină o mulțime de legende care pătrund în Palia comentată și care circulă și ca versiuni aparte.

Apocrifele în legătură cu Solomon se împart în patru grupe: 1) legende despre zidirea bisericii din Ierusalim; 2) despre Solomon și regina Sava; 3) despre judecățile înțelepte ale lui Solomon și 4) despre Solomon și soția lui necredincioasă.

---

[1]) И. Порфиріевъ. Op. ct., pp. 131—135.

[2]) I. Bianu și N. Hodoș. *Bibliografia româneasca veche*, Tom. III, fascicola I, p. 62.

Din primul grup de legende, poate cele mai frumoase, face parte legenda despre Solomon și Kitovras, o ființă demonică, care cunoștea unele taine ale naturii și care este folosită la ridicarea bisericii din Ierusalim. Ea nu pătrunde în literatura noastră direct din izvoarele slave sau grecești, ci se face cunoscută prin prelucrarea operei italianului Giulio Croce din secolul al XVI-lea, al cărui roman « *Vieața lui Bertoldo*», pătrunde în literatura noastră în secolul al XVIII-lea.

Conținutul apocrifului este următorul: Solomon trimite o solie dintr'un boier și din câțiva tineri ca să-l aducă pe Kitovras. Solia a luat cu ea un lanț, pe care era scris un blestem al lui Dumnezeu. Trimișii mai aveau cu ei vin, miere și lână. Ei ajunseră într'un loc unde erau trei fântâni cu apă, din care bea Kitovras; astupă fundul fântânilor cu lână și umplu două fântâni cu vin și una cu miere și se pun la pândă. Kitovras bea conținutul fântânilor și adoarme. Trimișii lui Solomon aruncă lanțul pe gâtul lui Kitovras, și el după ce se trezește devine docil. Kitovras nu putea merge decât direct, răsturnând totul în calea lui. Trecând pe lângă casa unei văduve, el ocoli și-și rupse o coastă. Solomon îl întreabă cu ce să cioplească piatra pentru templu, căci lui i s'a' dat poruncă să nu se folosească de fier.

Kitovras îi spune că există o piatră numită « șamir » [1]) și dă sfatul, cum să dobândească această piatră. Trimișii lui Solomon găsesc un cuib de pasăre, acoperă cuibul cu o sticlă, și când vine pasărea și nu poate intra să-și hrănească puii, aduce piatra « Șamir » ca să taie sticla. Când pasărea tăia sticla, trimișii lui Solomon scot un țipăt și pasărea scapă piatra jos [2]).

In « Bertoldo », numele lui Kitovras este înlocuit cu «Amedai». O legendă asemănătoare există în literatura talmudică sub numele de « Solomon și Asmodeu ». In cronografele noastre se strecoară și câteva anecdote cu privire la înțelepciunea lui Solomon; înțelepciunea lui se vede din discuția lui cu regina Sava (Sibila), care pune lui Solomon mai

[1]) In limba ebraică « șamir » însemnează « diamant ».

[2]) А. Н. Веселовскій. Славянское сказаніе о Соломонѣ и китоврасѣ и западныя легенды о Морольфѣ и Мерлинѣ. Петербургъ. 1872.

multe întrebări, pe care Solomon le rezolvă cu cea mai mare ușurință. Regina Sava, ca să ispitească înțelepciunea lui Solomon aduce mai mulți copii, băieți și fete, îmbrăcați și tunși la fel, și-l roagă pe Solomon să distingă pe băieți de fete. Solomon ceru să li se dea copiilor apă, ca să se spele. După felul cum se spală copiii, Solomon distinge băeții de fete.

Din apocrifele în legătură cu Vechiul Testament face parte și « Povestirea despre prorocul Ieremia și dărâmarea Ierusalimului ». Această povestire este trecută în manuscrisele slave, din care cel mai vechiu datează din secolul al XII-lea, în Mineie sub 5 Noemvrie și 1 Mai. La noi ea trece în secolul al XVII-lea și se găsește în cronografe și în « Viețile Sfinților » ale mitropolitului Dosoftei.

Conținutul acestei legende, în linii generale este următorul: Profetul Ieremia, presimțind venirea vremurilor grele pentru poporul Israelit, deplânge nimicirea Ierusalimului și chiamă poporul la pocăință. Dumnezeu spune lui Ieremia, alesului său, să părăsească împreună cu Varuh cetatea Ierusalimului, care urma să fie dărâmată. La întrebarea ce să facă cu vasele bisericești, Dumnezeu îl sfătuește să le îngroape în pământ. Simțind apropierea dușmanilor (Babilonienilor), Ieremia îl sfătui pe Avimeleh, un alt ales al lui Dumnezeu, să aducă smochine dintr'o grădină. Avimeleh adoarme sub un smochin și doarme 70 de ani (după alte versiuni 80). Ieremia și Varuh sunt duși în Babilonia. Când s'a deșteptat din somn, Avimeleh, căruia i se păru că n'a dormit decât o oră, nu recunoscu Ierusalimul. El trimite un vultur cu o scrisoare către Ieremia, în care îl sfătuește să se întoarcă împreună cu neamul evreesc în Ierusalim. Astfel se termină robia Evreilor. Ieremia, în cele din urmă, fu omorît cu pietre de către Evrei. Originea acestei legende se găsește, după cum a dovedit Gaster, în literatura veche ebraică.

Cam acesta este ciclul de apocrife în legătură cu Vechiul Testament, care a circulat în vechea noastră literatură scrisă. Toată această literatură este tradusă și traducerea se face în majoritatea cazurilor din slavonește, deși aceaste legende se

formează la Greci și își au originea în istoria poporului evreesc și în legendele popoarelor din Orient.

Circulația acestor apocrife, păstrate în manuscrise și în unele cărți tipărite, n'a fost mare. Ele se citesc de știutorii de carte, alimentând și completând ciclul de legende cu caracter apocrif, care se răspândesc pe cale orală și care sunt cu mult mai bogate în variante.

Aceste apocrife, scrise și nescrise, pătrund adânc în conștiința poporului românesc, îmbogățind tezaurul literaturii lui populare.

Un loc intermediar între apocrifele privitoare la Vechiul și cele în legătură cu Noul Testament ocupă legenda despre lemnul Sf. Cruci. Este un amestec de motive din Vechiul și Noul Testament al cărui conținut se reduce la următoarele:

Din ramura de măslin, iar după alte versiuni din pomul care i-a dus pe primii oameni la izgonirea din raiu, a crescut pe mormântul lui Adam un pom minunat de frumos, care se ramifică în trei crăci, împreunându-se din nou în câteva rânduri. Dintr'o cracă a acestui arbore, Sith a aprins pe malul râului Nil (după unele versiuni al Tigrului), un foc nestins. Când Lot păcătuește, el, ca să fie iertat de păcatul lui, după sfatul lui Avraam, aduce trei tăciuni aprinși, pe care-i îngroapă în pământ pe malul Iordanului și-i udă cu apă din acest râu până când acești tăciuni au înverzit și din ei au ieșit trei pomi frumoși. Din lemnul acestor arbori a fost făcută crucea, pe care a fost răstignit tâlharul ce a crezut în Hristos. Iar lemnul, pe care a fost răstignit al doilea tâlhar, se trage și el din raiu. De aici el fu scos pe timpul potopului; cu acest lemn Moise a îndulcit apele Merrei. Pe timpul lui Solomon, care avea nevoie de lemn pentru acoperirea templului, demonii, pe cari el îi folosește la adunarea de materiale, smulg pomul de pe mormântul lui Adam și îl aduc împreună cu capul lui la Ierusalim. Dar prin împrejurări miraculoase, lemnul n'a fost întrebuințat și a rămas pe lângă templul din Ierusalim, până când este folosit la răstignirea lui Hristos. Iar capul lui Adam, adus de către Solomon la Ierusalim, a fost acoperit cu pietre, formând muntele Golgota.

Această legendă, răspândită în Occidentul și Orientul creștin, are mai multe variante, unele mai scurte, altele mai complete, cu motive care intră și în alte legende cu caracter religios, cum este Vieața Sf. Constantin cel Mare, care în mod miraculos găsește împreună cu mama sa Elena cele trei cruci, pe care a fost răstignit Hristos și cei doi tâlhari.

Legătura pe care o face acest apocrif, între Hristos și Adam, între pomul raiului și cruce, personagiile biblice, ca Adam, Sith, Lot, Avraam și Solomon, precum și simbolica creștină care pătrunde această povestire cu țesătură de legendă, îl face extrem de popular.

Originea legendei despre lemunl Sf. cruci, alcătuită pe temeiul motivelor biblice, se găsește în literatura greacă, de unde ea pătrunde în Apus prin cruciați și se răspândește prin secolul al XII-lea și la Slavi.

In literatura românească, apocrifele despre Sf. cruce se găsesc în epoca slavonismului în forma slavă. Astfel, într'un sbornic din secolul al XVI—XVII-lea, găsim întreaga legendă despre lemnul crucii [1]. In românește o redacție a acestei legende se traduce pe la începutul secolului al XVII-lea și se găsește în două manuscrise ale Academiei Române (Nr. 469 și Nr. 3813), versiuni poate independente una de alta.

Trecem acuma la apocrifele privitoare la Noul Testament. In legătură cu nașterea lui Hristos, se găsește povestirea despre « *Afroditian și minunea ce a avut loc în Persia* ». Plecând dela știrea dată de Evanghelie despre nașterea lui Hristos și adorarea magilor, legenda povestește cum împăratul Perșilor a intrat în templul său, plin de idoli de argint și de aur, ca să afle explicația visurilor sale. Preotul Prup (Propie), care-l întâmpină pe împărat, îi povestește că idolii de argint și de aur în formă de fel de fel de figuri, toată noaptea s'au bucurat, spunând că fecioara Maria va naște pe Mântuitorul. Impăratul a rămas peste noapte în templu și idolii și văzut, că și figurile de animale și de pasări, au început să se bucure și să cânte. S'a desfăcut plafonul bisericii și s'a arătat o stea, la ivirea căreia toți idolii au căzut jos. Impăratul îi consultă pe înțelepții săi care-l sfă-

[1]) А. И. Яцимирскій. Славянскія и русскія рукописи румынскихъ библіотекъ, p. 340.

tuesc să trimeată o solie din magi, ca să-l găsească pe Mântuitorul, care s'a născut. Precedați de steaua care se mișca înaintea lor magii îl găsesc pe Hristos, căruia se închină, aducându-i daruri.

Apocriful este de origine grecească, de unde pătrunde într'o redacție mai scurtă în literatura popoarelor slave în secolul al XI-lea și al XII-lea și într'o nouă versiune din secolul al XIV-lea. Legenda s'a păstrat în câteva manuscrise românești, semnalate de către Gaster și N. Cartojan, iar textul ei a fost publicat de către Dan Simonescu[1]).

Am expus în altă parte câteva considerațiuni cu privire la originea apocrifelor din Noul Testament. Din cele șapte evanghelii apocrife (după unii nouă) câte s'au păstrat în latinește, grecește și în limbile orientale, la popoarele slave au circulat numai trei și anume: protoevanghelia lui Iacov, evanghelia lui Toma și evanghelia lui Nicodem[2]). Primele două evanghelii vorbesc despre nașterea, copilăria și vieața lui Hristos, a treia — despre suferințele Mântuitorului. — Protoevanghelia lui Iacov[3]) a fost plăsmuită în secolul al II-lea (Origen, scriitor din prima jumătate a secolului al III-lea vorbește de existența acestei scrieri) de către creștinii care venerau cultul Maicii Domnului. Este o adunare de știri care circulau în primele secole despre nașterea și copilăria Maicii Domnului, despre Bunavestire și nașterea lui Hristos, știri pe care nu le găsim în amănunte în Evangheliile recunoscute de biserică. Se crede că autorul, care se numea Iacov (nu se specifică dacă el a fost fratele lui Hristos) putea să fie creștin dintre Evrei, căci autorul scrierii cunoaște foarte bine obiceiurile la Evrei și Vechiul Testament. Această evanghelie nu este în cotrazicere cu Evangheliile canonice, deși are deosebiri destul de mari.

Nașterea Maicii Domnului este învăluită de miracol; Fecioara Maria de mică trăiește pe lângă templu, fiind hrănită

---

[1]) Dan Simonescu. *Legenda lui Afroditian Persul.* Casa Școalelor. București, 1942.

[2]) М. Сперанскій. Славянскія апокрифическія евангелія. Москва. 1895.

[3]) Asupra protoevangheliei a lui Iacov în legătură cu folklorul românesc a se vedea lucrarea Șt. Ciobanu: Румынския легенды о Богородицѣ, Moscova, 1912.

de îngeri; Maria n'a fost măritată, ci dată în pază unui bătrân, indicat de Dumnezeu.

Autorul insistă asupra zămislirii imaculate, divine, a lui Hristos și asupra purității Maicii Domnului. Unele motive sunt împrumutate din Vechiul Testament, cum este sterilitatea Anei, care se găsește în motivul despre mama lui Samuil, Ana. Reproducem în scurte cuvinte conținutul Protoevangheliei lui Iacov.

Intre Evrei trăia un om cu numele de Ioachim, care era foarte bogat, dar care nu avea copii. El aduce odată daruri lui Dumnezeu la templu, dar preotul a refuzat să primească aceste daruri, pe motivul că Ioachim n'are copii. Povestește despre această întâmplare soției sale, Ana, care în cuvinte pline de disperare, își deplânge soarta. Ioachim, întristat și el, se duce în deșert la turmele sale și aici postește 40 de zile. Se arată îngerul și spune Anei și lui Ioachim, că rugăciunea lor a fost ascultată. Se naște Maria, care la vârsta de trei ani este dată la templu, primirea ei se face de către preoți. Sfânta Fecioară este hrănită de către îngeri. Când se împlinesc 12 ani și Maria nu mai poate sta la templu, preoții adună pe toți văduvii, ca s'o dea pe Maria. Intre acești văduvi era și Iosif. Preoții au strâns toate toiagurile bătrânilor și din toiagul lui Iosif a sburat un porumbel, care s'a așezat pe capul lui Iosif. Toți au înțeles că Iosif este acela pe care l-a desemnat Dumnezeu s'o ia pe Maria în casă.

Se povestește, mai departe, episodul Bunei Vestiri, care o găsește pe Maria la fântână. Elisabeta, mama lui Ioan Botezătorul, la care Maria se duce, o slăvește ca pe Maica Domnului. Lui Iosif și celor ce se îndoiau de puritatea Mariei, Dumnezeu prin îngeri le vestește că Maria va naște pe fiul lui Dumnezeu. Din partea împăratului August vine ordinul ca toți cetățenii evrei să se prezinte la un recensământ. Iosif pleacă însoțit de fiul său Simeon și de Maria. Pe drum Maria naște într'un staul, într'o peșteră, lângă Betleem. La naștere asistă și moașa. Moașa ieșind și proslăvind pe Hristos, o altă femeie, cu numele de Salomeea, nu crede în divinitatea pruncului. Mâna ei se desparte de corp; ea crede apoi și mâna revine la loc.

Episodul cu venirea magilor şi persecuţiile lui Irod, îndreptate în contra noilor născuţi, se povestesc ca în Evanghelie. Maria însă nu fuge în Egipt, ci rămâne în Iudeea şi îşi ascunde pruncul într'un staul, iar Elisabeta cu Ioan se ascund într'un deal, care se desface şi îi acopere. Povestirea se termină cu omorîrea lui Zaharia, tatăl lui Ioan Botezătorul, de către trimişii lui Irod.

Protoevanghelia lui Iacov a fost cea mai populară scriere în lumea creştină. Scriitorii bisericeşti împrumută din această operă elemente în scrierile lor cu privire la naşterea Maicii Domnului (Tarasie, arhiepiscopul Constantinopolului, Ioan Damaschin, Andrei Creteanul, etc.). Protoevanghelia trece în Mineie în zilele de 8 şi 9 Septemvrie, uneori se rosteşte ca predică la sărbătoarea naşterii lui Hristos (parţial, se redă numai sfârşitul).

Nu se ştie când se traduce această scriere din greceşte în slavoneşte, unde se găseşte în redacţie completă şi în redacţie prescurtată. Prin Mineie, sub forma de cuvântare sau de descriere a vieţii Maicii Domnului şi a părinţilor ei, această Evanghelie se introduce şi la noi. Probabil că ea se face cunoscută în epoca slavonismului şi se traduce prin secolul al XVII-lea. Cel puţin în «Vieţile Sfinţilor» a mitropolitului Dosoftei, această scriere figurează la ziua de 8 Septemvrie. Numeroase motive din aceast apocrif se strecoară în literatura populară orală, în legendele româneşti despre Maica Domnului[1]), precum şi în iconografie. De exemplu, momentul Bunei Vestiri, în icoane adeseori se redă la fântână; la Naşterea lui Hristos se vede o femeie cu o mână ruptă, suspendată în aer, etc.

Evanghelia lui Toma în care Hristos apare în colori prea realiste, şi unde în copilărie el este înfăţişat ca om crud faţă de acei ce nu credeau în minunile lui, nu prinde la noi, cu toate că un text în limba slavă din secolul al XIV-lea a fost găsit în ţările româneşti [2]).

De altfel, această evanghelie apocrifă a avut un succes mai mare numai la adepţii diferitelor secte raţionaliste.

---

1) St. Ciobanu, *op. cit.*, pp. 4—21.

2) А. И. Яцимирскій. Изъ исторіи славянской письменности въ Молдавіи и Валахіи. Москва 1926.

Una din cele mai răspândite evanghelii apocrife, poate mai populară decât Protoevanghelia lui Iacov, a fost evanghelia lui Nicodem. Editorii și cercetătorii textului acestei Evanghelii, acei din Apus și Slavii, înțeleg sub termenul « Evanghelia lui Nicodem » două opere și anume: 1) Actele lui Pilat și 2) Coborîrea Mântuitorului în iad. Se presupune că ambele aceste părți au fost scrise de diferiți autori și că ele au fost unite mai târziu.

Manuscrisele grecești adeseori conțin numai partea întâia a acestei opere. De asemeni, în literatura veche slavă, partea întâia a fost tradusă din grecește cu mult mai înainte decât partea a doua. Numeroasele texte grecești și latinești ce s'au păstrat vorbesc de o circulație largă ce o avea această operă în lumea creștină din Apus și din Orient.

In cele mai multe texte ale evangheliei lui Nicodem, găsim și o anexă, o «*epistolă a lui Pilat către Tiberiu împăratul, despre patimile moartea și învierea Mântuitorului*» («᾿Αναφορά») și o povestire scurtă despre «moartea lui Pilat» («Παράδοσις»).

Aceste anexe constitue o încheiere firească a Evangheliei lui Nicodem. Evanghelia lui Nicodem exista în secolul al II-lea, iar actele lui Pilat sunt amintite în scrierile lui Tertulian din secolul al III-lea. La Slavi, parțial ea se găsește în manuscrise din secolul al XIV-lea, iar întreaga evanghelie a lui Nicodem figurează în manuscrise din secolul al XVI-lea. Principele Andrei Curbschi, scriitor rus din secolul al XVI-lea, amintește despre această carte într'o scrisoare, spunând că ea «este plină de minciuni» și că el a văzut și un exemplar scris în limba poloneză.

Este greu de rezumat conținutul acestei evanghelii de proporții relativ mari. Actele lui Pilat, adică prima parte a evangheliei, conține descrierea judecății și condamnării lui Hristos la moarte de către Pilat, a morții Mântuitorului și a învierii. S'a emis ipoteza că Actele lui Pilat au fost scrise de un Evreu, care a vrut să-i convingă pe concetățenii săi, să creadă în divinitatea Mântuitorului. In linii generale, faptele descrise corespund evangheliilor canonice. Elementul apocrif constă în abundența de detalii care înfrumusețează povestirea și care

nu se găsesc în evangheliile canonice. De exemplu: când Evreii l-au predat pe Hristos lui Pilat și Pilat a trimis un « cursor » la El, cursorul văzându-l pe Hristos, i-a așternut învălitoarea (turbanul, eșarfa) de pe cap și i-a spus: « Doamne Iisuse, calcă pe aceasta și mergi la Pilat care te chiamă ». Evreii îl întreabă pe cursor, de ce îi arată atâta considerație lui Hristos. El răspunde că așa a fost întâmpinat Hristos la intrarea lui în Ierusalim de către întreg poporul evreesc. Când îl introduc pe Hristos în palatul lui Pilat ca să-l judece, steagurile pe care erau zugrăviți zeii păgâni și pe care le țineau ostașii, s'au înclinat înaintea lui Hristos. Evreii au crezut că steagurile au fost aplecate de către ostași. Ei cer lui Pilat să-l scoată pe Hristos afară, dând ordin ca steagurile să fie încredințate celor mai voinici ostași. Pilat alege 12 ostași din cei mai buni și sub amenințarea de pedeapsă cu moartea, le ordonă să țină bine steagurile. Hristos trecând pe lângă steaguri, ele se închină a doua oară, cu toată silința ostașilor de a le ținea drept. Acest fapt bagă frica în sufletul lui Pilat, care nu știa ce să facă. In acel moment soția lui Pilat, Procla, trimite bărbatului său cuvânt să nu facă niciun rău acestui om drept (Hristos), care a chinuit-o în vis. Pilat voia să-l scape pe Hristos, dar mulțimea înfuriată cerea condamnarea lui Hristos. Unul din elevii ascunși (« tainici ») ai lui Hristos, și anume Nicodim, caută prin toate mijloacele să-i convingă pe Evrei, că Hristos este drept, că el a făcut mai multe minuni. Apar și câțiva din acei pe care i-a vindecat Hristos (slăbănogul, leprosul și alții), cari vorbesc în favoarea lui Hristos. Nici argumentul că Hristos l-a inviat pe Lazăr, nu ajută. Pilat cedează mulțimii, și cu toate că era convins de nevinovăția Mântuitorului, îl condamnă, spălându-se pe mâini. El și soția lui, când au aflat despre răstignirea lui Hristos și minunile ce s'au săvârșit la moartea lui, au fost adânc scârbiți. Tâlharii cari au fost răstigniți cu Hristos, după evanghelia lui Nicodim, se numeau Ghesta și Dismas; acest din urmă credea în Mântuitorul.

După răstignirea lui Hristos, Evreii deslănțue o prigoană în contra tuturor acelora, cari erau în anturajul Mântuitorului, în special în contra lui Iosif din Arimatheea, care împreună

cu Nicodim îl înmormântează pe Mântuitorul. Ostașii, care păzesc mormântul lui Hristos, vestesc învierea Lui, dar ei sunt cumpărați de Evrei și sfătuiți să nu răspândească această veste. Unii din acei care l-au văzut pe Hristos, pretutindeni, află că Iosif de Arimatheea, care era la închisoare, este la el acasă. Ei aud dela Iosif, că el a fost eliberat de însuși Hristos, care a înviat din morți. Alte mărturii au convins și pe membrii sinedrionului că Hristos a înviat, dar ei din răutate n'au crezut în El. Impăratul Tiberiu, aflând dintr'un raport al lui Pilat, despre nevinovăția Mântuitorului, îl chiamă pe Pilat la Roma și dă ordin să-l decapiteze.

A doua parte a evangheliei lui Nicodim conține coborîrea Mântuitorului în Iad. Este o povestire a celor doi fii ai lui Simeon cel drept, cari au înviat din morți. Ei povestesc că se găseau în iad împreună cu sufletele celor răposați, și în miezul nopții s'a arătat o lumină. Patriarhul Avraam împreună cu alții a strigat: « această lumină vine dela marea lumină ». Preotul Isaia a spus: « această lumină a venit dela Tatăl, Fiul și Sfântul Duh, pe care am prezis-o eu ». Ioan Botezătorul povestește că el a pregătit venirea Fiului lui Dumnezeu și că El l-a trimis să vestească tuturor și în iad învierea lui. Figurează și Adam cu cunoscutul apocrif despre Sith și călătoria lui spre raiu pentru a căpăta o ramură de măslin (sau untdelemn). Toți acei din iad își exprimă marea bucurie pentru învierea lui Hristos și mântuirea neamului omenesc, dar vine Satan, care caută să dovedească că Hristos nu este Dumnezeu, ci este un om simplu și Lui i se pregătește loc în iad. Se încinge o discuție între Satan și cei din iad. In timpul acesta cad porțile iadului și intră « Regele gloriei ». Se luminează toate temnițele. Satan este legat de către îngeri și predat iadului, căruia Hristos îi poruncește să-l țină pe Satan până la a doua venire a Lui.

Adam și toți patriarhii, profeții și martirii sunt scoși din iad și duși în raiu și predați arhanghelului Mihail. Aci cei doi fii ai lui Simeon își încheie povestirea, arătând cum ei au înviat, fiind trimiși de arhanghelul Mihail, ca să se coboare pe pământ, să vestească învierea Mântuitorului și să se boteze.

Frații predau povestirea, care este scrisă lui Iosif de Arimatheea și Nicodim și se fac nevăzuți.

Această parte a evangheliei lui Nicodim a servit ca model pentru o operă retorică și anume, pentru un « *Cuvânt despre pogorîrea lui Ioan Botezătorul în iad* », atribuit, se pare, pe nedrept scriitorului din secolul al IV-lea, Eusebiu, episcop de Emess.

De asemenea, evanghelia lui Nicodim a avut o mare influență asupra diferitelor scrieri din Evul Mediu, și anume: elemente din ea se găsesc în drama religioasă care privea patimile, moartea și învierea Mântuitorului, în cântece și cuvântări bisericești, în legendele cu privire la coborîrea lui Hristos în iad, etc. Scene din coborîrea Mântuitorului în iad pătrund și în iconografie.

Versiunile românești ale evangheliei lui Nicodim apar relativ târziu. Câteva manuscrise ce s'au păstrat în biblioteca Academiei Române sunt din secolul al XVIII-lea. Evanghelia este tradusă în întregime, adică cele două părți principale din ea. Traducerea s'a făcut din limba slavă, poate de pe un izvor slavo-rusesc. Ceva mai veche este « epistola lui Pilat către Tiberiu chesarul », care s'a păstrat în vreo trei manuscrise, din care două sunt din secolul al XVII-lea și « Condamnarea lui Pilat » o a doua anexă la evanghelia lui Nicodem, păstrată într'un manuscris din acelaşi veac.

Ciclul de apocrife, referitoare la Noul Testament în literatura greco-slavă și în cea apuseană, se încheie cu o serie de fapte apocrife ale apostolilor. Izvorul principal pentru cunoașterea activității apostolilor pentru răspândirea creștinismului, a luptei lor cu păgânismul, se găsește în « Faptele Apostolilor » și în « Epistolele » lor, scrieri canonice. Știrile însă cu privire la vieața apostolilor, la prigoana păgânilor în contra lor, uneori la martirajul lor, sunt extrem de sărace în scrierile acceptate de biserică.

In primele două veacuri ale creștinismului, se creează o sumedenie de legende în jurul sf. Apostoli. Unele din aceste legende sunt scrise și o parte din ele s'au păstrat. Astfel, s'au păstrat « Faptele Apostolilor Petru și Pavel », operă care diferă de cunoscutele « Fapte » ale apostolilor, « Martirajul

sf. Petru », « Călătoria sf. Apostol Petru cu Andrei, Matei, Ruf şi Alexandru », « Faptele apostolului Pavel şi Tecla », apocrif prelucrat de către Simeon Metafrast, « Faptele apostolului Toma », etc.

Nu s'a stabilit încă în ce măsură au fost răspândite aceste apocrife în literatura veche românească, întru cât deocamdată nu s'a semnalat niciun manuscris. Unele din ele, cu certitudine, au fost cunoscute în literatura noastră veche. Astfel, în « Călătoria apostolului Petru », etc., apostolii se găsesc în ţara mâncătorilor de oameni (antropofagilor). Lângă un oraş ei cer pâine dela un bătrân care-şi ara ogorul. Bătrânul se duce în oraş ca să cumpere pâine, iar apostolii ară şi seamănă în locul bătrânului. In urma lor creşte grâul. Bătrânul rămâne mirat, când îşi vede ogorul acoperit cu grâu înspicat. Acest motiv se găseşte şi în legendele noastre populare nescrise.

Cu mult mai însemnată pentru noi este literatura noastră apocrifă apocaliptică. Scrierile apocaliptice apar printre cele dintâi scrieri în limba românească. Astfel, « apocalipsul sf. apostol Pavel » sau « Viziunea ap. Pavel », unul din cele mai frumoase apocalipse, se găseşte în Codex Sturdzanus. Conţinutul acestui apocrif în linii generale este următorul:

Dumnezeu pune întrebare apostolului, până când oamenii vor continua să păcătuiască. Toate făpturile, apele, soarele şi luna, stelele sunt indignate că întreaga creaţiune divină i se supune lui Dumnezeu, numai omul calcă legile Lui. Condus de un înger, apostolul Pavel vede lumea cealaltă. Deasupra cerului ei văd îngeri răi, furioşi, din gurile cărora iese foc. Ei îi iau pe cei păcătoşi şi-i duc în iad. Deasupra lor stau îngeri, ale căror feţe sunt luminate ca soarele şi care-i iau în primire pe cei drepţi. Apostolul Pavel vizitează lăcaşul celor fericiţi. Aici el vede un râu de lapte şi unul de miere, pe malurile căruia cresc arbori încărcaţi de fructe. După aceea apostolul este dus în cetatea lui Hristos. Cetatea este situată în mijlocul unui lac şi întretăiată de patru râuri: unul de miere, al doilea de lapte, al treilea de vin şi al patrulea de untdelemn. Pe malul râului stau profeţii, patriarhii, bărbaţii şi femeile. Pe toţi îi delectează cu muzica sa, regele David.

In iad domnește întunerec și tristețe. Un râu mare de foc, în care stau bărbați și femei, unii până la genunchi, alții până la brâu, iar alții până la creștet. Intr'o prăpastie un alt râu de foc cu bărbați și femei. La un bătrân, îngerul-călăuză explică apostolului, că bătrânul a fost preot care nu săvârșea bine serviciul divin. Pavel pune și alte întrebări îngerului, care explică apostolului păcatele pentru care păcătoșii au fost osândiți la muncile infernului. Apostolul Pavel se roagă împreună cu îngerul pentru păcătoși, cărora li s'a acordat de Dumnezeu o zi de odihnă, ziua Invierii.

Apostolul vizitează și raiul din Eden, unde găsește pe Adam, Maica Domnului, etc. Descrierea raiului este cu mult mai palidă, decât aceea a infernului (ca în «Divina Comoedia»).

In limba românească, înafară de textul incomplet din Codex Sturdzanus, s'a păstrat și unul din secolul următor (Codicele Todorescu), care întregește textul primei versiuni.

Textele slave, după cum constată unii din savanții ruși, se apropie de o versiune siriană, ceea ce dă de bănuit, că textul sirian și cel slav provin dintr'un original grecesc care a dispărut. In limba slavă există o versiune mai completă și una ceva mai scurtă (la Slavii de Sud). De pe această ultimă versiune, și anume, de pe o ediție tipărită la Veneția în anul 1520, s'a făcut traducerea românească.

Apocalipsul din Noul Testament al lui Ioan Teologul, la început era considerat, după cum am arătat mai sus, ca scriere apocrifă. Abia mai târziu el este recunoscut de către biserica creștină ca scriere acceptabilă. In rând cu acest apocalips există și o scriere apocrifă, care poartă denumirea de « *Intrebările lui Ioan Teologul puse Mântuitorului pe muntele Tavor* ».

Conținutul acestui apocrif este următorul:

Ioan Teologul, urcându-se pe muntele Tavor, se roagă lui Dumnezeu să-i descopere ce va fi la a doua venire a Mântuitorului; șapte zile și șapte nopți durează rugăciunea lui și în cele din urmă el este ridicat în ceruri.

Aici el vede o carte uriașă, groasă cât șapte munți și de o lungime pe care n'o poate cuprinde mintea omenească. Cartea are șapte peceți. La întrebarea lui ce conține această carte, Dumnezeu spune că în ea sunt scrise faptele omenești, și

arată lui Ioan care vor fi semnele sfârșitului lumii și a venirii antihristului. Profeții Enoh și Ilie vor fi trimiși pe pământ ca să-l descopere pe antihrist; Ilie va fi omorît. Dumnezeu va trimite îngeri pe pământ, cari vor ridica în cer tot ce este sfânt: Sf. Scriptură, Sf. Cruce, etc. Pământul va fi aprins și va arde de 50.000 coți în lungime și 500 în adâncime. Va trimite patru vânturi puternice, care vor curăți pământul de cenușă. Se vor coborî patru îngeri, cari vor trâmbița, și la sunetul trâmbițelor se va desface cerul dela Răsărit spre Apus și se va ivi o cădelniță luminată, care va împrăștia un miros plăcut. Vor învia morții, iar de sus se va coborî Ierusalimul ceresc, şi însuși Dumnezeu. Se va rupe prima pecete a cărții, — vor cădea stelele, se va rupe a doua pecete — va dispărea luna, a treia — se va întuneca raza soarelui, etc., până la a șaptea pecete, când se va deschide infernul. Se va începe judecata cea de apoi: Antihristul și duhurile necurate vor fi aruncate în împărăția întunerecului. După aceea, vor fi judecați păgânii, cari vor fi trimiși în infern. Creștinii — cei drepți, vor fi despărțiți de cei păcătoși. Aceștia din urmă vor fi mânați în râul de foc, unde vor fi supuși la munci, fiecare după păcatele lui. Iar cei drepți vor sălășlui în raiu împreună cu îngerii.

Legenda pătrunde în literatura românească pe la sfârșitul secolului al XVI-lea sau începutul celui de al XVII-lea. Un fragment se găsește în Codicele Martianus; din secolul al XVIII-lea s'au păstrat câteva manuscrise mai complete.

O foarte mare răspândire a avut la Români « Apocalipsul Maicii Domnului », sau « Umblarea (călătoria) Maicii Domnului prin munci ». Această scriere apocrifă apare târziu în literatura bizantină, după cum se presupune prin secolul al VIII—IX-lea, și se răspândește în secolul al XII-lea la Slavi. Conținutul acestei scrieri se reduce la următoarele:

Maica Domnului îl roagă pe Fiul său să trimeată pe arhanghelul Mihail, ca să facă o călătorie prin iad. Insoțită de arhanghel și de alți îngeri, ea coboară în iad. La intrare aude țipete disperate de bărbați și femei, dar din cauza întunerecului, nu vede nimic. Mihail îi explică păcatele, pentru care ei sunt supuși la muncile iadului. La rugămintea Maicii Dom-

nului, se împrăștie întunerecul și ea vede o mulțime de oameni cari fierb în smoală. Sunt acei cari n'au crezut în Tatăl, Fiul și Sf. Duh. Mai departe, Maica Domnului și însoțitorii ei, dau peste un râu de foc, unde se chinuesc păcătoșii, stând în foc, care până la genunchi, care până la brâu, care până la creștet, după mărimea păcatului. Maica Domnului vede un om spânzurat de picioare; el este mâncat de viermi. Este acela care a dat bani cu camătă.

In altă parte, Maica Domnului vede un nor mare incandescent pe care sunt așezate paturi de foc. Pe ele stau culcați acei ce dormeau dimineața, când în biserică se făcea serviciul divin. Alți păcătoși stau pe scaune de foc. Sunt acei ce nu se sculau înaintea preoților cari veneau dela biserică. Calomniatorii sunt spânzurați de limbă de crengile unor arbori de fier. Intr'o parte a infernului se chinuesc preoții, patriarhii, episcopii, călugării și preotesele, care s'au măritat după moartea soților lor. Maica Domnului se interesează de fiecare păcătos; câteodată plânge, dar în majoritatea cazurilor, ea spune: « după faptele lor, fie așa ».

Bazați pe aceasta, unii din istoricii literaturii arată caracterul puțin creștinesc al acestei scrieri. La sfârșit, Maica Domnului îl roagă pe Dumnezeu să ușureze soarta păcătoșilor. Dumnezeu dă odihnă păcătoșilor dela Vinerea mare înainte de Paști și până la Dumineca tuturor sfinților.

Nu încape nicio îndoială că în apocalipsul Maicii Domnului se găsesc multe elemente împrumutate din Apocalipsul apostolului Pavel.

Expunerea noastră n'ar fi completă, dacă la aceste date, cu privire la literatura apocrifă din Vechiul și Noul Testament, n'am adăuga câteva scrieri cu caracter moral-religios, care prin forma lor atrăgătoare de legendă, au avut o circulație destul de mare printre strămoșii noștri.

Sunt câteva scrieri hagiografice și epistole apocrife, aceste din urmă plăsmuite după modelul epistoliilor Sf. Apostoli. Primul loc printre aceste epistole îl ocupă « *Legenda Duminecii* » sau « *Epistola Domnului nostru Iisus Hristos* ».

Se povestește, în această legendă, că în Ierusalim a căzut o piatră mică, pe care n'o putea mișca nimeni din loc. Se adună

clerul și se roagă lui Dumnezeu trei zile și trei nopți și în cele din urmă clericii aud un glas de sus, care le spune să ridice piatra. Piatra a fost desfăcută și în ea s'a găsit o scrisoare a lui Hristos. In ea se spune că Dumnezeu de trei ori i-a prevenit pe credincioși să țină legea Lui, dar ei nu ascultă. Ii avertizează pentru ultima dată să țină sărbătoarea Duminecii, căci în această zi a fost făcut Adam, în această zi a vestit arhanghelul Gavriil pe Fecioara Maria de Nașterea lui Hristos. Acei ce nu vor păstra Sf. Duminecă vor fi expuși la cele mai grozave pedepse, care se vor întinde asupra întregii omeniri. Epistola se termină cu îndemnul ca această epistolă dumnezeiască să fie cetită și răspândită printre credincioși.

Originea epistolei se găsește în primele secole ale creștinismului, când creștinii spre deosebire de Evrei, cari cinstesc Sâmbăta, luptau pentru a se recunoaște Dumineca, drept zi închinată Domnului.

In secolul al VI-lea se semnalează existența acestei scrisori. Ea se traduce în românește în secolul al XVI-lea și se găsește în Codicele Sturdzanus, în manuscrisul numit dela Ieud și în numeroase manuscrise din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea.

O lectură distractivă și folositoare pentru credincioșii din vechime o constitue literatura hagiografică. In limba românească se traduc scrieri cu vieți ale Sfinților, « Mineie », « Proloage », « Patericuri », cum este acel dela Pecersca. Iar mitropolitul Dosoftei scoate la iveală cele patru volume din « *Vieața și petreacerea sfinților* ». Unele din aceste « vieți » intră în compoziția Evangheliilor noastre învățătoare, încă înainte de opera mitropolitului Dosoftei (Sf. Nicolae, Sf. Gheorghe, etc.).

Din aceste legende hagiografice, face parte în primul rând legenda sf. Sisinie, care a avut o foarte mare circulație în sânul poporului românesc.

Se povestește că Sisinie, un ostaș vrednic, după mai multe isprăvi militare, este îndemnat de către un înger care i s'a ivit în vis, să se ducă la soră-sa Melintia, căreia i se răpise de către diavol cinci copii și era pe cale să-l răpească și pe al șaselea. Sora lui de teama demonului, se închisese într'un

turn de marmoră. Sisinie ceru voie să intre înlăuntru. Diavolul, prin viclenie, se strecoară în locuința surorii lui Sisinie și fuge cu copilul ei. Sisinie se ia după el. Intâlnește o salcie și o întreabă dacă pe acolo n'a trecut diavolul cu un copil. Salcia, care-l văzuse pe diavol cu copilul, răspunse că nu l-a văzut. Sfântul o blestemă să nu facă fructe. Așa se întâmplă și cu alți arbori, până când un măslin îi spuse că el l-a văzut pe diavol cu copilul aruncându-se în mare. Sisinie binecuvântează măslinul și se așează cu undița pe malul mării. In cele din urmă diavolul căzu în undiță și fu bătut de către Sisinie, până când aduse toți copiii pe care-i răpise. Diavolul face jurământ că nu se va atinge de copiii caselor unde se găsește o rugăciune, care de obiceiu era anexată la text și care circula și aparte.

Originea legendei sf. Sisinie se găsește în credința în demoni a popoarelor Orientului, superstiție trecută în mediul creștinesc al Grecilor, de unde ea pătrunde în literatura arabă, abisiniană și slavă. Dela acești din urmă ea vine la noi, unde se traduce prin secolul al XVI-lea; a fost copiată de popa Grigorie din Măhaciu, intrând în Codicele lui Sturdza.

Există și versiuni mai nouă. Legenda este răspândită și astăzi în masele poporului de jos, iar rugăciunea servește ca amulet pentru femeile lehuze și pentru copii, pentru gonirea duhurilor rele.

Aceeași vechime o are în literatura românească și legenda sf. Vineri. Răspândirea ei în mijlocul poporului românesc se datorește elementului fantastic și miraculos de care este pătrunsă această legendă și formei ei atractive de povestire, plină de peripeții.

Subiectul acestei legende este după cum urmează: Sf. Vineri a fost fiica a doi bătrâni evlavioși, care făgăduise că-și vor închina odrasla bisericii. La vârsta numai de cinci ani ea pleacă în lume să propovăduiască cuvântul lui Dumnezeu. Ea ajunge în cetatea Antiohiei, unde mulți păgâni trecură la creștinism mulțumită predicei sfintei. Dar Evreii se plâng împăratului care se numea Antioh (după alte versiuni Antonie), că ea propovăduește învățăturile aceluia care a fost răstingnit pe cruce de părinții lor. Impăratul o chiamă și văzând fru-

musețea ei, îi propune s'o facă « doamnă și împărăteasă » a lui. Sfânta refuză cu indignare, și împăratul dă ordin ca Sf. Vineri să fie răstignită pe cruce. Ea se roagă lui Dumnezeu, care trimite un înger și o descătușează. Ostașii înspăimântați de această minune trec la creștinism. Impăratul dă ordin s'o bage pe sfântă într'un cazan în care fierbea smoală și plumb. După șapte zile de ședere în cazan, sf. Vineri fu găsită nevătămată. Impăratul, care se apropiase de cazan, este orbit de sfânta care îl stropește cu conținutul clocotind al cazanului. El făgăduește că va trece la creștinism, dacă i se va reda vederea. Sfânta se roagă cu lacrimi lui Dumnezeu și ungând cu lacrimile sale ochii împăratului, acesta își recapătă vederea. Din Antiohia ea pleacă la un alt împărat, cu numele de Atisma. Acesta îi propune sf. Vineri să se închine dumnezeului lui și atunci el o va face împărăteasă. Sfânta refuză, și din această cauză ea este dusă înaintea unui smeu, care locuia într'o cetate. Sfânta și de aici iese teafără. Impăratul trece la creștinism. Sfânta ajunge la al treilea împărat, care-i repetă propunerea pe care i-o făcuse cei doi împărați. Refuzându-l, împăratul o bagă într'o căldare cu smoală, plumb și piatră, dar ea și de data aceasta rămâne neatinsă. Impăratul dădu ordin să i se taie capul. In rugăciunea ei înainte de moarte, sf. Vineri roagă pe Dumnezeu să-i ocrotească pe acei ce vor cinsti ziua ei, să blagoslovească holdele și dobitoacele lor de duhurile rele, și-i blestemă pe acei ce nu vor ținea post în ziua de Vineri.

Și legenda sf. Vineri (sf. Paraschiva) a fost copiată de același popa Grigorie din Măhaciu și se găsește în același codice al lui Sturdza, după un original de sigur mai vechiu. Textul a fost tradus de pe o versiune sud-slavă. Există și versiuni românești de proveniență mai recentă. Legenda Sf. Vineri a avut o influență mare asupra datinelor, obiceiurilor și superstițiilor poporului românesc, cu privire la cinstirea zilei de Vineri. Nu este însă exclus că la această cinstire să contribue și povestirea despre cele 12 vineri, un apocrif care a circulat intens la popoarele slave și care este cunoscut și în literatura noastră veche.

Același element miraculos, dacă nu chiar mai puternic, pătrunde și în legenda despre Sf. Gheorghe. Sf. Gheorghe

este unul din cei mai populari sfinți ai creștinismului. De numele lui sunt legate numeroase legende și cântece la toate popoarele creștine și chiar la musulmani. Cultul lui se răspândește încă înainte de secolul al V-lea. Intr'un palimpsest din sec. al IV—V-lea s'au păstrat fragmente din martiriul lui, care era considerat ca « o falsificare eretică ». Elementul fantastic ulterior se reduce puțin în unele opere consacrate sfântului, ca, de exemplu, în cuvântul de laudă al lui Andrei Cretanul (sec. al VIII-lea) și în Vieața Sf. Gheorghe a lui Metafrast (sec. al XV-lea).

Inalta considerație pe care o arată creștinii acestui sfânt, se explică prin faptul că el este socotit ca ocrotitor al agriculturii (« γεωργός » — agricultor), precum și conținutului legendelor asupra lui, cu un șir de minuni și cu prigoniri și chinuiri din partea păgânilor. In cea mai veche descriere a vieții lui, el este supus unui nesfârșit șir de torturi din partea șahului persan, Dadian, care îl martirizează timp de 7 ani. El este străpuns de suliță în pântece, dar scapă nevătămat; este rupt în bucăți, străpuns cu cuie de fier, tras pe roată, încălțat în încălțăminte de fier înroșită în foc. De trei ori moare și de trei ori înviază, până când a patra oară i se taie capul; mânia cerească însă îi nimicește pe acei ce-l martirizau. Extrem de popular este episodul luptei lui cu balaurul, episod care este introdus în legendă mai târziu: iconografia creștină îl zugrăvește pe sf. Gheorghe ca pe un tânăr frumos, călare pe un cal alb; sf. Gheorghe străpunge cu sulița un balaur.

Acest episod se povestește în felul următor: Intr'o împărăție din părțile Palestinei, un balaur, ce trăia într'un lac, teroriza populația; el îi înghite pe toți acei ce se apropiau de dânsul. Impăratul fu sfătuit să dea balaurului în fiecare zi câte un copil. Vine rândul și împăratului care-și trimite unica lui fată spre lac. Fata se apropie de lac și deodată se ivește un tânăr călare, îmbrăcat ostășește, care o întreabă pe fată de ce plânge? Apare balaurul, și tânărul, făcându-și semnul crucii, se repede asupra balaurului, îl străpunge cu sulița și îl domolește cu semnul crucii. Fata împăratului se întoarce acasă, ducând după ea balaurul atârnat de cingătoarea ei. Impăratul și supușii lui trec la creștinism.

Legenda este cunoscută în literatura românească în secolul al XVII-lea. Ea se găsește în mineiele noastre, începând cu cele ale mitropolitului Dosoftei. Legenda își are originea la creștinii palestino-sirieni; în compoziția ei intră multe motive din mitologia creștină, precum și elemente folklorice.

Cultul Sf. Gheorghe la Români, probabil, se datorește popoarelor slave: în literatura populară rusească sf. Gheorghe apare ca un făuritor al statului rus, iar la popoarele slave din Balcani el este considerat ca cel mai mare sfânt și ca ocrotitor al agricultorilor și crescătorilor de vite; în ziua de sf. Gheorghe se aduc la biserică miei, căror li se atârnă lumânări la coarne; mieii sunt sfințiți de către preoți, o reminiscență a cultului păgân de a aduce jertfe zeilor.

O legendă cu trăsături romantice este vieața sf. Alexe, omul lui Dumnezeu. Unicul fiu al unor părinți bogați și credincioși, sf. Alexe simțind vocație pentru o vieață închinată lui Dumnezeu, își părăsește soția în noaptea nunții, înmânându-i inelul și se refugiază pe bordul unei corăbii în alte țări. El ajunge la Edes. Aici sfântul împarte ce avea cu el săracilor și se așează la ușile bisericii sf. Marii, unde stă 17 ani. Slugile părinților lui îl caută, ajung până la biserica unde stătea sfântul, dar nu-l recunosc. Maica Domnului se arată unui preot al bisericii și-i spune să-l aducă pe omul lui Dumnezeu în biserică. Preotul nu știa cine este acest om al lui Dumnezeu și în urma unei rugăciuni i se arată, că cerșetorul dela ușa bisericii este acel despre care a vorbit Maica Domnului. Sfântul se face cunoscut tuturor, și din această cauză el se hotărăște să fugă în altă țară. O furtună ce se deslănțue pe mare abate corabia în care se găsea sfântul spre orașul lui natal. El cere tatălui său, care nu l-a recunoscut, să-i dea un adăpost în casa lui și permisiunea de a se hrăni cu robii din ceea ce va rămânea dela masa lui. Tatăl îl adăpostește într'o cameră sub scara casei, și astfel el trăiește în casa părinților săi, care îl deplâng împreună cu soția lui, încă 17 ani. Simțind că se apropie moartea, el își descrie vieața; abia după moartea lui părinții află că cel mort este fiul lor și soțul norei lor, care l-a așteptat atâția ani. La moartea lui se fac minuni.

Legenda, prin scrierile noastre hagiografice, se introduce în masele poporului și se răspândește și prin scrieri aparte. Cele mai vechi texte românești sunt din secolul al XVII-lea (Codicele din Cohalm și « Viețile Sfinților » ale lui Dosoftei).

De un interes deosebit este și răspândita legendă despre Eustație Plachida, al cărei subiect conține aceleași elemente de miracol, chiar de aventură, unde eroul principal Plachida este convertit la creștinism de către un cerb în timpul unei vânători și care din om bogat, cu familie și cu situație bună în societate, trecând prin diferite nenorociri trimise de Dumnezeu, devine om sărac, pierzându-și și copiii și soția. Durerile și ispitele nu distrug credința în Dumnezeu în sufletul sfântului, cu toate că el a ajuns simplu lucrător la moșia altora. Dumnezeu însă nu-l uită. El își recapătă situația și își regăsește soția și copiii. In cele din urmă Plachida și cu familia lui sunt închiși într'un cazan, care se înroșește cu foc. Martirii mor, dar corpurile lor au rămas nevătămate.

Legenda despre Eustație Plachida cu factura ei de roman, a avut o mare răspândire în literaturile occidentale, iar în lumea greco-slavă ea are mai multe versiuni. In românește ea se traduce probabil tot în secolul al XVIII-lea din grecește. Există și o variantă românească tradusă din limba slavo-rusă, ce se găsește în Mineiele mitropolitului de Rostov, Dimitrie. Legenda s'a răspândit prin mineiele noastre, începând cu mineiele mitropolitului Dosoftei și prin manuscrise, din care unele s'au păstrat în Biblioteca Academiei Române.

Menționăm încă câteva legende cu caracter hagiografic, cum este legenda despre «*Avgar și Mântuitorul*» sau «*Icoana lui Hristos cea nefăcută de mâini omenești*»[1]), legenda despre *Sf. Nicolae* și în special « *Vieața sfântului Vasilie cel nou* » (sau « *Vedeniile fericitului Vasilie* », sau « *Vămile văzduhului* »), o legendă foarte populară la Români, cu descrierea celor 24 vămi ale văzduhului, prin care trece sufletul omului după moarte.

---

[1]) N. Cartojan, *Legenda lui Avgar în literatura veche românească*. București, 1925. (Rev. « Convorbiri literare »).

LITERATURA PROFANĂ.

Primul loc între cărțile de lectură ale cărturarului român din vechime, de sigur îl ocupă scrierile cu conținut religios. Era și firesc, căci aceste cărți corespundeau caracterului general al culturii noastre vechi și deci și gusturilor literare ale timpului. Tendința moral-religioasă se evidențiază în literatura apocrifă și în special în scrierile hagiografice, în aceste legende atractive, prin forma lor narativă și prin conținutul lor miraculos, câteodată de aventură, cu peripeții neașteptate și situații surprinzătoare.

Această literatură formată din tradiții creștine întrețesute de motive cărturărești din Vechiul Testament și de elemente folkloristice dela diferite popoare, se naște în Bizanț, de unde uneori direct, dar mai des prin intermediul Slavilor, se traduce în românește. Traducerea unora din aceste cărți se face odată cu cele dintâi texte religioase, adică prin secolul al XV-lea. Scrierile cu caracter literar găsesc o foarte bună primire la noi; dovadă este numărul mare de manuscrise ce s'au păstrat, cu toată vitregia vremurilor prin care a trecut țara noastră, precum și infiltrarea adâncă a elementelor din această literatură în folklorul nostru, elemente care puteau să vină și pe cale orală.

Literatura apocrifă și scrierile hagiografice, de sigur, au trezit gustul pentru citit, pentru scrieri mai complicate. Literatura noastră și în cazul de față trece prin aceleași stadii prin care trec literaturile popoarelor creștine. Legenda religioasă și apocriful, cu toată prigoana bisericii în contra lor, formează lectura de predilecție în Apusul și Orientul creștin. Aceste scrieri în literaturile popoarelor apusene, intrăadeseori în colecții speciale, cum a fost « *Speculum exemplorum ex diversis libris in unum laboriose collectum* » (1481), în « *Legenda aurea* » în « *Dialogus miraculorum* », în « *Speculum Magnum* », etc.

In literatura bizantină și la popoarele slave, scrierile apocrife și hagiografice se găsesc în colecții de vieți ale sfinților, «Mineie», « Proloage » și în fel de fel de cărți cu conținut religios. Pe această cale ele pătrund și în literatura românească.

Ciclul de scrieri cu caracter mai mult sau mai puțin profan, povestiri, romane, cărți astrologice și didactice, ne introduc

pe noi Românii, în ritmul literaturii universale; căci toate aceste cărți au avut în Evul Mediu o circulație foarte intensă în literaturile tuturor popoarelor europene. Este drept, aceste scrieri vin la noi cu oarecare întârziere, care se explică prin împrejurările istorice în care s'a desvoltat poporul românesc. O istorie a literaturii nu poate să ignoreze aceste texte, cu toate că ele sunt traduse și deci n'au pecetea originalității geniului românesc. Dar aceste scrieri au fost cetite, au fost apreciate într'un fel sau altul; ele au exercitat o influență asupra sufletului cetitorilor, uneori asupra maselor mari ale poporului; cu alte cuvinte, această literatură a îndeplinit o funcție socială, așa cum îndeplinește orice literatură.

Expunerea noastră sumară asupra literaturii de imaginație tradusă de noi, o vom începe cu romanul sau narațiunea « Alexandria », una din cele mai populare opere din literatura universală. Aventurile războinice ale împăratului Alexandru Macedon, rolul extraordinar pe care l-a jucat el în răspândirea elenismului în Orient, precum și moartea lui în plină tinerețe, i-au creat o faimă de erou supranatural.

In jurul numelui lui se plăsmuesc o mulțime de legende, una mai fantastică decât alta, cu descrieri ale actelor lui de vitejie, cu înfățișarea exotismului țărilor prin care a trecut el, a convorbirilor lui înțelepte cu diferiți oameni cu cari el a venit în contact. Iau ființă numeroase povestiri întrețesute cu elemente pitorești din folklorul țărilor pe care le-au călcat oștirile lui.

Din aceste narațiuni populare, care au și un fond istoric, un autor necunoscut creează în epoca alexandrină, pe timpul Ptolomeilor, romanul popular « Alexandria », care se răspândește la toate popoarele creștine și chiar în lumea musulmană, modificându-și conținutul după spiritul vremurilor și caracterul popoarelor la care pătrunde. Redacțiile mai vechi ale acestei opere scrise la început în grecește, sunt atribuite lui C a l l i s t h e n, nepotul lui Alexandru; din istorie însă se cunoaște că acest C a l l i s t h e n moare înainte de Alexandru Macedon, deci el nu putea să fie autorul acestei opere. Romanul cunoscut în literatură ca operă a lui Pseudo-Callisthen în prima lui redacție nu s'a păstrat, ea suferind mai multe

prelucrări. S'au păstrat însă mai multe manuscrise grecești, din epoca bizantină, care sunt grupate de către cercetătorul și editorul unui text, Müller, în trei redacții.

In literatura slavă, de unde Alexandria pătrunde la noi, această operă se introduce pe două căi: ea vine direct din literatura bizantină și din surse latine. Se crede că pentru prima dată ea se traduce din grecește la Bulgari prin secolul al X-lea, odată cu cronica lui Ioan Malala, în compoziția căreia intra această operă. Prin intermediul acestei cronici, și uneori și a cronicii lui Gheorghe Amartola, ea se introduce în literatura rusă, unde se găsește în manuscrise, din secolul al XIII-lea. Această redacție nu se îndepărtează mult de originalele grecești. Eroul apare mai mult sau mai puțin cu trăsături reale; se observă tendința de a preamări orașul Alexandria; anacronismele nu sunt atât de bătătoare la ochi. Cu timpul însă copiștii slavi, după cum a dovedit profesorul rus Istrin [1]), amplifică, uneori prescurtează, modificând această primă redacție, introducându-se și motive împrumutate din diferite scrieri (« Povestirea despre împărăția Indiei », « Albina », « Fiziolog », etc.). Astfel se formează o a doua, a treia, până la a cincea redacție a « Alexandriei bulgare ».

Prin secolul al XV-lea, la Ruși se introduce așa zisa redacție sârbească, care încetul cu încetul ia locul primei versiuni. Redacția sârbă, de care s'a ocupat savantul rus A. N. Veselovschii, are și ea la bază un original bizantin; acest original a fost însă prelucrat în Apusul Europei, de unde prin intermediul Italienilor trece la Sârbi [2]).

Versiunea apuseană a fost, probabil, prelucrată sub influența unei opere în proză a arhipresbiterului Leon (sec. X), numită « *Historia Alexandri Magni regis Macedoniae de proeliis* ».

Traducerea în limba sârbă se face în secolul al XIII-lea. Popularitatea versiunii sârbe, care se răspândește în Peninsula Balcanică și la Ruși, se explică prin trăsături cu mult mai romantice, decât în redacția așa zisă bulgară, prin abundența

[1]) В. Истринъ. Александрія русскихъ хронографовъ. Москва, 1893.
[2]) А. Н. Веселовскій. Изъ исторіи романа и повести. Fasc. I. Петербургъ, 1886, precum și „Новыя данныя для исторіи романа объ Алексадріи". Петербургъ. 1893.

de elemente miraculoase, prin mulțimea de aforisme și cuvântări ale eroilor, precum și prin faptul că Alexandru apare ca un erou semi-creştin. Pe de altă parte, în caracterul eroului principal se simte ceva din însușirile cavalerilor medievali.

In câteva rânduri rezumăm conținutul romanului «Alexandria» în versiunea ei sârbească:

Alexandru a fost fiul ultimului țar egiptean Nektaneb, care în lupta lui cu Perșii, se refugiază în Macedonia lui Filip și care prin fermece intră în legături cu soția acestuia din urmă, Olimpiada. La nașterea lui Alexandru se turbură natura, se produce un tunet însoțit de fulgere. Nici înfățișarea copilului nu era obișnuită: el avea o coamă ca aceea a leului; cu un ochiu el se uita în pământ, iar cu altul într'o parte. Dela Aristotel el învață filosofia, iar dela Nectaneb astrologia. Odată când Nectaneb «cetea în stele», dându-i lecții lui Alexandru, acesta din urmă printr'un ghiont îl aruncă într'o prăpastie, pricinuindu-i lui Nectaneb răni mortale. Prințul îi spune muribundului: «Știi să cetești viitorul în stele, și nu știai că te pândește pericolul». Nectaneb a răspuns că el știa că va fi omorît de fiul său. Atunci află Alexandru că Nectaneb a fost tatăl lui.

Din isprăvile lui din tinerețe se remarcă îmblânzirea calului Bucefal, ce se hrănea cu carnea oamenilor osândiți la moarte. După moartea lui Filip, Alexandru ocupă tronul lui și se pregătește să facă războiu în contra lui Darie. Acest din urmă încearcă să pună un alt rege în locul lui Alexandru, dar Alexandru își bate joc de trimișii lui Darie. Alexandru ocupă la început Solonul, prin bombardarea «cu tunuri», și cu ajutorul «Tătarilor» cucerește Atena, ocupă Roma, unde vizitează templul lui «Solomon»; el trece prin țara leșească și Englitera, de unde se îndreaptă spre Țarigrad. In Egipt el fondează cetatea Alexandria. Indreptându-se cu oştile spre armata lui Darie, Alexandru trece prin Troia, unde îi invidiază pe acei ce au căzut cu glorie în războaiele din Troia. La Ierusalim Alexandru este întâmpinat de către profetul Ieremia, care-l face pe acest erou să se lepede de idoli și să se închine Dumnezeului adevărat. Pe țărmurile râului Eufrat el intră în luptă cu oștirile lui Darie. Alexandru le învinge; vizitează apoi

în calitate de sol curtea lui Darie, dar fiind recunoscut, el fuge prin porțile cetății, inducând în eroare straja. Regele Persiei cere ajutorul regelui Indiei, Por; Alexandru luptă cu armatele acestor doi regi și iese învingător. Darie, rănit, este găsit de către Alexandru pe câmpul de luptă și cu multă mărinimie îngrijit și dus în capitala lui. Aici, Darie își dă fata lui, Ruxanda, în căsătorie adversarului său.

După un oarecare timp, Alexandru purcede din nou după cuceriri: îl învinge pe împăratul Cresus și în cele din urmă ajunge în împărăția minunilor; aici el vede uriași care se hrănesc cu mere, oameni cu cap de leu, sau fără de cap, sau cu două capete — unul de câine și unul de om (« căpcăunii »); oameni cu șase mâini și cu șase picioare, cu un ochiu, el a găsit aici pureci de mărimea unei broaște și furnici care mâncau oameni, etc. După mai multe peripeții, printre care și întâlnirea lui Alexandru cu înțelepții brahmani, cu care el discută diferite probleme, Alexandru ajunge în împărăția lui Por. El pătrunde la curtea lui Por, unde află de ce oștire dispune împăratul Indiei. El îl învinge și pe acesta. Por este ucis de Alexandru, care astfel devine împărat al Indiei. Dar viteazul împărat pleacă mai departe, cucerește țara Amazoanelor, ajunge chiar până în infern, unde îl vede pe Darie și pe Por. Profetul Ieremia, însă, în culmea gloriei lui, Alexandru, îl vestește prin vis, că în curând va muri. Intr'adevăr, în scurt timp după aceasta, Alexandru fu otrăvit.

Scena sfârșitului lui Alexandru, cugetările lui în ceasul morții asupra nimicniciei vieții și sfâșiitoarea despărțire a lui de ostași, de soție, de mamă și de Bucefal, precum și sinuciderea soției lui, — lasă și astăzi o impresie puternică asupra cetitorilor.

Mulțumită studiilor prof. N. Cartojan[1]), s'a stabilit că versiunile românești ale Alexandriei au avut ca prototip o redacție sârbă. Traducerea s'a făcut în secolul al XVI-lea. Un număr mare de copii păstrate în bibliotecile noastre, din care cea mai veche datează de pe la începutul secolului al XVII-lea (« Codicele Neagoeanus »), arată că această operă

---

[1]) N. Cartojan. *Alexandria în literatura românească.* București, 1922.

a exercitat o puternică influență asupra artei și literaturii noastre scrise și populare.

Din ciclul romanelor războinice cu substart istoric, face parte și romanul Troiei, sau « Istoria războiului din Troia ». Originea acestui roman se găsește în așa zisa poezie ciclică, din care au izvorît marile epopei ale Grecilor « Iliada » și « Odiseea ». Textul prototipului grecesc nu s'a păstrat; au existat însă versiuni latinești, fapt care i-a făcut pe unii din savanții apuseni să considere această operă ca produs al culturii apusene. Această ipoteză era bazată și pe faptul că opera era atribuită lui Dictis, grec, și Dares din Troia, ambii contemporani ai războiului descris în roman. Paternitatea acestor doi autori a fost contestată pe motivul că tendința scrierii este de a diminua importanța operei lui Homer, care la început era combătut cu înverșunare de către biserica creștină. S'a stabilit însă mai târziu, că romanul Troiei își are originea la Greci [1]).

Prin faptul că popoarele romanice din evul mediu își trăgeau originea din Troia, povestirile despre Troia au avut o largă răspândire în Apusul Europei. Legendele despre războiul Troiei adeseori sunt prelucrate în proză și versuri, acomodându-se la spiritul vremurilor. Astfel, un trubadur din secolul al XII-lea, Benoît de Saint-Maure, compune o epopee, în care fondul istoric al legendelor se amplifică prin flori de stil și amănunte nouă, potrivite cu gusturile cavalerești ale epocei lui.

Scriitorul italian Guido delle Colonne din secolul al XIII-lea, prelucrează în latinește romanul-epopee a lui Benoît de Saint-Maure. Scrierile, atribuite pe nedrept lui Dictis și Dares, circulă în numeroase manuscrise în Apusul Europei și fac parte dintre cele dintâi cărți ieșite de sub tipar.

Această operă se traduse din latinește în slavonește prin secolul al XIV-lea, tot de către Sârbii din Dalmația sau Bosnia, sub titlul « Despre vremurile Troiei », și face parte

[1]) А. Н. Веселовскій. Южнославяиская повѣсть о Троіѣ, „Изъ исторіи романа и повѣсти. Вып, II. Петербургъ 1888, p. 15—121, N. Cartojan. *Legendele Troiei în literatura veche românească*. Bucureşti. 1925.

din cronica lui Ioan Malala, iar în secolul al XV-lea intră în compoziția cronicii lui Constantin Manasses sub denumirea de « Pritcea o craleh » (parabola despre regi).

Conținutul romanului Troiei este asemănător cu cel din Iliada și Odiseea, cu mai puține amănunte și cu abateri considerabile. Războiul Grecilor cu Troia izbucnește din cauza Argonauților, iar nu a răpirii Elenei. Troienii sunt înfățișați ca oameni de mare ispravă. Paris, care în opera lui Homer este înfățișat în colori nu tocmai simpatice, apare aici cu trăsături de erou.

In literatura noastră romanul se traduce, probabil după vreo versiune sârbă, prin secolul al XVII-lea. El însă n'a avut răspândirea « Alexandriei ». Prof. Cartojan crede că versiunea românească a Troiei a avut ca prototip un original necunoscut latin, care derivă din « Historia destructionis Trojae » a lui Colonne și că traducerea în românește putea să fi fost făcută de pe un text intermediar grecesc.

O povestire « călătoare » (« wandernde Dichtungen ») cu o mare popularitate și cu un adânc răsunet în lumea creștină din evul mediu și chiar mai târziu, este povestirea sau romanul despre Varlaam și Ioasaf [1]).

Popularitatea extraordinară a acestei opere în lumea creștină din Răsăritul și Apusul Europei se datorește fondului ei adânc moral-religios, numeroaselor parabole și învățături, cu care este întrețesută povestirea și în genere apologiei pe care o face această scriere creștinismului. In manuscrisele vechi, această scriere este atribuită unui oarecare Ioan, fapt care a dat naștere la ipoteza că autorul acestei opere este Ioan Damaschin. Unul din editorii operelor lui Damaschin, Billius (1577), trece romanul Varlaam și Ioasaf în rândul scrierilor lui Damaschin. Cercetările de mai târziu au dovedit că povestirea despre acești doi sfinți ai bisericii creștine își are originea în India, și anume fabula ei se găsește în legenda despre Buddha.

[1]) А. Кирпичниковъ. Греческіе романы въ новѣйшей литературѣ. Повѣсть о Варлаамѣ и Іосафѣ. Харьковъ, 1876. А. Н. Веселовскій. Византійскіе повѣсти о Варлаамѣ и Иосафѣ. Журн. Мин. Нар. Просв. 1887. № 7.

In secolul al VI—VII-lea d. Hr., legenda indiană a fost prelucrată, probabil, de către un creştin, într'un dialect din limba persană; tot în această epocă scrierea este tradusă în limba siriană. Ceva mai târziu povestirea se prelucrează în limba arabă, trecând pe urmă şi în literatura georgiană. Pe baza unor mărturii scrise, unii din cercetători sunt înclinaţi a crede, că prelucrarea grecească, care stă la baza textelor de mai târziu, s'a făcut de pe limba georgiană. Opera se traduce din greceşte în limba latină.

In literatura slavă, romanul despre Varlaam şi Ioasaf, se traduce în secolul al XIV-lea. Este caracteristic că această scriere în forma ei slavă pătrunde la noi în acelaşi veac. S'au semnalat trei manuscrise din secolul al XIV-lea, toate provenite dela mănăstrirea Neamţu [1]). Unul din manuscrise se găseşte în biblioteca mănăstirii Noul Neamţ din Basarabia; sunt şi alte manuscrise din secolul al XVI-lea şi al XVII-lea [2]).

Cuprinsul acestei scrieri este următorul: Ioasaf a fost fiul ţarului Indiei Abenner (în versiunile slave şi româneşte: Avenir), un prigonitor înverşunat al creştinilor. La naşterea copilului, cetitorii în stele i-au prezis că el va domni nu peste această lume, ci va fi adept al învăţăturilor acelora pe care le prigoneşte Abenner. Impăratul, ca să-şi ferească copilul de primejdia contaminării de ideile creştinismului şi de mizeriile vieţii, ridică un palat luxos, unde îl ţine pe Ioasaf izolat. Prinţul, ajungând la o vârstă mai înaintată, se plânge tatălui său că nu poate sta prizonier toată vieaţa. Abenner îi permite să facă plimbări. In prima călătorie Ioasaf întâlneşte un lepros. Insoţitorii îi spun că pe lume există boale. Pe urmă el dă peste un orb şi mai târziu peste un mort. Prinţul află că în lumea aceasta există suferinţe şi că totul se isprăveşte cu moartea. El începe să se gândească la mizeriile vieţii şi cere să fie luminat în chestiunile pe care el nu le-a cunoscut până atunci. Un pustnic sfânt, cu numele de Varlaam, a fost îndemnat de o putere divină să ia contact cu Ioasaf. El ajunge la curtea împăratului şi în calitate de vânzător al unei pietre

[1]) А. И. Яцимирскій. Славянскія и русскія рукописи рум. бібліотекъ, pp. 691—695, 728—783.
[2]) *Idem, op. cit.*, pp. 66, 67, 69, 438, 439.

scumpe, pătrunde la Ioasaf. Prin parabole și învățături luate din Evanghelie și alte cărți sfinte, Varlaam îl convertește pe Ioasaf la creștinism. Abenner a văzut schimbarea care s'a produs în sufletul prințului și a încercat să-l readucă la păgânism, printr'un înțelept care se asemăna cu Varlaam, dar acest înțelept în cele din urmă, în loc ca să combată învățăturile lui Hristos, face apologia învățăturilor; nici încercarea unui alt învățat de a-l abate dela dogmele creștinești, înconjurându-l cu fete tinere, nu reușește. Abenner își imparte împărăția în două, dând o parte lui Ioasaf, crezând că grijile conducerii împărăției îl vor face pe Ioasaf să revină la credința veche. Prințul își conduce statul în așa fel, că tot poporul lui îmbrățișează creștinismul. Se creștinează la urmă și Abenner.

După moartea acestuia, Ioasaf devine împărat peste întreaga Indie, dar ceva mai târziu el lasă conducerea statului pe seama unui demnitar, iar el se retrage în deșert. După fel de fel de mizerii și ispite pe care le îndură, Ioasaf îl găsește pe învățătorul său Varlaam. Prințul trăiește în deșert 35 de ani și moare. Rămășițele lui sunt duse în capitala Indiei și înhumate cu mare solemnitate.

Din această expunere sumară a subiectului reiese că ideea principală a acestui roman este ideea ascetică de luptă în contra deșertăciunilor acestei vieți. Această idee este subliniată în povestire la fiecare pas, în parabolele și în alegoriile ei, precum și în toate amănuntele ei.

Este cunoscută parabola despre « inorog ». Un om este persecutat de « inorog », o fiară necunoscută. Omul căutând să scape de persecuțiile acestei fiare, s'a pomenit la marginea unei prăpastii. El se acață de crengile unui arbore suspendat deasupra acestei prăpastii. Uitându-se în fundul genunii, omul vede un dracon uriaș, care așteaptă cu gura căscată căderea lui, ca să-l înghită. In același timp el observă că doi șoareci, unul alb și unul negru, rod rădăcinile arborelui salvator. Cu toate că omul se găsește într'o situație disperată, observând o picătură de miere pe ramurile arborelui, se repede la ea ca să se îndulcească.

Parabola învață, că omul în permanență este pândit de moarte (« inorogul »), că vieața lui se scurtează prin scurgerea zilei și nopții (șoarecele alb și negru), că pe el îl așteaptă infernul (« draconul »), și cu toate acestea omul se gândește neîncetat la plăceri.

Această învățătură a circulat și separat; ea a fost prelucrată în Germania de către poetul Rückert; se găsește în povestirile Orientului și în « *Gesta Romanorum* », cunoscută colecțiilor de povestiri din Evul Mediu.

După cum am menționat mai sus, povestirea despre Varlaam și Ioasaf la început ajunge în literatura românească în forma slavă. Acele câteva manuscrise slave, ce s'au scris la mănăstirile noastre, ne arată că romanul despre Varlaam și Ioasaf, la început, a fost cetit și admirat de către cărturarii noștri în limba slavă . Episcopul Romanului, Pahomie, de pe la începutul secolului al XVIII-lea (1707—1714), își exprimă pe un exemplar slavonesc al acestei opere, ce s'a păstrat la mănăstirea Neamțul, admirația în felul următor: « O, mila ta, Doamne, mare este. Minunată cartea aceasta plină di toate învățăturile sfinte. Episcop Pahomie, etc. » [1]).

Traducerea în românește a acestei scrieri se face în secolul al XVII-lea de către Udriște Năsturel, eruditul cumnat al lui Matei Basarab, în anul 1648. S'a emis părerea cum că traducerea românească ar fi fost făcută de pe o ediție « rusească » din mănăstirea Cuteenschi din anul 1637 a lui Petru Movilă (N. Iorga, N. Cartojan). Insă, ediția apărută în această mănăstire în anul 1637 este o ediție în limba ucrainiană, iar nu slavă, așa cum este în manuscrisul care conține o copie a povestirii lui Varlaam și Ioasaf din anul 1673, a traducerii lui Udriște Năsturel în românește cu text paralel, slav, care de sigur este textul de pe care s'a făcut traducerea. De altfel, în cartea tipărită la mănăstirea Cuteenschi se menționează că scrierea a fost tradusă din limba greacă și slavă pe limba rusă (ucraineană). Udriște Năsturel de sigur a avut la îndemână textul slav venit dela Slavii de Sud, text care a circulat la Români și care este identic în toate manuscrisele slave găsite la noi.

[1]) А. И. Яцимирскій. Op cit., p. 695.

Textul românesc al povestirii despre Varlaam și Ioasaf s'a păstrat într'un număr mare de manuscrise. Unele din ele sunt prescurtate. In secolul al XVIII-lea se mai fac două traduceri din limba italiană, unul din ele de către Samuil Micu. O redacție prescurtată a intrat în Mineiele noastre.

Romanul lui Varlaam și Ioasaf a exercitat o influență extrem de mare asupra literaturii noastre scrise: el este citat adeseori în predicile din cărțile noastre învățătoare; bucăți întregi din acest roman se găsesc în « Invățăturile » lui Neagoe Basarab.

Parabola cu « Inorogul » intră în « Vieața patriarhului Nifon », precum și în unele redacții ale « Alexandriei ». Numeroasele motive din această scriere, în special parabolele din ea, au fost prelucrate de către fantazia poporului și au intrat în basmele lui. Până și scriitorii din zilele de astăzi (M. Sadoveanu, D. Pătrășcanu) au fost atrași de frumusețea acestei povestiri. Scene întregi din Varlaam și Ioasaf au servit ca teme pentru pictorii noștri bisericești. Zidurile bisericilor noastre sunt înfrumusețate cu aceste scene. Scena cu « Inorogul », de exemplu, se găsește în câteva biserici românești, dintre care în biserica mănăstirii Sucevița, unde deasupra ușii de intrare, în pridvor, pictorul a schițat episodul cu omul suspendat deasupra prăpastiei pe pomul care este ros la rădăcini de doi șoareci.

O istorie extrem de interesantă pentru literatura comparată o are povestirea orientală despre regele Sinagrip sau despre prea înțeleptul Achir, care pătrunde în literatura românească, și care este cunoscută în manuscrisele noastre sub denumirea de « *Invățătura lui Archirie* » sau « *Povestirea lui Archirie înțeleptul* ». Această scriere a fost tipărită pentru prima dată de către Anton Pann și retipărită de mai multe ori, fiind una din cărțile favorite de lectură a poporului.

Rezumăm pe scurt cuprinsul acestei scrieri.

Regele Sinagrip care domnește într'o țară din vechiul Orient (Aravia, Assiria, Ninevia sau Babilonia) avea un sfetnic vestit, pe prea înțeleptul Archirie (Achir); acesta era un om bogat, dar nu avea copii, ceea ce îl făcea să se gândească mereu că

nu va avea cine să-l moștenească și cine să-l deplângă la moarte.

Archirie îl înfiază pe nepotul său Anadan, căruia îi dă cea mai bună educație. Copilul învață la început cu un bătrân, iar mai pe urmă însuși înțeleptul Achirie conduce învățătura nepotului său. Prin pilde, parabole, proverbe și sentințe pline de înțelepciune veche, tânărul Anadan își însușește cunoștințele de care avea nevoie în vieață.

După ce Anadan își desăvârșește învățătura, Archirie îl prezintă regelui și-l recomandă în locul său, el retrăgându-se dela treburile statului din cauza bătrânețelor. Anadan însă uitând despre învățăturile primite dela unchiul său și voind să-și însușească averea lui, îl calomniază față de rege; el îi sugerează regelui, că Archirie este un trădător și că ar voi să ia locul regelui. Regele îl condamnă pe Archirie la moarte. O slugă credincioasă însă îl ascunde pe Archirie, tăind capul unui alt om care semăna cu Archirie. Faraonul Egiptului află că împărăția lui Sinagrip a rămas fără înțelepciunea lui Archirie. El cere regelui Sinagrip să-i trimeată meșteri pentru a ridica o casă suspendată în aer. Dacă Sinagrip va găsi asemenea meșteri, atunci faraonul va fi dator să-i plătească tribut lui Sinagrip timp de 4 ani; dacă nu, îi va plăti Sinagrip faraonului. In fața acestui ultimatum, regele Sinagrip îi consultă pe sfetnicii săi, dar nimeni nu putea deslega această problemă. Atunci regele a regretat că l-a omorît pe Archirie. Sluga credincioasă a lui Archirie, auzind despre aceasta, îl scoate pe stăpânul său din ascunzătoare și Archirie se prezintă spre bucuria regelui la curte. Sinagrip îl trimite pe Archirie sub alt nume în împărăția faraonului și preaînțeleptul Archirie rezolvă problema pusă de faraon. El învață doi vulturi să se ridice în aer cu o cușcă în care se găsea un băiat. Faraonul adună lume ca să vadă cum se va construi casa în văzduh. Când vulturii se ridicară în sus, copilul din cușcă a început să strige să-i dea de jos cărămidă și var, ca să înceapă construcția. Tot cam în felul acesta înțeleptul Archirie rezolvă și alte probleme enigmatice. Faraonul rușinat fu nevoit să plătească bir lui Sinagrip. Archirie se reîntoarce în patrie, iar Anadan este aspru pedepsit de către regele Sinagrip.

Povestirea are câteva variante; în unele versiuni ea conține mai multe amănunte. Miezul ei însă îl constitue numeroasele învățături, pilde, proverbe și sentințe cu subiect moral, care erau atât de gustate în vechime. Primează ideea recunoștinței față de părinți și binefăcători, respectul și supunerea față de acei mai mari, se condamnă trădarea, trufia și lăcomia. Toate aceste învățături sunt în spiritul moralei creștine, deși acțiunea se petrece într'un mediu păgân.

Incă în secolul al XVIII-lea, un bibliotecar al Vaticanului a semnalat unele asemănări de motive între biografia lui Esop și povestirea despre Archirie. Istoria lui Archirie a intrat uneori în compoziția colecției « *Una mie și una nopți* », sub forma de continuare a acestei din urmă scrieri. Pe de altă parte, în cartea lui Tobit din Biblie se vorbește despre regele Ninevei, Sanherib, despre Ahicar, nepotul lui Tobit, care era « mare sfetnic și vistiernic » pe lângă rege, precum și despre Nadab (sau Nadan), nepotul lui Ahicar, crescut în casa acestuia [1]).

Povestirea despre Archirie a fost obiectul a numeroase studii în literatura științifică a mai multor popoare.

Vom da în linii generale concluziile la care a ajuns savantul rus Grigoriev, care analizând părerile predecesorilor săi, a stabilit următoarele [2]).

In cea mai veche redacție a bibliografiei lui Esop (secolul III—IV după Hr.), episodul asemănător cu cel din povestirea lui Archirie lipsește, ceea ce duce la concluzia că acest episod a fost introdus în biografia lui Esop mai târziu. Prin faptul că în anii 1906—1907 s'au găsit fragmente din această povestire pe un papirus din secolul al V-lea în. de Hr., în limba arameică, iar cartea lui Tobit a fost alcătuită prin secolul al II-lea în. Hr., se deduce că autorul acestei cărți a cunoscut povestirea despre Archirie [3]).

Pe baza unor date istorice și a analizei textelor vechi, Grigoriev crede că povestirea a fost scrisă în limba populară

---

[1]) Biblia. Ed. 1928, p. 915.
[2]) А. Д. Григорiевъ, Повѣсть объ Акирѣ Премудромъ. Москва. 1913, X + 562 + 316 pp.
[3]) *Ibidem*, *op. cit.*, pp. 50—83.

arameică sau în limba oficială asiro-babiloneană, de către un babilonian prin secolul al VII-lea înainte de Hristos [1]). Numeroase versiuni vechi ale povestirii în limbile arabă, siriană, arameică și cele care au pătruns în limbile moderne, unele mai complete, altele mai scurte, își au originea în acest text vechiu.

Povestirea despre Archirie, după același G r i g o r i e v, pătrunde în limba slavă din redacția siriană, deși nu sunt dovezi suficiente pentru a ajunge la această concluziune. Unii din cercetători (Istrin) ar fi înclinați să creadă că traducerea în slavonește putea să se facă de pe un text intermediar grecesc, care s'a pierdut. Traducerea în slavonește s'ar fi făcut prin secolul al XI-lea în Rusia. In limba slavă a fost o singură traducere, care pătrunde la toate popoarele slave ortodoxe, din care derivă două redacții: una cu mai multe amănunte, mai completă, acea rusească, și alta sârbă, cu lacune, inferioară celei dintâi, din punct de vedere al compoziției.

Povestirea despre Archirie a avut o largă răspândire în literatura noastră veche. Numai în biblioteca Academiei Române se găsesc vreo 12 manuscrise. Traducerea românească s'a făcut prin secolul al XVII-lea, după părerea lui G r i g o r i e v, din slavonește prin intermediul unei versiuni sârbe [2]). Afirmația aceasta însă are nevoie de dovezi nouă. Textul manuscriselor noastre n'a fost încă studiat îndeajuns; n'au fost colaționate manuscrisele noastre ca să se vadă dacă a fost o singură traducere sau mai multe; de asemenea, este nevoie de colaționarea textelor românești cu cele slave.

Povestirea asiro-babiloniană a avut o influență destul de însemnată asupra literaturii noastre orale și scrise. Sentințele lui Archirie au intrat în proverbele noastre, în «*Povestea vorbii*» a lui A n t o n P a n n și în «Păcală și Tândală» a lui C. N e g r u z z i, de unde pătrund în folklor. Unele din enigmele din această povestire cu care se încerca istețimea, au pătruns și ele în literatura noastră orală, ca ghicitori.

Am remarcat că povestirea despre Archirie a influențat și biografia legendară a lui E s o p, care a pus bazele fabulei, a

---

[1]) *Ibidem*, *Op. cit.*, p. 91.

[2]) *Ibidem*, pp. 545—562.

acestui gen literar, ce-şi are originea în literaturile Orientului. Se ştie că fabulele lui au fost prelucrate de către poetul latin Phaedrus; motivele din fabulele lui Esop servesc ca model pentru numeroase poezii ale lui La Fontaine şi au intrat în compoziţia acestui gen literar la toate popoarele.

Scrierile atribuite lui Esop au circulat intens în vechime la noi, sub denumirea de « Pildele lui Esop ». Esop, care a trăit prin secolul al VI-lea înainte de Hristos, ar fi fost sclav din Frigia. Esop fu vândut de către un negustor de sclavi filosofului Xantus din insula Samos. Biografia povesteşte mai multe isprăvi ale lui Esop, din care se vede înţelepciunea lui. El nu odată îl scapă pe stăpânul său din diferite încurcături. Pentru credinţa cu care l-a servit pe Xantus, Esop fu eliberat din sclavie. El aduce servicii diplomatice regelui Lidiei Cresus, rămâne în împărăţia Babilonului, unde ajunge sfetnic al regelui Lichir. Mai departe povestirea se aseamănă cu acea a lui Archirie, unde Esop se identifică cu Archirie, Sinagrip cu Lichir, iar Anadan cu Enos.

Biografia ca şi « Pildele lui Esop » conţine o mulţime de elemente împrumutate din folklorul popoarelor din Orient, amestecate cu cele din lumea antică grecească. Motivele se suprapun unele altora, se amplifică de către copişti. Astfel că aceste două opere par mai de grabă opere colective, în care nu se poate preciza numele autorului. De sigur, biografia şi pildele lui Esop se plăsmuesc în lumea antică grecească. O redacţie a biografiei lui Esop a fost copiată de către un călugăr din secolul al X-lea, ceea ce a dat naştere la ipoteza că el ar fi fost chiar autorul acestei opere. Cercetările de mai târziu însă au dovedit netemeinicia acestei ipoteze.

Din numeroasele manuscrise cu vieaţa lui Esop, ce s'au păstrat la noi, cel mai vechiu este din anul 1703; originalul, probabil, a fost anterior. Se crede că versiunea mai veche este tradusă din greceşte. Există şi o traducere a acestei opere făcută din slavoneşte de către cunoscutul cărturar din sec. al XVIII-lea Vartolomeu Măzăreanul. Biografia şi « Pildele lui Esop », prin caracterul lor didactic, au fost mult apreciate în literatura noastră veche. Urmele intere-

sului pe care-l purtau strămoşii noştri pentru aceste cărţi, se văd şi în folklorul nostru.

Prin faptul că în expunerea noastră ne-am ocupat şi de unele scrieri care aparţin sec. al XVII-lea, ne-am abătut puţin dela ordinea cronologică în care se studiază de obiceiu literatura noastră veche. Caracterul însă al acestor scrieri, care aparţin aceluiaşi gen de povestire «călătoare», venite la noi pentru a servi ca literatură distractivă şi adeseori moralizatoare, conţinutul lor şi chiar genealogia subiectelor acestor scrieri, justifică într'o măsură oarecare această abatere dela principiul de mai sus, care nu întotdeauna poate fi socotit ca bun.

O povestire, care după cum se afirmă de către unii istorici ai literaturii, după Biblie a avut cele mai multe traduceri în diferite limbi, este povestirea despre Sindipa sau despre cei şapte înţelepţi. Originea acestei povestiri se găseşte în literatura indiană, de unde ea se traduce în limba persană şi arabă, iar mai târziu în limbile ebraică şi grecească. Din limba ebraică povestirea despre Sindipa se traduce în latineşte sub denumirea « *Historia septem sapientium Romae* ». Această versiune a servit ca model pentru toate literaturile popoarelor apusene, unde ea pătrunde în fel de fel de redacţii şi prelucrări.

Unele din pildele orientale au fost înlocuite cu nuvele medievale; chiar numele proprii sunt schimbate. Modificările au mers până acolo, încât din povestire au rămas numai câteva snoave cu motive orientale. In literaturile occidentale, povestirea apare sub numele de povestire sau istorie a celor şapte înţelepţi. Prin intermediul Poloniei, această scriere trece în sec. al XVI-lea în Rusia, unde se răspândeşte sub aceeaşi denumire apuseană. A mai existat o versiune greacă, tradusă din limba siriană, versiune care este mai apropiată de prototipul ei indian, prototip ce încă nu s'a putut găsi.

Povestirea prezintă un şir de nuvele sau istorioare scurte, legate ingenios una de alta prin osatura întregii povestiri. Este maniera de a scrie pe care o întrebuinţează Boccacio în « Decameron ». Scopul care se urmăreşte în povestire este de a arăta nestatornicia şi necredinţa femeii.

In literatura românească, Sindipa pătrunde în a doua jumătate a sec. al XVII-lea și se răspândește în mai multe manuscrise — ca și în literatura Slavilor din sudul Dunării, unde această povestire se face cunoscută mai târziu, subiectul vine dintr'o versiune grecească, ceea ce se poate vedea din structura ei (filosofii povestesc câte două nuvele fiecare, pe când în redacțiile apusene câte una singură) și chiar din titlul ei, care reprezintă numele filosofului principal, Sindipa.

Iată subiectul povestirii în redacția care a pătruns la noi:

Regele Chir al Persiei avea șapte soții, dela care nu avea copii. In cele din urmă, una din soțiile lui a dat naștere la un băiat, spre marea bucurie a bătrânului rege. Regele voi să dea fiului cea mai aleasă educație, dar copilul cu toată truda dascălilor nu arăta niciun fel de progrese în învățătură. Regele face legământ cu un vestit filosof Sindipa, care se obligă să facă din tânărul prinț în timp de șase luni un « filosof ». Cu câteva zile înainte de termen, Sindipa desăvârșise instruirea prințului, și-l trimite pe prinț la palatul lui Chir, înțelegându-se cu prințul ca el timp de 7 zile, până la expirarea termenului, să nu pronunțe niciun cuvânt; altfel el va fi expus la o mare primejdie. Prințul așa și făcu spre disperarea regelui care văzând că fiul lui nu vorbește, trimite să-l aducă pe Sindipa ca să-l omoare. Una din cele șapte soții ale lui Chir a propus regelui ca să i-l dea pe tânărul prinț să încerce să vorbească cu el. După ce ea nu reușește să-l facă pe prinț să vorbească, femeia propune prințului să-l omoare pe tatăl lui; prințul atunci va deveni rege; ea pune condiția ca el s'o ia în căsătorie. Prințul indignat își rupe tăcerea printr'o exclamație de revoltă, spunând că va vorbi după șapte zile. Temându-se că planul ei va fi divulgat, femeia se duce la rege și-i spune că fiul lui a avut intenții necurate față de ea. Regele turburat de această veste, își condamnă fiul la moarte. Cei șapte filosofi de pe lângă curtea regelui, ca să împiedece execuția, se hotăresc ca fiecare din ei să meargă la rege și să-l convingă să amâne omorîrea fiului său până a doua zi. Fiecare din ei povestește regelui câte două pilde. De fiecare dată apare femeia, care răstoarnă argumentele filosofilor. Toate pildele filosofilor se învârtesc în jurul vicleniei femeilor și netemeiniciei acuzațiilor

nedovedite; iar femeia aduce tot prin pilde acuzații copiilor răi (pilda cu arborele rău) și a sfetnicilor mincinoși. Astfel trece timpul până când expiră termenul de șapte zile și se descopere adevărul, tânărul prinț povestind cum s'au petrecut lucrurile. Femeia este aspru pedepsită, iar prințul înțelept se reabilitează.

S'a stabilit că în literatura românească veche, înafară de versiunea românească din secolul al XVII-lea, păstrată într'o copie din anul 1703, a mai existat o versiune tradusă de pe un alt text grecesc.

Nu ne vom opri asupra încă a câtorva opere de lectură pentru cetitorii din vechime, cum este frumoasa colecție de povestiri orientale, cunoscută sub numele de Halima («Una mie și una nopți»), sau cum este romanul de dragoste cunoscut sub titlul de «Istoria etiopicească» a lui I l i o d o r; de asemenea, nu vom insista și asupra unor romane cavalerești, care ni s'au transmis din Occidentul Europei. Toate aceste scrieri pătrund în literatura românească relativ târziu, abia prin secolul al XVIII-lea și ele se încadrează într'o altă mișcare literară, despre care va fi vorba mai târziu.

Din scrierile cu caracter moral-didactic, care au pătruns în literatura noastră veche și care au avut un răsunet adânc și în literatura noastră populară orală, face parte și «*Albinușa*» sau «*Floarea Darurilor*». Scrierile vechi nu cunoșteau operele filosofilor și poeților antici. Numele unora din ei și câte o sentință morală se citau în operele scriitorilor bisericești, dar ele se găsesc mai ales în colecțiile cunoscute în lumea ortodoxă sub numele de «Albina». La baza acestor colecții se găsește opera scriitorului bizantin din secolul al XII-lea M a x i m C o n f e s o r u l, care adună un număr de precepte din scriitorii și filosofii antici; călugărul Antonie din sec. al XI-lea alcătuește două asemenea colecții, care unite la un loc, capătă numele de «Albina» («Melissa»).

«Albina» se împarte în capitole în legătură cu anumite virtuți și viçii omenești, ca de exemplu: «despre bunătate și răutate»; «despre înțelepciune», «despre bărbăție și tărie», etc. Pe lângă citate, scoase din cărțile sfinte, se dau și învățături

din filosofii păgâni. Unele din învățături au forma de povestire scurtă. Această colecție, cu o răspândire foarte mare în lumea ortodoxă, se traduce și în românește, probabil, în secolul al XVII-lea. Manuscrisele ce s'au păstrat datează din sec(XVII-lea și al XVIII-lea [1]).

Cartea cunoscută la noi sub numele de « Albinușa » sau « Floarea darurilor », are însă o altă origine. După modelul colecțiilor bizantine ale « Albinei », în secolul al XIII-lea apare în Italia o scriere numită « Fiore di virtu », atribuită călugărului benedictin Tommaso Gozzadini. Și aici conținutul cărții este împărțit în capitole, după virtuțile și păcatele omenești. Materialul însă pus într'o ordine logică, perfectă, se compune nu numai din maxime morale și uneori din istorioare scurte, ci și din compararea alegorică a virtuților și păcatelor cu animale, precum și din povestiri și legende morale ceva mai lungi. Viclenia se aseamănă cu vulpea, frica cu iepurele, îngâmfarea cu păunul, etc. Această simbolică, ce se repetă și în scrierile bisericești, este împrumutată din tratatele medievale, care în Apus se numeau « bestiarii », iar în Răsărit « Fiziologul ».

Traducerea acestei scrieri în românește se face prin secolul al XVI-lea, după cum se crede direct din limba italiană. Este interesant că după această traducere românească, făcută în anul 1592, se face o traducere în limba ucraineană, cel puțin așa pare, judecând după titlul cărții ucrainene [2]).

Originalul traducerii românești din limba italiană nu s'a păstrat, există însă traduceri românești din limba slavă, din care cea mai veche aparține secolului al XVI-lea, care s'a păstrat în copie în Codex Neagoeanus, manuscris dela 1620. Traducerea s'a făcut în Ardeal. Textul acestei traduceri are multe lacune și se apropie mai mult de « Albina » din Orientul Europei. Și mai multe omisiuni conține o altă traducere din limba slavă.

O nouă traducere din limba greacă se face pe la sfârșitul secolului al XVII-lea, text care se tipărește în anul 1700 la mănăstirea Snagov, sub titlul de « *Floarea Darurilor* ».

[1]) Biblioteca Acad. Rom. Nr. 484, 1330, 2116 și 3609.
[2]) N. Cartojan. *Op. cit.*, vol. I, p. 201.

Scrierea se răspândeşte în toate ţinuturile româneşti prin copii şi ediţii nouă.

In literaturile popoarelor greco-slave, existau şi cărţi de ştiinţă asupra universului, asupra naturii şi animalelor, care oglindeau cunoştinţele pline de naivităţi ale vechimii. Vasile cel Mare a lăsat o lucrare asupra celor şase zile ale facerii (« Hexaemeronul »), în care comentând textul biblic cu privire la crearea lumii, expune şi părerile sale asupra naturii. După modelul acestei cărţi se scriu şi alte lucrări de ştiinţă, aşa cum se înţelegea ştiinţa de atunci.

« Fiziologul » a fost una din cărţile populare ale vechimii, în care sunt adunate date cu privire la animale, pasări, peşti, pietre, — toate interpretate în spiritul mitologiei populare medievale şi a simbolicei creştine. Originea acestei scrieri este probabil, Alexandria, unde prin secolul al II-lea după Hristos se scriau unele versiuni, ce circulau în popor. Fiziologul este o operă colectivă, în care se încrucişează elemente de povestiri din scriitorii antici, din tradiţiile Egiptului şi cele ebraice. Trecând în Occident sub numele de « bestiarii », scrierea se răspândeşte, se prelucrează, uneori se versifică. Despre pasări, animale, pietre, se povestesc cele mai fantastice lucruri; unele din aceste animale sau pasări, cum este pasărea Fenix, ce se naşte din cenuşă, sunt creaţiunea minţii naive ale vechimii. Simbolica vieţuitoarelor este interpretată în spiritul creştin.

Fiziologul se traduce în limba românească în acelaşi secol al XVII-lea, deşi cele două versiuni păstrate în mai multe manuscrise sunt mai târzii. Posibil că traducerea cea mai veche românească să fi fost făcută de pe o versiune sârbă, care îşi are originea într'un text grecesc. Este sigur că a doua versiune a textelor româneşti provine direct dela un text grecesc.

Scrieri astrologice. In istoria superstiţiilor popoarelor, un rol însemnat îl joacă un număr de scrieri, care la început treceau drept cărţi savante, dar care pe măsura progresului ştiinţific, îşi pierd valoarea lor iniţială şi se coboară în masele mari ale poporului. Aşa au fost fel de fel de cărţi medievale, «herbarii», de care la început se foloseau oamenii de ştiinţă

naivă, și care ulterior trec în rândul cărților populare. Și cărțile astrologice la început erau cărți de știință, de sigur false, care încercau să prezică viitorul și soarta omului în legătură cu corpurile cerești. Incă cu 2000 de ani înainte de Hristos, în Mesopotamia, se găsesc urmele preocupărilor astrologice. Această știință însă se desvoltă în Asiria și Babilonia. Impărații nu făceau niciun pas fără a nu-i consulta pe cetitorii în stele. Pe lângă curțile lor existau astrologi speciali, cari studiau cerul. Astrologia a existat la Egipteni. Persani, Indieni, Chinezi și Japonezi. Dela Chaldei astrologia trece la Greci, care înțelegeau astrologia ca artă de a prezice viitorul după poziția stelelor și ca știință astronomică. La Greci și Romani apar « horoscopuri », cu indicația zilelor bune și rele și cu explicația mișcării stelelor în legătură cu vieața omului.

Astrologia, adeseori persecutată chiar pe timpurile Romanilor și ulterior de biserica creștină, capătă o mare desvoltare în evul mediu; în secolul al XIII-lea apare opera lui Ibn-Ragel intitulată: « *De judiciis astrorum* ». Pe lângă unele din universitățile din apus există catedre de astrologie. Astrologia prezice schimbarea timpului, cutremure de pământ, secetă, etc. precum și soarta omului după situația stelelor în momentul nașterii lui. Fiecare planetă își are domeniul ei de influență: Luna domnește asupra meseriilor care se exercită noaptea — cămătari, crâșmari, actori, etc. Planeta Marte e ocrotitoarea militarilor, etc. Și părțile corpului omenesc se găsesc sub anumite influențe ale planetelor. Se ivesc calendare — « zodii », pe mai mulți ani, cu prevederea timpului și cu indicația zilelor bune și rele. Astrologia a lăsat urme adânci în folklor; căderea unei stele, după credința poporului românesc, însemnează moartea unui om. Luni și Vineri sunt zile în care nu se poate începe nicio afacere serioasă. Cuvântul « dezastru » dela cuvântul francez « désastre » își are originea în aceleași superstiții.

Din cărțile astrologice, care au pătruns la noi, este în primul rând « *Gromovnicul* », dela cuvântul slavonesc « grom », ceea ce însemnează tunet (« Brontologhion », « Brontoscopie »). Cartea conține preziceri meteorologice, gospodărești și politice, bazate pe timpul și locul unde se produce tunetul. Nu se

cunoaște când a fost tradusă în românește această scriere. Existența ei însă se semnalează în literatura noastră pe la începutul secolului al XVII-lea; se tipărește la Alba-Iulia în anul 1639; scrierea se traduce mai târziu în câteva rânduri.

O altă scriere astrologică numită « *Rojdanic* » (dela cuvântul slav « rojdati », a naște), conține prevederi ale viitorului după ziua sau zodia în care s'a născut omul. Cel mai vechi text românesc datează din anul 1620 (Codex Neagoeanus). Există versiuni mai târzii provenite din originale grecești, numite « zodiacuri », care au o mare răspândire în țările românești, — intrând și în compoziția calendarelor noastre vechi.

Tot așa pătrunde în literatura noastră veche și « *Treptenicul* » (sl. trepetati — a tremura), scriere care desvălue viitorul omului după mișcările diferitelor părți ale corpului omenesc: bătaia ochiului, tremuratul buzelor, etc. Scrierea pentru prima dată se găsește în aceeași tipăritură din anul 1639, în care intră și Gromovnicul. Se găsesc și urme ale « Lunicului », scriere ce face preziceri cu caracter mai mult agricol, în legătură cu schimbarea fazelor lunii și cu diferite poziții ale ei.

Toate aceste scrieri adeseori sunt într'o singură carte, — de obiceiu în calendare, și pătrund adânc în conștiința poporului.

EPOCA LUI VASILE LUPU ŞI MATEI BASARAB.

PRIVIRE GENERALĂ.

Secolele al XIV—XVI-lea în evoluția istorică a poporului românesc se caracterizează prin eforturi mari ale întregii națiuni, pentru a se organiza din punct de vedere politic în țări independente și prin lupte dârze pentru apărarea acestei independențe. Paralel cu aceasta merge și consolidarea formelor sociale, organizarea vieții interne a poporului. Epoca strălucită a lui Alexandru cel Bun și Ștefan cel Mare în Moldova și a lui Mircea cel Bătrân și Neagoe Basarab în Muntenia, epocă plină de fapte mărețe, desăvârșește opera de consolidare și de închegare a românismului. Principatele Române se înglobează în cadrul statelor europene ca formațiuni politice de sine stătătoare, cu rolul lor în vieața internațională.

Imprejurările istorice au făcut ca sub raportul cultural neamul românesc să cadă sub o influență străină, care apasă greu asupra poporului timp de mai bine de trei secole și care, de sigur, duce la o stagnare în desvoltarea puterilor spirituale ale neamului nostru. S'ar părea că poporul românesc în această privință împărtășește soarta mai multor popoare din Europa, care pentru motive religioase sunt silite să se folosească la început în vieața lor culturală nu de limba lor proprie, ci de limba latină. Este însă o deosebire între situația noastră și între aceea a popoarelor apusene. Cultura latină, chiar în forma ei religioasă, conținea în sine ceva din spiritul clasicismului, din fermentul regenerator și stimulator pentru progres. Cultura slavo-bizantină, în forma în care a ajuns la noi, este ostilă oricărei propășiri; ea tinde spre izolare de curentele mari de regenerare din Apus; ea poartă pecetea unei monotonii și a lipsei de originalitate. « *Nu ceti multe cărți, ca să nu cazi în eresii* », era formula vechilor cărturari slavi.

Din bogata cultură bizantină, Slavii împrumută numai ceea ce se referea la cult, la religie.

Această cultură religioasă slavă se introduce și în țările românești. Pe terenul românesc ea a dat aceleași roade pe care le-a dat și în țările slave în acea epocă. Copieri de cărți religioase, câte o traducere în slavonește făcută la noi, și câteva scrieri originale dintre care frumoasele cronici slavo-române. Inafară de aceasta, limba pătrunde și în actele noastre de stat. Și totuși această cultură a avut o influență considerabilă asupra poporului nostru, lăsând urme adânci în limba lui, în unele obiceiuri, în forme sociale, chiar în concepția lui de vieață și în literatura lui orală. Cu excepția păturii intelectuale, poporul își continuă vieața lui națională în formele primitive ale culturii lui proprii, în limba, datinele și obiceiurile lui. Formarea celor două principate naționale române presupune existența unei idei naționale la conducătorii acestor principate și la popor. Ideea însă nu se manifestă în scris.

In secolul al XV-lea își fac drum cele dintâi scrieri în limba românească. Izvorîte dintr'o necesitate simțită de către cărturarii noștri bilingvi, aceste traduceri primitive, așa cum era și cultura păturii de jos a poporului, cu ajutorul tiparului, invenție venită din Apus, se răspândesc în toate regiunile locuite de Români.

Difuzarea cărții tipărite se datorește mișcărilor cultural-religioase venite din Occident — luteranismului și calvinismului. Cultura slavonească sprijinită de biserica din Constantinopol, care vedea în slavonism, un scut de apărare în contra catolicismului, încurajată și de către unii domnitori și vlădici de ai noștri, cu legături în lumea slavă, capătă cea mai puternică lovitură prin cele dintâi cărți românești tipărite la noi.

Tipăriturile lui C o r e s i, care cuprind o bună parte din cărțile sfintei Scrispturi, întăresc ideea că limba românească este capabilă de a servi și o cultură spirituală mai înaltă. Cultura slavonească, care în secolul al XV-lea atinge apogeul, în secolul următor începe să cedeze; iar pe la sfârșitul secolului al XVI-lea terenul este bine pregătit pentru înlăturarea acestei culturi și înlocuirea ei printr'o cultură națională. Limba românească pătrunde și în scrierile particulare ale domnito-

rilor și boierilor, în forma de zapise, notițe, scrisori particulare. In același timp se observă și o tendință a fel de fel de Greci pripășiți în Țările Românești, în special clerici, de a introduce în biserica noastră o influență grecească.

Cucernicile danii de moșii și mănăstiri, ale domnitorilor noștri, făcute locurilor sfinte din Palestina, Constantinopole și Muntele Athos, au adus în Țările Românești și un număr de călugări greci. Pe de altă parte, unii din Grecii stabiliți în Italia, au legături, uneori de rubedenie cu casele domnești ale noastre (Petru Șchiopul). Incercările Grecilor de a « greciza » biserica noastră, n'au avut sorți de izbândă. Ele au dus doar la sporirea neîncrederii în cultura slavă.

In vieața socială și culturală a principatelor noastre din secolul al XVI-lea, încep să străbată unele inovațiuni venite din Occident. Domnitorii și boierii din a doua jumătate a secolului al XVI-lea au legături strânse cu Polonia. Alexandru Lăpușneanu, înainte de a deveni domnitor, pribegește în Polonia. Fiul lui Bogdan, după cum afirmă cronica lui A z a r i e, este înconjurat de către tineri « Leși », cu care risipește « avuția domnească ».

In același timp nici propaganda catolică nu încetează. Iezuiții, stabiliți în Moldova, încearcă să înființeze școale, mascându-și propaganda prin întrebuințarea limbii grecești. Despot-Vodă, simpaticul aventurier de pe tronul Moldovei, pregătește deschiderea unei universități la Cotnari. Toate acestea la un loc demonstrează că în Țările Românești se sdruncină ceva din mentalitatea tradițională veche și că se tinde la crearea unui mediu cultural nou, prielnic pentru desvoltarea unei culturi naționale, căci toate aceste curente sunt ostile culturii slavo-bizantine dela noi.

Sfârșitul secolului al XVI-lea și primele decenii ale secolului al XVII-lea, nu sunt favorabile pentru continuarea operei de promovare a cărții românești, începută în Ardeal. Principatele Române în această epocă trăiesc vremuri de decadență politică. Luptele dintre diferiți pretendenți la domnie angajează și în țările noastre frământări interne. Boierimea, în special acea din Moldova, ca și unii din domnitori, pribegește în Polonia. Polonia susține la scaunul de domnie

familia Movileştilor. Ar fi însă o greşeală să se afirme că în această epocă de stagnare în mersul vieţii culturale în Ţările Româneşti încetează orice activitate culturală. Se continuă opera de traducere de cărţi româneşti şi de copiere de texte româneşti vechi. Popa Grigorie din Măhaciu, în preajma anului 1600, copiază un număr de texte româneşti (Codex Sturdzanus); între anul 1600 şi 1610 se traduce din slavoneşte în româneşte *Leastviţa* (« Scara ») *lui Ioan Scărarul* de către preotul Varlaam dela mănăstirea Secul, probabil viitorul mitropolit al Moldovei. Amintim manuscrisul dela *Ieud* din secolul al XVI-lea, *Codicele Neagoiensis* copiat la 1620 de către popa Ioan Românul din Sânpetru, *Hronograful călugărului Moxalie* din anul 1620 şi numeroasele texte-manuscrise din primele decenii ale secolului al XVII-lea, cum este un *Cuvânt pentru curăţie*, scris înainte de anul 1618, « *Molitvelnic* », tradus înainte de 1633, — texte semnalate de Gaster[1]).

Putem să ne dăm seama că mişcarea culturală n'a încetat în Ţările Româneşti niciun moment şi că directivele acestei culturi sunt cu totul altele decât acele de mai înainte: fondul şi formele culturii slave cedează, pregătindu-se terenul pentru o mişcare mai mare, care ne-ar fi putut pune într'un contact mai apropiat cu Occidentul.

Epoca lui Vasile Lupu în Moldova şi a lui Matei Basarab în Muntenia, care dă o linişte relativă Ţărilor Româneşti, rupe bariera dintre poporul românesc şi vieaţa culturală din Occident şi duce la o înflorire a literaturii noastre naţionale şi la o decădere aproape completă a culturii slavo-bizantine. Invierea vieţii culturale, înflorirea literaturii noastre istorice şi religioase, introducerea chiar a unor forme nouă în literatura noastră, se datoresc în mare parte contactului cu Polonia. Această ţară populată de o ramură a neamurilor slave, de credinţă catolică, îşi însuşeşte bunurile culturale ale Apusului prin contactul religios pe care-l are cu lumea latino-catolică. Polonezii iau parte activă la crearea acestei culturi prin uni-

[1]) M. Gaster. *Chrestomaţie română*, vol. I, pp. 42—45; 80—86.

versitatea din Cracovia și prin numeroși oameni de știință pe care-i dau ei. Alimentată de fondul și de formele culturii latine, Polonia își desvloltă cultura ei proprie, națională, care în veacul al XVI-lea, veacul « de aur » în literatura poloneză, ajunge la o mare înflorire. Polonia trece prin toate mișcările culturale și religioase ale Apusului, — reformația, umanismul, renașterea, scolasticismul.

Polonia ne influențează în mod direct prin cultura ei semi-latină, așa cum a fost cazul cronicarilor noștri Grigorie Ureche și Miron Costin, și mai ales în mod indirect prin mijlocirea culturii ortodoxe a populației rutenești sau ucrainene din regatul polonez. Inglobată în cadrele statului lituan, încă în vremurile năvălirii Tătarilor, iar mai pe urmă făcând parte împreună cu Lituania din statul polonez, populația ortodoxă ucraineană, în lupta ei cu catolicismul, își formează cultura ei, proprie, crescută la umbra culturii polono-latine.

Influența polono-catolică se manifestă în vieața economică și socială a Ucrainenilor și mai ales în cea spirituală — în limbă, moravuri, obiceiuri. Propaganda intensă a iezuiților duce la unirea unei părți a bisericii ortodoxe rutenești cu cea dela Roma. Se intensifică lupta între ortodocși pentru păstrarea credinței lor. Prin crearea de școale, prin înființarea de tipografii și printr'o intensă activitate cărturărească, se pornește o vie mișcare culturală, care duce la înflorirea literaturii religioase a Ucrainenilor.

Un rol covârșitor în această mișcare îl joacă Petru Movilă, devenit mitropolit al Chievului și îndrumător al culturii ortodoxe ucrainene din prima jumătate a secolului al XVII-lea. Se înțelege că literatura populației ordodoxe născută și călită în lupte cu adeversari puternici, are un caracter eminamente religios. Se traduc aproape toate cărțile Sfintei Scripturi (Biblia apare la 1581), apar o mulțime de lucrări cu caracter dogmatic și exegetic, vieți ale sfinților; aici înflorește o întreagă literatură polemică și oratorică, diferite cazanii, predici, cuvântări ocazionale. Se desvoltă însă și literatura laică, în special cea didactică. Aici găsim opere filologice, cele dintâi

gramatici slavonești, dicționare, cărți de filosofie și de retorică; diferite cărți istorice, — cronografe, cronologii, mitologii, genealogii; cărți de știință: aritmetici, astrologii; se pun baze literaturii dramatice și versificației. Toată această literatură scrisă în limba ucraineană și parțial în poloneză, poartă pecetea gândirii și a formelor polono-catolice. Cărturarii ucraineni ortodocși, spre deosebire de tipicarii moscoviți, sunt oameni bine instruiți în școale, au și o cultură laică remarcabilă: cetesc uneori autori clasici, și în scrierile lor se folosesc de aceste cunoștințe.

Atmosfera religioasă a culturii din veacul al XVI-lea și al XVII-lea, precum și credința comună — ortodoxismul — care-i leagă pe Români de Ucraineni, face posibilă o apropiere între aceste două popoare. Polonia în acele vremuri era o avangardă a catolicismului în Orientul Europei, cu tendințe agresive de cucerire, din punct de vedere religios, a țărilor ortodoxe. Și era foarte natural ca străbunii noștri devotați credinței ancestrale să se ferească de catolicii polonezi.

Și într'adevăr, boierii moldoveni, cari pribegesc în Polonia, sunt în cele mai strânse legături cu Ucrainenii ortodocși: Nestor Ureche, tatăl cronicarului nostru, este membru al « fraternității » ortodoxe din Lwow. Negustorii români din același oraș, frații Papara, din care familie se trage și mitropolitul Dosoftei, sunt și ei susținătorii acestei fraternități. In actele diferitelor biserici și mănăstiri din părțile Ucrainei poloneze, se găsește un șir de nume de Români care sunt trecuți drept ctitori ai așezămintelor ortodoxe [1]); unii din ei figurează ca ziditori de mănăstiri, ca donatori și ca membri ai așezămintelor culturale și bisericești. Intre aceștia se găsesc și cărturari, cum au fost frații Ștefan și Pamvo Berândă, care au lăsat urme adânci în vieața culturală a Ucrainenilor. Pamvo Berândă, de exemplu, pune bazele filologiei în Ucraina, creind cel dintâi dicționar slavo-ucrainean, care stă și la baza dicționarelor noastre slavo-române.

---

[1]) Șt. Ciobanu. *Din legăturile culturale româno-ucrainene.* București, 1938, p. 12.

PETRU MOVILĂ

Personalitatea proeminentă a mitropolitului Petru Movilă imprimă directive nouă în mișcarea culturală din Ucraina, această mișcare luând un avânt pe care nu l-a avut nici înainte, nici după Petru Movilă.

Fiu al domnitorului Simeon Movilă, care domnește un timp scurt în Moldova și mai târziu în Muntenia, Petru Movilă, cu legături largi în aristocrația poloneză, capătă cea mai aleasă educație în școalele din Polonia, sau poate dela profesorii aduși din aceste școale.

Biografii ruși susțin că Petru Movilă ar fi urmat și cursuri la vreo universitate din Occident [1]), iar ceva mai târziu se înrolează în armata poloneză. Nu se cunosc bine împrejurările care l-au determinat pe Petru Movilă să se călugărească și să ocupe postul de arhimandrit al celei mai bogate mănăstiri din Polonia, a M-rei Pecersca din Chiev. Se știe că unul din unchii lui, Gheorghe, a ocupat scaunul de mitropolit al Moldovei. Pe de altă parte, familia Movileștilor s'a distins printr'o activitate largă în folosul bisericii. Este aproape sigur că Petru Movilă a fost susținut la această demnitate de numeroșii săi protectori, magnații polonezi (cu unii din care el avea legături de rubedenie) și poate chiar de regele Poloniei.

Intre biserica unită ucraineană și cea ortodoxă, existau în acele vremuri neînțelegeri mari, care la Chiev căpătaseră forme cu totul nedorite: guvernul polonez avea tot interesul să împace aceste două biserici. Se bănuește că Petru Movilă și protectorul lui, mitropolitul Chievului Iov Borețchii, ar fi fost la început pentru împăcarea acestor două fracțiuni, fapt care a dat naștere la acuzații ce se aduceau lui Petru Movilă, că el ar înclina spre catolicism [2]).

In anul 1627 Petru Movilă devine arhimandrit al mănăstirii Pecersca, unde desfășoară o extrem de vie activitate culturală și gospodărească. El restabilește drepturile mănăstirii asupra unor moșii, care fuseseră încălcate de către uniți sau de către

---

[1]) С. Голубевъ. Кіевскій митрополитъ Петръ Могила. Vol. I. 1883, p. 19.

[2]) *Ibid.* Vol. I, pp. 225—227.

unii proprietari abuzivi mai înainte. Adeseori el recurge la forţă brutală, înarmându-i pe călugări şi conducându-i în persoană pentru a ocupa proprietăţile uzurpate. Paralel cu aceasta, Petru Movilă introduce şi ordinea în vieaţa mănăstirească, înăsprind regimul vieţii călugăreşti. Bogăţiile, pe care le acumulează mănăstirea sub conducerea arhimandritului Petru Movilă, se întrebuinţează în primul rând pentru propăşirea tipografiei mănăstirii şi tipărirea de cărţi bisericeşti. Incă prin anii 1615—1616, pe lângă Lavra Pecersca se înfiinţează o tipografie, care până la venirea lui Petru Movilă în fruntea mănăstirii tipărise un număr de cărţi slavo-ucrainene. Petru Movilă îmbogăţeşte tipografia cu literă latină şi poloneză şi în cei cinci ani şi jumătate de egumenie, a tipărit vreo 15 cărţi şi broşuri, din care unele de o importanţă capitală pentru biserica ortodoxă (Liturghia).

A doua preocupare culturală a lui Petru Movilă a fost ridicarea nivelului ştiinţific al tineretului prin înfiinţarea unei şcoale pe lângă mănăstire. Cu acest scop, el trimite câţiva tineri în Occident ca să-şi completeze studiile. Şcoala înfiinţată de către Petru Movilă pe lângă mănăstirea Pecersca se uneşte în anul 1632 cu şcoala fraternităţii de pe lângă biserica Bobotezei din Chiev, şcoală înfiinţată în anul 1615. Prin această fuziune şi prin reorganizarea ei, se pun bazele celebrului colegiu movilean, transformat ulterior în Academie teologică, şcoală ce a jucat un rol foarte însemnat în vieaţa cultural-religioasă a ortodoxismului. Pentru noi este interesant felul cum a fost organizată această şcoală, întru cât după tipul acestei şcoale, se organizează şcoala dela mănăstirea Trei Ierarhi din Iaşi. Petru Movilă transformă şcoala în instituţie de cultură superioară după tipul cum erau organizate colegiile iezuite din Polonia. In şcoală se predau limbile slavă, greacă, latină şi poloneză; ciclul de materii este împărţit în *trivium* şi *quadrivium*, începând cu gramatica şi terminând cu retorica, filosofia şi teologia. In calitate de profesori îi găsim pe Isaia Trofimovici-Cozlovschi profesor de filosofie şi rector al colegiului, Silvestru Cossov, profesor de filosofie, Sofronie Pociapschi — de retorică, Paţevschi — poetică, etc., nume care s'au ilustrat şi în calitate de cărturari; unii din ei şi-au făcut studiile şi în străinătate,

iar mai pe urmă îi vedem printre profesorii veniți la școala Trei Ierarhi din Iași. De observat că limba latină ocupă un loc de frunte în școala lui Petru Movilă.

In anul 1633, Petru Movilă, susținut de către nobilimea ortodoxă din Ucraina, cu toată opoziția uniților și a dușmanilor lui Movilă, fu ales și confirmat ca mitropolit al Chievului, demnitate pe care el o ocupă până la moarte (1646). Energicului și autoritarului Petru Movilă i se deschide un câmp de activitate cu mult mai larg. El restabilește drepturile bisericii ortodoxe la mai multe bunuri ale ei intrate în mâinile uniților, reorganizează școalele fraternităților din diferite orașe și în deosebi desfășoară o largă activitate cărturărească. In epoca lui Petru Movilă, biserica din Rusia moscovită se găsea în plină decădere. Ignoranța clerului și mediul cultural cu totul redus al societății rusești, au sdruncinat adânc temeliile ortodoxismului. In cărțile apărute la Moscova se strecoară o mulțime de greșeli, care atingeau chiar dogmele credinței. In administrația bisericească domnește un întreg haos.

Situația ortodocșilor din Polonia nu era mai bună. Catolicismul, care începuse să-și piardă din puterea lui în urma reformației, caută să câștige noi aderenți în Răsăritul ortodox. Vechii luptători pentru ortodoxism dispar. Corupția își face loc în biserică. Mulți dintre episcopi și dintre clericii de rând trec la unire, care fusese proclamată oficial încă în anul 1596.

Cu atât mai importantă apare activitatea mitropolitului Petru Movilă, care a avut de luptat cu adversari puternici și care devine arbitru în biserica ortodoxă nu numai din Polonia și Rusia, ci și în întreg Răsăritul ortodox.

Nu vom insista asupra numărului mare de cărți tipărite la Chiev și în alte orașe ale Poloniei sub îndrumarea lui Petru Movilă, unele din ele chiar traduse de el. Principala operă a lui este un « Liturghier » pe care-l tipărește în anul 1629, carte alcătuită de el după izvoarele grecești și însoțită de o explicație dogmatică a Sf. Liturghii.

Liturghierul lui Petru Movilă se răspândește în toate țările ortodoxe, inclusiv și la Români, el fiind cel mai complet și cel mai bine corectat. Tot lui Petru Movilă i se atribue o operă polemistă intitulată « *Lithos* » (piatră), apărută în anul 1644

în limba poloneză, operă în care el apără credința ortodoxă, căreia unii renegați ucraineni îi aduceau grave acuzațiuni. « Lithos » face parte dintr'o serie de lucrări cu caracter polemist, care apare sub păstoritul lui Petru Movilă, unele în limba ucraineană, iar altele în limba poloneză. Petru Movilă introduce o notă nouă în lupta ortodoxismului cu catolicismul și protestantismul, el folosindu-se în măsura cea mai largă de științele laice și de literatura religioasă latină. Petru Movilă luptă cu adversarii ortodoxismului cu aceleași arme, cu care luptau ei și anume prin cultură, prin școală, cu ajutorul căreia el ridică nivelul moral al clerului și al populației. Și literatura laică, în epoca lui Petru Movilă, capătă în părțile ortodoxe ale Poloniei o desvoltare mare. Se introduce drama religioasă, se scriu numeroase versuri, se introduce umanismul occidental, cu stilul lui și cu interesul lui față de clasicism. Invățații ucraineni, pregătiți în școala lui Petru Movilă, trec în Rusia, unde pregătesc terenul pentru o nouă mișcare culturală.

Mișcarea culturală din țările noastre de sub domnia lui Vasile Lupul și Matei Basarab este într'o legătură strânsă cu activitatea mitropolitului Petru Movilă. Ajuns mitropolit al Chievului, Petru Movilă nu-și uită obârșia. In cărțile apărute în Polonia sub îngrijirea lui, el se numește « prinț » al Moldovei, iar pe filele dela începutul unor cărți el așează stema țării Moldovei, pe care el o socoate ca blazon al familiei sale. El se mândrește cu originea lui română, socotindu-se coborîtor din familia legendarului Mucius Scaevola.

Era natural ca Petru Movilă să păstreze cele mai călduroase legături cu oamenii mai de seamă din Moldova și Muntenia. Mitropolitul Moldovei, Varlaam, pe timpul când era arhimandrit la Iași, în Decemvrie 1628, pleacă într'o solie la Moscova, trimisă de către domnitorul Miron Barnovschi în căutarea de zugravi și pentru procurarea de icoane. Trecând prin Chiev, el obține o caldă recomandație din partea arhimandritului Lavrei Pecersca, Petru Movilă, care se socoate ca rudă a lui Barnovschi.

Vasile Lupu împreună cu mitropolitul Varlaam, animatorul vieții culturale din Moldova, cunoșteau opera mare de regenerare a culturii ortodoxe a lui Petru Movilă.

Terenul pentru o intensificare a unei mișcări culturale naționale era pregătit. Se simțea nevoia de înființarea unei școale bine organizate și mai cu seamă de o tipografie. Mulți din fiii de boieri erau nevoiți să plece în Polonia, ca să urmeze școalele de acolo. In societatea românească se simte dragoste pentru cultură, pentru carte.

Ca să dea școalei din Iași caracterul colegiului lui Petru Movilă, Vasile Lupul, în primii ani ai domniei lui, înființează mănăstirea Trei Ierarhi, care avea menirea să adăpostească și să întrețină școala. In anul 1639 mănăstirea fu gata. Pentru a-i da o importanță și mai mare acestei frumoase mănăstiri, Vasile Lupul, aduce cu mare alaiu moaștele sfintei Paraschiva, pe care le instalează în anul 1641. Mănăstirea este înzestrată cu trei moșii domnești și cu alte venituri. Pentru școală se ridică o clădire impunătoare.

In calitate de egumen al mănăstirii și de conducător al școalei, Petru Movilă trimete aci pe unul din cei mai buni cărturari ai săi, pe Sofronie Pociapschi (nu « Pociațchi »), acela care în tinerețe a fost trimis să studieze în străinătate, și devenise profesor de retorică la colegiul movilean chiar la înființarea lui, iar mai târziu rector al acestui colegiu. Nu avem indicații mai amănunțite în chestiunea organizării acestei școale; faptul că ea era condusă de Pociapschi și că între profesorii acestei școale mai erau învățați trimiși de către Petru Movilă, ne determină să presupunem că școala lui Vasile Lupul avea aceeași organizare ca și cea dela Chiev, adică avea caracterul unei școale superioare, unde după mărturiile contemporane învățau și « copiii de boieri », că în ea, ca și în școala lui Petru Movilă, se preda pe lângă limba română și slavă și limbile clasice — latina și greaca.

Şcoala lui Vasile Lupul n'a avut însă o vieață mai lungă. In toiul luptelor pentru succesiune la domnie, și poate în urma rivalității dintre profesorii ucraineni și greci, școala care avusese de suferit și din cauza incendiilor, în preajma anului 1653 se închide. Ea a avut un rol însemnat în vieața culturală a Moldovei. Pe lângă faptul că a dat o splendoare deosebită domniei lui Vasile Lupul, școala pregătește un număr

de scriitori, printre care a fost şi marele cărturar Nicolae Milescu Spătarul.

Pe lângă şcoala dela mănăstirea Trei Ierarhi se înfiinţează şi o tipografie, tot aşa cum era şi la şcoala lui Petru Movilă. In anul 1641 domnitorul Moldovei, de sigur tot cu concursul lui Petru Movilă, comandă literă grecească la confraternitatea ortodoxă din Lemberg, pe care o ridică în anul următor Sofronie Pociapschi. Moldova avea însă nevoie de cărţi în limba ţării. Şi Vasile Lupul se adresează aceluiaşi Petru Movilă pentru a-i trimite literă şi scule tipografice, pentru a completa începuturile de tipografie dela Iaşi. Probabil că în anul 1642, când se aduce litera grecească, cu care se tipăreşte un singur decret sinodal, se instalează şi tipografia trimisă de către Petru Movilă, căci în anul următor, apare *Cazania* mitropolitului Varlaam, în care acest fapt este semnalat în următoarele cuvinte: « Preasfinţitul părinte Petru Moghilă, fecior de domn din Moldova, arhiepiscop şi mitropolit Chievului, Galiciului şi a toată Rosia, carele pre pofta măriei sale au trimis tipariul cu toate meşteşugurile câte trebuesc . . . ».

Dar ceva mai mult, în Moldova, ca şi în Muntenia, vin cărturari şi tipografi: Meletie Macedoneanul, un colaborator al lui Matei Basarab, de origine grec, vine în Muntenia din Ucraina. Toţi tipografii din Moldova şi Muntenia: *Ivan Cunotovici*, *Ivan Glebcovici*, *Timotei Verbiţchi*, *Andrei Peneschi*, *Elisei Mihailovici* unii ucraineni, iar alţii sârbi de origine — toţi sunt veniţi din Ucraina.

Şcoalei dela Trei Ierarhi i-a fost dat să joace un rol important în vieaţa religioasă a bisericii răsăritene. In anul 1642 la Iaşi a avut loc un sobor bisericesc, care întruneşte pe cărturarii bisericii greceşti, moldoveneşti şi reprezentanţii lui Petru Movilă, din iniţiativa căruia se convoacă acest congres. La mijloc era chestiunea clarificării unor dogme bisericeşti în legătură cu propaganda calvinistă. Fostul patriarh al Constantinopolului *Chiril Lucaris* în anul 1629 scoate un catehism, care conţinea unele eresii calvine şi care prin aceasta provocase o mare tulburare în rândurile ortodocşilor. Soborul dela Iaşi a discutat această chestiune pe baza unei lucrări

a lui Petru Movilă, intitulată « Mărturisirea credinței », în care sunt expuse dogmele fundamentale ale ortodoxiei.

Opera lui scrisă la început probabil în latinește, s'a tradus de către un membru al Soborului, învățatul grec *Meletie Syrigos*, este trimisă spre aprobare patriarhiei din Constantinopol. Pe temeiul acestei « mărturisiri », învățații din Chiev alcătuesc un catehism în limba poloneză, un manual de școală, pe care-l traduc în limba ucraineană și-l tipăresc în anul 1645 sub titlul: « *Adunare de științe pe scurt. Despre articolele credinței ortodoxe creștine* ». Acest catehism stă la baza catehismelor ortodoxe. Sunt indicații serioase, că drept rezultat al acestui sobor a fost și tipărirea unui catehism la Iași în anul 1642, catehism tipărit în slavonește. Până acum nu s'a găsit niciun exemplar din această carte [1]).

Cât privește « Mărturisirea credinței », ea apare în grecește târziu de tot.

MITROPOLITUL VARLAAM.

In activitatea sa culturală, Vasile Lupu fu secondat de către mitropolitul Varlaam, un cărturar distins din acea epocă. Fiu de țăran din regiunea Odobeștilor, el își petrece copilăria la mănăstire; la 1610 îl găsim în calitate de egumen al mănăstirii Secul, de unde trece la Suceava, iar mai târziu la Iași. In anul 1632 Varlaam devine mitropolit al Moldovei. El nu avea niciun fel de studii sistematice. Era un călugăr autodidact, cu foarte mult bun simț și cu mare dragoste pentru cultură.

Ca scriitor, mitropolitul Varlaam se remarcă prin claritatea și plasticitatea limbii, pe care el și-o formează în regiunea Neamțului, unde își petrece o bună parte din vieață. Mitropolitul Varlaam, ca toți cărturarii epocei, cunoștea bine și limba slavă bisericească și probabil și limba rusă. Mitropolitul Varlaam nu era un om de rând: Domnitorul Moldovei, Miron Barnovschi, îl trimete în capul unei solii la țarul Rusiei; el este apreciat de către Petru Movilă; are legături și cu

[1]) Damian Bogdan. *Contribuțiuni la bibliografia românească veche.* București, 1938, pp. 7, 8.

oamenii de cultură din Muntenia, printre care este și cunoscutul cărturar U d r i ş t e N ă s t u r e l. După înlăturarea lui Vasile Lupul dela domnie, mitropolitul Varlaam se retrage la mănăstirea Secul, unde moare în anul 1657. A lăsat mănăstirii și oarecare avere personală, pe care ulterior o revendică numeroasele lui rude [1]).

Prin activitatea sa cărturărească mitroplitul Varlaam deschide șirul traducerilor în limba românească a unui număr mare de cărți religioase, care umplu secolul al XVII-lea și în parte al XVIII-lea. De sigur, aceste cărți astăzi n'au pentru noi decât un interes pur științific. Ele însă contribue la desvoltarea limbii literare românești. Limba românească în aceste traduceri capătă puterea de expresivitate pe care noi n'o găsim în secolul al XVI-lea. Ea găsește o largă răspândire printre cărturari. Cultura slavă este în plină decădere. In secolul al XVII-lea se fac încercări de versificație, se scriu cronici, se traduc cele mai multe din apocrifele noastre și din literatura noastră profană. Insistăm asupra faptului că acest secol, în ce privește literatura religioasă, este dominat de influența literaturii religioase ucrainene, care, sub îndrumarea lui Petru Movilă, devine factorul principal în vieața culturală a popoarelor ortodoxe. In acest veac nu se mai poate vorbi de legături culturale între noi și între Bulgari sau Sârbi, aceste popoare trecând printr'o criză mare politică și culturală. Literatura religioasă rusă din această epocă se alimentează dela aceeași sursă ucraineană, trecând printr'o puternică influență a cărturarilor crescuți în școala lui Petru Movilă.

Cea dintâi traducere a mitropolitului Varlaam este « Scara » (Leastvița) lui Ioan Scărarul, traducere care n'a văzut lumina tiparului.

Opera lui Ioan Scărarul, scriitorul bisericesc din secolul al VII-lea, este un fel de manual de vieață călugărească, care este compus din 30 de cuvântări, ce corespund la 30 de trepte ale perfecționării sufletești a călugărilor. Este o scriere ascetică, foarte apreciată de către călugări, scriere ce nu este lipsită și de unele calități literare.

---

[1]) S. C r a i n i c (Carinic), « Revista critică-literară », Nr. 1, 1896, pp. 25, 26.

Prin stilul ei puțin retoric, prin comparațiile și mai ales prin vigoarea sa, ea se impunea cetitorilor din vechime. In limba slavă ea se traduce în două rânduri din limba greacă — odată prin secolul al XI-lea la Bulgari și a doua oară în secolul al XIV-lea la Sârbi. După o versiune slavă cu ucrainisme vădite, cartea lui Ioan Scărarul se traduce « pentru folosul acelora ce vor ceti, din limba sloveneascǎ în limba de obște și proastă de către smeritul între călugări Varlaam, presbiterul bisericii sf. Ioan Botezătorul în mănăstirea Secul ».

In precuvântarea scrisă în românește, preotul Varlaam, într'o limbă clară, caracteristică pentru traducerile lui, arată că oamenii de mai înainte au avut « osârdie mare spre învățătură . . . iar în vremea de acum s'au strânsu și s'au întunecat osârdia aceia de nice știm pre noi învăța nice pre alții »[1]. Se crede că manuscrisul este de prin anul 1618. Traducerea românească este însoțită pe o altă coloană și de către textul slav. Este sigur, că ieromonahul autorul traducerii, este viitorul mitropolit al Moldovei, care la această dată se găsea la mănăstirea Secul. Pentru această afirmație pledează și limba traducerii, precisă și clară cum rar se găsește în manuscrisele noastre dela începutul secolului al XVII-lea și faptul că unele pasaje din cuvântarea lui Varlaam din *Cazania* lui dela 1643 [2], se aseamănă cu cuvântarea din « Leastvița » și anume acolo unde se vorbește despre râvna pentru învățătură și carte în vechime; pe de altă parte în cele câteva rânduri scrise în limba slavă bisericească înaintea prefeței din Leastvița găsim și ucrainisme (de exemplu «prelojena-tradusă»), după cum conțin ucrainisme și scrisorile ce s'au păstrat dela mitropolitul Varlaam (« druc », « drucovati » [3]).

Menționăm că opera lui Ioan Scărarul se mai traduce la noi. In secolul al XVII-lea, ea este tradusă din grecește de către Nicolae Milescu Spătarul [4]) iar în secolul al XVIII-lea Leastvița se traduce din limba slavă de către Vartolomeu Măză-

[1]) G h. G h i b ă n e s c u, *O nouă lucrare a mitropolitului Varlaam.* « Arhiva ». Iași, vol. XXV, 1914. pp. 65—107; « Revista T. Codrescu », Nr. 1, 1915, pp. 11, 12.
[2]) I. B i a n u și N. H o d o ș. *Op. cit.*, p. 140.
[3]) S. D r a g o m i r. *Contribuții privitorea la relațiile biserixii românești cu Rusia în veacul al XVII-lea.* București 1912. An. Acad. Rom. Secția. Ist., XXXIV, p. 1155.
[4]) Manuscris în Bibl. Acad. Române. Nr. 494 și probabil Nr. 493.

reanul [1]. Cartea mitropolitului Varlaam n'a văzut lumina tiparului, probabil pentru motivul că ea ca operă destinată exclusiv pentru călugări, nu poate să aibă o întrebuințare mai mare în biserica noastră.

Probabil că tot la mănăstirea Secul mitropolitul Varlaam începe traducerea vestitei lui *Cazanii*. In anul 1637, într'o scrisoare a lui către țarul Rusiei, Mihail Fedorovici, Varlaam îl anunță că a avut « râvna și jelania să traducă în limba românească cartea sfântului Calist *Cuvintele la sfânta Evanghelie* ca s'o citească preoții în biserică pentru învățătura Românilor credincioși; ea este gata și scrisă, numai să fie dată la tipar și tipărită ».

Din această scrisoare a mitropolitului Varlaam, ar reieși că opera lui capitală « Cartea românească de învățătură » sau « Cazania » ar fi o traducere a Evangheliei învățătoare a patriarhului Constantinopolului Callist, scrisă în prima jumătate a secolului al XV-lea și care servește ca punct de plecare, în ce privește forma și directivele predicii ortodoxe din secolul al XVI-lea și al XVII-lea.

Evanghelia învățătoare a lui Callist a văzut lumina tiparului în câteva rânduri la Slavii de Răsărit. Astfel, ea apare în anul 1606 în tipografia din *Crilos* (Galiția), scoasă de pe un izvod slavonesc, « *cercetat* » și « *în multe locuri îndreptat* » de către episcopul Lwowului, Ghedeon Balaban.

Cartea conține foarte puține ucrainisme, limba ei fiind slavă bisericească. In anul 1616, în tipografia fraternității din Wilno, vede lumina o nouă ediție a operei lui Callist, de astădată o traducere nouă « din limba grecească și slavonească » în limba ucraineană. Textul acestei ediții se retipărește de către Petru Movilă în anul 1637.

De sigur că nu era cu putință ca mitropolitul Varlaam să-și facă traducerea de pe această ultimă ediție, apărută în anul, când traducerea lui, după cum am văzut din scrisoarea de mai sus, era gata. De altfel, colaționarea textelor din « Cazania » lui Varlaam cu « Cazania » lui Callist din anul 1637, după un exemplar ce se găsește la Academia Română, ne-a

---

[1] *Idem*, Manuscris Nr. 2959.

dus la constatarea că între aceste două cazanii nu există niciun fel de asemănare.

Textul Evangheliei învățătoare, tipărit de către Petru Movilă, este cu mult mai complicat. Din aceasta rezultă că nici ediția din anul 1616, care ar fi modelul de pe care s'a făcut ediția din anul 1637, nu poate să fie originalul traducerii mitropolitului Varlaam. Iar pe de altă parte, unele ucrainisme din opera lui Varlaam ne-ar arăta că ea a fost tradusă din limba ucraineană. Astfel, cuvântul « Cazanie » este un cuvânt ucrainean, împrumutat de către Ucraineni dela Polonezi (Kazanie—predică), cuvânt ce nu se întrebuințează în limba rusă sau slavă bisericească. De asemenea în textul « Cazaniei » lui Varlaam, foarte des se întrebuințează expresiunile « măria sa Hristos » sau « măria sa Precista », — o traducere directă a cuvintelor « iego mosci » sau « iei mosci » din limba ucraineană (și poloneză). Mai departe, în câteva rânduri se întrebuințează cuvântul « bozi », idoli. La aceasta se adaugă faptul că în textul lui Varlaam, găsim și cuvinte comune limbii slave bisericești și celei ucrainene. De exemplu: « spăsesc », « vraci » — doctor, « ciudese » — minuni, etc. De remarcat însă faptul că, în opera lui Varlaam se găsesc comparativ cu alte scrieri bisericești mai puține slavonisme.

Indicațiile textului Evangheliilor, ce se cetesc în biserici, adeseori sunt redate în slavonește (« *Ev. ot Ioanna*, *zacialo* 41 »), ceea ce constitue o dovadă în plus, că textul « Cazaniei » lui Varlaam este tradus. Dovada cea mai mare care ne face să înclinăm spre părerea că această operă a fost o traducere din limba ucraineană, este factura predicilor, compoziția lor, asemănătoare cu predicile din Ucraina poloneză din prima jumătate a secolului al XVII-lea. In ele se pot distinge ușor părțile principale din predica din această epocă, și anume « exordium » - ul (introducerea), « *propoziția* » (propunerae temei) « *narratio* » (expunerea) și « *concluzia* ».

Predicele lui Varlaam se încep de obiceiu, ca și predicele din Ucraina, cu câte o comparație, care pare că nu are nicio legătură cu subiectul. De exemplu: « Cumu-s iarna viscole și vânturi reci, și vremi geroase, de carile se îngreuiază oamenii și sămtu supărați în vreamea iernei — iară deacă vine prima-

vara, ei se uşurează de acealea de toate şi să veselesc . . . Aşea şi în vreamea de demult, au fost viscole şi vânturi de scrâbe şi de dosâri pre oameni ».

Omiliile din « Cazania » lui Varlaam nu numai ca arhitectonică au asemănare cu predica ucraineană influenţată de Callist şi de regulele predicii latino-polone din prima jumătate a sec. al XVII-lea, ci şi ca mijloace retorice: comparaţii, paralelisme, alegorii şi metafore. Elementul laic lipseşte, după cum lipsesc şi note din vieaţa contemporană actuală. Subiectele din omilii se tratează cu ajutorul elementelor luate din sfânta scriptură sau, mai rar, din natură.

Dacă « Cazania » lui Varlaam nu este o traducere de pe ediţia din anul 1616 a lui Callist, rămâne de presupus că ediţia din anul 1606, pe care n'am putut-o consulta, a fost o ediţie cu totul deosebită, decât acea din anul 1616; traducerea lui Varlaam putea să se facă de pe această ediţie. Sau, el s'a folosit de o Evanghelie învăţătoare făcută după modelul lui Callist cu aplicaţia regulelor omiletice ale epocei. Traducerea putea să fie făcută şi de pe vreun manuscris. După cum orice colecţie de predici uneori avea denumirea de « Zlataust », adică se atribuiau lui Ioan gură de aur, sau « Evanghelia comentată » a lui Teofilact, se numea « Teofilact », tot aşa şi colecţiile de predică se atribuiau lui Callist, celebrul autor de omilii din secolul al XV-lea.

Legătura « Cazaniei » cu asemenea colecţii de predici, care circulau în manuscrise şi în ediţii, cum a fost « Evanghelia învăţătoare » a lui Chiril Trancvillion din anul 1619, este indiscutabilă.

N. Iorga presupune despre « Cazania » mitropolitului Varlaam că « nu este făcută după un singur original », ci ar fi o culegere din mai mulţi autori. S'ar putea admite şi această presupunere, mai ales dacă am ţinea seamă de faptul că Varlaam introduce în Cazania sa şi omilia cu vieaţa Sf. Ioan cel Nou, care nu se găseşte între omiliile slave.

Dar arta omiletică cu care sunt scrise predicile din « Cazania » mitropolitul Varlaam, precum şi unitatea de plan şi de concepţie vădesc o şcoală în această materie, pe care n'a putut s'o aibă mitropolitul Moldovei.

« Cazania » lui Varlaam conține în totul 74 de predici la Dumineci și sărbători mai însemnate. Valoarea literară a acestor predici constă în limba lor, care capătă o putere de expunere, de mlădiere nouă. Această limbă nu este limba cărturarilor, ci limba pe care o vorbeau masele poporului moldovenesc de atunci din regiunea munților Putnei și Neamțului. Autorul cărților întrebuințează *h* în loc de *f*; « hie = fie, a pohti = a pofti », găsim cuvinte vechi dispărute din limbă: « *ocinați* » — moșteniți, « *ciumileaşce* » — învață, « *a vorovi* », « *amăgei* » — mincinoși; « cărturari » au « *gătat* » — au gătit, « *precătinel-precătinel* » = încetul cu încetul. Găsim și cuvinte de origine latină în forma lor veche: « *șerbul* », « *mente* », « *amente* », « *întrarmați* ».

In textul Cazaniei se găsesc pasaje de o rară frumusețe, cum sunt cele din « Invățăturile » lui Neagoe Basarab; dăm un exemplu:

« Așea mentea noastră iaste lumina și ochiul trupului, și dacă se întunecă mentea cu gânduri de păcate și cu pohtele lumii aceștia, atunci și sufletul și trupul iaste întunecat . . . » [1]).

Reproducem și un mic fragment caracteristic pentru limba lui Varlaam. « Elinii în vreamea de demult aveau obiceiu așea: ce om vrea face vitejie la războiu și vrea birui vrăjmașii aceia cetăți din carea era, făceau chipul lui în ce chip era el pentru cinstea și pentru lauda, și deacia punea chipul acela în mijlocul cetății ca să-l vază și alți oameni să se îndemne spre vitejie. Pentr'aceasta să începu întrănșii și închinăciunea bozilor, că precătinel, precătinel (încetul cu încetul) să desprinseră oamenii a le face cinste acelor chipuri și a le părea că sămt Dumnezeu » . . .

Chiar din aceste două fragmente se vede caracterul popular, chiar provincial al limbii Cazaniei lui Varlaam.

Omiliile de obiceiu sunt însoțite de textul Evangheliei; în unele cazuri acest text lipsește, în altele el este așezat la mijlocul, sau, mai rar, la începutul omiliilor. Mitropolitul Varlaam însă nu traduce din nou aceste texte; el se folosește de traducerile de Evanghelii făcute mai înainte, așa cum fac toți

[1]) Mitrop. Varlaam, *Cazania*, p. 224.

cărturarii noştri. Textul este identic cu acel din Evanghelia lui Coresi din anul 1561, text ce se repetă în « Tâlcul Evangheliei » din anul 1564, din Cazania din anul 1581, din Cazania dela Govora din anul 1642, din acea dela mănăstirea Dealu din anul 1644. Textul Evangheliei sufere numai unele modificări mici, care influenţează foarte puţin structura frazei; prin aceste modificări textul se degajează de unele locuri obscure, devenind mai clar.

Facem o mică comparaţie:

Tâlcul Evangheliei lui Coresi din anul 1564 care reproduce cuvânt cu cuvânt textul Evangheliarului lui Coresi din anul 1561:

« In vremea aceia, mearse Iosif ce e de Arimafei, cu dulce obraz sfeatnic, ce şi acela era de aşcepta împărăţia lui Dumnezeu, îndrăzni întră către Pilat şi cerşu trupul lui Is(us). Pilatu se miră de însă au murit şi chemă vătahul întrebă el de demult au murit şi deacă ştiu den vătahul, deade trupul lui Iosif »...

Lăsând la o parte textele intermediare, reproducem acelaşi text din Varlaam:

« Intracea vreame veni Iosif din Arimafei cu dulce chip sfeatnic, că şi el aşcepta împărăţia lui Dumnezeu, îndrăzni de intră la Pilat şi cerşu trupul lui Hs, iară Pilat să miră şi deacă şciu de hotnog, deade trupul lui Iosif »...

Din această colaţionare a textelor Evangheliei rezultă că limba Evangheliei evoluează potrivit vremurilor. Varlaam introduce unele modificări neînsemnate, dând textului o mai mare elasticitate.

« Cazania » mitropolitului Varlaam a avut o influenţă extrem de mare asupra vieţii spirituale şi religioase a poporului românesc. Tipărită într'un număr mare de exemplare, cartea se răspândeşte în toate colţurile locuite de Români. Prin conţinutul ei ortodox, prin simplicitatea expunerii şi prin vigoarea limbii, ea se impune şi cetitorilor de rând, nu numai bisericii. Cartea se retipăreşte în Muntenia, în tipografia mănăstirii Dealul sub îngrijirea ieromonahului Meletie Macedoneanul, făcând parte din voluminoasa « Evanghelie învăţătoare » din anul 1644. Alcătuitorii acestei opere folosesc un număr de

coale din « Evanghelia învățătoare » tradusă de Udriște Năsturel și tipărită la Govora în anul 1642 și adăugând la aceasta coale și întregul text al « Cazaniei » lui Varlaam, cu excepția predicii la ziua lui Ioan cel Nou de Suceava.

Dăm exemplificarea celor spuse mai sus, prin colaționarea a două fragmente:

Cazania lui Varlaam:

« Lucrurile carile ne-au dat noaă sfânta beseareсă să le prăznuim noi astăzi sămt acestea: înoirea învierii a Domnului nostru lui Is Hs. și credința Θomei apostol înoirea învierii prăznuim astăzi, că această Duminecă iaste întăia dela învierea lui Hs »... (f. 134 v.).

Evanghelia din anul 1644:

« Lucrurile carile ne-au dat noao sfânta biseareсă să le prăznuim noi astăzi sănt acestea înoirea învierii a Domnului nostru lui Is. Hs. și credința Θomei apostol. Înoirea învierii prăznuim astăzi că această dumenecă iaste întâia dela învierea lui Is. Hs ... » (p. 504).

Cazania mitropolitului Varlaam circulă și în manuscrise, fie aparte, fie că predicile ei intră în componența altor colecții de predici. Semnalăm manuscrisele Nr. 4162, 4182, 3516 din Biblioteca Academiei Române.

O bună parte din predicile mitropolitului Varlaam intră în colecția de predici care apare la Alba-Iulia în anul 1699 sub denumirea de « *Chiriacodromion* ». Această din urmă carte reapare la București în anul 1732; astfel predicile mitropolitului Varlaam se mențin în literatura noastră omiletică încă multă vreme.

Mitropolitul Varlaam a mai lăsat o lucrare, și anume, răspunsurile lui la catehismul calvinesc. Mitropolitul fu trimis de către Vasile Lupu la Târgoviște « cu trebe domnești și a norodului », unde a stat de vorbă cu oamni « de frunte », « mai vărtos cu oarecare boiariu cinstit și sloveasnic și a toată destoinicia și întălegerea harnic », cu Udriște Năsturel. Acest din urmă, printre alte cărți, i-a arătat și un catehism tipărit în românește. Mitropolitul Moldovei s'a convins că opera aceasta este « plină de otravă de moarte sufletească » și a chemat un « săbor dintr'amândouă părțile, și din Țara Românească și din țara Moldovei », care a discutat chestiunea acestui

catehism. Varlaam s'a simțit dator să facă un « răspuns și să arat(e) strâmbătura și tâlcul cel rău al cărții ». Se bănuește că ar fi vorba de catehismul care apare la Alba-Iulia în anul 1640 și care susține doctrina calvină. Varlaam în această mică lucrare polemică, ce apare în anul 1645, combate învățăturile lui Calvin, socotindu-i pe calviniști mai primejdioși decât « păgânii, Turcii și Tătarii ».

Cartea este scrisă sub influența literaturii polemice bisericești din Ucraina, care în această epocă a ajuns la o mare înflorire.

Titlul cărții este următorul: « *Carte ce se chiamă răspunsul împotriva catehismului calvinesc făcută de părintele Varlaam mitropolitul Suceavei și arhiepiscopul țării Moldovei* ».

Este prima și singura lucrare originală cu caracter polemic în literatura noastră veche. De notat că, cu toate că poporul românesc a fost expus la o propagandă religioasă intensă — și protestantă și catolică, — el n'a reacționat prin polemică. Literatura de polemică ocupă un rol foarte însemnat în biserica ortodoxă, în special la Ruși și Ucraineni. La noi nici traduceri de cărți de așa natură nu s'au făcut multe. Fac excepție numai câteva lucrări din care face parte un manuscris tradus din limba slavă bisericească în anii 1663—1668 de către Stoica Gramaticul dela Târgoviște. Manuscrisul cu Nr. 1570 dela Academia Română conține și indexul de cărți interzise, despre care a fost vorba mai înainte. Textul slav și românesc, pe două coloane, are capitole despre « căderea râmlenească cum să depărtară dela credința pravoslaviei și dela sfânta bisearică ». « Pentru eresurile latinești », « De Liutor și de ale lui eresuri », « De eresurile armenești ».

In carte, înafară de simbolul credinței, găsim și unele bucăți « izvodiri pe scurt » din câțiva scriitori bisericești cu privire la credință, și în genere, după cum se spune în epilog, ea este îndreptată « spre râmleni și latini, spre liuterași, calvini, ca să se închie gura lor cea ce grăiaște nedrept ». O copie a textului românesc de pe acest manuscris, ceva mai târzie, s'a păstrat în Biblioteca aceleeași Academii sub Nr. 3346.

Pentru afirmarea dogmelor credinței ortodoxe, în anul 1645, la Iași apare o carte intitulată: « *Șeapte taine a besearecii* »,

operă menită să lămurească « tainele » fundamentale ale bisericii, contestate integral sau în parte de către diferite biserici protestante. Autorul acestei traduceri, fostul logofăt Eustratie, un cărturar distins din epoca lui Vasile Lupu, care știa bine limba slavă și grecească, este cunoscut ca traducător al « Pravilei împărătești » a lui Vasile Lupu, bănuit și ca traducător al unei cronici slavonești, traducere ce nu s'a păstrat.

In biserica ortodoxă din Polonia apar câteva lucrări cu privire la aceste taine; astfel, una din ele se tipărește în anul 1637 în mănăstirea Cuteen din Ucraina, sub titlul « *Didascalia sau știință . . . despre șapte sacramente sau taine* »; alta se tipărește probabil la Cremeneț, în 1638; mai apare una la Wilno în anul 1630 cu titlul: « *Știința despre cele șapte taine bisericești* », și una la Lwow în anul 1640.

Cartea logofătului Eustratie, care, de sigur, a fost îndrumat și ajutat de către mitropolitul Varlaam, mai inițiat în chestiuni teologice, este o traducere, cu unele prescurtări, făcută din limba slavă, poate de pe o ediție menționată mai sus (probabil de pe acea din anul 1630, care este mai completă). Dovada acestei afirmații o găsim în limba traducerii, care conține multe slavonisme (deaistvuiasce — lucrează, « liubov », etc.). Cartea are pe alocurea forma catihetică, cu întrebări și răspunsuri (« văpros », « otveat », cuvinte ce s'au păstrat în tot cuprinsul cărții) și conține cele șapte taine ale bisericii, plus un capitol despre sărbători și unul despre posturi. Răspunsurile sunt însoțite de numeroase exemple și trimiteri la literatura în chestie. Unele capitole, cum este acel al tainei nunții și preoției, adeseori se bazează pe canoane, adică pe legile vechi bisericești, și pe autorități în materie, ca Armenopol, Valsamon, Zonara și alți comentatori ai canoanelor, capitole ce se tratează și în « Pravila » lui Vasile Lupu. Şi în această scriere limba este precisă și clară.

Exemplu: «A șeaptea taină sămt maslele. Văpros (întrebare): Ce sămt maslelę ? Otveat: sămt unt de lemni sfențit cu molitve. Văpros. De unde s'au început acest obiciiu ? Otveat: dela singur Is. Hs. Domnul nostru când tremise dintru ucenicii

săi doi câte doi. Şi ieşiră de mărturisea ca să se pocăiască şi draci din mulţi gonea şi ungea cu unt de lemni . . . ».

De numele logofătului E u s t r a t i e este legată şi prima carte moldovenească de legi, cunoscută sub titlul: « *Carte românească de învăţătură dela Pravilele împărăteşti* », apărută la Iaşi în anul 1946.

Din conţinutul titlului, aflăm că această carte a fost tradusă din « limba ilenească » din porunca domnitorului Vasile Lupu, care după cum vedem din prefaţă, « au cercat pre multe ţări, până l-au îndreptat Dumnezeu de au găsit oameni ca aceia, dascali şi filosofi, de-au scos den cărţi elineşti şi latineşti toate tocmealele ceale bune şi giudeaţele celor buni creştini şi sfinţi». La sfârşitul prefeţei aflăm că Pravilele le-a « tălmăcit den scrisoare grecească pre limba românească » E u s t r a t i e logofătul.

« Pravilele » în prima lor parte conţin legi cu privire la agricultură, iar în a doua parte sunt expuse diferite infracţiuni, cu pedepsele pe care le atrag. Cercetătorii în domeniul dreptului românesc constată caracterul laic al pedepselor, deşi se prevăd pedepse şi pentru clerici.

Culegerea de legi a lui Vasile Lupu, considerată ca « *unul din cele dintâi coduri în Europa în limba naţională* » (Ş t. L o n g i n e s c u), este o operă compusă din diferite legiuiri bizantine, unele din ele trecute prin filiera latină. Astfel, juristul italian P. F a r i n a c c i u s, pe la sfârşitul secolului al XVI-lea, scrie « *Praxis et teoricae criminalis* », operă bazată pe izvoare bizantine şi care conţine multe asemănări cu « Pravila » lui Vasile Lupu. Unii din cercetători au emis ipoteza că Pravila lui Vasile Lupu a fost alcătuită din izvoare greceşti şi latineşti, de către o comisiune condusă de mitropolitul Proilaviei, eruditul Meletie Sirigul, care traduce cartea în limba neogreacă. Logofătul E u s t r a t i e traduce lucrarea în româneşte, căci el n'ar fi ştiut limba elenă, ci numai pe cea neo-greacă[1]).

Se prea poate că E u s t r a t i e logofătul să fi avut la îndemână şi cărţi slave, căci în textul cărţii găsim şi slavonisme (« jestoc » — crud, « a zaloji » — a pune, etc.). La Slavii de Răsărit circulă înafară de unele legi mai mult sau

[1]) Ş t. B e r e c h e t. *Legăturile dintre dreptul bizantin şi românesc*. Vaslui, 1937.

mai puțin originale (« Russcaia Pravda », « Sudebnic » din 1497 și din 1550; « Ulojenie » a țarului Alexei Mihailovici din 1649), și numeroase traduceri din grecește, în special legiuiri bisericești, « Nomocanoane » și « Cormciaia » (« Cârmaciul »).

Este clar că opera noastră este, după cum am spus și mai sus, o adunare de norme juridice din mai mulți autori (Zonara, Valsamon, « Sintagma » lui Vlastarie și alții și « Nomocanomul » lui Malaxos, o compilație din mai multe legi).

Eustratie logofătul al cărui rol, probabil, era mai mare ca al unui simplu traducător (dela el a rămas în manuscris și o « Pravilă aleasă » de prin anul 1632 de legi bisericești și laice), introduce în codul său și norme juridice, care mai mult sau mai puțin se potriveau cu vechile obiceiuri ale pământului. Probabil că au fost încercări de a traduce cărți de legi și mai înainte. Intr'un nomocanon slav, care poartă data anului 1618, dar care, probabil, este mai vechiu, găsim și câteva pagini de text slav cu traducere românească.

Ca să avem o idee despre limba traducerii lui Eustratie logofătul, reproducem din el un mic fragment:

« De va ieși nescine den hotarul său și va micșora hotarul vecinului său, de va face aceasta la vremea plugului cându-și ară pământul. Să-și piarză lucrul și osteneala ce va fi făcut acolea, iară de va fi schimbat hotarul, cându și-au sămănat sământa, atunce să-și piarză și sământa și arătura și toată roada ce va face acel pământ ce-au sămănat pre loc strein pentru căci au călcat hotarul altuia ».

Pravila lui Vasile Lupul joacă un rol foarte important în vieața noastră socială și culturală. Ea stabilește normele juridice în Moldova pentru un timp îndelungat. Completată mai târziu cu alte legi, ea servește ca manual juridic pentru scaunele judecătorești ale Moldovei până pe la începutul secolului al XIX-lea. Boierii moldoveni din Basarabia, la acuzația cârmuitorilor ruși, că Basarabia n'are legi, cu indignare răspund în anul 1815: « Oare nu există vechile obiceiuri moldovenești și pravilele permanente? Oare nu există pravilele lui Vasile Vodă . . . Ce calomnie mai mare ni se poate aduce nouă astăzi? » . . .

In anul 1639, în părţile de N. ale Moldovei, în satul Calafendeşti, dascălul de origine ardeleană, Toader, scrie o cuvântare la înmormântarea soţiei logofătului Pătraşcu Ciogolea, Sofronia. Dascălul Toader, chemat de către logofăt ca să-i înveţe copiii, probabil stă mai multă vreme în familia Ciogoleştilor şi când moare mama elevilor lui, el traduce sau poate copiază o cuvântare de înmormântare.

Tot pe timpul lui Vasile Lupul se scriu în româneşte cu text paralel slav « *Faptele Apostolilor* » (Manuscrisele Academiei Române, Nr. 85). Autorul manuscrisului, Constantin Diacul din Vândăoani, cerând iertare pentru greşelile din carte, spune: « căci am fost tânăr la minte şi neîntărit la înţălepciune, ca o corabie ce umblă prin adâncimile mării. In zilele binecredinciosului Ioan Vasile Voevod în anul 7154 (1646) [1]).

Confruntând textul acestei traduceri cu faptele Apostolilor din Codicele Voreneţean, ajungem la concluzia că diacul Constantin n'a avut decât rolul de copist de pe un manuscris mai vechiu, care derivă din codicele Voroneţean, text cu limba îndreptată:

Manuscrisul Nr. 85, f. 92	*Codicele voroneţean, după I. Sbiera. Codicele Voroneţean*, Cernăuţi. 1885, p. 46.
Căută Pavel spre săbor şi zise: bărbaţi, fraţi. Eu cu toată firea cea bună petrec pe Dumnezău tocma până într'această zi . . .	Căută Pavel spre săbor şi zise: bărbaţi, fraţi. Eu cu tot gândul cela buinru viu la Dumnezău pâinra la această zi . . .

Un alt text româno-slav al Faptelor Apostolilor a fost scris de către ieromonahul Misail dela mănăstirea Bisericani în anul 1652 (Bibl. Acad. Rom., Nr. 69). Se pare că copiştii acestor manuscrise au avut la îndemână un text româno-slav al « Praxiului » mai vechiu.

MUNTENIA

Cu tot antagonismul dintre Vasile Lupul şi Matei Basarab, cu toate luptele, care se duc între aceşti doi domnitori pe diferite căi, se observă un paralelism în vieaţa culturală a Moldovei

[1]) Manuscrisul Nr. 85, f. 326.

și Munteniei. Conducătorii acestor două principate nu sunt în stare să ascundă comunitatea de origine, de limbă, de trecut a unui popor despărțit de către destinele istoriei. Ritmul istoric de înviorare sau de depresiune în aceste două principate se produce simultan. Iar caracterul manifestărilor culturale într'o țară și în alta este asemănător.

Scaunul domnesc al Munteniei, în aceste vremuri hotărîtoare pentru cultura românească, îl ocupă Matei Basarab, un vlăstar al strălucitei dinastii a Basarabilor, care a jucat un rol atât de mare în întemeierea și organizarea vieții de stat a Munteniei și care a dat câteva nume ilustre și în vieața culturală și religioasă a principatului muntean. Matei Basarab moștenește dela înaintașii săi râvna pentru biserică și cultură, cu toate că el nu avea cine știe ce cultură; el avea și ambiția de a servi ideea creștină ortodoxă printre vecinii săi, care nu erau în stare să-și mențină vieața lor cultural-religioasă din cauza stăpânirii turcești. Pe de altă parte și rivalitatea dintre dânsul și Vasile Lupul îl împingea la fapte nobile, la acțiuni în direcția desvoltării culturii naționale.

In mișcarea culturală din epoca lui Matei Basarab, un rol de căpetenie îl joacă Udriște Năsturel, unul din cei mai eruditi oameni ai timpului, despre care s'a exprimat atât de elogios mitroplitul Varlaam și pe care-l cunoaștem din traducerea romanului Varlaam și Ioasaf. Era cunoscut ca om de cultură și în străinătate, — la Sârbi, la Rușii moscoviți: mai ales avea legături strânse cu cărturarii din Ucraina. Udriște Năsturel cunoștea la perfecție limba slavă bisericească și limba latină; probabil știa și grecește.

Acest fapt i-a făcut pe unii cercetători să emită părerea că el ar fi fost elev al școalei lui Petru Movilă, părere care nu poate să fie adevărată prin faptul că Udriște Năsturel în primii ani ai funcționării colegiului lui Petru Movilă era om matur și se găsea în diferite dregătorii ale statului. Prietenia lui cu oamenii de cultură din Ucraina, preocupările lui literare și complexul studiilor lui, ne-ar face mai de grabă să presupunem că el și-ar fi făcut studiile la vreo școală din Ucraina poloneză, cum era acea dela Lwow, sau chiar la vreun colegiu catolic așa cum obișnuiau unii din fiii boierilor

noștri (Miron Costin). După mărturiile contemporanilor, Udriște Năsturel poseda o bibliotecă însemnată și își instruia copiii cu ajutorul dascălilor aduși din Ucraina.

Ca să-și aducă planurile la îndeplinire, Matei Basarab se gândi în primul rând la înființarea unei tipografii. Frumoasa tradiție moștenită din secolul al XVI-lea de răspândire a cărții religioase trebuia să fie reluată. Ajutorul vine și pentru Muntenia tot din partea lui Petru Movilă, care transformase Ucraina păstorită de el în centrul culturii ortodoxe.

In prefața primei cărți apărute în anul 1635, la Câmpulung, se aduc elogii domnitorului muntean, care continuă opera culturală începută de către « prea slăviții domni Basarabi », cetim între altele : « De aceea prin epistolile și scrisorile tale, străbătând multe țări îndepărtate, cum este țara ungurească și regiunile Volâniei și chiar până la capitala principatului Chievului, ai ajuns la rezidentul și șeful organizării întregii biserici rusești la prea cinstitul Petru Movilă, arhiepiscop și mitropolit al Chievului, cerând dela el cu râvnă și rugându-l stăruitor: (să dea) oameni inițiați în sfintele scripturi, precum și de acei iscusiți în arta tipografiei » [1])

Petru Movilă trimite în Muntenia literă și scule tipografice, precum și meșteri tipografi, pe Timotei Alexandrovici (Verbițchi) și Ivan Glebcovici, care se instalează împreună cu tipografia la Câmpulung.

In opera de tipărire a cărților, Matei Basarab a fost ajutat de călugărul Meletie Macedoneanul, care a stat câtva timp în Ucraina, unde a învățat arta tiparului și care a devenit egumen al mănăstirii dela Govora, unde mai apoi fu strămutată și tipografia.

Pe când de sub teascurile tipografiei lui Vasile Lupu apar numai cărți românești și niciuna slavonă, tipografia din Muntenia scoate și un șir de cărți slavonești, destinate nu numai pentru « pravoslavnicul și binecredinciosul neam » al Muntenilor, ci « și altor (neamuri), înrudite cu noi în credință și care se folosesc de limba vestitului dialect slavonesc, mai ales Bulgarilor, Sârbilor, Ungrovlahilor și Moldovlahilor ».

---

[1]) I. Bianu, și N. Hodoș. *Op. cit.*, p. 530.

Cu alte cuvinte, Matei Basarab tipărește cărți slavonești pentru ortodocșii din Peninsula Balcanică, ce în acele vremuri nu erau în stare să-și scoată cărți, și pentru Românii din toate țările. Din tipografia lui Matei Basarab au ieșit următoarele cărți slavonești, al căror conținut nu ne interesează:

1. Molitvenic, tipărit la Câmpulung în anul 1635, cu o prefață semnată de « alcătuitorul de cuvinte » Ioan Glebcovici. In unele exemplare prefața este semnată de către Ivașco Băleanu. O a doua prefață a lui Matei Basarab dă amănunte asupra înființării tipografiei, aduse din îndemnul lui Meletie Macedoneanul dela Petru Movilă. Aici se precizează obligațiunea de a-i proteja pe creștinii ortodocși: Ungrovlahi, Moldovlahi, Bulgari, Sârbi și Ruși [1]).

2. Psaltire. Govora, 1637, tipărit de către Meletie Macedoneanul.

3. Psaltire. Govora, 1638, tipărită de același Meletie Macedoneanul; ediție puțin modificată a cărții precedente.

4. Antologhion. Câmpulung, 1643. Tipărit de către egumenul mănăstirii din Câmpulung, Melhisedec din Pelopones. Cartea este însoțită de către o « prefață către cetitori » a lui Udriște Năsturel.

5. Liturghier. Deal. 1646. Tipărit de către arhimandritul Mănăstirii Deal, Ioan.

6. Slujebnic. Târgoviște, 1646—1648; tipărit de către Proca Stanciovici și Radu Stoicovici.

7. Imitația lui Hristos. Deal. 1647. Cartea apare din îndemnul și cheltuiala Elenei, soția lui Matei Basarab și sora lui Udriște Năsturel. Este o traducere a cunoscutei opere « De imitatione Christi » a lui Toma de Kempis din secolul al XV-lea. Se pare că ediția aceasta este prima traducere a acestei opere în limba slavă din latinește. Traducerea aparține lui Udirște Năsturel, care în precuvântarea sa o dedică mitropolitului Moldovei Varlaam [2]).

---

[1]) Dan Simonescu și Damian Bogdan. *Inceputurile culturale ale domniei lui Matei Basarab.* București. 1939.

[2]) Н. Каратаевъ. Op. cit., p. 529.

8. Penticostar. Târgoviște. 1649. Cartea se tipărește « din porunca și pe socoteala prealuminatei principese Elena », ca tipograf fiind indicat numele lui Proca Stanciovici.

9. Triodul postului. Târgoviște. 1649.

10. Psaltire. Câmpulung. 1650. Tipărită de ieromonahul Melhisedec.

Majoritatea cărților slavonești tipărite sub Matei Basarab nu văzuse lumina tiparului în Țările Românești. Unele din aceste cărți, după cum indică chiar titlurile lor comparate cu cele din cărțile apărute în Ucraina, sunt reproduceri după aceste din urmă ediții. Astfel, « Antologhionul », apărut la Lemberg în anul 1643, se retipărește la Câmpulung, de același tipograf Ivan Cunotovici, care vine în Muntenia din Lemberg; « Liturghierul » dela mănăstirea Dealul din anul 1646 și probabil cel dela Târgoviște, este o ediție nouă a « Liturghierului » lui Petru Movilă din anul 1637; « Triodul » din anul 1649, probabil, este o retipărire a triodului din Ucraina din anul 1631, 1642 sau 1648; « Triodul Penticostar » din anul 1649 este o retipărire a Triodului apărut la Chiev în anul 1627. Poate și textul Psaltirilor tipărite de către Matei Basarab este o retipărire a textului din cele câteva ediții care au apărut la Chiev [1]).

Deci, mitropolitul Petru Movilă trimite în Muntenia nu numai tipografie și meșteri tipografi, ci și cărți care servesc ca model pentru edițiile slavonești din principatul nostru. Cărțile slavonești dela noi au aspectul cărților din Ucraina. In ele găsim stema țării și adeseori versuri slavonești, alcătuite, probabil, de către Udriște Năsturel, după modelul versurilor din cărțile lui Petru Movilă. Unele cărți sunt ilustrate cu gravuri, care în unele cazuri repetă gravurile ucrainene. De remarcat faptul că precuvântările din cărțile slave care apar la noi ca plan și conținut se aseamănă cu cele din cărțile din Ucraina, dar limba lor este limba slavă bisericească, pe când limba precuvântărilor din cărțile apărute în Polonia este limba ucraineană, adeseori plină de polonisme.

Matei Basarab nu se mulțumește cu tipărirea numai de cărți slavonești. Imperativul vremurilor era limba românească,

[1]) P. P. Panaitescu. *L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila*, etc., pp. 26—31.

care se introduce în mod constant în scrierea de toate zilele, chiar în unele acte oficiale. Pe de altă parte, activitatea de traducere și tipărire de cărți românești desfășurată de către Vasile Lupul în Moldova, era un stimulent și pentru cărturarii din Muntenia. De fapt, tipărirea de cărți românești în Muntenia se începe înainte de Moldova, căci Matei Basarab reușește să înființeze tipografia înainte de Vasile Lupu.

Prima carte românească ieșită de sub tipar, sub Matei Basarab, a fost « Pravila » dela Govora din anul 1640. Este cea dintâi carte de legi tipărită în românește. La tipărirea acestei cărți contribue mai mulți cărturari din Muntenia; astfel, Udriște Năsturel publică o poezie la stema țării, Meletie Macedoneanul și ieromonahul Ștefan de Ohrida apar ca tipografi, iar traducerea cărții o face « din limba slavonă în limba românească Mihail Moxalie ».

Cuprinsul scrierii se vede din titlul cărții, care sună în felul următor: « Pravila aceasta iaste direptătoriu de leage, tocmeala Sfinților Apostoli, tocmite de 7 soboară, către aceasta și a preacuvioșilor părinți învățătorilor lumie ».

Deci, cartea cuprinde legi bisericești, canoane, instituite de apostoli, soboarele ecumenice și sfinții părinți, toate privitoare la biserică și la cler, înafară de câteva capitole consacrate mirenilor. Materia acestei pravile se poate vedea din titlurile capitolelor: « De praznice domnești. De sfinții apostoli. De mucenici mari. De boiari și de mai mari. De postrig. De episcopi. De popi. De diaconi. De părinți. De maștehâ», etc.

Traducerea este greoaie, n'are mlădierea traducerilor din Moldova.

Iată un exemplu de limbă: « De ceea ce biruiasce preotul ca să nu biruiască pre dânsul nimenea din oamenii cei proști, numai biserica cea mare și aceia se biruiască după leage; iară din oamenii cei proști nice boiarii nici mișeii să nu biruiască pre nimenea cu preotul, ca ceale neluminate spre lumină să se ridice, nice să ia ceva den bisearecă măcar s'au făcut și biseareca numai ce va fi pominoc și cu blagoslovenia bisearecii » (f. 11).

Traducătorul cronografului slavonesc dela 1620, călugărul oltean Mihail Moxalie (Moxa), n'a știut să dea traducerii sale

nouă o mai mare claritate și frumusețe: limba lui e mai curgătoare acolo unde intercalează câte o povestire. Este interesant faptul că prefața la «Pravilă» este asemănătoare cu acea din Nomocanonul» tipărit la Chiev de către Petru Movilă în anul 1629. Cartea însă, tipărită la Chiev, n'a putut servi drept model pentru Pravila dela Govora, ea fiind mai scurtă. Cărturarii din Muntenia s'au servit de sigur de un text slav mai complet. Din secolul al XVI-lea s'au păstrat câteva «Nomocanoane» manuscrise slave, care, probabil au fost folosite de către Mihail Moxa. Intr'o lucrare recentă se dovedește că din tipografia dela Govora în același an (1640) a apărut și un «ceaslov» românesc, cel mai vechiu ceaslov tipărit [1]).

In anul 1642, în aceeași tipografie dela Govora, apare o Evanghelie învățătoare, «*scoasă și primenită de pre limba rusească pre limba rumânească*». Se arată că această operă a văzut lumina «cu *osteneala și izvodirea lui Silvestru ieromonah*». Și aici găsim o «*predoslovie*» a lui Udriște Năsturel. Cartea are câteva gravuri lucrate în lemn. Evanghelia învățătoare cuprinde un număr de explicații la textul Evangheliei, începând cu Dumineca fariseului și terminând cu cea a tuturor sfinților, cu unele omisiuni în ordinea duminecilor.

Cu alte cuvinte, Cazania dela Govora nu conține explicații la toate Duminecile și la toate sărbătorile anului, cum se obișnuește în Evangheliile învățătoare.

Dăm începutul unei explicații:

«Dumineca aceasta, care să chiamă înainte glăsătoare ca un buciu, lasă glas și ne chiamă spre ridicările sufletești și spre înglotire împotriva Satanei până vom birui gloatele lui și întru fugire să le întoarcem. Gloata cea dintâi a Satanei iaste trufia; a doua gloată iaste măria deșartă; a treia gloată iaste lăcomia, preasațiul, beția. Insă noao robilor lui Hs să cade a birui pre Satana și pre glotele lui . . . (p. 15).

Titlul învățăturilor de deasupra paginilor este păstrat în slavonește. Textul propriu zis al Evangheliilor este textul puțin

[1]) Ştefan Paşca. *Cel mai vechiu ceaslov românesc*. Bucureşti, 1939.

modificat al textelor noastre, care se trag dela Evangheliarul lui C o r e s i din anul 1561 și care se repetă în toate Evangheliile noastre învățătoare.

Tâlcul Evangheliei lui Coresi din 1561:

In vremea aceia mergând Is. văzu un om orb den născutu și întrebară el ucenicii lui grăiră. Invățătoare, ce-au greșit acesta sau părinții lui de-au născut orb. Răspunse Is.: nece acesta au greșit, nece părinții lui . . .

Evanghelia învățătoare dela Govora din 1642:

In vremea aceia trecând Is. văzu pre un om orb den născut și întrebară pre el ucenicii lui grăind. Doamne, cine au greșit aceasta au părinții lui să se nască orb Răspunse Is. nice acesta au greșit, nice părinții lui . . . (p. 485).

Cu privire la originalul traducerii, s'a emis părerea că Evanghelia învățătoare dela Govora, poate să fie o traducere de pe Cazania lui Petru Movilă (Callist), apărută la Chiev în anul 1637, sau de pe o ediție tipărită înainte de această dată. Nici factura omiliilor tipărite la Govora și nici conținutul lor nu se aseamănă cu cel dela Chiev. Și această « Cazanie » a avut ca original un text ucrainean, care n'a fost încă identificat.

Am arătat mai sus, că la Câmpulung, pe lângă mănăstirea Adormirii Maicii Domnului, se înființase o nouă tipografie, din care apare prima carte, fără mare însemnătate, cu titlul « *Invățături preste toate zilele* ». Cartea se tipărește în anul 1642 sub îngrijirea egumenului M e l h i s e d e c, care, după cum mărturisește el însuși, traduce cărticica din limba grecească. Cartea conține învățături despre « șapte tocmeale sufletești »: despre dragoste, răutate, pentru milostenie, etc.

Merită o deosebită atenție o a doua Evanghelie învățătoare, care apare în anul 1644 în Muntenia, la Mănăstirea Dealul. Tipărirea cărții, după cum se vede dintr'o notiță în limba slavă dela sfârșitul cărții, se începe la Govora și se termină la Mănăstirea Dealul. Alcătuitorul cărții și conducătorul lucrărilor tipografice a fost la început Meletie Macedoneanul; cartea este terminată sub egumenia lui Varlaam dela Mănăstirea Dealul. Ca tipografi sunt indicați Ivan Cunotovici cu elevii săi și Proca Stanciovici, Tudor Dumitrovici și Lupin Dumitrovici Popești.

Conținutul voluminoasei Evanghelii învățătoare din anul 1644 nu este nou: alcătuitorul cărții în prima parte a ei, cum am arătat mai sus, folosește coalele tipărite în Evanghelia învățătoare dela Govora din anul 1642, care nu fusese terminată, iar în a doua parte se reproduce textul Evangheliei învățătoare a lui Varlaam (1643), completând prin aceasta Cazania din Muntenia dela 1642. Ca să mascheze plagiatul vădit, alcătuitorii cărții dela 1644 introduc unele muntenisme și unele modificări mici în text. De asemenea, ei au avut grija să omită vieața Sf. Ioan cel Nou, care era considerat ca sfânt al Moldovei.

* * *

Observăm că textul Evangheliei propriu zise din Cazania dela 1644 diferă puțin de acela din Cazania lui Varlaam. Alcătuitorii introduc explicațiile la Evanghelie, după a lui Varlaam aproape cuvânt cu cuvânt, pe când textul Evangheliei îl împrumută din altă parte. Și acest text însă derivă din vechea traducere românească reprodusă de către Coresi în anul 1561. Valoarea cărții dela mănăstirea Dealul nu este mare, nu numai pentru motivul că aici se recurge la plagiat, ci și pentru faptul că lucrarea aceasta este tipărită neglijent. Ea este plină de greșeli de tipar și are o înfățișare cu totul inestetică.

In tiparnița din Târgoviște, în anul 1650 apare o cărțulie mică intitulată « Pogribania preoților », o carte de ritual la înmormântarea preoților, scoasă cu cheltuiala ierodiaconului Mihail, care confruntând textele slujbei în grecește și slavonește dă la iveală lucrarea. Textul rugăciunilor din această carte este scris în slavonește, iar explicațiile cu privire la înmormântare sunt date în limba românească.

Același caracter ritual îl are și cartea apărută la Târgoviște în anul 1651 sub titlul: « *Mistirio sau sacrament sau taine 2 din ceale 7, botezul și sf. Mir* ». Cartea apare « *cu cheltuiala a cinstitului de Hristos părinte Ștefan . . . mitropolit a toată Ungrovlahia* ».

Cartea, relativ mică, dă lămuriri cu privire la taina botezului și a mirului, conținând mai multe capitole în felul

următor: « Pentru botejunea a coconilor », « Pentru nașii sau cumetrii », « Pentru botezul celora ce sănt mari », etc.

Un număr oarecare de rugăciuni este reprodus în slavonește. Cu toate că alcătuitorul acestei lucrări afirmă că materialul l-a adunat « dă pre molitvenicul grecesc și slavonesc amândouă înfățișate », nu este exclus ca lucrarea să fi fost făcută după cartea imprimată la Lwow în anul 1642 cu titlul « *Despre tainele bisericești* » [1]).

O a treia cărticică de ritual bisericesc tipărită sub Matei Basarab este « Târnosania », tipărită la Târgoviște în anul 1652 de același mitropolit Ștefan și după aceleași izvoare grecești și slavonești. Este o carte de îndrumare pentru cler la sfințirea bisericii, cu text de explicație românesc și cu rugăciuni în slavonește. Aceste trei cărți de practică bisericească puteau să fie alcătuite și după vreun « Molitvenic », de sigur slavonesc, dată fiind mulțimea de slavonisme din textul românesc și rugăciunile reproduse chiar în limba slavă.

O însemnătate mare pentru literatura noastră veche o are « *Indreptarea legii* » a lui Matei Basarab, un cod de legi civile și bisericești, care apare în anul 1652 la Târgoviște. Matei Basarab, în râvna lui pentru cultură și biserică nu vrea să rămână în urma rivalului său din Moldova. După cum a vrut să aibă și el o Evanghelie învățătoare, ca acea a lui Varlaam, tot așa vrea să-și aibă codul lui de legi, mai complet decât acel al lui Vasile Lupu. Cuprinsul cărții se poate vedea din titlul întins al ei:

« *Indreptarea legii cu Dumnezeu, carea are toată judecata arhierească și împărătească de toate vinile preoțești și mirenești. Pravila sfinților apostoli, aceale 7 săboare și toate ceale nameastnice. Lângă aceasta și ale sf. dascăli ai lumii Vasile Velichi, Timotei, Nichita, Nicolae, Teologia dumnezeeștilor bogoslovi. Scrise mai nainte și tocmite cu porunca și învățătura blagocestivului împărat kir Ioan Comninul* » . . . « *iar acum de întâi prepuse toate de pre ellineaște pre limba rumânească cu nevoința și userdia și cu toată cheltuiala a pre sfințitului de Hs kir Ștefan, cu mila lui Dumnezeu mitropolit Târgoviștei* . . . ».

---

[1]) P. P. Panaitescu. *Op. cit.*, p. 34.

In calitate de traducători din grecește, este dat numele lui Daniil Andrei Panoneanul, al lui Ignatie Petriți și Pantelimon Ligaridi. Cartea este tipărită cu grijă; are și câteva gravuri lucrate în lemn. « *Indreptarea legii* », prin bogăția materialului juridic, întrece cu mult Pravila lui Vasile Lupu. Autorii cărții utilizează un material juridic foarte variat, se folosesc de diferite izvoare în special grecești. Chiar prefața mitropolitului Ştefan este o traducere din prefața Sintagmei lui Matei Vlastarie. Iar ca izvor pentru carte servește același Vlastarie, Nomocanonul lui Aristen, Nomocanonul lui Porfirie, ceva din Ioan Comnen, din legilsația lui Justinian, din Basilicale, Armenopol, etc. Dar mai mult: în « Indreptarea legii » intră și « Pravila » lui Vasile Lupu, în textul căreia se intercalează și ceva material nou. Textul reprodus din « Pravila » lui Vasile Lupu este îndreptat pe alocurea, pare ceva mai clar. In schimb, aranjarea materialului din « Indreptarea legii » este mai haotică, fără un plan mai sistematic, ceea ce a îngreuiat întrebuințarea acestei colecții de legi.

Cităm un mic pasaj: « cade-se judecătorului adecă arhiereului să fie asemenea judecătorului celui drept și marelui arhiereu Domnului nostru Is. Hs. să fie tuturor miloserd neaducătoriu aminte de rău, neluotoriu de mită, dreptu, să nu creaza lesne și fără întrebare prepunerile și pârile și bănuialele, că de va asculta și va crede, adică ceale ce stau împotriva celor bune, nu iaste drept . . . ».

Rezumând cele spuse cu privire la mișcarea culturală din Muntenia și Moldova din prima jumătate a secolului al XVII-lea, constatăm că întreaga mișcare a fost dirijată de spiritul culturii din părțile Poloniei ortodoxe, cultură adâncită și îndrumată de energia lui Petru Movilă. Inființarea școalei Trei Ierarhi din Iași, înființarea de tipografii în Țările Românești, tipărirea de numeroase cărți religioase se datorește ajutorului dat de către Petru Movilă. Cărturarii și tipografii ne vin tot dela el, precum ne vin și cărțile de care aveau nevoie țările noastre.

Caracterul acestor tipărituri este asemănător cu cel din Ucraina.. Pe de altă parte se constată decăderea tot mai pro-

nunțată a culturii slave. Incercarea lui Matei Basarab de a reînvia această cultură, n'a dat rezultate: însuși domnitorul Munteniei subliniază că aceste tipărituri au fost destinate mai mult pentru popoarele slave, așa cum tipăreau strămoșii lui cărți cu răsunet mare în lumea creștină. Nici întemeierea școalei dela mănăstirea Trei Ierarhi din Moldova cu profesori ucraineni, cu predarea limbii slave, n'a putut reînvia vechea tradiție culturală.

In schimb, numeroasele tipărituri românești din ambele principate dovedesc că limba națională reintră în drepturile ei. Cărțile de legi, cărțile de ritual bisericesc, cărțile de dogmă creștină și cele câteva Evanghelii învățătoare, bune și pentru biserică și pentru lectură, apărute în ambele principate, ne arată că limba românească se introduce în biserică, în dregătoriile judecătorești și printre cărturarii noștri. Se simte o schimbare în spiritul întregii vieți culturale a poporului nostru.

ARDEALUL.

După epoca prodigioasă a lui C o r e s i, de răspândire a cărții religioase tipărite, și în Ardeal urmează o depresiune în mișcarea culturală. De sigur și aici opera de traducere a cărților continuă, ca și în principate, dar aceste cărți rămân în manuscrise. Propaganda calvină și luterană pierde din avântul ei dela început. Evenimentele politice și lupta care se dă între luteranism, calvinism și catolicism, au împins propaganda printre Români pe planul al doilea. Se mai tipărește doar câte un catehism, se mai face propagandă orală; nu găsim însă nimic organizat, așa cum a fost pe la sfârșitul sec. al XVI-lea. Dorința însă a Românilor ardeleni de a avea cărți în limba lor era mare. Astfel, mitropolitul Ardealului, Ghenadie, aflând că în Muntenia se intenționează să se tipărească « Pravila » dela 1640, comandă un număr de exemplare pentru el, înlocuind în titlul cărții numele mitropolitului Ungrovlahiei cu al său: « *Ghenadie . . . mitropolit a toată țara Ardealului* ».

Inainte de 1640 se pare că vlădica Ardealului ceru literă dela cărturarii din Muntenia: litera celor dintâi cărți tipărite în această epocă în Alba-Iulia (Bălgrad) este asemănătoare cu

cea dela Govora. In calitate de tipograf îl găsim pe un « dascăl, popa Dobre », care « au venit din țara rumânească de au făcut tipare aice în Ardeal ».

Din tipografia dela Alba-Iulia, organizată de către principele Ardealului Gheorghe Rakóczy și înzestrată și cu literă slavă, a ieșit prin anul 1639 o cărticică de vreo 64 de file, cu un conținut variat. Exemplarul găsit nu este complet. El cuprinde « mai multe texte slavo-românești, câteva curate românești și trei slavone ».

Din aceste texte cele mai importante sunt un « *paraclis Precistei* », adică o rugăciune, un « *Gromovnic* » și un « *Trepetnic* », texte românești traduse poate cu mult înainte de data apariției cărții, judecând după factura limbii [1]).

Sub domnia lui Gheorghe Rakóczy, calvinist convins, se încearcă reînvierea propagandei calvine printre Români. In anul 1640, după ce se instalează tipografia la Alba-Iulia, se tipărește catehismul calvinesc, la care a răspuns atât de prompt mitropolitul Moldovei, Varlaam. Se menționează că catehismul a fost tipărit din porunca principelui Ardealului Rakóczy, că opera « s'au întors din limbă diecească și slovenească pe limba rumânească cu sfatul și cu îndemnătura și cu cheltuiala domniei lui Ciulai Gheorghi, păstorul sufletesc a Curței Măriei Sale . . . Meșterul tiparului au fost popa Dobre din Țara Muntenească » [2]).

Acest catehism reapare în anul 1656 la Alba-Iulia sub numele de « Scutul catichizmușului » cu un răspuns la atacurile lui Varlaam în contra catehismului calvinesc. Un alt catehism calvinesc apare tot la Alba-Iulia în anul 1648 cu litere latine (ungurești), o traducere de pe un catehism unguresc a lui Alstedius, profesor la Alba-Iulia, traducere făcută de către Ștefan Fogarasi.

Mitropoliții ortodocși ai Ardealului, în lupta lor cu protestanții, încearcă să combată propaganda prin tipărirea de cărți, care nu puteau să fie suspectate din punct de vedere

---

[1]) N. Drăganu. *Histoire de la litterature roumaine de Transylvanie des origines à la fin de XVIII-e siecle*. Bucureşti, 1938, pp. 41—43.

[2]) N. Drăganu. *Cea mai veche carte rákóczyană*, Cluj, 1922, pp. 161—275.

al dogmelor. Astfel, mitropolitul Ghenadie pune la cale tipărirea unei Evanghelii învățătoare, în aceeași tipografie și cu ajutorul aceluiași meșter, « popa Dobre ». Dar întâmplându-se « *petrecere (a) de pre ceastă lume* » a lui Ghenadie, opera lui fu terminată de către urmașul lui, mitropolitul Ilie Iorest în anul 1641. Cartea este o ediție nouă a textului Evangheliei învățătoare a lui Coresi din anul 1581, făcută de pe un exemplar defectuos.

O lucrare de mare importanță este « Noul Testament », apărut la Alba-Iulia în anul 1648 sub mitropolitul Simeon Ștefan. In textul acestei cărți nu este nimic nou. Este textul « Evangheliei » și a « Faptelor apostolilor », care au fost traduse mai înainte. Este nou spiritul în care a fost concepută opera, este metoda după care a fost lucrată ea. Frământările religioase din Ardeal, luptele Românilor din această provincie pentru afirmarea naționalității și pentru apărarea credinței lor, n'au rămas fără rezultate. Ei intră în contact direct cu marile mișcări spirituale ale Apusului, cu reformația și umanismul. Românii au dat câteva nume strălucite umanismului; așa a fost celebrul învățat Nicolae Olahus din secolul al XVI-lea, așa au fost cărturarii Gavriil Ivul, Gheorghe Buitul și alții. Mulți din Românii ardeleni urmează școalele, care împânzesc această provincie, însușindu-și cunoștințe în special în domeniul limbilor clasice.

Simeon Ștefan nu se mulțumește să retipărească un text gata al Noului Testament, pe care el de sigur îl avea la îndemână. El simte nevoia de a da o ediție critică a textului, de a da un izvod verificat cu originalele. In titlul cărții el spune că textul a fost « *izvodit cu mare socotință din izvod grecesc și slovenesc* ». Iar în « predoslovie către cetitori », se povestește că textul « *l-au început a-l izvodi* » ieromonahul Silvestru, din Muntenia, dar el moare fără a termina.

Simeon Ștefan a revăzut textul pregătit pentru tipar de către Silvestru și a găsit « multă lipsă și greșeală în scriptura lui pentru neînțelesul limbiei și cărții grecești ». Acest fapt l-a făcut pe Simeon Ștefan să reia verificarea textului. El n'a « socotit numai pre un izvod, ce toate cât »,

a « putut afla, grecești și sârbești, și latinești, carile au fost izvodite de cărturari mari și înțelegători de carte grecească . . .».

Editorii Testamentului Nou își dau seama, că în cărțile slavonești s'au strecurat greșeli; la sfârșitul prefeții cetim: « la biblia slovenească o au învăluit unii cu nesce adăusături, iară în biblia jidovească nu iaste ».

Din aceste afirmații se degajează o atitudine nouă în editarea cărților sfinte, un spirit critic pe care noi nu-l găsim mai înainte. De sigur, că mitropolitul Simeon Ștefan, care a fost un om cu multă dragoste de carte, dar care n'a fost un erudit, a avut colaboratori cu știință de carte, a avut cunoscători de limba latină, greacă, slavă și poate ebraică.

Dar această atitudine nouă se manifestă și mai mult în părerile mitropolitului Simeon Ștefan cu privire la limba românească. Filologii din jurul lui înțeleg, că limba română de atunci era săracă în cuvinte; de aceea ei nu traduc cuvintele din grecește, cum fac alții, unii « într'un chip, alții într'alt ». Cuvintele « carile nu se știu rumânește ce sânt », le-au « lăsat greceaște pentru că alte limbi încă le-au lăsat așa ».

Iar mai departe, cetim următoarele cuvinte pline de adevăr cu privire la limba românească, la necesitatea creerii unei limbi literare comune pentru toți Românii: « Aceasta încă vă rugăm să luați aminte că Rumânii nu grăesc în toate țările într'un chip, încă neci într'o țară toți într'un chip; pentru aceea cu nevoie poate să scrie cineva să înțeleagă toți grăind un lucru unii într'un chip, alții într'alt chip . . . Bine știm, că cuvintele trebue să fie ca banii, că banii aceia sânt buni carii îmblă în toate țările; așia și cuvintele acelea sânt bune, carele le înțăleg toți. Noi derept aceia ne-am silit, de în cât am putut, să izvodim așia cum se înțeleagă toți, iară să nu vor înțeleage toți nu-i de vina noastră, ce-i de vina celuia ce-au răsfirat Rumânii printr'alte țări, de ș'au mestecat cuvintele cu alte limbi de nu grăescu toți într'un chip ».

Erudiția colaboratorilor lui Simeon Ștefan se vede și din numeroasele note și trimiteri de pe marginea paginilor, cu indicația precisă a locurilor citate din Vechiul Testament. Limba traducerii este mai precisă, deși ea nu are cursivitatea limbii din Cazania mitropolitului Varlaam. Mitropolitul

Simeon Ştefan de sigur, a avut în fața lui și vechile traduceri românești ale Evangheliei. In Testamentul lui nu avem o traducere cu totul nouă. O examinare mai atentă a textului din opera lui ne duce la concluzia că osatura traducerii este acea a textelor vechi, în special în ce privește textul Evangheliei propriu zise. Textul Noului Testament este un text numai *îndreptat*. Reproducem din această operă fragmentul din evanghelistul Marcu pe care l-am mai citat în altă parte:

« Veni Iosif den Arimateea sveatnic cinstit, carele și acela aștepta împărăția lui Dumnezeu, îndrăznind întră la Pilat și ceru trupul lui Is. Iarâ Pilat sa mirâ, unde au murit așa curând și chemând pre sutașul întrebâ pre el au murit-au de mult? Şi înțelegând dela sutașul, dărui trupul lui Iosif. Iarâ el cumpărâ giulgiu și luând pre el înfășură-l cu giulgiul și puse pre el în mormânt, care era scobit în piatră: și răsturnară o piatră spre ușa mormântului » (f. 63).

Dacă comparăm acest text cu textul evangheliarului lui Coresi din anul 1561 și cu cel din Evangheliile învățătoare, despre care a fost vorba mai înainte, reiese clar că și la baza acestui text este textul vechii traduceri a Evangheliei, cu modificările cerute de vremuri și de evoluția limbii noastre.

Ultima carte care apare în Transilvania sub acelaşi Rákóczy este « *Psaltirea* » din anul 1651, tipărită la Alba Iulia. « Psaltirea » a fost « *izvodită cu mare socotință den izvod jidovesc pre limba românească* ».

Din, « *predoslovia către Măria sa craiul Ardealului* », se desprinde ideea veche a necesității introducerii limbii înțelese de popor în cărțile sfinte și în biserică. Aducând argumente din Sf. Scriptură în folosul acestei idei, autorul predosloviei, poate chiar Simeon Ştefan, scrie: « Iarâ cine grăiaşte întru adunare în limbă streină, pre sine întrămazâ nu pre adunare; numai așa-i cine grăiaşte în limbâ streină, învățând au cântând, în adunare, caria nu o înțeleg ascultătorii, ca cimpoile și lautele, carele nu fac osebiturâ în sunet, și nime nu le înțelege ».

Autorul predosloviei apărând principiul de mai sus, este inspirat, după cum se vede, din următorul pasaj îndreptat în contra catolicismului; din doctrina calvinistă, « Să vor

păgubi ceia ce slujesc slujba dumnezeiască în limbâ streinâ neînțelegându-o, cum fac papii de Răm și cei Bărați (preoți catolici), leaneși și patăr ce să chiamă părinți și deavestăvnici și călugărițe, carii nemicâ nu știu carte, și încât căntâ Tatăl noastru și Ave Maria și psalomi în limbâ streinâ fărâ de toată știința, ce aceia-s ca gaițele și ca pasările carele-s fără de toatâ știința și încât vor să graiascâ ca omul».

In «predoslovia» a doua «către cetitori», se arată metoda după care s'a făcut traducerea, care este aceeași metodă critică, ca în Noul Testament. Traducătorii recurg la textul limbii ebraice pentru motivul că ea este limba «*ce-au grăit Duhul sfânt în legea veche*», Dar ei au «*socotit (și) izvoadele a mulți dascăli mari*», Şi aici, ca și în Noul Testament, la începutul capitolelor se dă «*summa*» și «*Titulușul*».

Se pare că mitropolitul Simeon Ştefan și colaboratorii lui, judecând după faptul că tipăresc Noul Testament și o carte din Vechiul Testament, intenționau să scoată întreaga Biblie.

Dar luptele politice, care au urmat în Ardeal, au făcut să înceteze tipărirea de cărți.

LITERATURA RELIGIOASĂ LA SFÂRŞITUL SECOLULUI AL XVII-lea.

După domnia strălucită a celor doi voivozi din Moldova şi Muntenia, a lui Vasile Lupu şi Matei Basarab, în Ţările Româneşti urmează o perioadă de depresiune politică, de nesiguranţă şi nelinişte, care nu putea să favorizeze o mişcare culturală susţinută de conducătorii destinelor acestor ţări. Tipografiile încetează de a mai scoate la lumină cărţi. Cu toate acestea mişcarea culturală pornită cu atâta avânt în Moldova şi Muntenia, precum şi în Ardeal, nu putea fi oprită. Ea îşi urmează calea ei de desvoltare, poate într'un ritm mai puţin accelerat, dar în aceeaşi direcţie. Se fac numeroase traduceri de cărţi religioase, operă care este încununată de Biblia lui Şerban Cantacuzino dela 1688. Se traduc o serie de apocrife şi povestiri profane care îmbogăţesc literatura noastră de imaginaţie. Pe lângă numeroasele cronografe, ce se traduc din slavoneşte şi greceşte, apar minunatele cronici româneşti, punându-se baze serioase istoriografiei noastre naţionale. In acelaşi timp, se fac încercări de a se scrie versuri româneşti.

In aceste manifestări ale culturii noastre se văd adeseori începuturi serioase ale literaturii noastre originale. Contactul oamenilor de cultură cu Apusul, fie prin intermediul Poloniei, fie direct, a dus la o ridicare a nivelului cultural. Apar cărturari cu cunoştinţe de limbile clasice, oameni bine iniţiaţi în cultura Apusului. Personalităţi ca Nicolae Milescu Spătarul, ca stolnicul Constantin Cantacuzino, ca Miron Costin, ca mitropolitul Dosoftei, puteau face cinste oricărei naţiuni apusene. Aceluiaşi contact cu Apusul se datoreşte şi desvoltarea conştiinţei naţionale. Chestiunea originii latine a Românilor, a unităţii lor de neam nu mai apare ca ceva vag şi neprecis. La scriitorii noştri bisericeşti, dar mai ales în scrierile cronicarilor noştri, ideea latinităţii şi unităţii de neam apare cu totul

în altă lumină. Să ne aducem aminte de indignarea din cercurile noastre intelectuale de atunci, pe care o provoacă teoriile străine cu privire la originea Românilor, indignare ce-şi găseşte expresiunea în replica dată lui Simeon Dascălul de către Miron Costin.

In a doua jumătate a secolului al XVII-lea, mişcarea culturală pornită sub Vasile Lupu şi Matei Basarab continuă a se desvolta în aceeaşi direcţie pe care pornise.

Din numeroasele traduceri ce s'au făcut în această perioadă, o bună parte se traduc din limba ucraineană. Legăturile dintre Românii din principate şi populaţia ortodoxă din Polonia nu încetează. Aceste legături se accentuează sub păstoria mitropolitului Munteniei, Varlaam şi a lui Dosoftei în Moldova. Prin anul 1666—1667, Varlaam, egumen la o mănăstire din Vlaşca, face o călătorie la Moscova, oprindu-se în centrele culturale ale Ucrainei, unde tradiţia culturală inaugurată de către Petru Movilă, era încă vie. Devenit episcop al Râmnicului, iar mai târziu mitropolit al ţării, sub auspiciile lui se tipăreşte cea dintâi carte în tipografia din Bucureşti, pe atunci capitală a Ţării Româneşti. Este vorba de « Cheia înţelesului » apărută în anul 1678.

Din prefaţa acestei cărţi aflăm despre împrejurările în care s'a întocmit « *cu multă usrădie* » tipografia, cum s'au adus « *dascăli de tipografie* » şi cum, găsind că tipăritura poate fi « *de folos mare bisearecii ţării noastre rumâneşti* » şi « *spre folosul sufletului neamului* », a « *tocmit dascăli învăţaţi* » pentru a traduce cartea.

Traducerea se face de pe opera lui Ioanichie Galeatovschi, scriitor ucrainean din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Ieşit din colegiul lui Petru Movilă, mai târziu profesor şi rector la aceeaşi şcoală, Ioanichie Galeatovschi este cel mai talentat şi mai prodigios scriitor din pleiada cărturarilor ieşiţi din şcoala lui Petru Movilă.

Intre numeroasele lui scrieri se remarcă « *Cheia înţelesului* », o colecţie de predici la duminecile şi sărbătorile anului, însoţită de un manual de « omiletică ».

Din 64 de « cazanii » din cartea lui Galeatovschi, apărută la Lwow în anul 1665 (a treia ediţie), Varlaam tipăreşte numai

18 predici. Plecarea lui dela conducerea treburilor mitropoliei, nu i-a dat putința să-și termine tipărirea cărții, pe care a avut-o tradusă cu mici excepții în întregime, înafară de manualul de « omiletică » sau de « retorică bisericească ».

In Biblioteca Academiei Române se mai păstrează în manuscris o colecție de cazanii, compusă din 12 bucăți, iar alte două cazanii necunoscute intră în compoziția « Chiriacodromionului », — colecție de cazanii apărută la Alba-Iulia în anul 1699. Traducătorii « *Cheiei înțelesului* » omit cazaniile la serbătorile pur rusești.

Atât cartea tipărită în anul 1678, cât și manuscrisul cu predicile netipărite au avut o circulație destul de însemnată în țările locuite de Români. Predici din « Cheia înțelesului » se găsesc și în unele manuscrise românești. Popularitatea cărții traduse din inițiativa mitropolitului Munteniei, Varlaam, se explică prin faptul că « predicile » lui Galeatovschi sunt bogate în citațiuni din Sf. Scriptură, din viețile sfinților, din autori laici și bisericești din Apusul Europei și din Orient, precum și dintr'un material bogat de lectură, în special de legende despre Maica Domnului. Limba traducerii, simplă, dar plină de armonie, adeseori depășește ca frumusețe originalul. Materialul din predici este rânduit după o anumită metodă și pus în legătură logică, așa cum prescriau manualele de retorică latino-poloneză. Versiuni din legendele despre Maica Domnului din cartea lui Varlaam pătrund și în literatura noastră populară [1]).

O altă operă a lui Ioanichie Galeatovschi, care se traduce în românește, este colecția lui de legende despre Maica Domnului, numită « *Cerul nou* ». Cartea apare în forma ei definitivă la Chiev în anul 1665, cu stema țării Moldovei, care era și blazonul familiei Movileștilor, și cu o dedicație Anei Potoțchi, sora lui Petru Movilă, fapt care denotă legăturile pe care le avea Galeatovschi cu familia Movileștilor.

In această carte Galeatovschi adună un număr de 451 de minuni ale Maicii Domnului, din fel de fel de colecții și scrieri apusene, precum și din legendele culese personal de către I. Ga-

---

[1]) Șt. Ciobanu. *Din legăturile culturale româno-ucrainene din secolulal XVII-lea*. București, 1938.

leatovschi din Ucraina, Rusia şi chiar din Moldova. S'au păstrat mai multe manuscrise româneşti, începând cu sfârşitul secolului al XVII-lea. Se pare că traducerea s'a făcut în Muntenia de către traducătorii « *Cheii înţelesului* ».

In a doua jumătate a secolului al XVIII-lea se face o nouă traducere în Moldova, atribuită lui Toma Stamati. Alături de « Mântuirea păcătoşilor », o colecţie de legende despre Maica Domnului, de origine grecească, care se răspândeşte la noi prin secolul al XVI—XVIII-lea în traduceri direct din greceşte sau din slavă, « Cerul nou » a avut o mare influenţă asupra legendelor noastre populare despre Maica Domnului[1]).

Tot din Galeatovschi se traduce în limba românească « Convorbirea dela Belaia Ţercovi (Biserica Albă) », operă pe care Galeatovschi o tipăreşte în limba poloneză în anul 1776. Autorul publică o discuţie pe care el a avut-o cu un iezuit pe chestiunea primatului papal. (Relatată de I. Minea).

In literatura noastră din secolul al XVI—XVIII-lea se răspândesc colecţii de vieţi ale sfinţilor şi de învăţături numite « *Patericuri* ». In literatura bizantină apar scrieri adunate de către călugări despre vieaţa celor mai însemnaţi pustnici şi în genere călugări, însoţite adeseori cu date istorice cu privire la mănăstirile unde-şi petreceau vieaţa sf. Părinţi. In felul acesta se alcătueşte patericul de Egipt, patericul de Sinaia (« Λειμωνάριον »), de Ierusalim sau Palestina, de Roma. După modelul acestor patericuri, în secolul al XIII-lea se pun bazele unui pateric al mănăstirii Pecersca din Chiev, care îşi capătă redacţia definitivă abia în secolul al XVII-lea.

In anul 1661 apare prima ediţie a Patericului de Pecersca la tipografia mănăstirii din Chiev, tipărită sub îngrijirea eruditului arhimandrit Inocenţiu Ghizel.

Istoricii literaturii ruseşti[2]) au stabilit că aceste opere hagiografice imită modelele bizantine nu numai în privinţa manierei de a scrie, ci şi în ce priveşte conţinutul. Vieţile sfinţilor sunt opere literare în care elementele cărturăreşti sunt întreţesute cu motive luate din realitate şi cu elemente

[1]) Şt. Ciobanu. *Op. cit.*

[2]) Д. Абрамовичъ. Патерикъ Кіево-Печерскаго монастыря. Петербургъ. 1911.

fantastice. Ele formează un material de lectură extrem de atrăgător și în același timp au un caracter moral-religios.

Probabil, că de pe ediția din anul 1661 (sau poate de pe aceea din anul 1678) se face o traducere română, care circulă în mai multe copii din secolul al XVIII-lea. Cel mai vechi manuscris se pare că datează din anul 1699 [1]. El a aparținut mănăstirii Hurezu și a fost scris și tălmăcit de către « *Alexandru învățător care a fost pe atunci la sfânta episcopie a Râmnicului* » în zilele lui Constantin Vodă.

Dintr'o notiță dela sfârșitul cărții se vede că autorul ar fi fost supus polonez, adică ucrainean: « *Hunc librum* », cetim în această notiță, « *scripsi ego servus Dmni D. Alexandrus. Preceptor. Polonus. Anno d. 1699* ». Același text îl găsim în manuscrisul Nr. 568, scris de către « *pisarul Silvestru ieromonah ot Sinaia* » din anul 1705, precum și în Nr. 3541 a mănăstirii Țigănești, în Nr. 2953, scris la mănăstirea Râșca de către ieroshimonahul I o a n; în Nr. 1388 scris în anul 1784 de către C o n s t a n t i n « dascal slovenesc ».

Am semnalat numai câteva manuscrise pe care le-am putut identifica. Ele dovedesc că patericul dela Pecersca a avut o răspândire mare în literatura noastră veche.

In ce privește conținutul Patericului, el se rezumă la povestiri despre zidirea mănăstirii Pecersca, la descrierea vieții întemeitorilor ei A n t o n i e și T e o d o s i e și la biografia amănunțită a mai multor călugări, cu locuri comune, cu fel de fel de minuni și cu întâmplări puțin verosimile. Stilul acestei scrieri este înflorit. Opera este pătrunsă de un spirit patriotic. Autorul traducerii (de fapt au fost două traduceri, după cum se poate constata din examinarea textelor traducerii) a avut grija să traducă această operă cuvânt cu cuvânt, după cum se poate constata din confruntarea textelor din manuscrise cu un exemplar ce se găsește în Bibl. Acad. Rom. al Patericului, tipărit în anul 1676. Iată cum se traduce această scriere:

« Al doilea mare lumină tot al cerului Rusiei, al sfintei lavre Pecersca, cea făcătoare de minuni vreadnică datorie a vedea

[1]) Biblioteca Acad. Rom. Nr. 2452.

pre preacuviosul (zic) purtătoriu de Dumnezeu părintele nostru Teodosie, care ca o lumină din soare cel cu raze luminate, ale preacuviosului Antonie ».

Inainte de traducerea patericului dela Pecersca, în țările noastre se face traducerea patericului grecesc. Din manuscrisele pe care le-am putut cerceta, rezultă că în literatura noastră veche au circulat trei redacții și anume: 1) « Patericul pe alfavit » (Bibl. Academiei Rom. N. 1430); 2) o redacție prezentată printr'un grup de manuscrise cu conținut identic (Bibl. Acad. Rom. Nr. 480) scris de logofătul Mitrea; Nr. 1429 scris de Radu Logofătul, poate Radu Greceanu, cu data dela 1686, traducere reprodusă și în manuscrisele Nr. 1422 și 1565) și 3) o redacție prezentată prin două manuscrise din secolul al XVII-lea și anume: No. 68 scris în Moldova și altul Nr. 1287 purtând data de 1685 cu semnătura ieromonahului Manasie, precum și manuscrisele sub cota 1505 din sec. al XVII-lea și Nr. 146.

Conținutul și caracterul patericurilor de origine grecească se deosebește de patericul rusesc; în ele predomină elementul moral-religios, după cum se poate vedea din titlurile cărților: « Pentru milostenie », « Pentru rugăciune », « Pentru vin ».

Din vieața părinților se dau numai episoade scurte. Redacțiile pătrunse în limba românească se deosebesc prin rânduirea materialului de povestire și prin conținut. Traducerea, chiar acea făcută de Radu Logofătul este din slavonește, după cum se poate constata din structura limbii și din notele slavonești.

O redacție cu totul aparte formează un manuscris (cota 2513) din anul 1689 intitulat: « *Pateric sau otecinic viețile și petreacerile sfinților sihaștri și alte învățături sufletești foarte de folos din proloagele ceale moschicești și di printr'alte sfinte cărți adunate* ». Autorul traducerii se folosește probabil de bucăți împrumutate din prologul rusesc, apărut la Moscova în anii 1642 și 1643 [1]) și de învățături dintr'un pateric grecesc.

[1]) И. Каратаевъ. Op. cit., p. 493 și 500.

In secolul următor se face traducerea Patericului « *lui Grigorie Dialogul, papa Romei* ». Unele din aceste patericuri traduse în românește se copiază în secolul al XVIII-lea [1]).

De pe o tipăritură ucraineană din anul 1625 [2]), apărută la Chiev se face și traducerea « Comentariului la apocalips » a lui A n d r e i, episcop de Chesaria Capadochiei, și se răspândește în literatura noastră veche. In unele manuscrise, care s'au păstrat, se arată că opera s'a tradus « *de pe elinie pre slovenesc dialect . . . de cuviosul preot Lavrentie Zizanie* » (cărturar ucrainean din prima jumătate a sec. al XVII-lea, care figurează în ediția « apocalipsului » dela Chiev), « *iar acum în zilele prea luminatului domn Io Constantin Basarab Voivod . . . de pre slovenie așezată, în anul dela zidirea lumii 7212 iar dela Hs. 1704* ».

In predoslovie către cetitor se arată că lucrarea a fost tradusă de către episcopul Buzăului, D a m a s c h i n [3]). Este vorba de cunoscutul cărturar muntean de pe la sfârșitul sec. al XVII-lea și din prima jumătate a sec. al XVIII-lea, care traduce și « Apocalipsul » [4]). Traducerea lui D a m a s c h i n s'a copiat de mai multe ori [5]).

In anul 1676 se traduc în românește învățăturile « avvei Dorotei ». Sunt învățături destinate vieții călugărești. După cum se poate constata din unele notițe slavonești [6]), traducerea s'a făcut din slavonește, de sigur de pe cartea pe care o scoate P e t r u M o v i l ă în tipografia mănăstirii Pecersca din Chiev în anul 1628 [7]).

Dintr'o notă dela sfârșitul cărții, aflăm că învățăturile lui Dorotei au fost « scrise » (probabil copiate) de către ieromonahul « *Vasilie proegumen de sfânta mănăstire ot Dolgago polea* » (Câmpulung). « *Și am scris* », cetim la urmă, « *în zilele creștinului domnu nostru Io Duca Voivod și prea-sfințitului arhiepiscop și mitropolit chir Varlaam Zemle Vlașscoi.* mța Iul. v leat 7184 ».

[1]) Man. Acad. Rom. Nr. 1903, 2002, 2136, 2520, 2568, 2987, 2954.
[2]) И. Каратаевъ. Op. cit., p. 380.
[3]) Manuscrisul Acad. Rom. Nr. 3721.
[4]) A. L a p e d a t u, *Damaschin episcopul și dascălul.* Extras din « Convorbiri Literare ». București, 1906.
[5]) Manuscrisele N.r: 3721, 3520, 1323, 3071, 599, 2582, 2134, 2489.
[6]) Manuscrisul Bibl. Acad. Române, Nr. 3562.
[7]) И. Каратаевъ. Op. cit., p. 399.

Cartea se copiază [1]), iar în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea ea este tradusă din nou de către Vartolomeu Măzăreanul.

O răspândire destul de mare are cartea intitulată « Dioptra sau Oglinda », o traducere din slavoneşte, apărută la Vilno în anul 1612 şi 1642. Cel mai vechiu manuscris românesc datează din anul 1688. Sunt şi copii mai târzii (No. 1917).

In secolul al XVII-lea se mai traduce din slavoneşte « *Oglinda Bogosloviei* », care s'a păstrat în copii din sec. al XVIII-lea [2]). In manuscrisul Nr. 1388 (alături de un pateric) din anul 1784, se spune că « *Oglinda bogosloviei* » *(este) scoasă de pre limba slovenească în limba rumânească de oarecare arhimandrit şi scris acum a şaptea oară în sfânta episcopie a Râmnicului* ».

In manuscrisul Nr. 2045 se arată că această operă ar aparţinea scriitorului bisericesc rus Nil Sorschi (sec. XV-XVI), afirmaţie fără niciun temeiu, întru cât între scrierile lui nu se găseşte o asemenea operă. In schimb, în secolul al XVIII-lea găsim o serie de copii din învăţăturile ascetice ale acestui mistic rus, opere ce erau gustate mult de către călugării noştri [3]). S'a mai păstrat în manuscris un « Molitvelnic » scris de către popa Pătru în anul 1688 [4]) alte molitvelnice din secolul al XVII-lea [5]), un Mineiu (Sinaxar) cu data dela 1675, un alt Mineiu din acelaşi secol (Nr. 4247, Nr. 4602), o « Alfabetă pentru heretici» din 1682, un rând de cărţi pentru serviciul divin «Slujebnic» din 1692 (Nr. 1838), « Rânduiala schimnicească » din 1695, (Nr. 2196), un « Penticostar » din 1696 (Nr. 5026).

In această epocă se traduc numeroase vieţi ale sfinţilor, în afară de cele care fac parte din patericuri şi mineie, şi se răspândesc prin manuscrise şi prin « Vieţile Sfinţilor » ale mitropolitului Dosoftei.

Printre acestea se remarcă *Vieaţa lui Nifon* de Gavriil Protul, păstrată în manuscrise din a doua jumătate a sec.

[1]) Manuscrisul Nr. 3607.
[2]) Manuscrisul Nr. 2045, 4413, 1453 şi 1388.
[3]) Manuscrisele Nr. 1620, 3463, 3554, 2216.
[4]) Manuscrisul Nr. 4216.
[5]) Manuscrisele Nr. 4641, 4642.

al XVII-lea (anii 1682, 1691, M-sele 464, 2462). Este biografia lui Nifon, patriarhul Constantinopolului, care sub domnia lui Radu-Vodă, pierzându-și scaunul patriarhal, chemat de către domnitor, vine în Muntenia. El contribue prin experiența și cunoștințele lui mari la organizarea bisericii Ungrovlahiei. După ce pleacă din țară, el moare (1508). Pe la sfârșitul domniei lui Neagoe Basarab, Gavriil Protul, un contemporan al lui Nifon, Grec care a trecut și prin Țara Românească, scrie o biografie a sus numitului patriarh, iar în prima jumătate a sec. al XVII-lea lucrarea se traduce în românește. De pe această traducere, care nu s'a păstrat, s'au făcut copiile de mai târziu [1]).

Biografia este interesantă prin faptul că ea conține și elemente din vieața contemporană a Munteniei.

Pe la sfârșitul secolului al XVII-lea se traduc în românește din limba ucraineană și unele scrieri istorice, dar despre ele va fi vorba, când vom atinge chestiunea istoriografiei noastre.

In istoria vieții cultural-religioase a popoarelor creștine, traducerea Bibliei este considerată ca un eveniment de cea mai mare importanță. Am remarcat în altă parte, că traducerea unor cărți din Biblie în limba românească a început odată cu ivirea celor dintâi texte românești: Evanghelia, Faptele Apostolilor și Psaltirea, care se traduc la noi în sec. al XV-lea.

In secolul al XVI-lea se traduc și se tipăresc la Orăștie de către fiul lui Coresi, Șerban, primele două cărți din Vechiul Testament: « Facerea » și « Exodul » sub denumirea de Palia (1582).

Din prefața acestei cărți am putut constata că autorii traducerii au avut « întoarse » în românește cinci cărți (« Pentateucul »), din care au tipărit numai două, dând a se înțelege că și cele trei cărți rămase netipărite vor vedea lumina tiparului. Textul acestor trei cărți nu s'a păstrat. Un fragment din cartea a treia a Vechiului Testament « Leviticul » din secolul al XVI-lea, găsit de către B. P. Hasdeu la Belgrad, se pare că a fost o traducere independentă de cea dela Orăștie. S'a dovedit că « Palia » dela Orăștie, a cărei traducere și tipărire

[1]) N. Popescu. *Nifon al II-lea, patriarhul Constantinopolului.* Anal. Acad. Rom. Tom. XXX, seria II, pp. 731—799.

se datorește propagandei calvine, a avut ca prototip un text dintr'o « Palie » ungurească, apărută în anul 1551.

Dar în prefața « Paliei » lui Șerban Coresi, găsim o afirmație extrem de prețioasă și anume: făcând o enumerare (incompletă) a cărților din Vechiul Testament, se subliniază că din aceste cărți « nu-s multe, care n'au ieșit în limba românească », fapt care ne îndreptățește să tragem concluzia că pe la sfârșitul sec. al XVI-lea, mai multe cărți din Vechiul Testament sunt traduse în limba românească. Timpul însă nu ne-a păstrat aceste traduceri în original; posibil că ele au intrat modificate ca limbă în traducerile din secolul al XVII-lea.

Aceleași cărți principale din Biblie, care se traduc la începutul literaturii noastre religioase, figurează și în manuscrise din sec. al XVII-lea.

Am semnalat că din prima jumătate a sec. al XVII-lea s'au păstrat două manuscrise slavo-românești cu « Faptele apostolilor ». Din secolul al XVI-lea și al XVII-lea avem și două Psaltiri slavo-române [1]). Sunt psaltiri « didactice », care se întrebuințau în școli, pentru pregătirea clericilor. Asemenea psaltiri « didactice » (ucebnaia), aveau o mare răspândire la Slavii de Răsărit. La Moscova apar mai multe psaltiri pentru școală. (In anii 1629, 1631, 1632, 1634, 1638, 1640) [2]).

In biserica rusă, pentru a deveni cineva preot, era suficient să citească bine Psaltirea, Evanghelia și Faptele Apostolilor. Iată de ce în literatura noastră apar în limbile slavo-română Evanghelii, cum este acea tipărită în anul 1580 [3]) și cea din manuscrisul Acad. Rom. din anul 1677 (Nr. 497), apar și mai multe Psaltiri, inclusiv cele două de mai sus, precum și Fapte ale Apostolilor.

O dovadă, că toate aceste cărți nu erau întrebuințate pentru lectură în biserică, este faptul că textul român și slav nu este așezat pe două coloane, ci în el se alternează propoziții scurte sau câteva cuvinte românești și slave, ceea ce ar face imposibilă o lectură curentă.

---

[1]) Bibl. Ac. Rom. Nr. 3465 și Nr. 4818.
[2]) И. Каратаевъ. Op. cit.
[3]) I. Bianu și N. Hodoș, *Bibliografia*, vol. I, p. 80.

In « Praxiul » slavo-român din anul 1652 (Nr. 69), despre care am vorbit în altă parte, se dau indicații precise cu privire la scopul textelor slavo-române; pe o foaie din acest manuscris cetim: « Acest izvod de Praxiu iaste a sfintei mănăstiri Besericanilor și s'au adus aici la Episcopie, la Roman, la școala pentru treaba învățăturii . . . ».

Caracterul primelor noastre traduceri și împrejurările în care se desvoltă cultura noastră veche, îndreptățesc ipoteza noastră că cele dintâi traduceri românești se datoresc nu unei propagande străine, ci din necesitatea simțită de strămoșii noștri de a cunoaște sensul Sf. Scripturi, de a studia limba slavă întrebuințată în biserica noastră.

La popoarele ortodoxe existau și Psaltiri comentate, în care se dădea explicația psalmilor. Și literatura noastră cunoaște asemenea Psaltiri. Astfel, la mănăstirea Bistrița (din Moldova), a fost copiată în anul 1697 o asemenea psaltire, care după cum se vede din « predoslovie », a fost scrisă de către egumenul Ștefan, « *ostenitor îndreptător fiind . . . Alexandru, dascălul rus* ».

Textul Psaltirii este scris în limbile slavă și română, iar comentariile sunt date în românește [1]). Comentariile sunt traduse « *de pre limba slovenească dirept pre limba rumânească* ». In biblioteca Academiei Române se mai găsesc exemplare din manuscrise cu Psaltirea comentată.

Inafară de Evangheliile învățătoare despre care s'a vorbit, s'au mai păstrat texte de Evanghelii din secolul al XVII-lea, cum este Evanghelia tipărită la București în anul 1680 și cum sunt cele două din manuscrisele Academiei Române (Nr. 4872, Nr. 1327). Unul din aceste manuscrise, scris de către Nicola grămăticul dela mănăstirea Câmpulungului din Muntenia, poartă data anului 1686.

Revenim la Biblia românească din anul 1688. Această operă de căpetenie, tipărită de către domnitorul Șerban Cantacuzino, este socotită ca o operă tradusă din limba grecească de către un grup de cărturari adunați în jurul domnitorului.

Cartea a fost « *dăruit(ă) neamului românesc* » de către Șerban Cantacuzino Basarab Voivod și « *cu îndemnarea dumnealui*

[1]) Manuscrisul Acad. Rom. Nr. 2644.

Costandin Brâncoveanul, marele logofăt » în timpul păstoriei mitropolitului Teodosie.

Din predoslovia lungă la Biblie, semnată de către Dosithei, patriarhul Ierusalimului, se vede că pentru a traduce cartea, s'au pus « dascali știuți foarte bine den limba elenească, pe prea înțeleptul cel dentru dascali ales și arhiereu Germanonisis, și după petrecerea lui, pre alții care s'au întâmplat; și despre altă parte ai noștri oameni ai locului, nu numai pedepsiți întru a noastră limbă, ce și de limba elenească având știință, ca să o tălmăcească ».

Cu alte cuvinte, la traducerea Bibliei iau parte Greci de origine ca Ghermanonisis și poate și Dosithei, iar pe de altă parte Români, cunoscători ai limbii grecești.

Printre aceștia din urmă figurează frații Șerban și Radu Greceanu, cunoscători buni ai limbii grecești și cărturari harnici din a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

Am putut constata în altă parte, că textele Evangheliilor noastre din sec. al XVI-lea și al XVII-lea, fie cele din Evanghelii învățătoare, sau comentate, fie Evanghelii simple, sunt asemănătoare; ele toate pornesc dela textul celei dintâi traduceri, care s'a păstrat în Evangheliarul lui Coresi dela anul 1561. Se fac mai des numai unele îndreptări ale limbii în special în locurile mai puțin clare, se modifică pe ici pe colo limba, potrivit locului și timpului copierii. De sigur că îndreptările se fac prin confruntări de texte, a celui românesc cu cel slav sau grecesc. Osatura limbii, a traducerilor vechi, rămâne aceeași. Adică, nu se fac traduceri nouă, căci o traducere nouă era anevoioasă « *pentru strâmtarea limbei românești* » (Biblia dela 1688).

Nu era nevoie deci de o traducere nouă a mai multor cărți din Biblie, când cărturarii noștri aveau la îndemână întregul Testament nou tipărit în anul 1648 și unele cărți din Vechiul Testament.

Vom vedea mai departe că Biblia lui Șerban n'a fost o traducere nouă, ci o ediție corectată a vechilor texte ale Sfintei Scripturi. Textul Bibliei este un text format în decursul a mai bine de un secol, frământat și mereu reîntinerit, potrivit evoluției limbii noastre cărturărești, uneori îndreptat după

originalele slave și grecești. Legăturile textului din Noul Testament al Bibliei lui Șerban cu textele anterioare se pot stabili, după cum am văzut, ușor.

In ce privește Vechiul Testament, se poate constata că textul Paliei dela Orăștie, de sigur, prin scrieri intermediare, a fost cunoscut editorilor Bibliei dela 1688. Colaționăm câte două fragmente din aceste cărți :

Biblia dela 1688 f. 1 v.

Și să săvârșiră ceriul și pământul și toată podoaba lor. Și săvârși Dumnezeu așeasea zi faptele lui care le-au făcut și odihni Dumnezău a șaptea zi de toate faptele lui care au făcut. Și blagoslovi Dumnezău zioa a șaptea și o sfinți pre ea ca pentru că întrânsa încetă de toate faptele lui, care începu Dumnezău a face. Aceasta e cartea facerii ceriului și a pământului, când s'au făcut în care zi au făcut domnul Dumnezău ceriul și pământul. Și toată verdeața câmpului mai înainte decât a răsări pre pământ . . . ».

Palia dela Orăștie dela 1582 f. 2 v.

Așa se sfârși ceriul și pământul cu toată podoaba a lor.. Și umplu Domnezeu în a șasea zî lucru său cel făcut și odihni în a șaptea zî de toate lucrurile ce era făcut. Și blagoslovi a șaptea zi și sfinți ea câce că în aceia era odihnit de toate lucrurile sale, ce Dumnezeu rodi și făcu așa furâ ceriul și pâmântul când făcurăse în zi când făcu Domnezeu ceriul și pământul și toți pomii în câmp câce mai iute nu era pre pământ și toată iarba câmpului ce mai inte nu era crescută . . . ».

Biblia dela 1688. Exodul, f. 41

Și răspunse Moisi și zise darâ de nu mă vor creade, nici vor asculta glasul mieu pentru că vor zice cum nu-ți sau ivit Domnul, ce voiu zice câtre ei. Și zise lui Domnul, ce iaste aceia den mâna ta? Și zise: toiag. Și zise aruncă pre el pre pământ, și să făcu șarpe. Și fugi Moisi dela dânsul. Și zise domnul către Moisi: întinde mâna del apucă de coadă. Și întinzând mâna, îl apucă de coadă. Și să făcu toiag în mâna lui» . . .

Palia dela Orăștie. Exodul (nepaginată)

Răspunzând Moisi zise: nu vor creade mie, cine vor asculta cuvântul mieu, ce vor zice aceasta: Domnul nu seau ivit ție. Și zise Domnul lui: ce-ți iaste în mâna ta: Răspunse Moisi: toiag, și zise aruncă-l pre pământ. Și-l aruncă. Și fu șarpe. Și Moisi fugi denainte-i: ce Domnul zise lui tinde mâna ta și prinde coada lui. Tinse-o drept aceia și o prinse în mâna lui fu toiag » . . .

De sigur că între aceste texte sunt și deosebiri. Observăm însă că până și vocabularul este același. Să nu uităm că între ele este mai bine de un secol.

Dar între aceste texte vechi au existat şi alţe texte. In Biblioteca Academiei Române se găseşte un manuscris (cota 4389), semnalat de către profesorul I. B i a n u [1]), care reprezintă o traducere completă a Vechiului Testament. Este textul tradus înainte de Biblia lui Şerban Cantacuzino.

Din precuvântarea defectuoasă a acestui manuscris, aflăm date preţioase cu privire la traducerea Bibliei în limba românească. Iată ce spun autorii acestui manuscris, rămaşi necunoscuţi, din cauză că foaia cu prefaţa este stricată:

«Şi noi acum dentra prea atot puter(nicului) Dumnezeu milă şi cu al Preacuratei Sfinţiei sale Maicii ne(voi)tuneam a prepune această sfântă şi de Dumnezeu suflată carte carea (se) chiamă Biblia, adecă toată cartea legii vechi şi cu toţi prooroc(ii)pre limba rumânească carea până acum întraceastă limbă a noastră ru(mâneas)că nu foarte seau aflat prepusă numai un izvod scris cu mâna (pre c)are l-au fost prepus Nicolae Spatariul moldovean dascal şi învăţat în limba rumânească, care l-au izvodit de pre izvodul elinesc ce seau fost tipărit (frân)gofor. Ce însă şi izvodul acesta pentru multă pripă a acelui pre(. . . ? .) care seau grăbit curând a-şi tălmăci . . .

Şi am nevoit a prepune această carte a legii vechi carea se chiamă Biblia toată cu toţi proorocii (că legea nouă, adecă Evanghelia şi cealealalte cărţi ale apostolilor toate se află multe prea bogate locuri şi cu mâna scrise şi în tipariu date pre limba noastră rumâneasce. Iar de această carte a leagii vechi noi rumânii foarte săntem lipsiţi). Drept aceia alăturând izvodul slovonesc carele au fost tipărit în Rusia cea mică în cetatea Ostrovului, şi izvodul latinesc care au fost tipărit în cetatea Antverpen şi acel izvod rumânesc de care se spuse mai sus; aşa de pre dânsele cu multă socotinţă am prepus. Iar totuşi mai mult ne-am ţinut de izvodul cel slovenesc şi de care au umblat mai aproape dânsul . . .».

Mai departe, autorul (sau autorii acestui text) afirmă că a avut la îndemână şi un text grecesc. Din aceste rânduri se desprinde că autorul Vechiului Testament, pe care îl numeşte Biblie, se foloseşte de o traducere mai veche a lui N i c o l a e M i l e s c u S p a t a r i u, traducere ce i s'a părut făcută în pripă şi insuficientă, şi a dat un nou text îndreptat, în special, după Biblia tipărită de către Principele Constantin de Ostrog în anul 1581.

N i c o l a e M i l e s c u S p ă t a r u l traduce Vechiul Testament din limba grecească în anii 1660—1664, când

[1]) Analele Academiei Rom. Partea administrativă, vol. XXXVIII, pp. 5, 6.

Milescu se găsea la Constantinopole în calitate de reprezentant diplomatic (« capuchehaia ») al domnitorului Munteniei, Grigorie Ghica (1660—1664) [1].

Prin urmare, manuscrisul din care am citat o parte din prefață, datează din timpul posterior anului 1664. Originalul traducerii spătarului Nicolae Milescu nu s'a păstrat; avem doar textul corectat din manuscrisul Academiei Române Nr. 4389, la care dovadă se adaugă și alte mărturii, cum este acea a mitropolitului Moldovei, Gheorghe (1723), care amintește despre « *Nicolae Gramaticul, fratele lui Postolache Miclescul . . . carele au tălmăcit Biblia din limba elinească . . . carele pre acel izvod au dat în tipografie creștinul Șerban Vodă Cantacuzino, domnul muntenesc* » [2].

Dat fiind că manuscrisul de mai sus, după cum vom vedea mai departe, stă la baza Vechiului Testament din Biblia dela 1688, și având în vedere legătura dintre textele vechi, care s'au păstrat (« Palia » dela Orăștie), și textele din Biblia lui Șerban, se poate trage concluzia ușor că Nicolae Spătaru a ținut seama și de textele vechilor traduceri, care circulau în secolul al XVII-lea. El, de sigur, traduce din nou numai cărțile netraduse în limba românească.

Cât privește textele din cărțile care existau, ele, probabil, au fost îndreptate după originalele grecești. După cum se vede, Milescu traduce și verifică textul Vechiului Testament după Biblia grecească, tipărită la Francfurt în anul 1597. Dar tot din această precuvântare aflăm că Milescu Spătarul ține socoteală într'o măsură mare și de Biblia slavonească tipărită la Ostrog în anul 1581.

Autorii Bibliei din anul 1688 se folosesc de textul Vechiului Testament din manuscrisul Nr. 4389. Ca să ne convingem de temeiul acestei afirmații, colaționăm câteva pasaje:

Manuscrisul din Bibl. Ac. Nr. 4389	*Biblia dela 1688*
De început făcui Dumnezeu ceriul și pământul. Iară pământul era nevăzut și netocmit și întu-	Den ceput au făcut Dumnezău ceriul și pământul. Iară pământul era nevăzut și netocmit. Și întu-

[1]) P. P. Panaitescu. *Nicolas Spathar Milescu. Mélanges de l'école roumaine en france.* 1925, pp. 47, 50—52, 169.

[2]) V. Drăghiceanu. *O nouă știre despre Biblia lui N. Milescu.* Convorbiri literare, 1915, XLIX, p. 1074.

nearec desupra fărâfundului. Şi duhul lui Dumnezeu se purta desupra apei. Şi zise Dumnezeu se fie lumină şi se făcu lumină. Şi văzu Dumnezeu lumină că iaste bună şi osăbi Dumnezeu între lumină şi întunearec, şi *numi* Dumnezeu lumina zioa şi întunerecul noaptea şi se făcu seară şi se făcu dimineaţâ zioa dentâi . . . f.

nearec zăcea deasupra preste cel fără de fund. Şi duhul lui Dumnezău se purtą deasupra apei. Şi zise Dumnezău să-să facă lumină, şi să făcu lumină. Şi văzu Dumnezău lumina că iaste bună, şi osăbi Dumnezău între mijlocul luminii şi între mijlocul întunearecului şi numi Dumnezău lumina zioa şi întunerecul numi noapte, şi să facu seară şi să făcu dimineaţă zî una . . . p....

Manuscrisul Nr. 4389
Cartea a doua a împăraţilor

Dăci deacâ muri Saul şi David se întoarse după biruirea Amaliteanilor şi căzu în Sichelag două zile. Iar a treia zi veni un om den tabăra oamenilor lui Saul şi era hainele lui rupte şi ţărână pre capul lui, şi cum intră omul acela la David căzu la pământ şi se închină lui . . . f. 143 v.

Biblia dela 1688
Cartea împăraţilor a doua

Şi fu după ce muri Saul şi David să întoarsă bătând pre Amalic, şi şezu David în Sechelag doao zile. Şi fu în zioa a treia şi iată (un) om veni den tabăra nărodului lui Saul şi hainele lui rupte şi pământ preste capul lui. Şi fu venind el cătră David, şi căzu pre pământ şi să închină lui . . .

Manuscrisul Nr. 4389
Prorocirea lui Isaia.

Vedearea Isaiei feciorul lui Amos carea o a văzut asupra Iudeei şi asupra Ierusalimului în zilele Osiei ale lui Ioafam, ale lui Ahaz şi ale lui Ezechia împăraţii Iudeei. Ascultă ceriu şi ia aminte pământule, câ au grăit Domnul născutam feciori şi i-am înălţat, iar ei s'au lepădat de mine. Cunoscut-au boul pre cela ce l-au câştigat şi măgarul iaslea stăpânului sau. Iar Israil pre mine n'au cunoscut şi nărodul mieu n'au priceput . . .
f. 334 v.

Biblia dela 1688
Isaia.

Vedearea carea au văzut Isaia feciorul lui Amos carea au văzut asupra Iudeei şi asupra Ierusalimului intru împărăţia lui Oziei şi lui Ioafam şi Ahaz şi Iezechia carii au împărăţit. Ascultă ceriule şi bagă în urechi pământe, căci domnul au grăit, fii am născut şi am înălţat şi ei pre mine m'au defăimat. Cunoscutau boul pre cel ce l-au câştigat şi măgarul iaslea domnului lui, şi Israil pre mine nu mă cunoscu şi nărodul mieu n'au priceput . . .
p. 455.

Vechiul Testament din Manuscrisul 4389 Psaltirea, cap. 10.

Pre Domnul am nădăjduit cum vei zice sufletului mieu: muta-te de locuiaşce în munţi, ca vrabia că iaste că cei păcătoşi au întins arcul, gătita săgeţi în tulbâ ca să sâgeate în negurâ pre cei drepţi cu inima ca cealea ce li-ai săvârşit tu, iar el le-a surpat. Darâ cel direpţ ce-au făcut? Domnul în casa sa cea sfântă. Domnul în cer scaunul lui. Ochii lui catâ spre cel sărac, geanele lui ispitesc pre feciorii oamenilor . . .
f. 270 v.

Biblia dela 1688 Psaltirea, cap. 10.

Pre Domnul nădăjduesc cum va grăi sufletului mieu, mută-te spre munţi ca o vrabie? Căce iată păcătoşii au întins arcul, gătiră săgeţi în tulbă, ca să săgeate întru ceaţă pre cei direpţi la inimă. Căci carele tu ai întărit, ei le-au surpat şi direptul ce-au făcut? Doamne în biseareca cea sfântă a lui Domnul în ceriu scaunul lui, la cel sărac privesc, geanele lui cercetează pe fiii oamenilor . . .
p. 385

Din aceste fragmente reiese clar că Biblia lui Şerban Cantacuzino din anul 1688, în partea care priveşte Vechiul Testament, se foloseşte de textul manuscrisului din Bibl. Acad. Române Nr. 4389, care, după cum am văzut, are la bază traducerea Vechiului Testament a lui Nicolae Milescu Spatarul. Textul Vechiului Testament din Biblia dela 1688 a suferit pe alocurea unele modificări, care tind la o mai mare claritate.

Cărturarii, cari au lucrat la această mare operă, fac confruntarea textului românesc cu originalul grecesc, îndreaptă greşelile de traducere şi corectează pe alocurea limba. Sunt şi fraze care nu suferă niciun fel de schimbări, repetând modelul traducerii mai vechi din manuscrisul Nr. 4389.

Şi mai evidentă este legătura textului Noului Testament din Biblia dela 1688 cu textele din Noul Testament apărute mai înainte. Aşa, de exemplu, textul Evangheliei din Biblia dela 1688 este aproape identic cu textele Evangheliilor din secolul al XVII-lea. Reproducem un singur pasaj din «Noul Testament» de la 1648 şi din Biblia lui Şerban.

Noul Testament din 1648.

Iarâ naşterea lui Is. Hs. aşa fu, că fiind logodită muma lui Maria lui Iosif mai inte până nu se adu-

Biblia din 1688.

Iară naşterea Is. Hs. aşa era, că logodindu-se maica lui Maria cu Iosif mai nainte până nu se

nasâ ei, aflâsâ îngreuiată den Duhul sfânt. Iarâ Iosif bărbatul ei fiind derept și nu vru să obidească, vru să o lase într'ascuns. Cugetând el aceastea, iată îngerul i-să arătâ lui în somn grăind, Iosife fiiul lui David, nu te teme a lua pre Maria muiarea ta câ ce e întru ea a să nașce den duhul sfânt iaste... f. 3 v.

adunase ei aflase în pântece având den Duhul sfânt. Iară Iosif bărbatul ei, fiind dirept și nevrând să obidească pre ea, vru să o lasă pre ascuns. Și cugetând el aceastea, iată îngerul Domnului i-să arătă lui în vis grăind: Iosife, fiiul lui David, nu te teame a lua pre Maria muiarea ta, că cel născut întru ea den duhul sfânt iaste . . .
p. 749.

Textul Evangheliei din Biblia lui Ș e r b a n este asemănător și cu textul Evangheliarului apărut la București în anul 1682, deși în această din urmă carte, textul este împărțit după « cetiri » (« zacialo »), iar nu după evangheliști; de asemenea, acest text este identic cu textul Evangheliarului-manuscris [1]) din anul 1686 a gramaticului N i c o l a.

Cât privesc « Faptele Apostolilor », o cercetare sumară, pe care am putut-o face asupra textului din Biblia dela 1688, ne duce la concluzia că o bună parte din text este o traducere nouă, independentă de cele vechi.

Am spus în altă parte, că cele mai vechi texte, și anume, textul « Faptelor Apostolilor » din « Codicele Voronețean » și din manuscrisele din anul 1646 [2]) și din anul 1652 [3]), precum și cel din Noul Testament dela 1648 au asemănări; cu alte cuvinte textele din ultimele două manuscrise și din Noul Testament dela Alba-Iulia derivă din traducerea veche, a cărei copie o găsim în « Codicele Voronețean ». Insă, colaționarea de texte din Noul Testament și din Biblie, în majoritatea cazurilor, ne duce la ideea că aceste texte n'au între ele aproape niciun fel de asemănări. Confruntăm un fragment din noul Testament din 1648 și din Biblia lui Șerban:

Noul Testament din 1648.

Iară deacă fu rânduită noao să vânslăm în Italia, deaderâ pre Pavel și pre alți legați sutașului anume Iulie de în șireagul împă-

Biblia dela 1688.

Iară după ce s'au ales ca să mergem în Italia, dă pre Pavel și pre alții oarecarii legați la sutaș. pre nume Iulie, al ceatei Sevastis.

[1]) Bibl. Acad. Rom. Nr. 1327.
[2]) Bibl. Acad. Rom. Nr. 85.
[3]) Idem Nr. 69.

ratului. Şi suindu-ne în corabia de în Adramiteiu vrând să vânslăm pre lângă ținutul Asiei ne slobozim, fiind cu noi Aristarh Machedon de Soluni . . .
f. 170.

Şi intrând în corabie dela Aramit vrând să meargă la locurile lui dela Asia, purceasem fiind împreună cu noi Arestarhu Macedoneanul dela Soloni . . .
p. 851.

Pe alocurea însă găsim și texte asemănătoare, ceea ce dovedește că în unele cazuri autorii Bibliei se folosesc de traduceri mai vechi ale « Faptelor Apostolilor », corectând pe ici pe colea limba și poate sensul traducerii.

Dăm un exemplu:

Noul Testament din 1648.

Şi după aceasta văzuiu alt înger pogorând din ceriu, având puteare mare, și pământul să lumină de slava lui. Şi strigă tare cu glas mare: căzu, căzu Vaviloni și fu sălaș dracilor și păzitoriul a toate duhurile necurate și păzitoriu a toată pasârea necurată și urâtâ . . .
p. 316.

Biblia dela 1688.

Şi după aceasta văzuiu înger pogorând den ceriu, având biruință mare și pământul să lumină de mărirea lui. Şi strigă cu puteare, cu glas mare zicând: căzu, căzu Vavilonul cel mare și să făcu lăcaș dracilor și pază a tot duhul necurat și pază a toată pasărea necurată și urâtă . . .
p. 929.

Rezumând cele spuse despre Biblia lui Şerban Cantacuzino, constatăm că partea care cuprinde Vechiul Testament reproduce textul traducerii lui Milescu Spatariul, corectat după izvodul slavonesc dela 1581 și după texte grecești și latinești, pe care le-au avut la îndemână autorii Bibliei din manuscrisul Nr. 4389 și revăzut și îndreptat după izvoade grecești de către frații Greceanu și colaboratorii lor.

In Noul Testament, Biblia lui Şerban Cantacuzino reproduce textul consacrat de vremuri al Evangheliei, cu foarte mici îndreptări, și Faptele Apostolilor, care în bună parte se traduc din nou și numai în unele părți autorii se folosesc de traducerea veche pe care o corectează.

Tipărirea Bibliei în limba românească constitue unul din cele mai însemnate evenimente din vieața spirituală a poporului românesc. Această operă, clădită de veacuri prin munca unui șir întreg de generații, încheie un capitol în formarea și evoluția limbii românești literare. Frații Greceanu au știut

să imprime textului Vechiului Testament al moldoveanului Nicolae Milescu, vigoarea și energia graiului muntenesc, au știut să rotunzească fraza din vechile traduceri. Păstrând tot parfumul arhaismelor vechi; limba din Biblie este mai puțin împestrițată cu slavonisme.

Din fragmentele pe care le-am reprodus, se vede că acolo unde se întrebuințează forma dialogului, fraza este scurtă și plină de energie. Iar în părțile narative, limba devine curgătoare ca în basmele poporane. Sunt de o rară frumusețe paginile din Evanghelie, în deosebi parabolele, precum și unele pasaje din Vechiul Testament. In textul Bibliei se simte un ritm, o muzicalitate, care adeseori se apropie de ritmul și muzicalitatea versurilor:

De 'nceput au făcut Dumnezău ceriul şi pământul.
Iară pământul era nevăzut și netocmit.
Şi întunearec zăcea deasupra preste cel fără de fund.
Şi Duhul lui Dumnezău să purta deasupra apei.
Şi zisă Dumnezău: să-să facă lumină.
Şi să făcu lumină . . .

* * *

In ultimul pătrar al secolului al XVII-lea, cartea românească capătă o mare răspândire prin ajutorul tiparului. Apar cărți în diferite regiuni locuite de Români, uneori din inițiativa particulară a ierarhilor români. Cartea slavonească nu mai este căutată. Cu toate că în anul 1697 la tipografia din Snagov apare o gramatică slavonească, tipărită de către Antim Ivireanul, în această epocă nu se tipărește nici o carte slavonească găsim numai vreo cinci cărți slavo-române (Psaltirea rom.-slavă a lui Dosoftei din 1680; Liturghia. București, 1680; Triod. Buzău, 1697; Mineiul. Buzău, 1698; Molitvelnic. Buzău, 1699). In schimb, în Țările Românești se publică câteva cărți grecești.

Lăsând deocamdată la o parte tipăriturile mitropolitului Moldovei Dosoftei, ne vom ocupa pe scurt de câteva din tipăriturile mai însemnate din această epocă. Inafară de Evanghelia tipărită la București în anul 1682, « tocmită de pre orânduiala greceștii Evanghelii », — de fapt textul modificat

puțin al Evangheliei din Noul Testament din 1648, — cu cheltuiala aceluiași Șerban-Voivod, în anul 1683 se tipărește în tipografia din București un «Apostol», «orânduit» după «tipicul» grecesc. Și acest text, ca și textul Evangheliei dela 1682, este o lucrare premergătoare apariției Bibliei, deși textul acestor două cărți se deosebește puțin de textele respective din Biblie.

Tot în tipografia din București, în anul 1691, se tipărește o colecție de cazanii și învățături a lui Ioan Gură de Aur, numită « Mărgăritare ». Cartea este tradusă « *dupre limba grecească într'a noastră rumânească* » de frații Radu și Șerban Greceanu, din îndemnul și cu cheltuiala domnitorului Constantin Brâncoveanu.

Menționăm și o psaltire românească, ce se tipărește la București în anul 1693. Câteva cărți românești apar în tipografia mănăstirii Snagovului, unde desfășoară o activitate prodigioasă Antim Ivireanul. Astfel în anul 1696 se tipărește o broșură « orânduiala slujbei Sf. Constantin și Elena ». In anul următor Antim Ivireanul publică la aceeași tipografie o Evanghelie, iar în anul 1699 tot la Snagov se tipărește o « *Carte sau lumină cu dreapte dovediri din dogmele bisearecii Răsăritului* », o lucrare polemică îndreptată în contra «papistașilor» a lui Maxim Peloponeseanul. Cărțile editate sub îngrijirea lui Antim Ivireanul sunt însoțite de dedicații scrise în versuri.

In a treia tipografie din Muntenia, organizată pe lângă episcopia Buzăului, apar câteva cărți de o importanță mare pentru vieața religioasă a Românilor.

Cărturarul muntean Radu Greceanu, cunoscut prin activitatea lui culturală intensă, traduce din grecește « Mărturisirea credinței » a lui Petru Movilă, operă ce se tipărește la Buzău în anul 1691 sub titlul de « Pravoslavnică mărturisire ». In anul 1697 în aceeași tipografie se publică un «Triod» slavonesc și românesc. Tot în două limbi, slavă și română, apare în anul 1698 un « Mineiu » pe 12 luni ale anului, în total 12 volume, operă la care contribue mitropolitul Ungrovlahiei Teodosie, iar în calitate de tipograf « însăși » mitropolitul

Buzăului, Mitrofan. In anul următor vede lumina și un « Molitvelnic » slavo-românesc.

Opera de tipărire a cărților din Muntenia este patronată și îndrumată înafară de domnitor, și de către mitropolitul Teodosie, om fără mare cultură, dar devotat intereselor religioase.

Luptele grele pe care le duc Românii din principatul Ardealului cu catolicismul în preajma unirii unei părți a bisericii ortodoxe române cu biserica papală, provoacă o mișcare culturală și în această regiune a românismului. După cum se afirmă în precuvântarea cărții « *Sicriul de aur* » apărută « în cetatea Sas Sebeș « în anul 1683, sub domnia lui Mihai Apafi, « craiul Ardealului », « besearicile ceale amărîte » au căpătat « scăpare și scuteală », și preoțimea românească în frunte cu preotul Ioan din Vinți reușește cu toată « surumănia » lor să înființeze o tipografie. « Sicriul de aur » este o colecție de cuvântări (propovedanii-predici) « de *petrecania morților* », adică predici la înmormântare. De sigur, că predicile, ale căror « temelie iaste tot din scriptura sfântă » sunt traduceri, probabil, din slavonește, întru cât la sfârșitul prefeței autorii amintesc despre Biblia slavonească.

Popa Ioan din Vinți mai tipărește o carte sub domnia aceluiași Mihai Apafi. Este « *Cărarea pe scurt spre fapte bune îndreptătoare* », apărută la Alba-Iulia (Bălgrad) în anul 1685. Opera conține îndrumări practice cu privire la vieața de toate zilele, alcătuite în spiritul Sf. Scripturi.

Prima parte a cărții este consacrată « *învățăturilor celor de preună, îndreptătoare spre bunătăți* », adică îndrumări cu caracter general. Caracterul acestor îndrumări se poate vedea din titlurile capitolelor: « Toți sănt datori a să preveghea »... « Răndul gândurilor bune », « Răndul voroavelor curate », « Rândul îmbrăcămintelor », « Răndul uspățului ».

In partea a doua a cărții se dau sfaturi « care să țin spre îndreptătura fețelor usebite », Citâm titlul câtorva capitole: « Carii vor să-să căsătorească »... « Dojana muearilor. Dojana părinților »... « Stăpânii cum să ție slugile »... « Rândul slugilor ». « Rânduiala preoților »... « Liac împotriva somnului în besearecă », etc.

In evul mediu circulau o mulțime de asemenea « învățături » practice, care se strecoară și în literatura popoarelor slave, cum a fost cartea numită «*Domostroi*» la Ruși; aci se orândueşte vieața casnică a omului — și se insistă mult asupra disciplinei în familie. Cartea apărută la Alba-Iulia este o traducere a unei asemenea opere. In același an din aceeași tepografie și îngrijită de către același popa Ioan din Vinți, apare un « Ceasloveț », «*scos pre rumânie de pre slovenie*», ceea ce ne face să presupunem că îndrumările din « *Cărarea pe scurt* » puteau să fie traduse din slavoneşte.

In tipografia de pe lângă mitropolia Ardealului, din Alba-Iulia, se mai tipărește în anul 1687 o carte sub titlul: « Rânduiala diaconstvelor », « scoasă și tocmită de pre limba slovenească pre limba rumânească ». Probabil, că și această carte este opera lui Ioan din Vinți, care scoate în anul 1689 un « Molitvelnic », « izvodit » tot « din slovenie » și o «*Poveste la 40 de mucenici*». Activitatea « popei Ioan din Vinți », susținută de către « craiul Ardealului », Mihai Apafi, și îndrumată de către mitropolitul Ardealului, Varlaam, merită să fie subliniată și pentru faptul că ea se desfășoară într'o epocă de sbucium și de mari frământări în sânul bisericii ortodoxe din Ardeal.

Ca să terminăm cu tipăriturile din Ardeal din secolul al XVII-lea, rămâne să amintim despre un « Ceasloveț » apărut la Sibiiu în anul 1696, poate o copie de pe « Ceaslovețul » tipărit la Alba-Iulia, precum și despre o « *Bucoavnă* », apărută la Alba-Iulia în anul 1699 sub arhipăstoria mitropolitului Ardealului, Athanasie. Sub același mitropolit Athanasie, apare la Alba-Iulia și cartea numită « Chiriacodromion » (1699). Este, după cum am stabilit în altă parte, o colecție de predici, compusă din majoritatea lor din « Cazania » mitropolitului Moldovei, Varlaam, și din câteva predici din « Cheia înțelesului », tradusă și în parte tipărită la București în anul 1678.

NICOLAE MILESCU SPĂTARUL.

Am remarcat, cu altă ocazie, că poporul românesc a dat în secolul al XVII-lea câteva figuri culturale proeminente, care se ilustrează prin însușirile lor excepțioanle și care se fac

cunoscute și înafară de hotarele țărilor noastre. Printre aceste figuri, personalitatea boierului moldovean Nicolae Milescu Spătarul se așează la un loc cu totul deosebit. Poliglot în sensul larg al cuvântului, cunoscător profund al limbilor elenă, latină, neogreacă, italiană, română, rusă, turcă, arabă și poate germană și franceză [1]). Nicolae Milescu este produsul școalei umaniste din secolul al XVII-lea și putea să ilustreze orice cultură europeană. De fapt, Nicolae Milescu Spătarul aparține numai în parte culturii românești, căci activitatea lui cărturărească se încadrează în ritmul mișcării culturale europene și se manifestă în special în mediul rusesc.

In energia lui fără de seamăn, în activitatea lui multilaterală și în firea lui nestatornică și intrigantă, este ceva din exuberanța genialilor aventurieri. Mare dregător în Moldova și mai târziu în Muntenia, diplomat la Constantinopole cu legături întinse în lumea politică, țesător iscusit de intrigi pe lângă curțile potentaților din Europa occidentală, diplomat și explorator îndrăsneț în Rusia, și în același timp scriitor prodigios în mai multe domenii și în mai multe limbi, — iată în trăsături generale figura lui Nicolae Milescu Spătarul.

Nicolae Milescu s'a născut în ținutul Vasluiului, în preajma anului 1636, dintr'o familie boierească, care n'a jucat roluri mari în vieața Moldovei. Numeroși cercetători ruși, cari s'au ocupat de Nicolae Spătarul, susțin că familia lui ar fi fost de origine grecească, dintre refugiații greci veniți din Pelopones.

Această afirmație însă nu inspiră mare încredere, căci ea se bazează pe o scrisoare de recomandare făcută de către țarul Rusiei patriarhului de Ierusalim, Dosithei, grec și el de origine. Posibil că strămoșii lui să fi fost Greci, veniți în Moldova prin secolul al XVI-lea. In orice caz, familiaMileştilor în secolul al XVII-lea era complet românizată. Izvoarele mai vechi rusești vorbesc despre originea lui moldovenească [2]). I. Neculce afirmă că el a fost boier *de la Vaslui de moșia lui*,

[1]) Н. Сумцовъ. Николай Спаѳарій. Articol publicat în „Большой энцикл. Словарь Брокгаузъ Эфронъ“. Томъ 61, p. 156.

[2]) Д. Бантышъ-Каменскій. Словарь достопамятныхъ людей русской земли. Москва. 1836. Vol. 5, p. 75.

prea învățat și cărturari și știa multe limbi . . . și era mândru și bogat [1]).

Se crede că primele studii Nicolae Milescu le face la școala Trei Ierarhi din Iași [2]), iar mai târziu își continuă studiile la « Marea școală a patriarhiei » din Constantinopole, cu profesori umaniști celebri, printre cari, pe timpul când a învățat Milescu, era și Gavriil Blassias, un călugăr cunoscut prin erudiția lui.

Unii din cercetătorii ruși presupun că Nicolae Milescu, după ce își desăvârșește studiile teologice la Constantinopole, pleacă în Italia, unde studiază matematicele și științele naturale [3]).

Date precise în această privință nu sunt. Erudiția lui însă nu era contestată de nimeni. Ambasadorul Franței la Stockholm și viitorul ministru al Franței, Arnauld de Pomponne, cu care Nicolae Milescu face cunoștință, când se găsea în Suedia, îl caracterizează astfel pe Milescu: « Am rămas mirat, găsind în aborigenul țării atât de apropiate de frontierele Tartariei, un om cu cunoștințe generale atât de bogate și care știa atâtea limbi. Spătarul posedă bine limba latină, dar, după spusele lui, cu mult mai bine cunoaște limba elenă și are cunoștințe în istorie, în deosebi în acea a bisericii » [4]).

După ce-și termină studiile, Nicolae Milescu devine sub domnia lui Gheorghe Ştefan (1653—1658) « gramatic », iar sub Gheorghe Ghica (1658—1659) el ajunge spătar. In această calitate Nicolae Milescu ia parte la o expediție militară în Ardeal în contra prințului Gheorghe Rákóczy, fiind comandant al unui detașament de o mie de oameni. Gheorghe Ghica devenind domnitor al Munteniei (1659—1660), Milescu trece în Muntenia, unde este numit mare spătar. Sub domnia lui Ştefăniță (1659—1661), Milescu iar apare în Moldova, devenind omul cel mai apropiat al voivodului. Moartea timpurie a domnitorului îl silește pe

[1]) M. Kogălniceanu. *Letop.*, vol. II.
[2]) N. Iorga, *Ist. Lit. românești*, vol. I. București, 1925, p. 365.
[3]) Юрій Арсеніевъ. Николай Спаѳарій и его время. Extras din revista: „Русскій Архивъ", p. 351.
[4]) Ю. Арсеніевъ. Op. cit.. p. 360.

Nicolae Milescu Spătarul să emigreze din nou în Muntenia. Aici, domnitorul Grigorie Ghica, fiul fostului său protector Gheorghe Ghica, îl numește agent diplomatic (capichehaia) la Constantinopole, post pe care el îl ocupă până la detronarea lui Grigorie Ghica, adică până în anul 1664.

Din motive politice, Nicolae Milescu Spătarul nu mai poate reveni în Țările Românești, și ia drumul pribegiei. El cutreieră aproape toate țările Europei. La Stettin, în Pomerania, îl întâlnește pe fostul domnitor al Moldovei, Gheorghe Ștefan, care-i dă diferite însărcinări pe lângă curțile domnești din Apus, în speranța de a-și recăpăta domnia sau de a obținea ajutoare materiale. Astfel, Milescu ajunge până la Stockholm, iar mai târziu până la Paris, la curtea regelui Ludovic al XIV-lea. O scurtă vizită în Moldova, pe care o face Milescu după moartea lui Gheorghe Ștefan, are urmări dramatice pentru N. Milescu: domnitorul Alexandru Iliaș, bănuind că Milescu țese intrigi în contra lui, dă ordin să-i taie nasul, ceea ce-l face pe Milescu să fugă din nou din țară. Această întâmplare a avut loc în anul 1668. După Neculce, Milescu ar fi fost mutilat de către domnitorul Ștefăniță în anul 1661, pentru aceleași motive. Neculce povestește însă această întâmplare cu câteva decenii mai târziu și de sigur nu putea să fie bine informat.

In anul 1678 Nicolae Milescu Spătarul apare la Constantinopole, de unde înarmat cu scrisori de recomandație și având de îndeplinit și misiuni diplomatice secrete, încredințate de Turci, pleacă în Polonia. După o scurtă ședere în Polonia, unde a fost primit și de rege, în anul 1671, ajunge la Moscova. Grație unei scrisori călduroase a patriarhului Ierusalimului, Dosithei, Milescu fu numit la început în calitate de traducător pe lângă Ministerul Afacerilor Străine.

Insușirile intelectuale și erudiția lui variată au atras atenția țarului Rusiei, Alexe Mihailovici și a influentului demnitar Matveev. Nicolae Milescu, cu extraordinara lui experientă în materie de cultură și politică, contribue la organizarea vieții culturale și politice din Rusia, pe atunci în perioada de mari transformări.

Ca rezultat al acestei activități, sunt numeroasele lui opere cu caracter religios, pedagogic, istoric și politic. In anul 1675 Nicolae Milescu, care reușise să capete încrederea țarului Rusiei și a cercurilor ei conducătoare, pleacă într'o misiune diplomatică importantă în China. Călătoria a durat trei ani (1675—1678). La reîntoarcere Milescu găsi la Moscova mari schimbări: țarul Alexe Mihailovici nu mai era în vieață, iar boierul Artamon Matveev se găsea în exil, acuzat că el se ocupă cu magia neagră. O carte a lui Milescu găsită la Matveev s'a părut suspectă autorităților rusești, și în contra lui Milescu încep persecuții. Dar în curând el se reabilitează și sub noua domnie a lui Petru cel Mare, continuă să joace un rol destul de important în vieața culturală a Rusiei, fiind reprezentantul curentului grecesc, care se afirmase în ultimul pătrar de veac la Ruși. Moare în anul 1708 [1]).

Milescu a fost, după cum am arătat mai sus, un produs al școalei umaniste, sau mai bine zis scholastice. E suficient numai să cetim titlurile lucrărilor lui, titluri divagate, retorice, întortochiate. In toată opera lui se simte multă erudiție: citațiuni din diferiți autori antici, nume din mitologia greacă; expunerea în cărțile lui este însă greoaie, împestrițată de comparații lungi, de forme retorice artificiale. O singură operă a lui (de fapt trei lucrări), în legătură cu călătoria lui în China, face excepție.

Pentru literatura românească, Nicolae Milescu Spătarul a dat foarte puțin. Dacă împrejurările istorice și temperamentul lui i-ar fi permis să rămână în țările noastre, literatura românească din a doua jumătate a veacului al XVII-lea ar fi luat o altă înfățișare. Ceea ce compensează într'o măsură oarecare această pierdere pentru noi, este traducerea « *Vechiului Testament* », care stă, după cum am văzut, la baza Bibliei tipărite în anul 1688.

Inafară de aceasta, încă în tinerețe (1655) el scrie o scurtă legendă asupra icoanei făcătoare de minuni dela mănăstirea Neamțul, ale cărei motive sunt asemănătoare cu motivele din

[1]) P. P. Panaitescu. *Nicolas Spathar Milescu* (1638—1708). In « Mélanges de l'ecole roumain en France ». Paris, 1925, pp. 33—178.

numeroasele legende rusești despre preemțiunea puterii spirituale de către Ruși dela Greci. S'au păstrat urme ale activității lui cărturărești și de pe timpul când el se găsea în Muntenia [1]).

Din anul 1661 s'a păstrat o « *Carte cu multe întrebări, foarte de folos pentru multe trebi ale credinței noastre, tălmăcită de Nicolae Spătarul de pre limba grecească pre limba noastră proastă românească* » [2]).

De fapt, Vechiul Testament și această din urmă carte constitue întreg patrimoniul lăsat de către Milescu literaturii românești. Restul operelor lui sunt scrise în limbi străine. Din aceste opere se remarcă scrierea lui intitulată « *Enchiridion sive Stella Orientalis Occidentali splendens* », scrisă în limba latină din îndemnul ambasadorului Franței la Stockholm, M. de Pomponne, în anul 1667 (publicată în anul 1669). Acest « Manual sau stea răsăriteană, care strălucește în Apus », este o scrisoare teologică în care autorul lămurește momentul transsubstanțierii sf. daruri din liturghia ortodoxă, problemă care agita pe atunci spiritele creștinilor ortodocși.

Trecând peste vreo două lucrări fără importanță, scrise în limba grecească, ne vom opri ceva mai pe larg asupra lucrărilor lui scrise în Rusia. Istoricii culturii ruse presupun că « Spatarii știau rusește sau slavonește încă înainte de a veni în Rusia », căci în primul an al șederii lui la Moscova, el scrie lucrări în limba rusă [3]).

Milescu a lăsat în limba rusă un număr însemnat de opere, în parte traduse și în parte originale. In anul 1672 el scrie un dicționar ruso-greco-latin, care nu s'a păstrat, dar care a fost folosit la alcătuirea dicționarelor similare, apărute în Rusia mai târziu. In același an el scrie un « *Aritmologhion* », care s'a păstrat în două redacții, și în care explică pe larg simbolica cifrelor *3*, *7*, *9*, etc. Cifra, de exemplu, *3* se întrebuințează în 105 cazuri (3 gorgonii, 3 sirene, 3 virtuți sufletești după Aristotel, etc.).

---

[1]) P. P. Panaitescu. *Op. cit.*, p. 50.

[2]) I. Bianu. *Catalogul manuscriselor românești.* Tom. I, București, 1913, p. 236.

[3]) П. Пекарскій. Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ. Петербургъ. Vol. I. 1862, p. 342.

Există nouă ranguri îngerești, nouă muze; șapte arte liberale, șapte planete, etc. [1]).

S'a păstrat și o altă redacție a cărții lui M i l e s c u [2]).

In « *Povestirea despre Sibille* », M i l e s c u tratează despre prezicerile Sibillelor; în cărțile vechi se dau 10 Sibille, pe când la M i l e s c u sunt 12. Este probabil o compilație după scrieri latine similare [3]).

In « *Cartea aleasă pe scurt despre nouă muze și despre șapte arte liberale* », autorul arată că fiecare din cele șapte științe își are muza ei (Gramatica, Retorica, Dialectica, etc.). Originalul scris frumos are desenuri în acuarelă, care-l zugrăvesc pe Apollo, muzele și cele șapte arte liberale [4]).

Scrierea lui H r i s m o l o g h i o n (1673) « *Cartea celor patru monarhii* » începe cu prezicerile profetului Daniil în legătură cu visul lui Nabucodonosor și conține povestiri și legende, adeseori disparate, cu tendință moralizatoare din istoria veche. Se dau nume de diferiți împărați din împărăția asiro-babiloneană, greacă, romană, otomană și germană. Cartea reprezintă o traducere de pe opera lui P a i s i e L i-g a r i d i [5]).

Intr'o altă lucrare a lui M i l e s c u, intitulată « *Vasiliologhion* » (1673), autorul căutând să dovedească originea divină a monarhiilor, narează biografia unor împărați ai vechimii (Asirieni, Perși, Romani, Bizantini), insistând în special asupra biografiilor mai multor țari ruși.

Un amestec de istorie și de legendă găsim și în « *Povestirea despre zidirea bisericii sf. Sofia din Constantinopol* ». N i c o l a e M i l e s c u se folosește de mai multe scrieri medievale cu privire la zidirea templului sf. Sofie [6]).

In același spirit sunt scrise și alte lucrări mai mici, ca « *Despre cele șapte minuni ale lumii* » sau « *Cartea ieroglifică* ».

---

[1]) А. И. С о б о л е в с к i й. Переводная литература Московской Руси XVI — XVII. С. Петербургъ. 1903, pp. 179 — 181.

[2]) А. И. С о б о л е в с к i й. Op. cit., pp. 181—182.

[3]) *Ibidem*, p. 222.

[4]) *Ibidem*, p. 169.

[5]) *Ibidem*, p. 367.

[6]) Н. Т и х о н р а в о в ъ. Лѣтописи русской литературы и древностей. Москва. Томъ II, 1859, p. 17—30.

Toate aceste opere poartă pecetea şcoalei scholastice, cu caracterul ei abstract, rigid. Insuşindu-şi forma scholastică a judecăţii, a gândirii, cu logica şi dialectica lui Aristotel şi cu autoritatea Sf. Scripturi, în lucrările originale şi în compilaţiile sale, Milescu introduce elemente din vasta lui cultură istorică şi teologică.

Iată un fragment din cartea lui despre cele nouă muze: « au existat nouă muse în chipul a nouă fecioare, care se aseamănă cu diferite ştiinţi. Scrie despre ele, că s'au născut din tatăl Zeus, primul idol şi din mamă Mnimosina, adică memoria, după cum se vede pe o coloană străveche de marmoră pe malul mării lângă Ţarigrad. Pe această coloană este scris un vers în limba veche elină . . . Bine scrie Virgiliu despre muse, primul şi cel mai mare creator latin, în aceste versuri eroice » [1]). Adeseori în opera lui se citează versuri.

Printre scrierile lui Milescu se găsesc şi lucrări cu caracter pur istoric, care se referă la trecutul Rusiei. Astfel este « *Genealogia ţarilor ruşi* », « *Alegerea ca ţari a lui Mihail Feodorovici* » şi altele, toate fără mare importanţă.

O lucrare cu caracter teologic este şi traducerea operei lui Simeon de Thesalonic, redacţie făcută după cum se menţionează la sfârşitul manuscrisului, de pe ediţia grecească apărută la Iaşi în anul 1683 [2]). Traducerea a fost alcătuită în anul 1697.

In lupta care se dă în biserica moscovită între curentul grecesc prezentat prin fraţii Lihuda, greci, şi stareţul Eufimie, şi curentul latin adus de către cărturarii ieşiţi din şcoala din Chiev (Simeon Poloţchii, Silvestru Medvedev), opera lui Simeon de Thesalonic care atinge chestiunea transsubstanţierii sfintelor Daruri, despre care Milescu s'a mai ocupat, era pe la sfârşitul secolului al XVII-lea de mare actualitate la Moscova. Cartea se traduce în limba slavă bisericească în anul 1688 de către stareţul Eufimie, în anul 1693, de către mitropolitul Moldovei, Dosofteiu. Traducerea lui Milescu « este şi mai puţin înţeleasă decât a lui Eufimie. Limba este slavă-bisericească savantă,

[1]) А. И. Соболевскій. *Op. cit.*, стр. 169.
[2]) I. Bianu şi N. Hodoş. *Op. cit.*, vol. I, p. 273.

cu o mulțime de greșeli în rânduirea cuvintelor și în genere în sintaxă »[1]).

Niciuna din lucrările de mai sus ale lui Nicolae Milescu Spătarul n'a văzut lumina tiparului, pentru motivul că până și lucrările lui mai mult sau mai puțin laice, cum a fost « Hrismologhionul », nu erau scrise în limba rusă de atunci, ci în limba slavă bisericească, pe care Nicolae Milescu nu o cunoștea suficient de bine. Slavistul rus Sobolevschii remarcă, de exemplu și în altă parte, că limba slavă bisericească, în care scrie Milescu, este « greoaie »[2]).

Cu totul un alt caracter au operele lui Nicolae Milescu consacrate descrierii călătoriei lui în China, opere care i-au creat faima de observator talentat și de explorator îndrăsneț. Guvernul moscovit de pe vremea lui Milescu, continuând politica de expansiune în Asia, începută în a doua jumătate a sec. al XVI-lea, și-a propus ca scop să găsească cel mai scurt drum pe uscat spre China. E posibil că la mijloc erau și chestiuni de ordin diplomatic și comercial. In fruntea misiunii, pe care o trimite guvernul rus spre China, este pus Nicolae Milescu, cel mai bine pregătit dintre demnitarii Ministerului de externe rus.

Călătoria lui Milescu s'a isprăvit cu un succes desăvârșit, iar ca rezultat al acestei călătorii este opera mare a lui Milescu, descrierea călătoriei lui în China, împărțită în trei părți, și anume: 1) « *Călătoria prin Siberia dela Tobolsc până la Nercinsc și granițele Chinei* »; 2) « *Izvodul misiunii diplomatice în China a lui N. Spataru* »[3]), și 3) « *Descrierea primei părți a universului, numită Asia în care se găsește împărăția Chinei* ». La acestea se mai adaugă « *O descriere a râului Amur* » și o « *Carte despre Tătari* ».

Lucrarea lui, compusă din aceste părți, care au forma de rapoarte oficiale lungi, este scrisă în limba slavo-rusă în timpul călătoriei lui și a șederii la Peking. Ea s'a păstrat în câteva copii în Biblioteca publică imperială din Petersburg. Milescu

---

1) А. И. Соболевскій. Op. cit., p. 321.
2) *Ibid.*, p. 367.
3) „Статейный списокъ посольства Н. Спаѳарія въ Китай".

face o descriere amănunţită asupra râurilor şi munţilor pe care i-a văzut în Siberia, descrie originea şi vieaţa locuitorilor, pe care îi întâlneşte în călătoria sa, redă convorbirile pe care le-a avut cu diferite personalităţi şi cu oamenii de rând. Adeseaori vorbeşte despre bogăţiile Siberiei, despre animale. De exemplu: « *Mongolii.* In punctul acesta se termină împărăţia siberiană şi începe Mongolia. Mongolii sunt acea seminţie Gog şi Mogog, de care vorbeşte Biblia, căci ei îşi zic Mogol. Rasa lor este foarte mare şi se întinde din stepa Amurului până la China, Siberia şi India. Mongolii sunt conduşi de Taişa, iar şeful lor suprem este Okeroi-Lain-Han. Afacerile spirituale sunt însă conduse de capul bisericii Katukta-Lama. Ei nu au oraşe, nici sate, ci fiind nomazi, locuesc în corturi de pâslă, şi umblă mereu după păşuni pentru numeroasele lor turme » [1]).

Conţinutul descrierii Chinei se poate vedea din titlul unui manuscris păstrat în Rusia : « Cartea *Istoria*, şi în ea se scrie despre începutul statului chinez şi descrierea, câte state are sub autoritatea ei ţări şi pământuri, oraşe şi cetăţi mici şi mari, sate şi râuri mari, şi lacuri şi munţi, şi ce creşte în fiecare ţară, sau oraş şi la sate şi ce lucruri scumpe şi folositoare se găsesc în ele. Tot în ea se scrie despre împăraţii chinezi şi despre cincizeci de părţi ale Statului chinez şi despre oamenii de frunte şi despre întreg poporul chinez, şi despre credinţa lui, despre numărul lor mare, precum şi despre bogăţiile, unde se găsesc » [2]).

Istoricii literaturii ruse încă de mult au arătat, că în opera lui Milescu, în special în partea care priveşte descrierea Chinei, sunt pasaje întregi împrumutate din opera iezuitului M. Martini intitulată « *Atlas Siniensis* », urmată de « *Situs provinciarum imperii Sinici* », apărută în limba latină în anul 1655, iar raportul cu privire la Tătari este luat dintr'o altă lucrare a aceluiaşi călugăr, tipărită sub titlul: « De Bello Tartarico Historia » (1645) [3]).

---

[1]) N. Mílescu. *Călătoria în China.* Trad. de Em. Grigoraş. Bucureşti, 1926 p. 30.
[2]) П. Пекарскій. *Op. cit.*, p. 341.
[3]) *Ibidem* p. 340.

Istoricul englez J. B a d d e l e y, într'o lucrare a sa (*Russia, Mongolia, China*, London, 1919, 2 volume), publicând « Descrierea Chinei » și colaționând textul lui Milescu cu acel al lui Martini, constată același lucru, fapt care i-a făcut pe unii cercetători să afirme că opera lui M i l e s c u nu ar fi decât un plagiat [1]).

Dar, după cum foarte just a observat prof. C. C. G i u r e s c u, însuși M i l e s c u nu ascunde că el a folosit și niște scrieri « a Iezuiților »; pe de altă parte, M i l e s c u, plecând într'o misiune atât de importantă, a fost obligat prin instrucțiunile date de către guvernul rus, să facă o descriere a Chinei cât se poate de largă. Timpul relativ scurt, cât a stat el în China, nu i-a permis să viziteze în întregime China. Sunt în opera lui capitole întregi care nu se găsesc în lucrarea lui Martini, din care el împrumută numai anumite lucruri, omițând ceea ce nu se potrivea cu scopurile pe care le urmărea el. Deci nu poate fi vorba decât cel mult de o prelucrare. [2])

Opera lui N. M i l e s c u, fără îndoială, este o operă de mare valoare, alcătuită după izvoare scrise și după impresiile personale ale lui Milescu. Paginile cu privire la ceremonialul dela curtea împăratului Chinei, care-l primește în audiență. convorbirile lui cu diferiți demnitari chinezi și cu străinii, pe cari îi găsește în China, sunt de un interes frapant chiar în zilele noastre.

MITROPOLITUL MOLDOVEI DOSOFTEI.

Alături de marile personalități românești, care au ilustrat vieața noastră culturală din secolul al XVII-lea, se așează și figura mitropolitului Moldovei, Dosoftei. « Acest Dosofteiu mitropolitul », scrie I. Neculce, « nu era om prost de felul lui; era neam de mazil (după o altă redacție a operei lui N e c u l c e: « Fecior de neguțător »), prea învățat; multe limbi știa; elinește, latinește, slovinește și alte. Adânc din cărți știa; și deplin călugăr, și cucernic, și blând, ca un miel; în țara noastră pre aceste vremi nu se aflä om ca acesta » [3]).

1) P. P a n a i t e s c u. *Op. cit.*, p. 115.

2) C. C. G i u r e s c u. *Nicolae Milescu Spătarul.* Extras din Memoriile Secț. Istorice, seria III-a, tom. VII, mem. 7, Acad. Rom.

3) M. K o g ă l n i c e a n u. *Cronicele României.* Tom. II, Bucureşti, 1872, p. 233.

Iar un copist rus al unui manuscris slavonesc a lui Dosoftei spune: « Traducătorul acestei cărți sfinte, Preasfințitul Dosoftei, mitropolit ortodox al Sucevei, — mulți cari l-au cunoscut vorbesc bine despre el » [1]).

Patriarhul Moscovei, Ioachim, într'o scrisoare din 16 Decemvrie 1679, îl compară pe Dosoftei, ca înțelepciune, — cu Moisi, și ca iubire de adevăr cu Solomon [2]). Se poate spune fără exagerare, că mitropolitul Dosoftei a fost una din cele mai luminate fețe bisericești ale ortodoxismului, care joacă un rol însemnat nu numai la Români, ci și în vieața cultural-bisericească a Ucrainei și a Rusiei moscovite.

Datele nouă, care s'au găsit în ultimul timp, au permis a se stabili că eruditul mitropolit al Moldovei se trăgea dintr'o familie de negustori din Lwow, Papară, de origine macedo-română, care a stat mult timp în Moldova, și ulterior a trecut în Polonia orientală. Acolo această familie a jucat un rol însemnat în vieața publică, fiind primită în rândurile nobilimii poloneze [3]).

Originea macedo-română a lui Dosoftei se confirmă și prin unele macedo-românisme semnalate în opera lui de prof. D. Găzdaru [4]). Anul nașterii mitropolitului Dosoftei nu se cunoaște, dar, după unele date indirecte, el s'ar fi născut în anul 1624. Cunoștințele mari ale mitropolitului Moldovei și preocupările lui intelectuale ne fac să presupunem că el n'a fost un autodidact, ci a urmat o școală superioară bine organizată, așa cum era școala fraternității ortodoxe din Lwow, unde se predau limbile: latină, greacă, poloneză și slavă bisericească, și unde existau și catedre de retorică și poezie. Familia Papară, din care se trăgea Dosoftei, era sprijinitoarea acestei școale, și deci viitorul mitropolit al Moldovei își face studiile la această școală. După terminarea studiilor, Dosoftei trece în Moldova, unde îl găsim prin anul 1649 în calitate de călugăr

[1]) Șt. Ciobanu. Досиѳей Митрополитъ Сучавскій и его книжная дѣятельность. Изданіе Имп. Академіи Наукъ. Кіевъ. 1915.

[2]) *Ibidem.*, p. 59.

[3]) Șt. Ciobanu. *Contribuții privitoare la originea și moartea mitropolitului Moldovei Dosoftei.* București, 1920.

[4]) D. Găzdaru. *Contribuții privitoare la originea, limba și influența mitropolitului Dosoftei.* Iași, 1927.

modesc la mănăstirea Pobrata (Probota). In anul 1658 el devine episcop al Hușilor, iar în anul următor trece în aceeași calitate la Roman. In anul 1671 pe timpul domniei lui Duca Vodă, ocupă scaunul de mitropolit al Moldovei, pe care-l deține cu o mică întrerupere din motive politice până în anul 1686. In acest din urmă an, regele Poloniei, Jan Sobieski, făcu o incursiune militară în Moldova, ocupă Iașul și-l luă pe mitropolitul Dosoftei în Polonia. Aici, mitropolitul Dosoftei a fost nevoit să stea la castelul Strâi și la mănăstirea Jolcva până în anul 1693, când moare, la 13 Decemvrie și este înmormântat la această din urmă mănăstire.

Mitropolitul Dosoftei a lăsat o urmă adâncă în vieața religioasă a Moldovei, dându-i acestei vieți un impuls nou. Prin reînființarea tipografiei, prin tipărirea de cărți nouă, în special de ritualul bisericesc, Dosoftei este continuatorul direct al operei culturale din epoca lui Vasile Lupu. Și activitatea lui se desfășoară în direcția trasată de înaintașii săi, în legătură cu mișcarea culturală provocată de către mitropolitul Petru Movilă.

Principala operă a mitropolitului Dosoftei și prima lui scriere care a văzut lumina tiparului, este « *Psaltirea în versuri* », care apare în anul 1673 într'un orășel polonez, Unev. Se vede că, mitropolitul Dosoftei în anii lui de ședere la mănăstirea Probota și de păstorie la Huși și Roman, se ocupă intens de traducerea și de alcătuirea cărților, pe care le scoate între anii 1673 și 1686. « Psaltirea în versuri » a necesitat o muncă îndelungată. El face la început « Tlăcovania acestii sfinte cărți... carea iaste plină de rugă și plină de tainele ceale mare a lui Dumnezău. Pentru aceia cu multă trudă și vreame îndelungată », el, cum « a putut mai frumos », a tradus această carte din slavonește.

Această traducere cu textul ei slav, care se deosebește ca limbă de limba traducerilor românești de atunci, a văzut lumina tiparului în anul 1680. Textul tradus în proză a fost « *tocmit* » în « versuri », « în cinci ani foarte cu usărdie multă ». Crescut în mediul cultural al Poloniei, unde poezia încă în secolul al XVI-lea ajunge la o mare perfecțiune sub pana poetului umanist Jan Kochanowski (1530—1584), mitropolitul

Dosoftei are o deosebită atracție pentru versificație. Astfel, în toate tipăriturile sale el publică niște stihuri la luminatul «gherb» a țării Moldovei. Iar în «precuvântarea» lui din Psaltirea versificată Dosoftei ne dă un fel de tratat de versificație, prima lucrare în acest gen în limba românească. In « *Molitvelnicul* » lui (1681) și în « *Parimiile* » apărute în anul 1683, Dosoftei tipărește o lungă « Cronologie » a « țării Moldovei », scrisă în versuri silabice, compusă din 136 rânduri. Are și niște versuri dedicate patriarhului Moscovei, Ioachim (« Parimiile »).

Ceea ce este mai interesant, este faptul că mitropolitul Dosoftei a scris și niște versuri asupra sibilelor, în limba poloneză, pe care le publică în aceleași « Parimii », și care n'au fost retipărite până acum în literatura noastră [1]). Faptul acesta denotă că mitropolitul Dosoftei cunoștea bine limba poloneză.

Operele talentatului poet Jan Kochanowski se bucurau la Polonezi de o deosebită popularitate. Intre aceste opere, Psaltirea versificată este considerată ca operă de cea mai mare valoare [2]). « *Nimeni* », spune un istoric al literaturii polonze, « *până la Mickiewicz n'a știut să exprime toate nuanțele variate ale sensibilității sufletului omenesc, așa cum ele sunt exprimate la Kochanowski* » [3]). De fapt, prin Psaltirea lui versificată se creează limba poetică poloneză.

Mitropolitul Dosoftei, care de sigur cunoștea încercările de a transpune Psaltirea în versuri și la alte popoare în limba latină, apreciază însemnătatea acestei opere în vieața religioasă a poporului și transpune și el Psaltirea în versuri românești. Intr'o notiță explicativă, la psalmul 63 din Psaltirea în versuri a lui Dosoftei, el spune: « că așa am cetit la Psaltirea ce leșască, slavonească ». Psaltirea lui Kochanowski este scrisă în versuri silabice, compuse dela 7 până la 14 silabe [4]) și Dosoftei își scrie Psaltirea în aceleași versuri silabice, care nu se potrivesc

---

[1]) Șt. Ciobanu. *Versuri poloneze necunoscute în opera mitropolitului Moldovei Dosoftei.* Extras din « Mélanges » Drouhet. București, 1940.

[2]) Ign. Chrzanowski. *Historja Literatury Niepodległej Polski.* Warzawa 1920, p. 194.

[3]) *Ibidem.*

[4]) *Ibidem,* p. 195.

cu limba noastră, întrebuințând cam aceeași măsură, dela 6 până la 16 silabe. Kochanowski întrebuințează însă forme de versificație adeseori foarte complicate, împrumutate din poeții latini și italieni, în deosebi din Horațiu și Dante. Dosoftei, care n'avea la îndemână modele de versuri românești, se folosește de forme cu mult mai simple, adeseori apropiindu-se de ritmul versului popular din cântecele noastre.

Din originalul traducerii Psaltirii în românește, Dosoftei « iea adesea numai inspirația, motivul dominant », el amplifică aceste motive prin introducerea a « o sumă de note de vieață locală, care pot fi cu adevărat de folos istoricului cultural, și pe lângă ele, descrieri puternice și nouă, iar ici și colo, chiar câte o glumă » [1]). Observațiile foarte juste ale prof. N. Iorga, găsesc sprijin în mai multe exemple, citate de el [2]).

Importanța « *Psaltirii în versuri* », a mitropolitului Dosoftei, pentru literatura noastră veche, este foarte mare. Cu toate defectele de limbă și de formă, Psaltirea a avut o circulație mare; ca dovadă că a fost cetită, este faptul, că unii din psalmii versificați, în special acei scriși în ritmul cântecelor poporului nostru, au pătruns în literatura noastră populară sub forma de cântece de stea. Așa este recunoscut psalmul 46, care începe astfel:

« Limbile să salte
Cu cântece 'nalte
Să strige 'n tărie
Glas de bucurie » . . .

Psaltirea în versuri, a lui Dosoftei, a fost cea dintâi operă mare versificată în românește și date fiind calitățile ei poetice și popularitatea operei lui David, psalmii transpuși în versuri inspiră încrederea în vigoarea limbii românești, care de atunci înainte devine capabilă de a imprima în melodia cuvântului toată gama sensibilității sufletului Românului. Citez un mic fragment din Psaltirea lui Dosoftei:

« Către tine am nădejde,
Doamne, cându-s în primejde
Și să nu-mi vie stideală (sl: rușine)

[1]) N. Iorga. *Ist. lit. Românești*, vol. I. București, 1925, pp. 377—378.
[2]) *Ibidem.*, pp. 378—385.

Preste veaci sminteală,
Ci cu a ta dereptate
Să mă scoţi din greutate.
Şi te pleacă de m'ascultă,
Se mă scoţi din grijă multă '
Să-mi hii domn şi sprejeneaţ
Şi stâncă despre năvală . ; . ».

La sfârşitul psaltirii, Dosoftei tipăreşte şi versurile lui Miron Costin privitoare la originea neamului românesc.

Tot la tipografia din Unev, mitropolitul Dosoftei publică în anul 1673 un « *Acatist* » *tălmăcit de pre limba slavonească pre limbă rumânească prin iubirea de muncă şi râvna Preasfinţitului chir Domnului părinte Dositei, mitropolitul Sucevei* ». Probabil că este o retipărire a unei părţi, Acatistul Maicii Domnului, din « *Precinstitele Acatiste* » a lui Petru Movilă, apărut la tipografia din mănăstirea Pecersca în anul 1629. De notat că, titlul de mai sus se repetă şi în traducerea românească (« *Precestnâi acafist* ») [1].

Ca să-şi tipărească operele, pe care le avea pregătite, Dosoftei avea nevoie de o tipografie la reşedinţa lui, la Iaşi. La 23 Martie 1679, Dosoftei se adresează cu o scrisoare lui Nicolae Milescu Spătarul, la Moscova, să intervină la patriarhul Rusiei, Ioachim, ca să-i trimită un teasc tipografic şi literă, precum şi « forme pentru a turna cuvinte ». Cu această cerere el se adresează şi către patriarh (scrisoarea din 15 August 1679), motivându-şi cererea, cu intenţia de « a face cărţi pe care le-am tradus din limba greacă şi slavonă în limba românească ». In Decemvrie 1679, patriarhul Moscovei i-a răspuns că i-a trimis « cu bucurie », « lucrurile tipografice de care avea nevoie » [2]. Probabil că, mitropolitul Dosoftei a reuşit să-şi aşeze un început de tipografie la Iaşi, căci în acelaşi an tipăreşte o « Liturghie », tradusă de el din limba grecească cu numeroase note scrise în limba greacă.

Şi « Psaltirea » slavo-română, pe care o tipăreşte la Iaşi în anul 1680 (terminată în Aprilie), este tipărită în aceeaşi tipografie. Abia la tipărirea « *Molitvănicului* » (Iaşi, 1681),

[1]) И. Каратаевъ. *Op. cit.*, p. 407.
[2]) Şt. Ciobanu. Досиѳей Митрополитъ, p. 139, 143.

Dosoftei întrebuințează în parte materialul tipografic trimis dela Moscova, căci la sfârșitul cărții mulțumește în patru versuri lui Ionașco Bilevici, care adusese sculele tipografice dela Moscova. Este aproape sigur că această operă a fost tradusă din slavonește, dată fiind mulțimea de slavonisme și unele note în slavonește.

O însemnătate mare, pentru literatura noastră veche, are monumentala operă a mitropolitului Dosoftei, cunoscută sub titlul: « *Vieața și petreacerea svinților* », sau « Proloagele » lui. Literatura noastră veche, după cum am văzut, cunoaște numeroasele traduceri de vieți ale sfinților, păstrate în diferite « sbornice » sau colecții de scrieri moral-religioase, sau în colecții speciale numite « și prologuri ». « Patericurile » însă aveau mai mult sau mai puțin un caracter local, adică descriau viețile sfinților din anumite regiuni. Mitropolitul Dosoftei dă colecției sale forma de « mineiu » (μηναίον dela μην lună), aranjând materialul de lectură după lunile anului, în forma calendaristică, așa cum se făcea în așa zisele « sinaxare », — cărți de lectură religioasă.

Deosebirea între « mineiele » propriu zise și între opera lui Dosoftei constă în faptul că primele conțin și slujba și rugăciunile speciale pentru fiecare sfânt. Opera vastă a mitropolitului Dosoftei cuprinde viețile sfinților pe anul întreg, în ordinea calendaristică, începând cu 1 Septemvrie și terminând cu 31 August; de exemplu, la 25 Noemvrie se pomenește Sf. Petru, episcopul de Alexandria. Dosoftei sub această zi, dă bibliografia acestui sfânt.

Intreaga scriere a lui Dosoftei cuprinde patru volume mari, tipărite în anii 1682—1686. Opera lui Dosoftei în mare parte este o compilație a lui proprie, alcătuită sau tradusă după mai multe izvoare, cum spune el, « *de pre greceaște și de pre sârbeaște* ». S'au mai făcut încercări de a traduce asemenea lucrări și înainte de Dosoftei. Așa este un « Sinaxar » din anul 1675, păstrat într'un manuscris [1]) și o colecție de vieți ale sfinților, păstrată într'un alt manuscris (Nr. 2218), se pare că din același secol. Dosoftei însă nu se folosește de

[1]) Bibl. Acad. Rom. Nr. 2602.

materialul tradus, ci întreprinde o muncă grea și migăloasă, culegând material din diferite izvoare grecești și slavonești, muncă pe care o duce la bun sfârșit. De sigur că, opera lui a avut o însemnătate foarte mare pentru trezirea gustului de cetit la cărturarii noștri, ea prezintă și un material instructiv și moral-religios, care contribue la formarea unor anumite idei și concepții de vieață.

In anul 1683 mitropolitul scoate o a doua ediție a « *Liturghiei* » lui completată cu rugăciuni nouă. In același an el tipărește o nouă lucrare, intitulată: « *Parimiile preste an* ». Este o colecție de slujbe și rugăciuni, care se întrebuințează în biserică la serviciile divine ce se oficiază seara. Cartea conține și versurile poloneze asupra sibilelor, despre care am vorbit mai sus, precum și o cronologie versificată a țării Moldovei și o dedicație în versuri la adresa patriarhului Moscovei, Ioachim. Și aici avem de a face cu o compilație alcătuită după « Paremiile » grecești și slavonești (sunt și unele rugăciuni păstrate în slavonește). O asemenea carte se găsește și într'un manuscris românesc din secolul al XVII-lea [1]). Am constatat că este o traducere cu totul independentă, poate mai veche decât a lui Dosoftei și mai bună ca limbă.

Terminând observațiile noastre, cu privire la activitatea mitropolitului Dosoftei, constatăm râvna lui fără de seamăn pentru răspândirea cărții românești. Sub el nu apare nicio carte slavonească, cu toate că el cunoștea bine limba slavă. Toate cărțile publicate sub păstoria lui sunt rezultatul muncii lui, toate sunt traduse sau alcătuite de el. Limba scrierilor lui însă n'are cursivitatea și frumusețea limbii lui Varlaam sau a cronicarilor noștri. Intr'un studiu mai vechiu s'a remarcat că în opera lui Dosoftei ar fi mărturisiri din care ar reieși că el a învățat românește mai târziu [2]). Probabil, că limba românească el a învățat-o mai târziu. Este limba cărturarului erudit, adeseori greoaie, lipsită de claritatea graiului poporului, deși alături de numeroasele slavonisme, și el întrebuințează cuvinte populare, chiar provincialisme.

---

[1]) Bibl. Acod. Rom. Nr. 5025.

[2]) D. Pușchilă. *Molitvelnicul lui Dosoftei*, Anal. Acad. Rom. Secț. lit., vol. XXXVI, p. 2.

Este necesar să menționăm că neobositul cărturar al Moldovei, în ultimii ani ai vieții sale petrecuți în Polonia, desfășoară o activitate mare pe terenul culturii religioase din Moscova și Ucraina. Reforma bisericească introdusă în Rusia de către patriarhul Moscovei, Nicon, a dus la frământări mari cu caracter religios, care nu se termină nici pela sfârșitul secolului al XVII-lea. In lupta dârză ce se dă pe chestiuni de dogme religioase și rituale între două partide, — acea latină și cea grecească, la care a fost chemat să-și spună cuvântul și Nicolae Milescu, mitropolitul Dosoftei își dă contribuția sa prețioasă. El traduce din grecește în slavonește opera lui Simeon de Thesalonic, despre heresii, pe care o traduce și Nicolae Milescu, și o trimite în manuscris patriarhului Moscovei, Ioachim și mitropolitului Kievului, Varlaam Iasinschii.

De asemenea, el traduce și trimite la Moscova și Chiew « *Epistolele lui Ignație, arhiepiscopul de Antiohia* ». Lucrările lui principale însă se referă la problema transubstanțierii sfintelor daruri, problemă care se agita în deosebi în sânul bisericii ruse. Pentru a lămuri această problemă, Dosoftei traduce opera patriarhului Constantinopolului, Herman, « Istoria bisericească » și alcătuește o scriere « Despre transubstanțierea sfintelor taine », care s'a păstrat în câteva manuscrise în bibliotecile rusești [1]).

Inafară de aceste lucrări, scrise din îndemnul capilor bisericii rusești, Dosoftei mai lasă o serie de traduceri în limba slavă bisericească și anume: 35 de învățături ale lui Ioan Gură de Aur, două cuvântări ale lui Efrem Sirul și câteva vieți ale sfinților. Niciuna din aceste opere n'a fost tipărită, deși după aprecierea istoricilor literaturii ruse (I. A. Sobolevschii), traducerile sunt mai bune decât acelea care s'au făcut în Rusia în acele vremuri. Ele însă, de sigur, au contribuit la lămurirea problemelor care frământau biserica rusă, având în vedere autoritatea de care se bucura Dosoftei din partea conducătorilor bisericii de acolo.

---

1) Șt. Ciobanu. *Op. cit.*

BIBLIOGRAFIA

In lucrarea de față nu se dă o bibliografie completă, care privește istoria literaturii române; sunt trecute numai lucrările mai de seamă, consultate de către autor. Cetitorii vor găsi o bibliografie amplă în lucrări de specialitate și în lucrările de istoria literaturii române vechi a profesorilor S. Pușcariu și N. Cartojan.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ
ISTORIA LITERATURII ROMÂNE

1. N. Iorga. *Istoria Literaturii Române.* Ediția P. Suru. Vol. I. (până la anul 1688). București 1925 și vol. II, București 1928. (Epoca dela 1688 până la 1780).
2. Sextil Pușcariu. *Istoria Literaturii Române.* Epoca veche. (Ediția a doua). Sibiiu 1930.
3. Alexe Procopovici. *Introducere în studiul literaturii vechi.* Cernăuți 1922.
4. Giorge Pascu. *Istoria Literaturii și Limbii Române în secolul al XVI-lea.* București 1921.
5. Idem *Istoria Literaturii Române din secolul al XVII-lea.* Iași 1922.
6. Idem *Istoria Literaturii Române din secolul al XVIII-lea.* Cronicarii moldoveni și munteni. București, 1926.
7. N. Cartojan. *Istoria Literaturii Române vechi.* Vol. I—III. București, 1940; 1942; 1943.

Merită să fie consultate și operele care au văzut lumina tiparului înaintea acestor lucrări. Ele pregătesc terenul pentru apariția unor lucrări de istoria literaturii române vechi. Din acestea amintim:

8. N. Drăganu. *Histoire de la Littérature Roumaine de Transylvanie des origines à la fin du XVIII-e siècle.* București, 1938.
9. I. G. Sbiera. *Mișcări culturale și literare la Românii din stânga Dunării în răstimpul dela 1504—1714.* Cernăuți, 1897.
10. Idem *Contribuiri pentru o istorie soțială cetățenească, religioasă, bisericească și culturală-literară a Românilor... până în Iuliu 1504.* Vol. I. Cernăuți, 1906.
11. M. Gaster. *Literatura populară română cu un apendice.* București, 1883.
12. Idem *Geschichte der rumänischen Litteratur* (în « Gröber's Grundriss der Romanischen Philologie. Vol. II, Strassburg, Trubner, 1898).
13. A. Densusianu. *Istoria Limbei și Literaturei Române.* Iași, 1885; ed. II-a, Iași 1894.
14. V. A. Urechia. *Schiță de Istoria Literaturii Române.* Partea I. București, 1885.
15. Alexandru Philippide. *Introducere în Istoria Limbii și Literaturii Române.* Iași, 1888.
16. I. Nădejde. *Istoria Limbii și Literaturii Române.* Iași, 1886.

De asemenea se cuvine să fie amintiți următorii autori:

W. Rudow, G. Alexici, Ioan Lăzăriciu, E. Hodoș, Ghiță Pop, Mort, etc.

St. Ciobanu 10

Merită toată lauda şi autorii de cărţi didactice de istoria literaturii, în deosebi Petre Haneş, M. Dragomirescu şi alţii, precum şi autorii de popularizare ai istoriei literaturii române, cum sunt D. Murăraşu (*Ist. Literaturii Române*. Bucureşti, 1942 (ed. II-a) şi Gabriel Drăgan, (*Istoria Literaturii Române* Ed. III-a. Bucureşti, 1943).

ISTORIA LITERATURII POPOARELOR SLAVE VECINE CU ROMÂNII

1. Тихонравовъ Николай. Памятники отреченной русской литературы, тт. I - II. С. Петербургъ. 1894.
2. И. А. Порфирьевъ. Апокрифическія сказанія о ветхозаветныхъ лицахъ и событіяхъ по рукописямъ Соловецкой библіотеки. С. Петербургъ. 1877.
3. И. А. Порфирьевъ. Апокрифическія сказанія о новозаветныхъ лицахъ и событіяхъ по рукописямъ Соловецкой библіотеки. С. Петербургъ. 1890 г.
4. А И. Яцимирскій. Библіографическій обзоръ апокрифовъ въ южнославянской и русской письменности. Вып. I. Апокрифы ветхозаветные. С. Петербургъ. 1821.
5. А. Веселовскій. Византійскія повѣсти о Валаамѣ и Іосафѣ. Журналъ Мин. Народн. Просвѣщенія. № 7. 1887.
6. А. Д. Григорьевъ. Повѣсть объ Акирѣ Премудромъ. Москва. 1913.
7. И. Франко. Апокріфи і легенди з украінских рукописив, тт. I—II, Львов. 1896, 1898.
8. П. В. Владиміровъ. Научное изученіе апокрифовъ — отреченныхъ книгъ въ русской литературѣ во второй половинѣ XIX столѣтія. Кіевъ. 1900.
9. Е. В. Пѣтуховъ. Русская литература. Древній періодъ. Петроградъ. 1916.
10. А. Н. Пыпинъ. Исторія русской литературы, т I—II. Изд. 2-е.
11. П. В. Владиміровъ. Древняя русская литература кіевскаго періода (XI—XIII вв.). Кіевъ. 1900.
12. А. Соболевскій. Переводная литература Московской Руси XVI—XVII вв. С. Петербургъ. 1903.
13. В. Ягичъ. Исторія сербо-хорватской литературы. Казань. 1871.
14. С. Н. Палаузовъ. Вѣкъ Болгарскаго царя Симеона. С. Петербургъ. 1852.
15. А. Ст. Іотиѣ. Историја кьижевности срба, хрвата и словенаца, vol. I—II. Београд. 1920.
16. Н. К. Гудзий. Исторія древней русской литературы. Москва. 1938.
17. А. Орловъ. Древняя русская литература. XI—XVI вв. Москва—Ленинград. Ediţia Academiei de Ştiinţe. 1937.
18. — История русской литературы. т. I. (Литература XI— начала XIII века). De mai mulţi autori. Ediţia Academiei de Ştiinţă a S.S.S.R. Москва—Ленинград. 1941.
19. Я. Якубец и А. Новак. История чешской литературы. Перевод Ек. Н. Матвеевой и д-ра Вячеслава Кусто. Часть первая. Прага. 1926.
20. Ign. Chrzanowski. *Historja literatury Nepodległej polski*. Warszawa. 1920. Ediţia 4-a.
21. Alexander Brückner. *Dzieje literatury polskieja Wzaryzie*. T. I—II. Warszawa, 1921.
22. Antoni i Mikołai Mazanowscy. *Podrecznik do dziejow literatury polskiej*. Warzawa-Krakow, 1925.
23. А. Н. Пыпинъ и В. Спасовичъ. Исторія славянскихъ литературъ, т. I—II; 1880—1881.
24. Г. Константиновъ. Стара българска литература. София. 1942.

25. Боян Пеневъ Българска литература. София. 1929.
Йорданъ Ивановъ. Старобългарски разкази. Texte. София. 1935.
26. Н. И. Петровъ. Очерки исторіи украинской литературы XIX столѣтія. Кіевъ 1884.
27. М. С. Грушевскій. Історія украінскоі літературы. Кіевъ—Львовъ. 1923, тт. I—III.

SCRIERI AUXILIARE LA STUDIUL ISTORIEI LITERATURII ROMÂNE VECHI

1. N. Iorga. *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*. Vol. I—X. Bucarest, 19—1945.
2. C. C. Giurescu, *Istoria Românilor*. Vol. I—III. Bucureşti.
3. Ioan Bianu şi Nerva Hodoş, *Bibliografia românească veche*. Vol. I (1508—1716). Bucureşti, 1903, vol. II. (1716—1808). Bucureşti, 1919. Ioan Bianu, Nerva Hodoş şi Dan Simonescu. Vol. III (1809—1830). Bucureşti, 1936. Aceiaşi autori. Vol. IV. Adăogiri şi îndreptări. Bucureşti, 1944.
4. O. Densusianu, *Histoire de la Langue Roumaine*. Tome I. Paris 1905, Tome II. Paris, 1914.
5. Al. Rosetti. *Recherches sur la phonetique du roumain en XVI-e siècle*. Paris, 1926.
6. *Idem*. *Lettres roumaines de la fin XVI-e et du début du XVII-e siècle tirées des Archives de Bistritza (Transylvanie)*. Bucureşti, 1926.
7. *Idem*. *Etude sur le rhotacisme en roumain*. Paris, 1926.
8. *Idem*. *Limba română în secolul al XVI-lea*. Bucureşti, 1932.
9. *Idem* *Istoria limbii române*. Vol. I. Bucureşti, 1940.
10. *Idem*. *Istoria Limbii Române*. Vol. II Bucureşti, 1943, Vol. III. Bucureşti, 1940. Vol. IV.
11. N. Iorga et G. Balş. *Histoire de l'art roumain ancien*. Paris, 1922.
12. *Idem*. *Art et litterature des Roumains*. Paris, 1914.
13. *Idem*. *Istoria bisericii româneşti şi a vieţii religioase a Românilor*. Vălenii de Munte. Vol. I. 1908; vol. II, 1909.
14. Cicerone Iordăchescu. *Istoria vechei literaturi creştine*. Partea I-a şi a II-a. Iaşi, 1934, 1935.

BIBLIOGRAFIE SPECIALĂ
CULTURA BIZANTINĂ ŞI ROMÂNII

1. Dem. Russo, *Studii şi critice*. Bucureşti, 1910.
2. *Idem*. *Elenismul în România*. Bucureşti, 1912.
3. *Idem*. *Studii bizantino-române*. Bucureşti, 1907.
4. Филаретъ, Архіепископъ. Историческій обзоръ пѣснопѣвцевъ и пѣснопѣній греческой церкви. С. Петербургъ. 1907.
5. *Idem*. Историческое ученіе объ отцахъ церкви. Vol. II. С. Петербургъ. 1896.
6. Pr. Cicerone Iordăchescu. *Istoria vechei literaturi creştine*. Partea I-a şi a II-a. Iaşi 1934—1935.
7. K. Krumbacher. *Geschichte der byzantinischen litteratur*. II. Aufl. München, 1897.
8. Ѳ. Успенскій. Богословское и философское движеніе въ Византіи, XI и XII в. Ж. М. Н. П. 1891, No. 9.
9. Н. Скабаловичъ. Византійская наука и Византійская школа въ IX в. Rev. „Христіанское чтеніе", 1884, No. 1.
10. A. A. Vasiliev. *Histoire de l'empire byzantin*. Vol. I, II. Paris, 1932.

11. Giovanni Montelatici. *Storia della letteratura bizantina (324—1453)*. Milano, 1916.
12. Ch. Diehl. *Byzance. Grandeur et décadence*. Paris, 1926.
13. N. Iorga. *Byzance après Byzance*. Bucarest, 1935.
14. Dem. Russo. *Studii istorice greco-romane*. Opere postume II. Bucureşti, 1935.
15. Pr. Prof. P. Vintilescu. *Despre poezia imnografică din cărţile de ritual şi cântarea bisericească*. Bucureşti, 1937.
16. Сергій Ефремовъ. Історія украінского письмонства. Киів 1917.

EPOCA DOMINAŢIEI CULTURII SLAVE LA ROMÂNI

1. I. Bogdan. *Cultura veche română*. Bucureşti, 1898.
2. *Idem, Insemnătatea studiilor slave pentru Români*. Bucureşti, 1894.
3. А. И. Яцимирскій. Изъ исторіи славянской письменности въ Молдавіи и Валахіи XV—XVII в. Москва. 1906.
4. *Idem*. Григорій Цамблакъ. Петербургъ. 1906.
5. *Idem*. Славянскія и русскія рукописи румынскихъ библіотекъ. Петербургъ. 1906.
6. А. И. Соболевскій. Румыны среди славянскихъ народовъ. Петроградъ. 1917.
7. *Idem*. Южно-славянское вліяніе на русскую письменность, въ XIV—XV вв. Петербургъ. 1894.
8. Ilie Bărbulescu. *Curentele literare la Români în perioada slavonismului cultural*. Bucureşti. 1928.
9. *Idem. Individualitatea limbii române și elementele slave vechi*. Bucureşi, 1929.
10. Grigore Nandriş. *Despre influenţa slavă în limba română*. Bucureşti, 1933.
11. Al. Iordan. *Les relations culturelles entre les Roumains et les Slaves du Sud*. Bucureşti. Imprimeria Naţională.
12. Damian Bogdan. *Despre manuscrisele slave din Biblioteca Academiei Române*. Bucureşti, 1940.
13. P. P. Panaitescu. *La littérature slavo-roumaine (XV-e—XVII-e siècle) et son importance pour l'histoire des littératures slaves*. Comunicare făcută la I-iul congres al filologilor slavi la Praga (1931).
14. Ecat. Şt. Piscupescu. *Literatura slavă din Principatele Române în veacul al XIX-lea*. Bucureşti, 1939.
P. P. Panaitescu. *Recensie asupra acestei lucrări*, « Revista Ist. Română », IX, 1939, p. 327—335.
15. Alex. Procopovici. *Introducere în studiul literaturii vechi*, Cernăuţi, 1922.
16. Şt. Berechet. *Comori slavo-române răspândite n Biserica ortodoxă română*, seria a II-a, vol. XL (1922).
17. Em. Turdeanu. *Din vechile schimburi culturale dintre Români şi Jugoslavi*, extras din « Cercetări Literare », III, Bucureşti, 1939.
18. P. P. Panaitescu. *Inceputurile influenţei slave asupra Românilor* (Curs 1934—1935). Bucureşti, 1935.
19. Murko. *Geschichte der alteren südslav Litteratur*.
20. I. Bogdan. *Manuscripte slavo-române în Chiev*, în « Conv. Lit., XXV (1891—1892), p. 503—511.
21. *Idem. Câteva manuscripte slavo-române din biblioteca imperială dela Viena*, în « Anal. Acad. Rom. », t. XI.
22. E. Turdeanu. *Manuscrise slave din timpul lui Ştefan cel Mare*. Bucureşti, 1943.
23. Gr. Creţu. *Mardarie Cozianul*. Lexicon slavo-român. Bucureşti, 1900.
24. Şt. Ciobanu. Славяно-румынскій словарь библ. Моск. о-ва ист. и древностей. Варшава. 1914. Журналъ „Русскій филологическій вѣстникъ" 1914.

GRIGORIE ŢAMBLAC ŞI NEAGOE BASARAB

1. Melchisedec, episcop. *Vieaţa şi scrierile lui Grigorie Ţamblac.* Bucureşti, 1884.
2. A. H. Яцимирскій. Григорій Цамблакъ. С. Петербургъ. 1904.
3. П. Сырку. Кіевскій Митрополит Григорій Цамблакъ în « Богословскій Вѣстникъ », Moscova, 1895, p. 193.
4. B. P. Hasdeu. *Cuvente den bătrâni*, vol. II. Bucureşti, 1891, p. 439—445.
5. N. Iorga. *Invăţăturile bunului şi credinciosului Domn al Ţării-Româneşti, Neagoe Basarab Voevod către fiul său Teodosie*, dat la lumină de Ioan Eclesiarhul Curţii. Bucureşti, 1843. Textul cu o prefaţă. Vălenii de Munte, 1910.
6. St. Romansky. *Manhreden des walachischen Wojwoden Neagoe Basarab an seinen Sohn Theodosios.* Leipzig, 1908.
7. D. Ciurezu, *Invăţăturile lui Neagoe Basarab.* Bucureşti, 1938.
8. N. Iorga, *Istoria literaturii religioase.* Bucureşti, 1904. 1900, pp. 243—247, anexă, p. 1—4.
9. П. Лавровъ. Слова наказательныя Воеводы Валашскаго Іоана Негоя къ сыну Θеодосію. Петербургъ. 1904.
10. П. В. Владиміровъ. Древняя русская литература Кіевскаго періода, XI—XIII в. Кіевъ. 1900, pp. 243—247, anexă, p. 1—4.
11. Н. В. Шлеаковъ. О полученіи Владиміра Мономаха. Петербургъ. 1900.
12. V. Grecu. *O versiune nouă a unei învăţături a lui Neagoe Basarab.* Bucureşti, 1941.
13. *Idem. Invăţăturile lui Neagoe Basarab, domnul Ţării Româneşti* în Colecţia Acad. Rom. Bucureşti, 1942.
14. *Idem. Manuscrisul din 1654, pretins pierdut, al învăţăturilor lui Neagoe Basarab.* In « Convorbiri Literare », Nr. 72 (1939). Bucureşti, p. 1851—1865.
15. *Idem. Şi totuşi învăţăturile lui Neagoe Basarab.* In « Convorbiri Literare », Nr. 77 (1944, pp. 477—481).
16. Dem. Russo, *Critica textelor şi tehnica ediţiilor.* Bucureşti, 1912.
17. *Idem. Studii şi critice.* Bucureşti, 1910.
18. *Idem. Studii bizantino-române.* Bucureşti, 1907.
19. Şt. Glixelli. *Regulele de bună purtare la masă*, în « Revista Ist. Română », III (1933), 327—376.

ISTORIOGRAFIA SLAVO-ROMÂNĂ DIN EPOCA SLAVONISMULUI LA ROMÂNI

1. I. Bogdan. *Vechile cronice moldoveneşti până la Ureche.* Bucureşti, 1891.
2. *Idem. Cronice inedite atingătoare de Istoria Românilor.* Bucureşti, 1805.
3. *Idem. Letopiseţul lui Azanie.* Bucureşti, 1909 (Anal. Acad. Rom., t. XXXI, Mem. Secţ. Ist.).
4. — *Istoriografia română şi problemele ei actuale.* Bucureşti, 1905.
5. Şt. Orăşeanu, în « Convorbiri Literare », XXXI, pp. 513—532 şi 648—673.
7. I. Minea, *Letopiseţele Moldoveneşti scrise slavoneşte*, în « Rev. Ion Neculce », V (1925), p. 362.
8. I. Vlădescu, *Izvoarele istoriei Românilor. Letopiseţul dela Bistriţa şi Letopiseţul dela Putna.* Bucureşti, 1926.
9. V. Grecu, *Originea bizantină a cronicelor româneşti*, în « Omagiu lui I. Bianu », Bucureşti, 1927, pp. 217—223.
10. Ep. Tit. Simedrea, *Viaţa şi traiul Sfântului Nifon, patriarhul Constantinopolului.* Introducere şi text. Bucureşti, 1937.
11. Olgierd Górka. *Cronica epocei lui Ştefan cel Mare (1457—1499).* Bucureşti, 1937.

12. Const. Chiţimia. *Cronica lui Ştefan cel Mare.* Versiunea germană a lui Schedel. Bucureşti, 1942.
13. G. Pascu. *Letopisețul cel moldovenesc, utilizat de Gligorie Ureache în legătură cu toate letopisețele moldoveneşti în slavoneşte.* Iaşi, 1938.
14. I. Minea. *Pomelnicul dela Mănăstirea Bistrița* în « Cercetări istorice », V—VII (1929—1931), Iaşi 1932, pp. 344—348 şi VIII—IX (1932—1933). Iaşi, 1933, pp. 30—38, într'o tălmăcire românească din 1750 după o copie trimisă de Acad. Română Mănăstirii Bistrița, Bucureşti, 1914.
15. Damian P. Bogdan. *Pomelnicul Mănăstirii Bistrița*, Bucureşti, 1941, p. 164 + VIII pl.

INCEPUTURILE TIPOGRAFIEI IN ŢĂRILE LOCUITE DE ROMÂNI.

1. Emile Picot. *Coup d'oeil sur l'histoire de la typographie dans les pays roumains au XVI-e siècle.* Paris, 1895.
2. N. Hodoş. *Inceputurile tipografiei în Țările Româneşti,* în « Conv. Lit. », XXXVI, 1051 ş. u., Bucureşti, 1902.
3. I. Bianu. *Din cărțile vechi* (în Prinos lui D. A. Sturdza, Bucureşti, 1903).
4. I. Bianu şi N. Hodoş. *Bibliografia românească veche*, vol. I, Bucureşti.
5. K. Estreicher. *Bibliografia polska.* T. VIII, introducere.
6. И. И. Огіенко. Історія українского друкарства. Томъ I. Lwow, 1925.
7. И. Каратаевъ. Описаніе славяно-русскихъ книгъ. Изв. Импер. Академіи Наукъ.
8. D. Bogdan. *Contribuții la bibliografia românească veche.* Bucureşti, 1938.
9. P. P. Panaitescu. *Octoihul lui Macarie (1510) şi Originea tipografiei în Țara Românească* în « Biserica Ortodoxă Română », 1939, pp. 525—550.

CELE DINTÂI TRADUCERI IN LIMBA ROMÂNEASCĂ.

1. N. Iorga. *Documente româneşti din arhivele Bistriței.* Vol. I—II. Bucureşti. 1899—1900.
2. I. Sbiera. *Codicele voronețean.* Cernăuți, 1885.
3. B. P. Hasdeu. *Cuvente den bătrâni.* Vol. II. Bucureşti, 1879.
4. O. Densusianu. *Histoire de la langue roumaine.* Vol. II. Paris 1914.
5. I. Bărbulescu. *Calvinismul şi începuturile d'a scrie româneşte*, în « Convorbiri Literare », 1900.
6. Al. Rosetti. *Recherches sur la phonétique du roumain au XVI-e siècle.* Paris, 1926.
7. *Idem. Filioque din « Psaltirea Scheiană »* Rev. « Grai şi Suflet ». Vol. II. 1925.
8. *Idem. Les cathéchismes roumains du XVI-e siècle.* Roumanie, XLVIII. Bucureşti. 1932.
9. *Idem. Limba română în secolul al XVI-lea.*
10. Al. Procopovici. *Arhetipul husit al catehesmelor noastre luterane.* Rev. « Făt Frumos », II, 1927.
11. N. Drăgan. *Manuscrisele liceului grăniceresc şi sasismele celor mai vechi manuscrise româneşti.* « Dacoromania ». Vol. III.
12. Gr. Crețu. *Codicele Voronețean.* « Rev. pentru Istorie, Arheologie şi Filologie ». VI, 1886.
13. I. A. Candrea. *Psaltirea Scheiană.* Bucureşti, 1916.
14. M. Gaster. *Crestomatie română* Vol. I.
15. N. Iorga. *Ist. Lit. Române.* Vol. I, 1925.
16. G. Pascu. *Ist. lit. şi limbii rom. din sec. al XVI-lea.* Bucureşti, 1921.
17. S. Puşcariu. *Ist. Lit. române.* Epoca veche. Sibiu, 1930.
18. Şt. Ciobanu. *Inceputurile scrisului în limba românească.* Bucureşti, 1941. Extras din « Analele Academiei Române », Secția literară. Aici se dă şi bibliografia, care se referă la cele dintâi traduceri în româneşte.

19. I. Bianu. *Introducerea limbii româneşti în Biserică*. Bucureşti, 1904.
20. A. Metroniu, *Incercare asupra literaturii vechi*. In «Convorbiri Literare», 1913, pag. 414 et passim.
21. T. Palade. *Când s'a scris întâiu româneşte?* Din «Arhiva», XVII, Iaşi, p. 27.
22. Milan P. Şesan. *Originea şi timpul primelor traduceri ale Sfintei Scripturi*. Cernăuţi, 1939.
23. G. Găluşca. *Slavisch rumänisches Psalterbruchstück*. Halle. 1913.
24. I. A. Candrea. *Monumentele cele mai vechi de limba românească* în «Noua Revistă Română», III, Bucureşti (1901), pp. 533—541, şi IV (1901), pp. 14—24.
25. I. Bianu. *Texte de limbă din secolul al XVI-lea*. Bucureşti, 1925.
26. Alex. Procopovici. *Despre nazalizare şi rotacism*. «Analele Acad. Române». Secţia II, Tom. XXX. Bucureşti, 1908.
27. I. Bianu. *Psaltirea Scheiană*. Bucureşti, 1889.
28. I. A. Candrea. *Psaltirea scheiană comparată cu celelalte psaltiri din secolul XVI—XVII*. Bucureşti, 1916.

REFORMAŢIUNEA ŞI RĂSPÂNDIREA CĂRŢII ROMÂNEŞTI
BIBLIOGRAFIA

1. N. Iorga. *Istoria literaturii româneşti*. Vol. I. Bucureşti, 1925.
2. S. Puşcariu. *Istoria Literaturii Române*. Epoca veche. Sibiu. 1930. Preţioasă şi prin bibliografia pe care o dă la sfârşitul cărţii.
3. G. Pascu. *Istoria Literaturii şi Limbii Române*. Bucureşti, vol. I, 1921.
4. I. Bianu şi N. Hodoş. *Bibliografia românească veche*. Vol. I. Bucureşti, 1903.
5. Lucian Predescu. *Diaconul Coresi*. Bucureşti, 1933.
6. Dan Simonescu. *Diaconul Coresi*. Note pe marginea unei cărţi. Bucureşti, 1933.
7. St. Nicolaescu. *Diaconul Coresi şi familia sa*. Bucureşti, 1909.
8. D. R. Mazilu. *Diaconul Coresi*. Ploeşti, 1933.
9. И. Каратаевъ. Описаніе славяно-русскихъ книгъ. Петербургъ. 1883.
10. B. P. Hasdeu. *Psaltirea diaconului Coresi*. Bucureşti, 1885.
11. P. Haneş. *Studii şi cercetări*. Bucureşti, 1926.
12. N. Sulică. *O nouă publicaţie românească din secolul al XVI-lea*. T. Mureş, 1927.
13. V. Grecu. *Izvorul principal bizantin pentru cartea cu învăţătură a diaconului Coresi din anul 1581*. Bucureşti, 1939.
14. S. Puşcariu şi A. Procopovici. *Diaconul Coresi*. Carte cu învăţătură. Bucureşti, 1914.
15. Mario Roques. *Palia d'Orăştie*. Paris, 1925.
16. Iosif Popovici. *Palia dela Orăştie*. «Analele Academiei Române», XXXIII. Secţia Literară, 1911.
17. Al. Rosetti. *Lexicul Apostolului lui Coresi comparat cu al Codicelui Voroneţean*, în «Grai şi Suflet», I (1923), pp. 100—106.
18. C. I. Karadja. *Despre lucrul apostolesc al lui Coresi*, în «Analele Academiei Române», Secţiunea literară, Seria III, t. 3, mem. 6. Bucureşti, 1924, pp. 545—555.
19. N. Drăganu. *Despre ce Psaltire şi Liturghie vorbeşte Pavel Tordaşi la 1570*, în «Dacoromania», IV, Cluj, 1926, pp. 913—915.
20. N. Sulică. *Coresi scriitor sau tipograf*. Braşov, 1901.
21. — *Un capitol din activitatea diaconului Coresi*. Braşov, 1902.
22. Stoica Nicolaescu. *Diaconul Coresi şi familia sa* în «Revista pentru istorie, arheologie şi filologie», X (1909), p. 265 şi urm.
23. Al. Procopovici. *Dela Coresi Diaconul la Teofil Mitropolitul lui Matei Basarab* în «Omagiu lui I. Bianu», Bucureşti, 1927, pp. 289—302.

24. Karl Kurt Klein. *Der Humanist und Reformator Johannes Honter.* München, 1935.
25. Al. Rosetti. *Les cathéchismes roumains du XVI-e siècle*, în « Romania », XLVIII (1922), pp. 321—334.
26. I. Bianu. *Texte de limbă din veacul al XVI-lea*, « Academia Română », Bucureşti, 1925 (ediţia facsimilată).
27. Gherasim Timuş Piteşteanu. *Tetravanghelul Diaconului Coresi*, cu o prefaţă de Constantin Erbiceanu. Bucureşti, 1889.
28. N. Hodoş. *Un fragment din Molitvelnicul Diaconului Coresi (1564)*, publicat în « Prinos lui D. A. Sturdza », Bucureşti, 1903.
29. C. A. Spulber. *Cea mai veche pravilă românească.* Text transcris. Studiu. Cernăuţi, 1930.
30. Al. Procopovici. *Arhetipul husit al catehismelor noastre luterane*, în revista « Făt-Frumos », II (1927), pp. 72—80 şi 104—111.
31. N. Sulică. *Catechismele româneşti din 1544 (Sibiu) şi 7559 (Braşov)* în « Anuarul liceului Al. Papiu Ilarian din Târgu-Mureş », 1936, pp. 47—101.
32. P. V. Haneş. *Evangheliarul românesc din 1561 în comparaţie cu cel slavonesc* în « Convorbiri Literare », XLVII (1913).
33. Mario Roques. *L'original de la Palia d'Orăştie* (Extras din Mélanges offerts à M. Emile Picot, Paris, 1913).
34. B. P. Hasdeu. *Cuvente den bătrâni*, I. Bucureşti, 1878.
35. I. Şiadbei. *Fragmentul Leviticului românesc dela Belgrad*, în « Revista filologică », I, (1928). Cernăuţi, pp. 276—283.
36. Adolf Schullerus, *Luthers Katechismus und Argende in romänischen Sprache. Der Katechismus von 1544*, în « Korrespondenzblatt des Ver. für siebenbürg. Landeskunde, XLIV (1921), pp. 57—61..
37. N. Drăganu, *Catechisme luterane*, în « Dacoromania », II (1921—1922), pp. 582—592.
38. *Idem Histoire de la Littérature Roumaine de Transylvanie*, Bucureşti, 1938, p. 69.
39. Al. Rosetti. *Catechismul Naţional*, în « Grai şi Suflet », I, pp. 256—260.
40. A. Bârseanu. *Catechismul luteran românesc*, Bucureşti 1924. (Anal. Acad. Rom.; M.S.L., 1924).
41. B. P. Hasdeu. *Psaltirea publicată rumâneşte la 1577 de Diaconul Coresi.* Bucureşti, 1881.
42. Sextil Puşcariu şi Al. Procopovici. *Diaconul Coresi, Carte de învăţătură (1581).* Vol. I. Textul. Bucureşti, 1914.
43. Dr. At. M. Marienescu. *Luteranismul, Calvinismul şi introducerea limbii româneşti în Biserica din Ardeal*, Bucureşti, 1902.
44. Z. Pâclişeanu. *Legăturile Românilor ardeleni cu Reformaţiunea din secolele XVI şi XVII*, în « Cultura Creştină », I (1911), p. 518 şi urm.
45. Dr. I. Lupaş, *Influenţa reformaţiunii asupra bisericii rom. din Ardeal în secolul al XVI-lea*, în « Transilvania », XLVIII (1917), pp. 1—12.
46. Ştefan Paşca. *Cel mai vechiu ceaslov românesc.* Bucureşti, 1939. Ed. Academiei Române.

SCRIERI APOCRIFE

1. B. P. Hasdeu. *Cuvente den bătrâni.* Vol. II. Bucureşti, 1880.
2. M. Gaster. *Literatura populară română.* Bucureşti, 1882.
3. — *Crestomaţie română.* Vol. I—II. Leipzig, 1891.
4. N. Cartojan. *Cărţile populare în literatura românească.* Vol. I. Bucureşti, 1929. Vol. II. Bucureşti, 1939.
5. N. Drăganu. *Două manuscrise vechi. Codicele Todorescu şi Codicele Martian.* Bucureşti, 1914.
6. Eufrosina Simionescu. *Monumente literare vechi. Codicele dela Cohalm.* Iaşi, 1925.

7. Dan Simonescu. *Legenda lui Afrodiţian*. Bucureşti, 1942.
8. Н. С. Тихонравовъ. Памятники отреченной русской литературы. Vol. I—II. С. Петербургъ — Москва. 1863.
9. А. Н. Пыпинъ. Ложныя и отреченныя книги русской старины. С. Петербургъ. 1862.
10. И. Порфиріевъ. Апокрифическія сказанія о ветхозавѣтныхъ лицахъ и событіяхъ по рукописямъ соловецкой библіотеки. Изданіе Отд. Академіи Наукъ. С. Петербургъ. 1877. Апокрифическія сказанія о новозавѣтныхъ лицахъ и событіяхъ по рукописямъ соловецкой библіотеки. С. Петербургъ. 1890.
11. А. Н. Пыпинъ. Очерки литературной исторіи старинныхъ повѣстей и сказокъ русскихъ. С. Петербургъ. 1857.
12. А. Н. Веселовскій. Къ вопросу объ источникѣ сербской Александріи. С. Петербургъ. 1885.
13. А. Н. Веселовскій. Изъ исторіи романа и повѣсти. С. Петербургъ. 1885.
14. В. Истринъ. Александрія русскихъ хронографовъ. Москва. 1893.
15. А. Н. Веселовскій. Южно-славянскія повѣсти о Тропѣ. С. Петербургъ. 1888.
16. А. Н. Веселовскій Изъ исторіи литературнаго общенія востока и запада. С. Петербургъ. 1872.
17. Şt. Ciobanu. Миѳъ объ Арахнѣ въ Богородичной легендѣ. С. Петербургъ. 1912.
18. Şt. Ciobanu. Румынскія легенды о Богородицѣ. Москва. 1912.

O bibliografie aproape completă, cu privire la apocrife, se găseşte în cele două volume ale profesorului N. Cartojan: « Cărţile populare în literatura românească.

SCRIERI PROFANE

BIBLIOGRAFIE

1. M. Gaster. *Literatura populară română*. Bucureşti, 1883.
2. N. Cartojan. *Cărţile populare în literatura românească*. Vol. I—II. Bucureşti 1929, 1938. Aici se găseşte şi o amplă bibliografie.
3. N. Cartojan. *Alexandria în literatura românească*. Bucureşti, 1910 şi Alexandria în literatura românească. Noui contribuţii. Bucureşti, 1922.
4. В. Истринъ. Александрія русскихъ хронографовъ. Москва. 1893.
5. А. Н. Веселовскій. Изъ исторіи романа и повѣсти. Петербургъ. 1886.
6. А. Н. Веселовскій. Новыя данныя для исторіи романа объ Александріи. Петербургъ. 1893.
7. N. Cartojan. *Legendele Troadei în literatura veche românească*. « Analele Acad. Rom. Secţia literară ». Seria III. Tom. III.
8. Dan Simonescu. *Incercări istorico-literare*. Câmpulung, 1926.
9. P. V. Năsturel. *Manuscris român din secolul al XVII-lea*. Viaţa sfinţilor Varlaam şi Ioasaf. Bucureşti, 1904.
10. Ал. Дм. Григоріевъ. Повѣсть объ Акирѣ Премудромъ. Москва. 1913.
11. N. Cartojan. *Fiore de virtù în literatura românească*. 1928
12. В. Н. Перетцъ. Матеріалы къ исторіи апокрифа и легенды. Къ исторіи громника. Петербургъ. 1899.
13. В. Н. Перетцъ. Материалы къ исторіи апокрифа и легенды. Къ исторіи лунника. Петербургъ. 1900.
14. C. N. Mateescu. *Fiziologul*. După o traducere din greceşte, copiată în 1774, în « Rev. Ion Creangă », VII—IX, (1914).
15. V. Grecu. *Erotocritul lui Cornaro în literatura românească*, în « Dacoromania », I, 9—72.

16. C. Bobulescu. *Istoria frumosului Iosif şi a prea frumoasei Aniseta după un manuscris din 1753*, Bucureşti, 1922.
17. N. Iorga. *Despre Filerot şi Antusa*, tradus din greceşte în 1826, în « Studii şi Documente », XVI, 22.
18. Pr. Econ. Al. Petrescu. *Iosafat, o istorisire din timpurile de glorie ale creştinismului*, Traducere din limba grecească. Craiova, 1910.
19. Em. Turdeanu. *Varlaam şi Ioasaf*. Bucureşti, 1934.
20. I. Mihălcescu. *Varlaam şi Ioasaf*. Bucureşti, 1921.
21. M. Sadoveanu şi D. D. Pătrăşcanu. *Din vieţile sfinţilor, sfintele amintiri*. Bucureşti, 1926.
22. C. N. Mateescu. *Despre oarecare cunoştiinţe dela filosofii vechi pentru firea şi obiceiurile năravurilor oarecăror jivini adunate de Prea înţeleptul întru arhierei Damaschin Studitul*, în « Calendarul revistei Ion Creangă » pe 1914 şi în revista de folklor « Ion Creangă », VII (1914) şi VIII (1915).
23. N. Cartojan. *Fiore di Virtù în literatura românească*, în « Anal. Acad. Rom. », Mem. Secţ. Lit., seria III, tom. IV, memoriul 2, Bucureşti, 1928.
24. Em. Vîrtosu. *Foletul Novel, calendarul lui Constantin Vodă Brâncoveanu (1693—1704)*. Bucureşti, 1940 (studiu şi texte).

Pentru cele mai nouă studii referitoare la Varlaam şi Ioasaf a se vedea I. Chiţimia, în « Rev. Ist. Rom., XV (1945), pp. 240—243.

EPOCA LUI VASILE LUPU ŞI MATEI BASARAB, PETRU MOVILĂ. MITROPOLITUL VARLAAM. ACTIVITATEA CULTURALĂ IN MUNTENIA ŞI ARDEAL

1. M. Gaster. *Chrestomaţie română*, vol. I—II, Leipzig. Bucureşti, 1891.
2. N. Iorga. *Istoria Românilor*, vol. VI. Bucureşti, 1938.
3. — *Istoria Bisericii româneşti şi a vieţii religioase a Românilor*. Ed. I, vol. I, Bucureşti, 1929.
4. — *Istoria Literaturii Româneşti*, vol. I. Bucureşti, 1925.
5. Sextil Puşcariu. *Istoria Literaturii Române*. Epoca veche, ed. I, Sibiu, 1930.
6. G. Pascu. *Istoria Literaturii şi Limbii Române, secolul al XVII-lea*. Iaşi, 1922.
7. N. Iorga. *Istoria învăţământului românesc*. Bucureşti, 1928.
8. I. Minea. *Din istoria culturii româneşti*, I, Iaşi.
9. Şt. Ciobanu. *Din legăturile culturale româno-ucrainiene*. Bucureşti, 1938.
10. C. Голубевъ. Кіевскій Митрополитъ Піотръ Могила. Vol. I—II, Chiev, 1883, 1898.
11. P. P. Panaitescu. *L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila, archevêque de Kiev, dans les Principautés roumains*. Extras din Mélanges de l'Ecole Roumaine en France, V, Paris, 1926, pp. 16—36.
12. Silviu Dragomir. *Contribuţii privitoare la relaţiile bisericii româneşti cu Rusia în veacul al XVII-lea*. « Anal. Acad. Române », Mem. Secţ. Ist. vol. XXXIV, Bucureşti, 1912.
13. P. P. Panaitescu. *Petru Movilă şi Românii*. Bucureşti, 1942.
14. Ghenadie Enăceanu. *Petru Movilă*. Extras din rev. « Biserica Ortodoxă Română, VII, 1883 şi VIII, 1884.
15. Z. Arbore. *Petru Movilă, Mitropolitul Kievului*, în « Tinerimea Română ». Bucureşti, a. XVI, vol. I, p. 943 şi urm.
16. Em. Picot.. *Pierre Movilă (Mogilă)*, în « Emile Legrand, Bibliographie hellenique, an. XVII-ème siècle, IV. Paris, 1896, pp. 104—156.
17. Antoine Malvy et Marcel Viller. *La confession orthodoxe de Pierre Moghila, Métropolite de Kiev (1633—1646), approuvée par les*

Patriarches grecs du XVII-e siècle. Texte latin inédit avec introduction et notes critiques, Roma, Paris, 1927 (tom. X Nr. 39, din « Orientalia Christiana ».
18. I. Mihalcesco, *Les idées calvinistes du Patriarhe Cyrille Lukaris* în « Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuse », 1931, p. 506.
19. D. Bogdan. *Contribuțiuni la bibliografia românească veche.* București, 1938.
20. Gh. Ghibănescu. *O nouă lucrare a mitropolitului Varlaam,* în « Arhiva », XV, Iași, 1914.
21. D. Simonescu și D. Bogdan. *Inceputurile culturale ale domniei lui Matei Basarab.* București, 1939.
22. Șt. Pașca. *Cel mai vechiu ceaslov românesc.* București, 1939.
23. I. Bianu și N. Hodoș, *Bibliografia românească veche,* vol. I. București, 1903.
24. S. G. Longinescu. *Pravila lui Vasile Lupu și Prosper Forinaccius romanistul italian.* București, 1909.
25. — *Legi vechi și izvoarele lor,* vol. I. București, 1912.
26. Ion Pereț. *Pravila lui Vasile Lupu și izvoarele ei grecești.* Arhiva din Iași, 1914.
27. Șt. Berechet. *Legătura dintre dreptul bizantin și cel românesc.* Vaslui, 1937.
28. Șt. Dinulescu. *Notițe despre viața și activitatea Mitropolitului Moldovei Varlaam.* Cernăuți, 1886.
29. N. Iorga. *Vasile Lupu ca următor al împăraților din Răsărit în tutelarea Patriarhiei de Constantinopole și a Bisericii ortodoxe.* « Anal. Acad. Rom. ». S. II, Mem. Secț. Ist., tom. XXXVI, 1913, Nr. 8.
30. D. Russo. *Elenismul în România. Epoca bizantină și fanariotă.* București, 1912.
31. N. Iorga. *Studii și Documente,* XIX.
32. I. Lupaș. *Mitropolitul Varlaam al Moldovei, 1632—1653.* Cluj, 1935.
33. A. Z. N. Pop. *Neamul Mitropolitului cărturar Varlaam al Moldovei.* București, 1939.
34. D. Russo. *Varlaam al Moldovei candidat la scaunul Patriarhiei ecumenice,* în « Studii istorice greco-romane ». Opere postume, I, București, 1939. pp. 229—236.
35. N. Cartojan. *Mitropolitul Varlaam. Răspunsul împotriva Catechismului Calvinesc,* în colecția « Texte de literatură veche rom. ». București, 1942.
36. I. Bianu. *Despre răspunsurile mitropolitului Varlaam,* « Anal. Acad. Române », Mem. Secț. Ist., XXVI. București, 1903.
37. dem *Cazaniile lui Varlaam,* în « Autorii români vechi și contemporani ». București, 1895.
38 Varlaam mitropolitul Moldovei. *Cazania 1643.* Ed. « Fundația Regală pentru Literatură și Artă ». București, 1943.
39. D. Simonescu. *Vieața literară și culturală a Mânăstirei Câmpulung (Muscel) în trecut.* C. Lung, 1926.
40. I. Bianu. *Despre introducerea limbii românești în Biserica Românilor.* Discurs de recepție Acad. Rom., XXIV, București, 1904.
41. P. V. Haneș. *Vechile noastre Cazanii, Coresi, Varlaam, Mănăstirea Dealu* în « Prietenii Istoriei Literare », I, 1931, p. 133—161.
42. Șt. Meteș. *Istoria bisericii și a vieții religioase a Românilor din Transilvania și Ungaria,* vol. I, ed. II-a. Sibiu, 1935.
43. N. Iorga. *Istoria Românilor din Ardeal și Ungaria.* București, 1915.
44. N. Drăganu. *Un manuscris calvino-român din veacul al XVII-lea,* în volumul omagial Fraților Alex. și Ioan Lapedatu, București, 1936, p. 283 și urm.
45. N. Drăganu. *Histoire de la Littérature Roumaine de Transylvanie des origines à la fin de XVIII-e siècle.* Bucarest, 1938.
46. Imre Révész. *La Réforme et les Roumains de Transylvanie,* în « Archivum Europae Centro-Orientalis », tome III, Budapest, 1937, pp. 279—316.

47. N. Drăganu. *Mihail Halici, contribuție la istoria culturală românească din secolul al XVII-lea*, în « Dacoromania », IV, pp. 77—168.
48. Dr. C. Tagliavini. *Despre Lexicon Marsilianum*, « Anal. Acad. Rom. Secț. Lit. S. III, t. IV, Mem. 7. București, 1929.
49. Dr. C. Tagliavini. *L'influsso ungherese sull' antica lessicografia rumena*. Extras din « Revue des Etudes hongroises, VI, Paris 1928, pp. 16—45.
50. N. Drăganu. *Cea mai veche carte rakoczyană*, în « Anuarul Institutului de Istorie Națională », vol. I, Cluj, 1922, pp. 161—275.
51. J. Byck. *Varlaam, Mitropolitul Moldovei. Cazania (643)*. București, 1943.
52. Paul Mihailovici. *Varlaam, o copie din 1731 a Cazaniei*, în « Rev. critică », IV (1930), pp. 202—205.
53. Gr. Scorpan. *Locul Cazaniei lui Varlaam în vechea noastră literatură omiletică din secolele XVI și XVII*, în « Cercet. Istorice », XIII—XIV (1940), pp. 545—596.
54. A. Lapedatu. *Damaschin episcopul și dascălul*. Extras din «Convorbiri Literare ». București, 1906.
55. N. Popescu. preotul. *Nifon II, patriarhul Constantinopolului*. « Analele Academiei Române », Tom. XXX, Seria II-a, pp. 731—799.
56. N. Iorga. *In legătură cu Biblia dela 1688 și Biblia dela 1667 a lui Nicolae Milescu*, în « Analele Academiei Române ». Secția istorică, XXXVIII. București, 1916.

NICOLAE MILESCU SPĂTARUL

1. P. P. Panaitescu. *Nicolas Spathar Milescu (1636—1708)*, în « Mélanges de l'école roumanie en France ». Paris, 1925, pp. 33—180.
2. И. Н. Михаиловскій. Очеркъ жизни и службы Н. Спатарія въ Россіи. Кіевъ. 1895
3. *Idem*, Важнѣйшие труды Н. Спатарія. Кіевъ. 1897.
4. И. Н. Арсеніевъ. Николай Спатарій и его врѣмѧ, Русскій Архивъ, 1895.
5. И Н. Арсеніевъ. Новыя данныя о службе Н. Спатарія в Россіи. In чтенія въ императорскомъ общестке исторіи и древностей, Москва, 1900.
6. П. Пекарскій. Наука и литература въ Россіи при Петре Великом, Ст. Петербург, 1862, vol. I.
7. Iohn Baddeley. *Rusia, Mongolia, China*, 2 vol. London, 1919.
8. C. C. Giurescu. *Nicolae Milescu Spătarul*, Anal. Acad. Române, Memoriile Secț. Istorice, Seria III, tom. VII, mem. 7.
9. Em. Grigoraș. *Spătarul Nicolai Milescu*. Călătorie în China.
10. Н. Сумцокъ. Николай Спатарій. In marea Enciclopedie rusă a lui Brockhaus-Efron, vol. 6.
11. I. Simionescu. *Nicolae Milescu*, în « Oameni aleși ». București, 1926, 1926, pp. 10—17.
12. Д. Бантышъ-Каменскій. Словарь достопамятныхъ людей русской земли, Москва, 1836,—5, pp. 75—85.
13. E. Picot. *Notice biographique et bibliographique par Nicolas Spathar Milescu*. In « Melanges Orientaux » publiés par l'Ecole des langues orientales vivantes », Paris, 1883.
14. N. Iorga. *Oeuvres inédites de Nicolas Milescu* (Académie Roumaine, Etudes et recherches, III). București, 1929.
15. D. Russo. *Studii istorice greco-române*. Opere postume, I. București, 1939.
16. B. P. Hasdeu. *Vieața și opera lui Nicolae Spătarul Milescu*, în « Columna lui Traian », II. București, 1870, m-sele 7—9, 11—12, 14, 16.
17. I. G. Dimitriu. *Despre vieața și călătoria în China*, în Rev. «Fundațiilor Regale », VII, 1940.
18. N. Iorga. *In legătură cu Biblia dela 1688 și Biblia dela 1667 a lui Nicolae Milescu*, în « Anal. Acad. Rom », Mem. Secț. Ist., S. II, tom. XXXVIII, București, 1915.

19. Const. Solomon. *Biblia dela Bucureşti (1688)*. Contribuţiuni nouă istorico-literare. Tecuciu, 1932.
20. N. Cartojan. *Epoca lui Const. Brâncoveanu*, curs 1940/41.
21. C. I. Karadja. *Nouveaux détails sur le Spathar N. Milescu*, în « Revue Historique du Sud-Est européen », I, 1924.

MITROPOLITUL MOLDOVEI DOSOFTEI

1. Ştefan Dinulescu. *Viaţa şi scrierile lui Dosofteiu, Mitropolitul Moldovei.* Cernăuţi, 1885.
2. I. Bianu. *Dosoftei, Mitropolitul Moldovei.* Psaltirea în versuri. Bucureşti, 1887.
3. Ion Bogdan. *O scrisoare din 1679 a Mitropolitului Dosoftei.* « Analele Acad. Române », Secţia Istorică, XXXIV, pp. 489—496.
4. D. Puşchilă. *Molitvenicul lui Dosofteiu*, « Analele Acad. Rom. », Secţia Lit., XXXVI.
5. I. Bianu. *Insemnări autografe sc ise într'o carte veche de Dosoftei, Mitropolitul Moldovei.* « Anal. Acad. Rom. », Secţia Lit., XXXVI.
6. D. Găzdaru. *Contribuţii privitoare la originea, limba şi influenţa Mitropolitului Dosoftei.* Iaşi, 1927.
7. Şt. Ciobanu. *Dosoftei, mitropolit Sociavschii i ego cnijnaia deiatelnosti* « Isvest. Imper. Academii Nauc ». Chiev, 1915. Tradusă de prof. Şt. Berechet. Iaşi, 1918.
8. Şt. Ciobanu. *Contribuţiuni la originea şi moartea Mitropolitului Dosofteiu*, Discurs de recepţiune la Academia Română. Bucureşti, 1920.
9. S. Dragomir. *Contribuţii privitoare la relaţiile bisericii româneşti cu Rusia*, în veacul al XVII-lea în « Anal. Acad. Rom. », Nr. 21. Bucureşti, 1912.
10. H. Oprişan. *Precizări pe marginea exilului lui Dosoftei în Polonia*, în « Arhiva », Iaşi, 1940.
11. I. Ştefănescu. *Legendele despre sf. Constantin în literatura română*, în « Revista Istorică Română », Bucureşti, 1931, pp. 251—297.
12. N. I. Apostolescu. *L'ancienne versification roumaine* (XVII-e et XVIII-e siècles), Paris, 1909.
13. C. Lacea. *Untersuchung der Sprache der « Vieaţa şi petrecerea svinţilor » des Metropoliten Dosofteiu*, în « G. Weigand, Jahresbericht des Instituto für rum. Sprache ». Leipzig, V, 1898, pp. 51—144.
14. Şt. Ciobanu. *Versuri poloneze necunoscute în opera Mitropolitului Moldovei Dosoftei.* Extras din Mélanges Drouhet. Bucureşti, 1940.
15. N. Cartojan. *Cărţile populare în literatura românească*, II. Bucureşti, 1938.

CUPRINSUL

Iswin ti Mme Slatina 95, 106
Psaltirea [illegible] 147
Bisericani 291

		Lei
XXII.	G. BOGDAN-DUICĂ, Ioan Barac, studii, 1933 .	6.000
XXIII.	VESPASIAN ERBICEANU, Naţionalizarea justiţiei şi unificarea legislativă în Basarabia, 1934	7.000
XXIV.	TR. SĂVULESCU şi T. RAYSS, Materiale pentru flora Basarabiei, 1934	15000
XXV.	N. GEORGESCU-TISTU, Ion Ghica scriitorul, cu prilejul unor texte inedite, 1935	10.000
XXVI.	ŞTEFAN PAŞCĂ, Nume de persoane şi nume de animale în Ţara Oltului, 1936	15.000
XXVII.	OTTO WITING, Istoria Dreptului de vânătoare în Transilvania, 1936	4.500
XXVIII.	AL. DOBOŞI, Datul oilor (quinquages'ma ovium), 1937	3.500
XXIX.	ILIE CORFUS, Mihai Viteazul şi Polonii, 1937 .	15.000
XXX.	ARTUR GOROVEI, Ouăle de Paşti, 1937 . . .	10.000
XXXI.	G. BOGDAN-DUICĂ, «Eftimie Murgu» . . .	6.500
XXXII.	PETRE P. PANAITESCU, Documente slavo-române din Sibiu (1470—1653)	3.000
XXXIII.	GENERALUL R. ROSETTI, Familia Rosetti I, 1938	15.000
XXXIV.	CONSTANTIN GEORGIADE, Originile magice ale minciunii şi geneza gândirii, 1938	12.000
XXXV.	Prof. VASILE GRECU, Izvorul principal bizantin pentru Cartea cu Invăţătură a Diaconului Coresi din 1581	12.000
XXXVI.	ŞTEFAN PAŞCĂ, Cel mai vechiu ceaslov românesc	6.000
XXXVII.	TEODOR HOLBAN, Documente româneşti din arhivele franceze (1801—1812)	5.000
XXXVIII.	N. I. ŞTEFĂNESCU, Menandru	9000
XXXIX.	Dr. VASILE GHEORGHIU, Codex Argenteus Upsaliensis	3.000
XL.	N. IORGA, Observaţii şi probleme bănăţene . .	8.000
XLI.	Dr. VASILE GHEORGHIU, Lecţionarul evangelic grecesc din Iaşi (Ms. 194)	4.500
XLII.	N. IORGA, «Le voyageur français» al Abatelui Joseph Delaporte	7.000
XLIII.	AL. CIORĂNESCU, Documente privitoare la istoria Românilor, culese din Arhivele din Simancas	15.000
XLIV.	D. R. MAZILU, M. Eminescu, Poezii şi Variante	30.000
XLV.	I. BRUCĂR, Titu Maiorescu, Logica	—
XLVI.	PAUL MIHAILOVICI, Tipărituri româneşti în Basarabia dela 1812 până la 1918	15.000
XLVII.	GENERALUL R. ROSETTI, Familia Rosetti II, 1940	8.000
XLVIII.	ION G. COMAN, Miracolul clasic, 1940	—
XLIX.	N. IORGA, Un oraş românesc în Ardeal. Condica Haţegului, 1940	7.000
L.	VICTOR SLĂVESCU, Vieaţa şi opera economistului Alexandru D. Moruzi, 1941	14.000

	Lei
LI. ANA M. PAUCĂ, Studiu fitosociologic, în Munţii Codru şi Muma, 1941	7.500
LII. TRAIAN SĂVULESCU, Mana viţei de vie, 1941	9.000
LIII. P. P. NEGULESCU, Istoria filosofiei contemporane, I, 1941	—
LIV. N. BAGDASAR, Teoria cunoştinţei, I, 1941 . .	—
LV. H. DJ. SIRUNI, Domnii români la Poarta Otomană, 1941	7.500
LVI. GENERAL M. RACOVIŢĂ-CEHAN, Familia Racoviţă-Cehan, 1941	7.000
LVII. N. BAGDASAR, Teoria cunoştinţei, II	—
LVIII. VICTOR SLĂVESCU, Vieaţa şi opera economistului Nicolae Suţu, 1941	21.000
LIX. P. P. NEGULESCU, Istoria filosofiei contemporane, II, 1942	—
LX. VASILE GRECU, Versiunea grecească a învăţăturilor lui Neagoe Basarab, 1942	15.000
LXI. G. POPA LISSEANU, Dacia în autorii clasici. I. Autorii latini clasici şi postclasici	8.000
LXII. P. P. NEGULESCU, Istoria filosofiei contemporane, III. 1943	—
LXIII. VICTOR SLĂVESCU, Vieaţa şi opera economistului Dionisie Pop-Marţian, 1829—1865. Vol. I, 1943	20.000
LXIV. VICTOR SLĂVESCU, Vieaţa şi opera economistului Dionisie Pop-Marţian, 1829—1865. Vol. II, 1944	20.000
LXV. G. POPA LISSEANU, Dacia în autorii clasici. II. Autorii Greci şi Bizantini	10.000
LXVI. VICTOR SLĂVESCU, Corespondenţa între Ion Ionescu dela Brad şi Ion Ghica, 1846—1854 . .	6.000
LXVII. P. P. NEGULESCU, Istoria filosofiei contemporane IV, 1944	23.000
LXVIII. TACHE PAPAHAGI, Paralele folklorice (greco-române), 1944	4.000
LXIX. P. P. NEGULESCU, Istoria filosofiei contemporane, V. 1945	23.000
LXX. VICTOR SLĂVESCU, Ion Strat, Economist — Financiar — Diplomat, I, 1946	20.000
LXXI. VICTOR SLĂVESCU, Ion Strat, Economist — Financiar — Diplomat, II, 1946	20.000
LXXII. P. N. PANAITESCU, Răbojul, Studiu de Istorie economică şi socială la Români, 1946	15.000
LXXIII. S. MEHEDINŢI, Premise şi concluzii la Terra, 1946	15.000
LXXIV. GENERALUL R. ROSETTI. Istoria artei militare a Românilor, 1947	50 000
LXXV. ŞTEFAN CIOBANU. Istoria literaturii române vechi, I. 1947	

C. [illegible]